MASÍHÍ

DÍN AUR KALÍSIÁ KÍ

TAWÁRÍḲH.

QARI'B SAN 100 I'SWI' TAK.

Τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ.

Act. Apost. II, 11.

ALLAHABAD:
PRINTED AT THE PRESBYTERIAN MISSION PRESS.
1878.

DEM GEDAECHTNISSE

DES GROSSEN PHILOLOGEN UND VATERS SEINER SCHUELER

PROF. DR. ERNST FRIEDRICH POPPO.

DÍBÁJA.

Aksar bedín log dạwá karte haiṇ, ki Masíhí mazhab sachchá nahíṇ ho saktá hai, is sabab se ki us meṇ tabaddul o tagaiyur wáqị húá, aur yih Dín, ki Masíhí log ab rakhte haiṇ, wuh nahíṇ hai, jis ko aṭhárah sau baras se pahle Yasụ́, jo Yahúdí aur sákin i Názareth thá aur Us ke shágirdoṇ ne járí kiyá. Is dạwe ke sabút o dalíl meṇ kahte haiṇ, ki shurụ́ meṇ karámát o mụjizát kasrat se záhir húe, magar dúsrí yá tísrí sadí se wuh bilkull játe rahe, aur áj kal kahíṇ nahíṇ sunne meṇ áte haiṇ. Aur bá wujúd is ke likhá hai (Marc. 16, 17 o 18.): "Aur wuh jo ímán láeṇge, un ke sáth yih ạlámateṇ hoṇgí, ki wuh mere nám se deoṇ ko nikáleṇge, aur naí zubáneṇ boleṇge. Sámpoṇ ko uṭhá leṇge, aur agar koí halák-karnewálí chíz píeṇge, unheṇ kuchh nuqsán na hogá. Wuh bímároṇ par háth rakheṇge, to change ho jáeṇge."—Ab is dạwe ke radd meṇ jawáb dená cháhiye, nahíṇ to bedín log samjheṇge ki díndároṇ ko hará diyá, aur ímán ke kamzor bhái sháyad ṭhokar kháeṇge. Balki Injíl (1 Petr. 3, 15) meṇ likhá hai: "Ḳhudáwand Ḳhudá ko apne diloṇ meṇ muqaddas jáno aur hamesha mustạidd raho, ki har ek ko, jo tum se us ummed kí bábat jo tumheṇ hai púchhe, farotaní o adab se jawáb do."

Hamárá jawáb do tarah par hai. Pahle yih ki ạ́mm karámateṇ aur nisháníáṇ beshakk Masíh aur Rasúloṇ ke bạd rafta rafta ghaṭ gayíṇ, jaisá ki buzurg Origenes, Ḳhrysostomos, aur Augustinus se ạyáṇ hai. Magar is meṇ kuchh harj nahíṇ, kyúṇki (Marc. 16, 17 o 18 meṇ) nahíṇ likhá hai: "yih

ạlámateṇ *hamesha* hoṇgí," aur (Yoan. 20, 29 se) záhir hotá hai, ki wuh log jo ki bagair dekhe ímán láte, un se jo dekhkar ímán láte mubárak haiṇ. Chunáṇchi wuh jo dekhná cháhte haiṇ, áp ko adná darje ká ṭhahráte haiṇ.

Dúsre yih ki harchand ham dạwá kar sakte haiṇ, ki ab tak sab nisháníáṇ nahíṇ játí rahíṇ, masalan kabhí kisí ímándár kí duạ́ se koí bímár ádmí changá ho játá hai, táham ham is amr se dar guzarke ek dúsrí bát kí taraf mutawajjih hote haiṇ. Yih bát sháyad bạzoṇ kí dánist meṇ is munázare se nisbat nahíṇ rakhtí, lekin haqíqat meṇ jawáb ke liye hamárí baṛí madad kartí hai, aur yih bát *Masíhí Kalísiá kí Tawáríḳh* hai. Aur agar koí muḳhálif kahe, ki yih kyúṇkar ho saktá hai, to musannif ạrz o minnat kartá hai, ki jo bayán zail meṇ likhá hai use bagair taạssub ke paṛhe, soche, aur samjhe.—

Záhir hai ki agarchi mụjizát mutaạrrizoṇ ko qáil karne ke liye bahut mufíd haiṇ, tau bhí un meṇ kamí yih hai, ki masalan fuláná mụjiza sab ádmíoṇ par ek hí waqt aur ek hí jagah meṇ nahíṇ záhir ho saktá hai. Is amr ke bayán meṇ ham us mụjize kí taraf mutawajjih howeṇ, jo Ḳhudáwand Yasụ́ ne dikhláyá jab 5000 ádmíoṇ ko khiláyá, dekho jo (Matth. 14, 15—21.—Marc. 6, 35—44.—Lúk. 9, 12—17 meṇ) likhá hai. Ab kitne ádmí yih nishán dekh sakte haiṇ? Hálán ki yih mushkil hai,—kyúṇki baṛí bhíṛ dekhne ke wáste kaháṇ nazdík á saktí hai,— táham farz karo ki ek lákh dekh sakte. Phir *aur* sab logoṇ kí jo zamín par baste haiṇ kyá isláh dí játí? Balki yih bát bhí sochne ke láiq hai, kyúṇkar us lákh meṇ se har ek ḳhud daryáft kar saktá hai, ki sachmuch faqat páṇch roṭíáṇ maujúd thíṇ, aur chúṇki mụjize ká aisá hál hai, jab tak har ek ne dekh na liyá, tab tak shubha dúr nahíṇ kiyá gayá. Aur maḳhfí na rahe ki yih mushkil har nishán kí bábat wuqụ́ meṇ átí hai, kyúṇki agar súraj bhí

tárík ho jáwe, ham fauran nahíṇ ján sakte haiṇ, ki áyá yih nishán sirf hamáre hí shahr yá tamám mulk par záhir húá. Ġaraz ham ko mánná cháhiye, harchand ki Ḳhudáwand ne munásib jáná bár bár aur tarah ba tarah mụjizát o karámát dikháná, táham yih kahná kisí ká haqq nahíṇ hai, ki maiṇ ímán látá jab ḳhud koí nishán dekhtá, kyúṇki ạql kí ráh se ham ne sábit kiyá ki yih bát námumkin hai. Balki aise shaḳhs ko wuh kalám paṛhná mufíd hai, jo Lúk. 16, 31 meṇ likhá hai.

Phir sháyad koí púchhe "jawáb ká dúsrá hissa, jo *Masíhí Kalísiá kí Tawáríḳh* se hásil hotá, us bayán i mụjizát se kyá ịláqa rakhtá hai?"—Paṛhnewále ko mạlúm ho ki jo úpar likhá gayá, us kí tafsíl zarúr hai, táki dalíl kí mazbútí ḳhúb záhir o áshkár howe. Ḳhudáwand Yasụ (Matth. 13, 31 o 32.) farmátá hai: "Ásmán kí bádsháhat ḳhardál ke dáne kí mánind hai, jise ek shaḳhs ne leke apne khet meṇ boyá. Wuh sab bíjoṇ meṇ chhoṭá hai, lekin jab ugá to sab tarkárí-oṇ se baṛá hotá aur aisá peṛ hotá hai, ki chiṛiyáeṇ áke us kí ḍálíoṇ par baserá kartí haiṇ." Yih tamsíl albatta Kalísiá se murád hai. Yahúdíoṇ ke mulk meṇ ásmán kí bádsháhat kí manádí húí, aur waháṇ se wuh aisí phail gayí, ki sachmuch ab ek peṛ kí mánind húí, jo sárí zamín ke liye sáyadár hai. Púrab aur pachchhim, uttar aur dakhin meṇ Masíhíoṇ kí saltanat páedár aur ustuwár hai, aur salíb ká nishán jo lạnat kí muhr thá, ab sháhansháhoṇ ke táj kí zínat ho gayá. Fil wáqị "yih Ḳhudáwand se húá, yih hamárí nazaroṇ meṇ ạjíb hai!"

Sab se baṛá mụjiza yih hai, ki bá wujúd muḳhálafat o dushmaní qaumoṇ ke Masíhí Dín sháyạ húá. Dunyá kí hikmat Ḳhudá kí adne hikmat se hár gayí, aur ádmíoṇ ke zor par Ḳhudáwand kí nátawání gálib húí. Jaisá London shahr meṇ us mashhúr mír i ịmárat ke maqbare par likhá

hai "*Si monumentum qaaeris—circumspice*" [1]), waisá har sáhib i ạql agar jahán par nigáh kartá pahchántá hai, ki Masíhí Kalísiá apne Dín kí sachái ká sabút hai. Aur jo *aur* mụjizát o nishán faqat chand ádmíon par záhir ho sakte haiṇ, yih Masíhí Dín ká mụjiza shurụ́ se ab tak qawí rahá; balki jaisí sadí bạd i sadí guzartí chalí játí hai, waisá hí us ká asar o tásír baṛhtí rahtí hai—jab tak wuh waqt púrá hogá, ki "jis tarah pání se samundar bhará húá hai, usí tarah zamín Ḳhudáwand ke jalál kí shinásáí se mạmúr hogí." (Hab. 2, 14.)

Názirín par maḳhfí na rahe, ki yih *Tawáríḳh Masíhí Kalísiá o Dín kí*, Hindustání bháíoṇ kí ḳhátir likhí gayí, táki unheṇ ḳhúb mạlúm howe, ki kaisá baṛá sulúk Ḳhudáwand ne har qaum aur har mamlukat meṇ apne bandoṇ se kiyá, aur yih ki Wuh jo Golgotha ke salíb par hamárí naját ke liye múá "*Yasụ́ Masíh kal aur áj aur abad tak eksáṇ hai.*" Us hí kí hamd o saná hamesha howe.—Ámín.

---

[1]) "Agar tú katba ḍhúṇḍhtá hai—ás pás dekh," is matlab se ki tamám ịmárat (St. Paul's Church) us se (yạne Sir Christopher Wren se) banáí gayí.

MUQADDAMA.

JAB hamáre bápdáde Ádam o Hawá Shaitán ke fareb se bhaṭakkar gunáh meṇ giriftár húe Ḳhudá ne un par sazá ká hukm jári kiyá aur sámp se kahá (Paid. 3, 15 :) "Aur main tere aur ạurat ke, aur terí nasl aur ạurat kí nasl ke darmiyán dushmaní ḍálúṇgá. Wuh tere sar ko kuchlegí aur tú us kí eṛí ko káṭegá." Yih pahlí ḳhushḳhabarí kahlátí hai, kis wáste ki ánewále Naját-Dihinde se murád hai, aur Hawá se sab ímándar ḳhándánoṇ aur ḳhusúsan píchhe Yahúdíoṇ ko yih intizár aur bharosá húá, ki sháyad hamáre hí ghar meṇ wuh sámp ká laṭárnewálá paidá hogá. Yạqúb ne is bát ká zikr kiyá jis waqt apne beṭe Yahúdáh ko barkat dí (Paid. 49, 10 ;) Músá is kí taraf ishára kartá hai jab Baní Isráel ko widạ kiyá (Istis. 18, 18.) Dáúd is se ḳhúb wáqif hai, aur Yashạyáh khulá khulí ḳhushḳhabarí batátá hai. Balki Haggai "Muníyat ul Umúm" kí sáf peshíngoí kartá hai (2, 7.) Aur agarchi us waqt se Yahúdí baṛí past-hálat meṇ giriftár húe kyúṇki púrab aur pachchhim, uttar aur dakhin se Ġair-Qaumeṇ dilpasand sarzamín par hamla karke Abirahám kí nasl qabze meṇ láíṇ, táham is baṛí ummed ká langar qáim rahá, ki Iláhí Kalám kí chaṭán par paṛá thá. Áḳhiran jab ạin waqt púrá húá Dáúd ká Beṭá Ịmmánúel paidá húá, aur dunyá par wuh sitára dikhái diyá, jo Ádam ke gharánoṇ ko gunáh kí jilá-wataní se un ke abadí maskanoṇ kí ráh batátá hai.

Maḳhfí na rahe ki muddat se qaumoṇ ke darmiyán ek Munjí ká ishtiyáq o ragbat diloṇ meṇ baṛhtí rahí, is wajh

se ki jo ummatoṇ ke muḳhtalif mazhaboṇ kí rasm o ạqíde the, ádmí kí dilí árzú aur tamanná mutmainn nahíṇ kar sake. Harchand wuh gunáh ke sabab se maut ke qabze meṇ áyá, aur rúhání táríkí us kí ján kí áṇkh par chhá gayí, táham pahlí aur abadí zindagí kí kuchh yád báqí rahí, aur Iláhí núr jo bág i Ạdan meṇ us par chamká qasr (yạne ním-shám) kí tarah dúr dúr se dikhái detá thá. Chunáṇchi ạjíb nahíṇ, agar ham páte haiṇ ki kahíṇ kahíṇ zamín par ḳhusúsan nek ạlim shaḳhsoṇ ke pás ek riwáyat qadím se phail gayí, ki Kanaạn ke mulk se insán ká Munjí niklegá. Aur háláṇ ki wuh jumle jo Suetonius aur Tacitus [1]) kí kitáboṇ meṇ mundaraj haiṇ gáliban Josefus ke malfúzát kí hidáyat se likhe gaye, jo Yahúdí hoke albatta Masíh kí nubúwat kí basháratoṇ se wáqif thá, táham Majúsíoṇ (Matth. 2.) ke áne se sábit hotá hai, ki na sirf Baní Israel ko Naját-Dihinde kí ummed mạlúm húí. Qadím meṇ in Majúsíoṇ kí bábat logoṇ ne *aur* kuchh na jáná, magar wuh jo Injíl meṇ likhá hai, lekin bạdhú un ká bahut zikr o charchá húá yaháṇ tak ki un ká shumár muqarrar the. Kahte the, ki tín bádsháh the, kis wáste ki mutafarraq hadiye guzráne. Balki un ke nám o nishán batáte the, yạne bạzoṇ ke kahne ke muwáfiq Kaspar, Melḳhior, aur Balthazar—yá Apellos, Ameros, aur Damaskos—yá Magalaḳh, Galgalath, aur Sarasin—yá Ator, Sator, aur Peratoras kahláe. Aur yih bhí ki Fárs yá Hind yá Ạrab se nikle. Háṇ ádmí ká wahm áge baṛhá, aur dạwá kiyá ki shahr i Milano (mulk i Itáliá meṇ) ke ek girje meṇ dafn húe, aur bạdhú sháhansháh ne un kí lásheṇ kisí sardár Usqúf ko shahr i Koeln (mulk i Germany) meṇ rakhne ke liye baḳhsh díṇ, jaháṇ ab tak Romání Masíhí un kí pújá karte haiṇ. Is amr ká zikr yaháṇ is báịs hotá hai, na ki ímán

[1]) Suetonius aur Tacitus do táríḳhoṇ ke musannif aur ahl i Itáliá the.

ke kamzor bháíoṇ kí haṇsí ho, balki is báis ki agarchi ham un ká qaul nahíṇ mán sakte haiṇ, tau bhí yád kareṇ ki yih Majúsí Ġair-Qaumoṇ ká pahlá phal Masíhí Dín kí ḳhátir húe. Chunáṇchi aksar Masíhí January kí chhaṭhí táríḳh is amr kí yádgárí kiyá karte haiṇ.

Hamárá Ḳhudáwand Yasú Beit Lahm shahr meṇ kuṇwárí Maria se paidá húá, lekin us kí má ko is bát kí peshgoí Názareth meṇ jo Galíl kí ek bastí hai milí, kyúṇki waháṇ wuh aur us ká mangetar Yúsuf rahá karte the. Beit Lahm ko donoṇ gaye, ki Qaisar Augustus se hukm milá ki har bastí ke logoṇ ke nám likhe jáeṇ, "aur ki donoṇ Dáúd ke gharáne aur aulád se the, jis ká maulad Beit Lahm thá." Harchand Ḳhudáwand kí paidáish se sál gine játe, táham jánná cháhiye ki wuh pahle sál meṇ paidá nahíṇ húá, kyúṇki ạlimoṇ kí tahqíq se sábit hotá hai ki Dionysios Exiguus qalandar ne, jis ne táríḳh muqarrar kí, is meṇ galatí kí, is qadr ki chár páṇch baras kam lagá diye. Chunáṇchi sihhat ke rú se áj kal san 1882 likhná munásib hotá. Magar yih amr kisí ko ṭhokar ká sabab na ho, kyúṇki hamárí naját is par mauqúf nahíṇ ki Ḳhudáwand is yá us sál meṇ paidá húá, balki is par mauqúf hai ki Wuh sachmuch ádmí baná. Bahut ạrse tak Ḳhudáwand ne Beit Lahm meṇ jagah na páí, kyúṇki jab sharíạt ke muwáfiq haikal meṇ házir kiyá gayá, Yúsuf Maria aur laṛke ko lekar Herodes bádsháh ke ḍar ke máre, jis ne use márne ká qasd kiyá, Misr ko bhág gayá. Chunáṇchi jaise Baní Isráel ne akál se Faráúnoṇ ke mulk meṇ panáh lí, waise hí Masíh jo sachá Isráel hai waháṇ jání dushman se bach rahá. Muddat bạd jab Herodes mar gayá, Yúsuf laṛke aur us kí má ko sáth lekar lauṭá, lekin Beit Lahm ko nahíṇ, chúṇki bure báp ká burá beṭá taḳht-nishín húá, balki Galíl kí bastí Názareth ko. Aur háláṇ ki is bastí ká nám Puráne Ạhd kí kitáboṇ meṇ nahíṇ miltá hai, táham

jo Yashạyáh Nabí (11, 1.) farmátá sháyad Názareth se ịláqa rakhtá hai, kis wáste ki Ịbrání zubán meṇ jumle i mazkúr meṇ lafz i "nezer" (נֵצֶר shákh) istịmál kiyá gayá. Is bastí meṇ Ḳhudáwand Yasụ́ Yúsuf aur Maria ká tábị rahá, aur apná bachpan aur jawání káṭí aisí poshídagí meṇ, ki faqat ek amr ká zikr hotá hai, yạne (Lúk. 2, 42-50.) jab bárah baras ká hoke un ke sáth Yarúsalam ko gayá. Isí ụmr meṇ Yahúdíoṇ meṇ dastúr thá, ki laṛke apní nisbat sharíạt kí farzandí ká iqrár kareṇ, chunáṇchi Masíh ne is taríqe par ḳhúb ạmal kiyá, balki ạ́lim aur faqíh log us kí bátchít se dang húe. Maḳhfí na rahe ki jo jo bayán *jạlí Injíloṇ* meṇ masalan *Pseudo-Matthaios* (yạne *masnụí Matthaios*), *Thomas*, aur *Tiflí kí* jo Ạrabí zubán meṇ tasníf kí gayí, milte haiṇ, so sarásar bátil haiṇ, kyúṇki fázil wiláyatíoṇ kí taftísh se sábit húá, ki wuh sab aslí Injíloṇ kí bahut muddat bạd likhí gayíṇ. Aur agar koí baṛí bát Masíh kí laṛkáí aur jawání kí, in ke siwá jo mazkúr haiṇ, aur jin ko jánná hamárí naját ke liye mufíd hotá wáqị húí hotí, to kyá Matthaios, yá Marcus, yá Lúkas, yá Yoannes use tahrír na karte? Algaraz mạlúm hotá hai, ki Ḳhudáwand Yasụ́ Názareth kí ḳhalwat meṇ chhupke rúh aur jism meṇ baṛhá, aur chúṇki Yúsuf sháyad usí waqt mar gayá, Us ne apní má aur ḳhándánoṇ ko roṭí kamáne meṇ bhí madad dí. Chunáṇchi Marcus (6, 3.) likhtá hai ki log use baṛhaí jánte the.

Magar poshídagí ká zamána guzar gayá, aur us baṛe kám meṇ jis ko púrá karne ke wáste Masíh mujassam húá, yạne insánoṇ kí naját meṇ, sargarm honá thá. Yoannes Baptismá-Denewálá Eliyáh kí qúwat aur gairat se tauba kí manádí kartá thá, aur un meṇ jo istibág ke adab i Dín hásil karne ko áe, ham Ibn i Ádam ko bhí dekhte haiṇ. Pání se nikalke jab Iláhí áwáz se Us par gawáhí húí, Wuh Rúh kí hidáyat se apne ụhde kí tạmíl karne ke liye bayábán meṇ gayá,

jahán Shaitán par imtihán kí laṛáí meṇ gálib hoke apne mubárak kám ko shurụ́ kiyá. Apne sunnewáloṇ meṇ se Us ne shágirdoṇ ko chun liyá, táki idhar udhar jáke ásmání bádsháhat kí ḳhushḳhabarí deweṇ. Chunáṇchi ek dafạ 70 shágird yúṇhíṇ bhej diye. Lekin ḳhusúsan 12 mashhúr húe, jo Rasúl kahláe aur aksar Us ke sáth rahe [1]). Muddat tak Yoannes Baptismá-Denewále ne (chand log kahte haiṇ ki qaríb do baras tak) Ḳhudáwand ke kám dekhe aur sune, tab

---

[1]) Rasúloṇ ke nám o nishán yih haiṇ:

1., *Shimaụ́n Petros* (Patras) yá Kefas. Lafz i Petros aur Kefas ke ek hí maṇe yaṇe, "patthar," "chaṭán" haiṇ. 2., *Andreas* Petros ká bháí. Donoṇ Yúnas ke beṭe shahr i Beit Saidá ke the aur machhwe ká kám iḳhtiyár karke píchhe Kafarnáhum meṇ já rahe. 3., *Yoannes* (Yúhanná) aur 4., *Yaqúb*. Donoṇ Zebadyáh (Zabadí) aur Salome ke beṭe, machhwe, aur sháyad (Lúk. 5, 10) Kafarnáhum meṇ baste the. 5., *Filippos* (Failbús) Beit Saidá ká rahnewálá. 6., *Bartholomaios* (Bartulama) yá *Nathanael* Qána i Galíl ká thá. 7., *Thomas* yá Didymos, jis lafz ke maṇe haiṇ "tauam." Baze log us ko Galíl ká rahnewálá gumán karte haiṇ, baze Antioḳheia (Antákiá) ká. 8., *Matthaios* (Matí) yá Lewí, jo kisí shaḳhs Alfaios (Halfá) ká beṭá aur risálat ke uhde par muqarrar hone se peshtar mahsúl lenewálá thá. Injíl ke muwáfiq Galíl ká rahnewálá thá. 9., *Yaqúb* jo Alfaios aur Maria ká beṭá thá aur jis kí bábat baze ḳhiyál karte haiṇ, ki wuhí hai jo Matth. 13, 55 meṇ wg. Ḳhudáwand ká bháí kahláyá. 10., *Lebbaios jo Thaddaios* (Labbí, Thaddí) yá Yaqúb ká bháí *Yahúdah* kahlátá hai. Chand log is ko bhí Ḳhudáwand ká bháí kahte haiṇ, magar un kí dalíl pakkí nahíṇ hai. 11., *Shimaụ́n* Qánaní yá Zelotes. In do lafz ke maṇe haiṇ "sargarm ádmí." Yih Rasúl Qána kí bastí ká nahíṇ thá, kyúṇki laqab ke ná-samajhne se yih ḳhiyál kiyá gayá. Qadím muwarriḳhoṇ ke muwáfiq yih Shimaụ́n wuhí hai jo Matth. 13, 55 meṇ Ḳhudáwand ká bháí kahláyá, aur un do shágirdoṇ meṇ se ek thá, jo Emmáús bastí ko játe the. 12., *Yahúdah Iskariotes* (Iskariútí), Shimaụ́n ká beṭá, jis ne Masíh ko pakaṛwáyá. Sháyad Qaryat Ḳhazron (Yehosh. 15, 25.) ká rahnewálá thá, ki Ịbrání lafz אִישׁ "ísh" ke maṇe haiṇ "mard" "ádmí."

Herodes ko, jis ne apne bháí Filippos kí jorú chhín lí, sarzanish karke us ke háth meṇ paṛá, aur us ạurat kí dushmaní ke wasíle mulk i Peraia ke hisár Makḥairos meṇ qatl kiyá gayá. Masíh áp is ko jo nabíoṇ ká sab se baṛá thá, mumtáz kartá hai yih kahke (Matth. 11, 11.) ki: "Un meṇ se jo ạuratoṇ se paidá húe Yoannes Baptismá-Denewále se koí baṛá záhir nahíṇ húá." Makḥfí na rahe, ki agarchi Yoannes ne khud apne shágirdoṇ ko Yasụ́ kí taraf mutawajjih kiyá, tau bhí sab ne un meṇ se na máná, balki rashk se bhare judá rahe, aur khwáh to mukḥálafat kí, khwáh der se Rasúloṇ kí kalísiáoṇ meṇ shámil húe.

Jaisá Ḳhudáwand Beit Lahm meṇ paidá húá, waisá hí Us ne cháhá Yahúdiá meṇ khusúsan manádí karná, kyúṇki waháṇ to Yahúdí bahut aur Gair-Qaum kam thíṇ. Magar faqíhoṇ kí dushmaní ke sabab yih ná-mumkin thá. Chunáṇchi Kafarnáhum "us ká shahr" kahláyá (Matth. 9, 1.) aur Galíl Us ká watan húá (Marc. 6, 4.) Phir háláṇ ki "apnoṇ ne use qabúl na kiyá" (Yoan. 1, 11.) táham kaí ek dafạ Yahúdiá ko gayá, aur páṇch yá chha bár Yarúsalam meṇ rahá. Us kí zindagí ke bayán meṇ bahut kuchh *aur* mufassal kahná zarúr nahíṇ. Baibal kí kitáb meṇ jo cháhe so paṛhe, aur jitná ziyáda koí is sharíf kitáb ko jánegá, usí qadr ziyáda abadí fáide ká phal hásil karegá. "Tum nawishtoṇ meṇ ḍhúṇḍhte ho, kyúṇki tum gumán karte ho ki un meṇ tumháre liye hamesha kí zindagí hai, aur yih wuhí haiṇ, jo mujh par gawáhí dete haiṇ" (Yoan. 5, 39.) Yih qaul Masíh ká ham se bhí mutaạllaq hai.

Jab Ḳhudáwand tín baras se kuchh ziyáda "nekí kartá phirá," muạiyan waqt pahuṇchá, táki "Ḳhudá ká ṭhahráyá húá iráda aur ịlm i azalí" púrá howe, Us ne, "Yarúsalam ke jáne par qasdan apná rukh kiyá." Aur thoṛí der bạd pareshán aur sarásíma khilqat ne dekhá ki rástbáz gunahgároṇ

ke háth se maslúb húá, aur Ḳhudá ke Beṭe, Zindagí ke Málik ne sar jhukáke apní ján dí. Lekin ʿíd kí rát abhí guzrí na thí, ki jab qabr khulí, aur dunyá ká Naját-Dihinda jí uṭhá "kyúṇki mumkin na thá, ki wuh maut ke qabze meṇ rahe." Aur jaisí ạurateṇ Us kí fikr meṇ lagí rahíṇ, waisá hí Wuh ek ạurat par pahle záhir húá (Marc. 16, 9.) Chalís roz tak Ḳhudáwand Yasụ́ apne shágirdoṇ ko "nazar átá aur Ḳhudá kí bádsháhat kí báteṇ kahtá rahá," tab "úpar uṭháyá gayá aur badlí ne use un kí nazaroṇ se chhipá liyá." Shágirdoṇ ká Ustád aur Hádí záhiran gáib húá, lekin apne wạde ke mutábiq (Yoan. 14, 18.) unheṇ yatím na chhoṛá. Aur jo un ko hukm kiyá (Matth. 28, 19 o 20.) ki "tum jákar sab qaumoṇ ko shágird karo, aur unheṇ Báp aur Beṭe aur Rúh ul Quds ke nám se baptismá do, aur unheṇ sikhláo ki un sab bátoṇ par, jin ká maiṇ ne tum ko hukm diyá hai, ạmal kareṇ"—to is hukm ko bajá láne kí táqat bhí baḳhshí. Chunáṇchi (Aạm. 2.) "jab Pentekost ká din áyá thá" yạne qiyám se ginke sátwáṇ Itwár [1]) "tab wuh sab Rúh ul Quds se bhar gaye" aur yúṇhíṇ apne baṛe kám, Masíhí Kalísiá ko qáim karne ke liye qúwat páí. Is wajh se haqíqatan yaháṇ Kalísiá kí Tawáríḳh shurụ́ hotí hai.

Harchand shágird pahle ḳhiyál o iráde meṇ Yahúdí the, is qadr kí unhoṇ ne roz i suụ́d meṇ bhí Masíh se púchhá (Aạm. 1, 6.) "ai Ḳhudáwand kyá tú isí waqt Isráel kí bádsháhat ko phir bahál kiyá cháhtá hai?" Táham jab Rúh ul Quds ká inạ́m páyá, ek bárgí un ká hál mubaddal húá. Jaisá Yasụ́ ne un se wạda kiyá ki "Rúh i Haqq tum ko sárí sacháí kí ráh batáwegí" (Yoan. 16, 13.) waisá hí un par zuhúr húá, kyúṇki Pentekost ke din ke bạd jismání mansúbe ká patá

[1]) Jánná cháhiye ki qadím meṇ bhí, jaisá áj kal, dastúr thá tạdád i kasíra kám meṇ láná; masalan matan meṇ Pentekost yạne "pacháswáṇ" likhá hai magar haqíqatan uncháswáṇ din thá.

bhí na lagtá, na kalám meṇ na kám meṇ. Wuh dil-pasand ḳhwáb-ḳhiyál dunyáwí Yahúdíoṇ kí saltanat ká, os kí ma-nind jo sawere kí dhúp se játí rahtí hai, gáib ho gayá, aur un kí samajh meṇ áyá "ki ham ímán se aur bagair dekhe chalte haiṇ" (2 Kor. 5, 7.) Poshída na rahe ki Rúh ul Quds ke asar o tásír par hanoz Masíhí kam tawajjuh karte haiṇ; bá wujúd is ke ham sirf usí kí hidáyat se zindagí kí "sakrí ráh" par chal sakte haiṇ. Sháyad tín baras tak shá-gird Ḳhudáwand Yasụ́ ke sáth áte játe rahe. Unhoṇ ne goyá áyanda jahán kí qudratoṇ ká mazá chakhá. Ásmán kí fazá un par záhir ho gayí: magar dekhte húe unhoṇ ne na dekhá, aur sunte húe unhoṇ ne na samjhá.—Háṇ, al-haqq! Kabhí, kabhí un ke diloṇ meṇ josh húá, masalan jab Petros ne jawáb diyá (Yoan. 6, 68.) "ai Ḳhudáwand, ham kis ke pás jáweṇ? Hamesha kí zindagí kí báteṇ to tere pás haiṇ." Lekin jaisí bijlí kí chamak áí, aur gayí, aur andherá ziyáda kartí hai, waise hí shágirdoṇ kí náfahmí aise iqrár par ziyáda sábit hotí hai. Magar Pentekost ke din se yih sab mubad-dal húá. Aur na faqat Rasúloṇ ke dil meṇ is tabaddul ne jaṛ pakṛí, balki *aur* shágirdoṇ ke dil meṇ bhí, yạne mardoṇ aur ạuratoṇ ke dil meṇ. Kyúṇki Aạm. 1, 14 meṇ likhá hai: "Yih sab, ạuratoṇ, aur Yasụ́ kí má, aur us ke bháíoṇ ke sáth ek dil hoke duạ́ aur minnat kar rahe the."

Yaháṇ lázim hai *Maria* kí bábat kuchh kuchh kaheṇ, kis wáste ki Masíhíoṇ kí chand jamáạteṇ us kí, nek insán kí ịzzat se ziyáda, ịzzat kartí haiṇ, jaisá áyanda batáyá jáegá.

Maria ká zikr Baibal meṇ aksar nahíṇ kiyá gayá [1]). Aur mạlúm hotá hai, ki Iláhí hidáyat se yih is liye húá, ki Baibal se us kí parastish kí koí wajh na nikálí jáwe. Háṇ,

---

1) Maria ká zikr sirf húá hai: Matth. 1 o 2.—12, 46-50.—13, 55.—Marc. 3, 31-35.—6, 3.—Lúk. 1 o 2.—8, 19-21.—11, 27.—Yoan. 2, 1-5.—19, 25-27.—Aạm. 1, 14.

Ḳhudáwand Yasú bhí, harchand insániyat kí súrat meṇ us ká beṭá húá, aur is shakl meṇ us kí ịzzat kartá thá, táham jab wuh Us ke ḳháss kám ko rokná, yá us meṇ daḳhl dená cháhtí thí, us ko dhamkátá, aur tambíh kartá rahá. Chunáṇchi yih in jumloṇ se jo mundaraja i zail haiṇ sábit hai. Maria ke ḳhándán kí bábat ham bahut kam jánte haiṇ. Lekin sochne se gumán i gálib hotá hai, ki wuh nasab-náma, jo Lúkas ne apní Injíl ke tísre báb meṇ likhá, Maria ká hai; kyúṇki agar ham is ko us nasab-náme se muqábala karte haiṇ, jo Matthaios ne apní injíl ke pahle báb meṇ tahrír kiyá, to ham Shaaltiel aur Zarúbábel ke siwá, *aur* námoṇ meṇ iḳhtiláf páte haiṇ. Matthaios kí injíl meṇ Yúsuf ká báp "*Yạqúb*", Lúkas kí injíl meṇ "*Helí*" kahlátá hai. Pas in do námoṇ meṇ harfoṇ yá talaffuz ke sabab aisá tagaiyur nahíṇ ho saká, ki donoṇ haqíqatan ek hí nám the.

Aur chúṇki Lúkas apní injíl ke pahle báb kí 32wíṇ áyat meṇ Dáúd ko Masíh ká báp kahtá hai, magar ḳhud usí ke bayán ke bamújib Yúsuf us ká aṣlí wálid nahíṇ hai[1]): to sábit húá, ki us ká nasab-náma Maria se mansúb hai. Aur jo koí nukta-chín kahe, ki Maria ká nám kyúṇ nahíṇ likhá gayá, to is harf-gírí ká yih jawáb hai, ki ạuratoṇ ke ism likhná Yahúdíoṇ aur *aur* qaumoṇ kí aksar ạdat nahíṇ. Ạláwa is ke, mabádá kisí ko shakk ho, ki Lúkas ke nasab-náme meṇ Yúsuf kyúṇ dáḳhil húá, ham is par iktifá kareṇge, ki Yúsuf Maria ká shauhar aur Ḳhudáwand ká parwarish-kuninda hoke albatta ádmíoṇ ke sámhne un ká sarbaráhkár thá.

Qissoṇ meṇ, masalan, "*Yạqúb kí sábiq Injíl*" meṇ (jo Látíní

---

1) Lafz "ἐνομίζετο" (Lúk. 3, 23.) Yúnání zubán meṇ wuh mạne rakhtá hai jo Urdú zubán meṇ "ạdat thí," "samjhá játá," "jáná játá thá," rakhtá hai; yạne wuh "ạdat," yá "samajhná," yá "jánná," jis ká bápdádoṇ ke dastúr o riwáj aur insánoṇ ke mạmúlí bandobast ke siwá aur koí pakká subút nahíṇ hai.

zubán meṇ "*Proterangelium Jacobi*" kahlátí hai), aur "*Maria ke Tawallud kí Táríkh*" meṇ (jo Látíní zubán meṇ "*Historia de Nativitate Mariae*" kahlátí hai) likhá hai, ki Maria ká báp "Yahúyaqím" yá "Yoakhím," aur us kí má "Anná" thí. Lekin dar súrate ki yih kitábeṇ fuzúl bátoṇ se bharí haiṇ, ạlim log un ko is báb meṇ bhí qábil i ịtibár nahíṇ jánte haiṇ.

Baibal meṇ kahíṇ kahíṇ Yasụ́ ke bháíoṇ aur bahinoṇ ke nám ká bhí zikr kiyá gayá (Matth. 13, 55—56.—Marc. 6, 3. Dekho bhí Matth. 12, 46—47.—Marc. 3, 31—32.—Lúk. 8, 19—20.—Yoan. 2, 12.—7, 5.—Galat. 1, 19.) aur faqíhoṇ meṇ bahut takrár o guftogú hai, ki wuh Maria ke aslí farzand the, yá us kí bahin ke. Is amr ká kámil faisala nahíṇ ho saktá hai, kyúṇki Yúnání zubán ke wuh alfáz, jo likhe gae (ἀδελφός, ἀδελφή.), so aslí laṛkoṇ aur rishtadároṇ kí bábat mustạmal haiṇ. Lekin un ko jo unheṇ Maria ke aslí farzand samajhte haiṇ, burá kahná, jaisá Romaní Masíhí[1]) kahte haiṇ, niháyat ná-munásib aur faqat insán ke qánún par mauqúf hai.

Yasụ́ ke jí uṭhne aur ásmán par chaṛh jáne ke bạd Maria shágirdoṇ aur ímándároṇ ke sáth rahí. Yih Aạmál kí kitáb ke pahle báb se sábit hotá hai. Ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki wuh kab mar gayí. Háṇ qissoṇ aur kahá-níoṇ meṇ hai, ki wuh yá to 52, yá 59, yá 72 baras kí hoke mar gayí. Aur chúṇki hamáre Khudáwand ne use salíb par se Yoannes ko sompá (Yoan. 19, 27.), kisí fasáne kí kitáb meṇ likhá hai, ki shahr i Efesos meṇ rihlat kí, aur wahíṇ wuh dafn kí gayí. Jo jo báteṇ Romaní Masíhíoṇ ke firqe meṇ Maria kí buzurgí kí bábat járí haiṇ, jaisá ki is Táríkh meṇ kahíṇ kahíṇ zikr kiyá jáegá, so báwar nahíṇ

---

[1]) Romaní Masíhíoṇ kí Kalísiá wuh firqa hai, jo "Pápá" (Pope) ko, jo Itáliá ke shahr i Roma meṇ julús farmátá hai, apná sardár Usqúf ṭhahrátá hai.

karná cháhiye. Kyúṇki "Ḳhudá ke hukm ko tark karke wuh insán kí riwáyat mánte haiṇ," aur un kí garaz is amr se aur kuchh nahíṇ hai, magar yih ki apní millat kí, na Alláh Taálá kí azmat aur jalál ḍhúṇḍhte haiṇ. Ġaur karne se sáhib i shuúr samajhtá hai, ki un ke pás Maria majázan Dín ká bandobast aur mamlukat hai, ki jis kí ḳhidmat ke wasíle Kalísiá ke awámm-un-nás goyá az sar i nau paidá hote rahte haiṇ. Nahíṇ to kyúṇ Maria ko, aur Qasís ko bhí, darmiyání mánte haiṇ? Aur báwujúd is ke likhá hai (1 Tim. 2, 5.): "Ḳhudá ek hai. Aur Ḳhudá aur ádmíoṇ ke bích ek ádmí bhí darmiyání hai, wuh Yasú Masíh hai."

Rasúloṇ meṇ se gyárah báqí rahe, jab Yahúdah Iskariotes Ḳhudáwand Yasú ko pakaṛwáke apne uhde se ḳhárij ho gayá. Ab Rasúloṇ ká shumár Baní Isráel ke firqoṇ ke muwáfiq chuná gayá thá (Matth. 19, 28.). Chunáṇchi Masíh ke suúd ke thoṛí der bad (Aam. 1, 15 meṇ likhá hai "unhíṇ dinoṇ meṇ") unhoṇ ne un mardoṇ meṇ se, jinhoṇ ne Ḳhudáwand Yasú ke sáth barábar ámad o raft kí, do ko khaṛá kiyá, yane *Yúsuf* ko, jo *Barsabás* kahláyá, jis ká laqab "Justus" yane "rástbáz" thá, aur *Matthiás* ko. Chiṭṭhí to albatta Matthiás ke nám par niklí (Aam. 1, 21—26.), lekin is amr meṇ yih malúm hotá hai, ki sháyad Ḳhudá kí marzí Rasúloṇ kí marzí ke muwáfiq na thí. Háṇ gumán ho saktá hai, ki Us ne apne nám ko Ġair-Qaumoṇ, aur bádsháhoṇ, aur Baní Isráel ke áge záhir karne ká ek chuná húá wasíla (Aam. 9, 15.), Yahúdah Iskariotes kí jagah muqarrar kiyá, yane Saulús jo Paulús kahláyá. Yúsuf Barsabás aur Matthiás kí bábat aur kuchh sahíh sahíh malúm nahíṇ hai. Pahle ke haqq meṇ buzurg Eusebios ne apní "Kalísiá kí Tawáríḳh" meṇ likhá, ki hákim ke hukm se zahr ká piyála piyá, lekin qudrat i Iláhí se bach gayá. Dúsre kí nisbat yih kahániáṇ kahí

gayíṇ, ki Habsh yá Kolḳhis ke mulk meṇ[1]) Injíl kí manádí kí, aur shahíd hoke mar gayá; yá yih ki Yahúdiá meṇ Yahúdíoṇ ne use sangsár kiyá. Ạláwa is ke Matthiás ke nám se bhí ek *jạlí Injíl* ráij thí, jis ká zikr buzurg Origenes, Eusebios, aur Hieronymos ne kiyá.

Is jagah meṇ un gurohoṇ ká zikr i mufassal karná munásib mạlúm hotá hai, jo Masíh ke waqt Yahúdíoṇ ke darmiyán mashhúr the. Lekin chúṇki sab ke bayán meṇ bahut túl hotá, ham tín ḳháss gurohoṇ kí tafsíl par iktifá kareṇge.

1. *Farúshí.*[2]). Aksar log gumán karte haiṇ, ki Farúshí Yahúdíoṇ ke ek Dín ká faríq the, magar yih gumán durust nahíṇ hai. Jab se Baní Isráel Bábul se lauṭe, tab se un meṇ sharíạt kí tábịdárí rafta rafta baṛhtí rahí. Yih bát Ạzrá aur Nahamiyáh kí kitáboṇ se sábit hotí hai. Aur tábịdárí kí yih taraqqí ạjíb nahíṇ hai, kyúṇki un kí samajh meṇ batadríj áyá, ki is par hamárí bhaláí aur ḳhairiyat mauqúf hai. A'ḳhiran gaiyúr log berúní rusúm par is qadr tákíd karne meṇ mustạidd húe, ki wuh na sirf kháne, aur píne, aur shádí karne meṇ Ġair-Qaumoṇ se maqdúr bhar judá rahte the, balki ek hí shahr meṇ un ke sáth basná bhí ná-munásib jánte the. Aur táki áyanda ko yih ḳhássiyat sárí qaum meṇ báqí rahe, wuh laṛkoṇ kí tarbiyat kí bábat bahut bahut koshish karte the, is súrat par ki Puráne Ạhd kí kitábeṇ ạlániya paṛhákar

[1]) Mulk i Kolḳhis qadím meṇ Asia ká ek súba kahláyá, jo Daryá i Aswad ("Black Sea") ke kanáre par wáqi thá.

[2]) Talaffuz i "Farúshí" talaffuz i "Faríshí" se achchhá hai kyúṇki Yahúdíoṇ aur Kasdím kí zubánoṇ meṇ sahíh lafz פְּרוּשִׁים "Parúshím" járí thá, aur faqat ạwámm-un-nás פְּרִישִׁין Paríshín" bolte the. Lafz i "Farúshí" ke mạne haiṇ, "alag kiye húe"; is kí taraf Yúnání lafz Φαρισαῖοι (οἱ ἀφωρισμένοι) bhí ishára kartá hai. Aur agar bạze us ke mạne "mufassirín" ke lete haiṇ, to yih mạne galat mạlúm hote haiṇ.

sharíạt ko tákíd se sikháte the. Is tarah un meṇ Ḳhudá-parastí aur hubb-ul-wataní shámil húí. Chunáṇchi jab qaríb do sau baras Masíh se peshtar Shám ke bádsháhoṇ ne bár bár qasd o jihd kiyá, ki Yahúdíoṇ ko Yúnání but-parastí aur ạdatoṇ kí taraf máil kareṇ, balki bádsháh Antioḳhos IV (jis ká laqab 'Ἐπιφανής yane "Majíd" thá) ne Yarúsalam kí haikal ko butoṇ se nápák karne kí tajwíz kí, to us Ḳhudá-parastí o hubb-ul-wataní ne josh márá. Ḳhashmoním yá Maqabíoṇ ká ḳhándán gaiyúr Yahúdíoṇ ká hádí ṭhahrá, aur jab mutafarraq jangoṇ meṇ Shám kí faujoṇ par gálib húá, tab usí ḳhándán ká ạhd i saltanat san 167—63 Masíh se peshtar járí húá, jis meṇ Yahúdí *aur* qaumoṇ ke tábị nahíṇ the. Magar harchand Ḳhasidím yạne díndár (aise wuh log kahláte the, jo sharạ ke pairau the) kasír aur qawí the, táham sab un meṇ shámil nahíṇ húe. Pas, un ke muḳhálifoṇ ke chalan ne un meṇ asar kiyá. Darja ba darja un kí pahlí nekí kam hotí gayí, ḳhusúsan jab Ḳhashmoním ke badsháhoṇ kí qudrat játí rahí thí, aur ạnqaríb ek sau baras (Josefus muwarriḳh ne likhá san 145 meṇ) Masíh se peshtar un ká nám Farúshí se mubaddal húá. Us waqt se bhí wuh berúní rasm o ạdat par ba-nisbat rúhání hálát ke tákíd karne lage, aur isí tarah rafta rafta wuh us qism ke ádmí bane, jo Ḳhudáwand ke waqt Injíl meṇ mazkúr húe. Un kí ḳháss shikáyat to is sabab se húí hai, ki "apní riwáyat se Ḳhudá ke hukm ko bátil kiyá" (Matth. 15, 6.), aur Injíl ke rú se yih shikáyat un kí nisbat sahíh nikaltí hai.

Yahúdíoṇ ke Dín kí kitáb, jo "*Thalmúd*" kahlátí hai, sab amr o nahí, jo Farúshíoṇ meṇ járí thíṇ, mufassal batátí hai, yaháṇ tak ki *awámír* 248 the, kyúṇki itne hí wuh badan ke aạzá ginte the. Aur *nawáhí* 365 the, ek sál ke dinoṇ ke mutábiq. Isí tarah unhoṇ ne Yahowáh ke 10 *Ahkám* bilkull un meṇ milá diye, aur samajh meṇ yih átá hai, ki Puráne

Ahd kí kitáboṇ ke siwá *aur* Dín kí kitáboṇ ko mánte the. Inhíṇ se, balki Injíl se bhí (dekho Matth. 10, 25.—12, 24.—Marc. 3, 22.—Lúk. 11, 15.—Aạm. 23, 8.) ham síkhte haiṇ, ki wuh (chúṇki faqíh aksar Farúshí the) nek o bad firishtoṇ ke wujúd ke qáil the. Ádmí kí ján ke gair-fání hone ke báb meṇ kahte the, ki bad log jahannam meṇ abadí ạzáb meṇ band hoṇge, aur nek log muddat tak bihisht meṇ rahke, aur bạdhú kisí pák qálib meṇ dákhil hoke phir zamín par chaleṇge (sháyad Masíh kí saltanat meṇ). Hillel aur Shammaí un ke bahut mashhúr o mạrúf murshid the. Ġáliban Farúshíoṇ ko Yasú ke sáth sakht dushmaní is wajh se húí, ki wuh Masíh kí jismání bádsháhat cháhte the, aur ummed rakhte the, ki Wuh áke aur Romaní ko shikast deke qadím Isráel kí saltanat ko phir bahál karegá. Harchand áj kal Yahúdíoṇ meṇ se Farúshíoṇ ká nám mafqúd ho gayá, táham un kí ạdat o ạqáid momin Yahúdíoṇ meṇ jári haiṇ.

2. *Sadúqí.* Jaise Farúshí haqíqatan firqa i Dín na the, waise hí Sadúqí bhí haqíqatan firqa i Dín na the. Goyá donoṇ ko qaumí jánibdár samajhná cháhiye. Un ke nám kí bábat sábiq meṇ yih kaháuí mashhúr thí. Masíh se 250 baras pahle koí "Rabbí" yạne murshid yá gurú Antigonos náme, jo shahr i Sokho se niklá, jítá thá, jis ke ek shágird Sadoq ne us kí tạlím (kí nekí karní lázim hai, kyá us kí jazá ho, kyá us kí jazá nahíṇ ho) na samajhkar, ṭhahráyá ki is zindagí ke bạd aur koí zindagí nahíṇ, yạne ján gair-fání nahíṇ hai. Magar yih gumán galat mạlúm hotá hai, az bas ki Sadoq ká nám bhí qadím Yahúdíoṇ ke ịlm i hikmat kí kitáboṇ meṇ likhá nahíṇ hai. Aur chúṇki Ịbrání zubán meṇ צָדוֹק "Sádoq" ko rástbáz kahte haiṇ, aglab hai ki unhoṇ ne yih nám ("Sadúqím") apne liye is wáste pasand kiyá, táki na sirf Farúshíoṇ ko, balki ham ko bhí ịzzat ká laqab mile, kyúṇki un donoṇ meṇ sakht dushmaní thí.

Afsos kí bát hai, ki hameṇ is jánib kí nisbat kam ḳhabar hai. Nae Ạhd kí jildoṇ meṇ un ká zikr aksar nahíṇ hai (dekho Matth. 3, 7.—16, 1.—22, 23—34.—Marc. 12, 18.—Lúk. 20, 27.—Aạm. 4, 1.—5, 17.—23, 6—8.) Aur jo dúsrí kitábeṇ báqí haiṇ, so ḳhwáh Farúshíoṇ ne tasníf kíṇ, ḳhwáh un ke taraf-dároṇ ne. Itná un se hásil hotá hai, ki us waqt ke bạd, ki jab se Baní Isráel Bábul se lauṭe, Farúshíoṇ kí saḳhtí o durushtí se bạze haṭkar Ġairoṇ se ịláqa rakhte rahe, aur rafta rafta ásúdagí se awáragí meṇ paṛe. Is se sáhib i shuụ́r yih natíja nikáltá hai, ki Sadúqí ḳháss amír aur daulatmand the, aur chúṇki wuh pahle apne mál aur ásúda-ḥálí kí ḳhabar lete the, unheṇ baṛí fikr na thí, ki hamárá watan hamáre hí iḳhtiyár meṇ yá Ġair-Qaumoṇ ke bas meṇ hai. Ḳhush-hálí ke sabab se wuh riwáyat ko bhí na mánte the. Lekin jo chand ụlamá kahte haiṇ, ki mahz Tauret, yạne Músá kí páṇch kitáboṇ ko qabúl aur Puráne Ạhd náme ke dúsre hissoṇ ko radd karte the, so durust nahíṇ hai. Kyúṇki ham jánte haiṇ, ki kabhí Sardár Káhin Sadúqí thá (Aạm 5, 17.), aur agar wuh Yahúdíoṇ ke Dín ke ạqídoṇ ke itne barḳhiláf hote, to kyá Farúshí, jo bahut qawí the, unheṇ us darje par pahunchne dete? Balki Thalmúd meṇ ḳhud likhá hai, ki mubáhase meṇ kisí Sadúqí ne Ạmús nabí kí kitáb ke 4, 13 apní dalíl mazbút karne ke wáste pesh kí. Músá kí páṇch kitáboṇ ko albatta ḳhusúsan mánte the, lekin yih sab Yahúdíoṇ ká dastúr thá, dar súrate ki un kí samajh meṇ Músá kí barábar na to koí nabí, na koí bádsháh, na koí sháịr thá. Agar sháyad koí púchhe: phir kis wáste Ḳhudáwand ne Matth. 22, 23 wg.) Nabíoṇ yá Tawáríḳh kí kitáboṇ se un ká muṇh band nahíṇ kiyá—pas, jawáb yih hai, ki unhoṇ ne Músá kí jild se suwál kiyá, aur usí se unheṇ jawáb diyá gayá[1]). Jaise Sadúqíoṇ ne is dunyá kí shán o shaukat

[1]) Jánná cháhiye, ki jo log yih dạwá karte haiṇ, ki jumla i mazkúr i bálá (Ḳhur. 3, 6.) ke siwá aur koí jumla Músá kí kitáboṇ meṇ ján

meṇ gota kháyá, waise hí wuh qiyámat aur firishtoṇ aur rúhoṇ se inkár karke (Aạm. 23, 8.) kahte the, ki badan kí maut se ján bhí nest o nábúd hotí hai, aur yih un kídilí hálat se ḳhúb miltá hai, kyúṇki kisí dunyá-parast ádmí ko roz i ạdálat ká yád karná pasand nahíṇ. Háṇ, wuh Puráne Ạhd kí kitáb ko mánte the, magar yih aisá samajhná cháhiye, jaisá ki Ḳhudáwand ne bhí Farúshíoṇ kí bábat farmáyá (Matth. 23, 3.) "wuh kahte haiṇ, lekin karte nahíṇ."

Yasụ́ kí tạlím Sadúqíoṇ ne is wajh se radd kí, pahle ki Us ne kahá (Lúk. 9, 23): "Agar koí cháhe ki mere píchhe áwe, to wuh ḳhudí se inkár kare aur apní salíb har roz uṭháke merí pairawí kare." Dúsre wuh aksar amír aur daulatmand hoke Yasụ́ ko Us kí garíbí ke sabab haqír jánte the. Tísre wuh gumán karte the, ki birádarána mahabbat ko sikhláke Masíh fasád aur inhiráf ko sambháltá thá. Farúshíoṇ kí nisbat ham paṛhte haiṇ (Aạm. 15, 5.), ki kaí ek ímán láe, magar Sadúqíoṇ kí nisbat yih nahíṇ likhá hai. Bạze ạlim log ḳhiyál karte haiṇ, ki qadím Sadúqí hanoz Yahúdíoṇ ke us firqe meṇ, jo Qaraim kahlátá hai, aur jis ke 20 yá 30 hazár ádmí Rús, aur Turk, aur Fársí logoṇ ke bích meṇ baste haiṇ, maujúd haiṇ, lekin is ḳhiyál ke subút meṇ pakkí dalíl nahíṇ dí gayí.

---

ke gair-fání hone aur jí uṭhne ke subút meṇ maujúd nahíṇ, to un ká dạwá durust nahíṇ. Ahbár, yạne Músá kí tísrí kitáb ke 25, 23 meṇ likhá hai, "Zamín hamesha ke liye bechí na jáwe; ki zamín merí hai, aur tum mere musáfir aur mihmán ho." Is jumle meṇ jo zamín kahí gayí, wuh Kanạán ká mulk hai, aur musáfir o mihmán Baní Isráel se murád hai. Lekin tamám dunyá meṇ Baní Isráel ko *aur* koí mulk nahíṇ diyá gayá, magar Kanạán. Pas, agar *wuh* bhí un ká nahíṇ, agar *us* meṇ bhí wuh sirf musáfir o mihmán the, to cháhiye ki un ká koí aur mulk ho, jo un ká aslí watan hai, jis meṇ pahunchke wuh phir musáfir o mihmán, "ek rát kí rát ke ṭhaharnewále" na hoṇ, lekin aisá watan is dunyá meṇ nahíṇ miltá hai, háṇ ásmán meṇ. Aur bhí dekho Paid. 5, 24.—47, 9.

3. *Assaim*[1]). Chúṇki Assaim Farúshíoṇ aur Sadúqíoṇ ke muwáfiq qaum kí hukmrání se ịláqa nahíṇ rakhte the, un ko firqa kahná munásib hai. Is firqe ká nám Baibal meṇ nahíṇ páyá játá hai, báwujúd is ke is báb meṇ kuchh likhná cháhiye, az bas ki chand logoṇ ne dạwá kiyá, ki Ḳhudáwand Yasụ́ ne apní tạlím un se síkhí. Kanạán ke kaí maqámoṇ meṇ, ḳhusúsan Daryá i Shor ke magribí kanáre par, kabhí dúsre Yahúdíoṇ ke sáth, kabhí un se alag Assaim baste the. Un kí ḳháss rasm aur taríqa yih thá, ki byáh shádí aur qasam aksar ná-munásib jánkar wuh na ạurat qabúl karte, na apne umúrát meṇ siwá iqrár yá inkár ke kisí aur tajwíz ká istịmál karte the. `Un ke pás gulámí ká dastúr na thá, balki har ek hatt-al-maqdúr apne asbáb i zindagí ḳhwáh khetíbárí, ḳhwáh kárígarí se hásil kartá thá. Háṇ wuh saudágarí ḳhushkí yá tarí kí, burí jánte the, kis wáste ki is se daulat aur ạish o ịshrat paidá hotí hai. Aur chúṇki "kisí ne apne mál ko apná na kahá, balki sab sárí chízoṇ meṇ sharík the," wuh jang se nafrat rakhte the. Sabt ká roz muqaddas jánkar Yarúsalam kí haikal ko hadye bhejte, lekin Yahúdíoṇ kí aur kisí rasm ke páband na the. Wuh na sirf ápas meṇ, jo zarúr thá muft ek dúsre ko dete, balki gairoṇ kí bhí madad karte the, chunáṇchi wuh mihmání kí taraf bahut mutawajjih rahe. Aur un meṇ yih dastúr bhí járí thá, ki gairoṇ ke bachchoṇ ko qabúl karke unheṇ apne taríqe meṇ tarbiyat dete, aur isí tarah apní rifáqat bahál rakhte the. Maḳhfí na rahe, ki roz-marra ṭhanḍhe pání se naháte the.

---

[1]) Assaim Yúnání zubán meṇ Ἐσσαῖοι yá Ἐσσηνοι kahláe. Nám ke mạne kí bábat ạlimoṇ ke darmiyán bahut takrár hai, bạze use Ịbrání lafz חָשָׁה ("chup rahná"), bạze חָזָה ("nigáh karná"), bạze Arámí lafz אָסָה ("shifá dená"), bạze Yúnání lafz ὅσιος ("pák") se mushtaqq batáte haiṇ.

Yahán tak to Assaim kí bahut kuchh shikáyat na húí, lekin jánná cháhiye ki chand nisháníoṇ se ḳhiyál ho saktá hai, ki haqíqatan Ḳhudá-parast na the. Subh ko wuh súraj kí taraf muṇh karke duạ́ máṇgte, aur goyá us kí pújá karte the, aur chúṇki firishtoṇ kí bábat ḳháss taríqa sikháte the, har ek par jo un kí rifáqat meṇ dáḳhil húá, yih wạda karná farz thá, ki firishtoṇ ke nám maiṇ gairoṇ par na záhir karúṇgá. Ján ke gair-fání hone ke wuh qáil the, yaháṇ tak ki maut ke waqt wuh badan se jaise qaid-ḳháne se ázád hoke ásmán ko játí hai, aur badan gal játá hai. Ịlm i tabạí síkhná Ḳhudá kí bandagí jánte the, aisá ki sháyad ek Ḳhudá ko jo maḳhlúqát ke wasíle se har díndár par apne taíṇ munkashaf kartá hai, mánte the, ("*theosophical pantheists*," *Súfí*). Agar koí púchhe, ki Ḳhudáwand kí tạlím aur Assaim ke taríqe meṇ kyá farq hai, to is suwál ká yih jawáb hai, ki bayán i mazkúr us sadr se mạlúm hotá hai, ki aslí dil kí farotaní Assaim meṇ nahíṇ páí játí thí, aur ḳháss Naját-Dihinde kí zarúrat nahíṇ jánte the. Al-haqq niháyat magrúr the, aur yih is bát se sábit hotá hai, ki wuh mar játe, lekin gair shaḳhs ke sáth ḳháná na kháte the.

Áḳhiran Farúshíoṇ, Sadúqíoṇ, aur Assaim ke bayán se fárig hoke, ham ko *Shímroním* (Sámaríoṇ) kí bábat kuchh kahná báqí hai. Un ká zikr ḳhusúsan Yoan. 4, 4—42 meṇ hai, lekin un ká nám hameṇ bhí miltá hai Matth. 10, 5.—Lúk. 9, 52.—10, 33.—17, 16.—Yoan. 8, 48. Ạláwa in jumloṇ ke, dekho Aạm. 1, 8.—8, 5. 9. 14. Jánná cháhiye ki jab das firqoṇ kí bádsháhat qaríb 720 baras Masíh se peshtar tabáh ho gayí, Ashúr ke bádsháhoṇ ne un Baní Isráel ke ịwaz, jin ko jiláwataní ke liye le gaye, Gair-Qaumoṇ ko basáyá (2 Sal. 17, 24.—Ạzrá 4, 2.), aur isí tarah wuh, jo Manásheh aur Efráyim aur *aur* firqoṇ se báqí rahe, butparastoṇ se já mile, aur is sabab *aur* Yahúdíoṇ ke nazdík

nápák samjhe gaye. Mulk kí munásibat se un ká nám Shimroním húá, aur az bas ki nápák samjhe játe the, wuh nám bhí gálí ke taur par mustạmal húá. Is ke barạks wuh Yahúdíoṇ ko káfir jánke kíne ke báịs un se judá ho gaye, yaháṇ tak ki ḳhud dạwá karte the, ki ham aslí Isráelí haiṇ. Un ke Dín kí bábat itná kahná cháhiye, ki sirf Músá kí páṇch kitábeṇ qabúl karte the, aur Sadúqíoṇ kí mánind riwáyat ke qáil na the. Lekin aglab hai, ki firishtoṇ ko mánte the. Aslí Yahúdíoṇ ke muwáfiq chhuṭkárá dene aur "Yúbal" (Ahbár 25, 28.) ke sál jánte the. Háṇ Sabt ke roz aur Ịd i Fasah *aur* mạmúlí ịdoṇ ke sáth, yád karte aur faqat ek Ḳhudá ko mánte the. Yoannes kí injíl ke jumle i marqúma se sábit hotá hai, ki Masíh ke áne kí ráh takte rahe, chunáṇchi Yasụ́ aur Rasúloṇ kí tạlím bahutoṇ ne qabúl kí[1]). Wuh jo uṇ meṇ se hanoz báqí haiṇ, samajhte haiṇ, ki Masíh dunyá kí paidáish ke 6000 baras bạd áwegá, koh i Garízím meṇ se shahádat ke donoṇ taḳhte, haikal ke sáre asbáb, aur bartan mann se bhará nikalwá degá, aur tamám zamín ká bádsháh hoke 110 baras jíegá. Bạdhú wuh mar jáegá, aur Shimroním use Garízím ke dáman pás gáṛeṇge, kyúṇki ḳhud paháṛ par lásh rakhní rawá nahíṇ, dar hále ki wuh muqaddas paháṛ aur aslí Arárát (Paid. 8, 4.) hai. Masíh kí maut ke bạd zamín chha sát sadí tak isí tarah rahegí, aur áḳhiran jab paidáish se 7000 sál guzar jáeṇge, roz i hashar áwegá.

---

[1]) Áj kal sirf 130 yá 150 Shimroním shahr i Nablús meṇ báqí haiṇ, jin ke Dín kí nisbat mạlúm húá, ki Masíh ke áne ke muntazir haiṇ. Wuh us ko תָּהֵב (yạne jo pashemán ádmíoṇ ko Ḳhudá ke pás lauṭátá hai) kahte haiṇ. Báwujúd is ke Masíh ko Músá se baṛá nahíṇ jánte haiṇ, is wajh se ki un ke pás Istis. 34, 10 meṇ na yih likhá hai "koí nabí nahíṇ uṭhá (קָם), "balki likhá hai" koí nabí nahíṇ uṭhegá (יָקוּם)."

ÁG̣ÁZ I TÁRÍḲH.

§ 1.

Kalísiá ká Yarúsalam meṇ qáim honá.

Injíl meṇ, yạne Gal. 4, 4 meṇ likhá hai. "Lekin jab waqt púrá húá, tab Ḳhudá ne apne Beṭe ko bhejá." Yih jumla ki "waqt púrá húá" albatta samajhná cháhiye, auwalan Alláh ke iráde se, jab kisí amr ke wáqị hone kí ạin sáạt pahunchí. Magar jaisá díndár jántá hai, ki Ḳhudá ne dunyá wa-má-fíhá na sirf paidá kí, balki use mahfúz bhí rakhtá hai, waisá hí wuh sániyan gaur karne se mạlúm kartá hai, ki umúrát kí súrat i záhirí batadríj o baḳhúbí us iráde ke muwáfiq zuhúr meṇ átí hai. Aur hálán ki mahz naját kí báton par ilhám i Iláhí ham ko ịnáyat húá, táham dánishmand ádmí musháhada karke tawáríḳh meṇ pahchántá hai, ki Alláh Tạálá bádsháhoṇ ke dil "pání ke náloṇ kí mánind jidhar cháhtá udhar phertá hai," aur yih bhí ki sab "qaumeṇ ḍol kí ek búnd kí mánind haiṇ," al-garaz táríḳh kí kitáb aur kuchh nahíṇ, magar us ạjíb sulúk ká ek daftar hai, jo Ḳhudá ne baní Ádam se kiyá.

Jánná cháhiye, ki ḳhusúsan tín báteṇ Masíhí Dín ke phail jáne meṇ fáidamand húíṇ. Pahlí yih, ki us waqt Europa, Asia, o Africa ke baṛe hisse ek saltanat meṇ muttahid hoke Romaní Qaisar ko mánte the. Qaríb 750 baras Masíh se

pahle Itáliá ke mulk meṇ shahr i Roma, jo daryá i Tevere ke kanáre par wáqi hai, mashhúr hone lagá, aur sháhí yá jamhúrí hálat meṇ rafta rafta sab mamlukat, nazdík yá dúr, Bahr i Rúm ke kanáre kí apne tábi kí, yaháṇ tak ki Jebel-ut-Taríq ke náke se tá daryá i Furát, aur Fráns o Inglistán se tá ba-sarhadd i Sahárá ek hí qáida o hukm járí húá. Mutafarraq mulkoṇ kí ámad o raft bahut baṛh gayí, is wáste hálán ki Masíh se 70 baras pahle ḍákú aksar daryáí musáfiroṇ par hamla karte the, táham yih bát ráh-rabt kí rok-ṭok sirf kuchh muddat tak rahí. Pompejus, jo Romaníoṇ ká ek sardár aur baṛá bahádur thá, san 67 meṇ un se jang karke gálib húá, aur us waqt se, agarchi wazíroṇ kí báhamí laṛáiáṇ mauqúf na húíṇ, táham ámad o raft bahut ziyáda húí. Is amr ko samajhne ke wáste zamáne ke len den kí taraf zarra mutawajjih honá mufíd hai. Espanya[1]) se rúpá, lohá, sísá, tel, mai, shahd, mom, ún, aur namkín machhlí láte the. Inglistán se ṭín, aur Fráns se mewe, gehúṇ, jau, ghoṛe, gadhe, bheṛ, bakrí, murgá, murgí láte the. Rúm[2]) se anjír, mai, gehúṇ, ghoṛe, aur sang i marmar ká mál i tijárat láte the. Asia[3]) se ún, postín, jawáhir, aur nafís reshmí kapṛe láte the. Misr, aur Africa kí *aur* mamlukat se munaqqash aur sútí poshák, har qism ke khushbúdár masálah, har tarah ke qímatí patthar, motí aur soná, háthí ke khamdár dáṇt, ábnús aur sandal kí lakṛí, rogan i balsán, gehúṇ aur jau kí tijárat karte the. Sháh ráheṇ har samt ko banáí játí thíṇ, aur harchand kitábeṇ

---

1) Is ká nám Angrezí meṇ "Spain" aur Baibal meṇ "Tarsís" yá "Isfániya," aur Arabí meṇ "Andalús" hai.

2) Yih wiláyat qadím meṇ hissa ba hissa "Grecia, Thessalia, Macedonia, Thracia, Epirus" wg. kahlátí thí, aur ab Angrezí meṇ is ko "Turkey in Europe" bolte haiṇ.

3) Yih wuh mulk hai, jo áj kal Angrezí meṇ "Turkey in Asia" ke nám se mashhúr hai.

na chhaptí thíṇ, táham likhe húe kágaz ko naql karke dúr daráz le jáke phailáte the. Is bayán ko paṛhke ham yád karte haiṇ, ki Yakhezeqel (Hizqiel) nabí ne apne paigám ke 27weṇ báb meṇ shahr i Súr kí bábat kyá farmáyá hai; magar itná farq hai, ki Súr barbád húá, aur Roma ne nek nasíb hoke Dín kí barkat páí.

Dúsrí bát jo ki Masíhí Dín ke phail jane meṇ niháyat mufíd hai, yih hai, ki Masíh kí paidáish ke waqt Romaníoṇ kí sháhansháhí meṇ ek hí zubán har ahl i kalám ko mạlúm thí, yạne Yúnání zubán. Jánná cháhiye, ki jaise ándhí khilqat par gaṛgaṛáhaṭ aur bárish ke sáth átí, aur bewuqúf ko ḍarátí hai, goyá ki baṛá nuqsán kartí; kis wáste ki wuh ek do ṭúṭí húíṇ ḍáliáṇ yá darakht dekhtá hai, waise hí insán kí saltanat par kabhí ándhí, yạne dushmanoṇ kí tákht, á paṛtíṇ, jo ittifáqí názarín ke liye mahz áfat kí báteṇ mạlúm hotí haiṇ, lekin wuh jo tawajjuh se nigáh rakhtá, us ko yih bhed bhí khul játá hai, aur wuh musíbat kí tukhm-rezí se insániyat ke fáide ká phal uṭhátá hai. Chunáṇchi qadím Fárs ke bádsháhoṇ ne bahut mamlukat par hamla karke, unheṇ ek hí saltanat meṇ milá diyá. Shahr barbád húe, aur ádmí máre gaye; magar fáida yih niklá, ki judí judí qaumeṇ ek hí hukm ke tábị húíṇ. Aur jab bạd meṇ Iskandar i Ạzam (jo ạmúman Iskandar i Rúmí kahlátá hai), Fársíoṇ kí tákht ká intiqám lene áyá, aur Dárá ko shikast dí, tab sab qaumoṇ ko Yúnání saltanat ká muṭí karná mushkil na húá. Isí tarah Yúnání zubán, chúṇki is meṇ hikmat kí bahut sí kitábeṇ tasníf kí gayíṇ, ásání se mulk dar mulk járí ho gayí; aur jab bạdhú Injíl kí manádí Asia aur Europa meṇ karte the, tab Yúnání zubán mạqúl aur maujúd wasíla húá, chunáṇchi Nae Ạhd kí jild isí lugat meṇ marqúm húí.

Tísrí bát jo Masíhí Dín ke phail jáne meṇ yád karní cháhiye, yih hai, ki Yahúdíoṇ par tín kháss Ídeṇ mánní farz thíṇ,

yạne *Ị'd i Fasah* (jis ke sáth be-ḳhamírí roṭí kí Ị'd bhí shámil húí). Is ká hál o matlab Ḳhur. 12 meṇ batáyá gayá[1]), chunáṇchi ham itne par iktifá kareṇge, ki roṭí aur mai ká

1) Chúṇki bạze ạlim log shubha záhir karte haiṇ, ki Ḳhudáwand Yasụ́ apne marne se pahle kyúṇkar fasah khá saká; aur dạwá karte haiṇ, ki Yoannes ká bayán, jo us kí Injíl meṇ hai, us bayán ke, jo Matthaios, Marcus, aur Lúkas kí Injíloṇ meṇ miltá hai, muwáfiq nahíṇ hai, yaháṇ is bát kí nisbat kuchh kahná cháhiye. Ḳhur. 12 o 13 ke hukm ke bamújib Yahúdíoṇ par apne sál ke pahle mahíne (jo "Abíb" Ḳhur. 13, 4.—23, 15.—Ist. 16, 1 meṇ aur "Nisán" Naham. 2, 1.—Ester 3, 7 meṇ kahláyá) ki chaudahwíṇ táríḳh ko, fasah ká barra khána shám ke waqt farz thá. Ab to Ḳhudáwand Yasụ́ Itwár ke roz, yạne hafte ke pahle din, jí uṭhá (Matth. 28, 1.—Marc. 16, 2.—Lúk. 24, 1.—Yoan. 20, 1), aur Jumạ ko wuh maslúb húá (Marc. 15, 42.—Lúk. 23, 54.—Yoan. 19, 31), liházá sábit hotá hai, ki Jumạrát ke roz Us ne apne shágirdoṇ ke sáth fasah ká barra kháyá. Lekin bạze log kahte haiṇ, ki yih mumkin nahíṇ, kis wáste ki Yoan. 18, 28 meṇ likhá hai "tab Yasụ́ ko Kayáfá pás se díwán-ḳháne meṇ láe, aur yih subh ká waqt thá, aur wuh ḳhud díwán-ḳháne meṇ na gaye, táki nápák na howeṇ, balki fasah kháweṇ." Aur is ko aisá samajhte haiṇ, ki us waqt, jab Yasụ́ ko Pilátús pás pahuncháyá, fasah hanoz na kháyá, aur Ḳhudáwand ne ạslí roz se ek din pahle apne shágirdoṇ ke sáth fasah kháyá. Magar yih ḳhiyál galat hai, kyúṇki (Ahb. 11, 39 aur 40.—14, 46.) jo nápákí kisí chíz ke chhúne yá kisí ghar meṇ jáne se láhiq húí, shám tak rahí. Chunáṇchi agar fasah us waqt tak na kháyá, to un kí nápákí jo díwán-ḳháne meṇ jáne se hásil hotí, shám tak mauqúf ho játí, aur wuh is ke bạd sharíạt ke bamújib fasah khá sakte. Is ke barạks agar unhoṇ ne kháyá, tab albatta un par farz thá, shám talak har nápák chíz se alag rahná, aur is hál meṇ jumla "táki nápák na howeṇ, balki fasah kháweṇ" aisá samajhná cháhiye, na ki khá lená áyande ko thá, balki aisá ki kháne kí tásír un meṇ pák rahe. Aur jo "taiyárí ke din" Matth. 27, 62.—Marc. 15, 42.—Lúk. 23, 54.—Yoan. 19, 14. 31. 42 meṇ mazkúr hai, na to fasah KHÁNE kí taiyárí ká din, balki fasah ke SABT kí taiyárí ká din thá, jaisá yih un jumloṇ se sábit hotá hai. Ạlgaraz ḳhúb wázih ho gayá, ki Ḳhudáwand Yasụ́ ne dúsre Yahúdíoṇ ke sáth fasah

istịmál qadím se is Ịd meṇ Yahúdíoṇ ke darmiyán jári thá. Liházá jab Ḳhudáwand Yasụ́ ne ạshá i rabbání kí pák ạdat muqarrar kí, tab záhirí nishán nae na the, lekin un ká maqsad yá matlab albatta nayá thá. *Fasl káṭne* yá Haftoṇ *kí Ịd*[1]) jis ko fasah ke bạd sátweṇ hafte meṇ karte the. Is teohár meṇ Baní Isráel par, jaise Ịd i fasah meṇ, zamín ke phaloṇ se Yahowáh ko nazreṇ pesh karná farz thá, magar itná farq thá, ki chúṇki jau káṭne se fasl shurụ́ hotí thí, jau ká ek púlá fasah meṇ, aur haftoṇ kí Ịd meṇ, jab fasl tamám húí, do gehúṇ ke ḳhamírí girde (Ahb. 23, 17.) guzránte the. *Ịd i ḳhaima* yá jamạ karne kí Ịd, jis ká mufassal zikr Ahb. 23, 34—40 meṇ hai, aur jis se páṇch roz peshtar Kafáre ká din wáqị hotá thá (Ahb. 23, 27.), Yahúdíoṇ ke baṛe teoháron kí *tísrí* Ịd thí. In tín Ịdoṇ par Baní Isráel ke sab mardoṇ ko hukm húá, Ḳhudáwand Ḳhudá (yạne haikal meṇ jo Yarúsalam meṇ wáqị thí) ke rú ba rú házir honá, dekho jo Ḳhur. 23, 17 aur 34, 23 meṇ likhá hai. Ab to Pentekost ká din Ịd i ḳhaime ká din thá, chunáṇchi bahut Yahúdí dunyá kí cháron samt se Yarúsalam meṇ ikaṭṭhe húe, aur Ḳhudáwand kí ụmda hikmat is bandobast meṇ sáf záhir hotí hai. Pahle is súrat se, ki sharíạt mansúḳh nahíṇ balki púrí kí, aur dúsre yih, ki Injíl kí pahlí ạmm manádí ke wáste aisá waqt chun liyá, ki us meṇ sunnewále kasrat se

---

kháyá, aur yih bhí, ki chár Injíloṇ meṇ muḳhálafat nahíṇ, balki muwáfaqat hai, yaháṇ tak ki Matthaios, aur Marcus, aur Lúkas, aur Yoannes ke bayán se ham síkhte haiṇ, ki Ḳhudáwand Jumạ ke roz maslúb húá, aur Jumạ-rát ke roz fasah kháyá.

[1]) Haftoṇ kí Ịd kí nisbat bạze Masíhí faqíh dạwá karte haiṇ, ki yih sharạ kí, jo koh i Síná par diyá gayá, yádgárí bhí thí, aur subút ke wáste Ḳhur. 19, 1 aur Yoan. 5, 1 o 39 láte haiṇ, is matlab se ki agar Yoan. 6, 51 meṇ fasah ká, aur 7, 2 meṇ Ịd i ḳhaime ká zikr kiyá játá hai, to 5, 1 o 39 gáliban haftoṇ kí Ịd aur sharạ kí yádgárí se ịláqa rakhtí haiṇ.

házir húe, jo lauṭkar púrab aur pachchhim, uttar aur dakhin ke mulkoṇ meṇ, zindagí kí ḳhushḳhabarí phailá sake.

Jab is tarah qadím se Iláhí hikmat ne sab chízoṇ ká bandobast kiyá, Ḳhudá ká áḳhirí izhár i fazl wáqi húá, aur shágirdoṇ ne us hálat meṇ ki Rúh ul Quds se bhare the, Injíl kí pahlí ạmm manádí kí. Zarúr Petros ke dil meṇ taạjjub paidá húá, jab us maujzan hujúm par nazar kí, jo zindagí ká kalám sunne ke wáste jamạ húá, aur sháyad us ko Masíh kí wuh bát yád áí (Lúk. 10, 2.) "fasl to kasrat se hai, lekin mazdúr thoṛe: is liye khet ke málik kí minnat karo, ki mazdúr apne khet meṇ bheje." Agar Ḳhudáwand kí widạ ke waqt kaí sau ímán lá chuke, to is pahlí manádí ke sabab mominín tín hazár se baṛh gaye, aur chúṇki mahabbat ká shụla un ke diloṇ meṇ mushtaạl thá, wuh chup na rahe, balki auroṇ ko naját ke bhed kí bashárat sunáí, yaháṇ tak ki Ḳhudáwand har roz díndároṇ ko Kalísiá ke taríqe meṇ dáḳhil kartá thá. Magar na sirf qaul se, balki be-ạib aur be-ilzám chál chalan se bhí abadí jalál ke wáris salámatí kí ḳhabar phailáte rahe. Aạmál ke dúsre báb meṇ un kí birádarána ulfat ká zikr hai, ki "apní milkiyat aur asbáb bechke har ek kí zarúrat ke muwáfiq sab" (yạne bháíoṇ ko) "báṇṭ dete the." Aur buzurg Tertullianus ne apní kitáb meṇ jo Apologeticus (yạne Hámí) ke nám se mashhúr hai, usí waqt aur apne waqt ke mominín kí báhamí mahabbat ká bayán kiyá.[1])

---

[1]) Jumle i mazkúra i zail ká tarjuma yih hai: Lekin ḳháss isí tarah kí mahabbat ká ạmal ham ko (yạne Masíhíoṇ ko) bạzoṇ ke nazdík ek nishán muntaqish kartá hai. Dekho, wuh kahte haiṇ, kaisá wuh (yạne Masíhí) ek dúsre ko piyár karte haiṇ. Wuh (yạne Gair-Qaumeṇ) to ápas meṇ kína rakhte haiṇ. Masíhí ek dúsre ke ịwaz mar jáne ko taiyár haiṇ. Is ke barạks wuh (yạne Gair-Qaumeṇ) ek dúsre ke qatl ko ziyáda taiyár haiṇ.—" Sed ejusmodi vel maxime dilationis

Jo Ḳhudáwand Yasú ne apne shágirdoṇ ko kahá Marc. 16, 17 o 18 meṇ: "Aur wuh jo ímán láeṇge, un ke sáth yih ạlámateṇ hoṇgí, ki wuh mere nám se deoṇ ko nikáleṇge, aur naí zubáneṇ boleṇge, sámpoṇ ko uṭhá leṇge, aur agar koí halák karnewálí chíz píeṇge, unheṇ kuchh nuqsán na hogá; wuh bímároṇ par háth rakheṇge, to change ho jáeṇge," pas yih wạda jald púrá húá. Kyúṇki Aạmál ke tísre báb meṇ marqúm hai, ki Petros ne janam ke ek langṛe ko Masíh ke nám se changá kiyá. Aur táki koí mutaláshí i ḥaqq ḳhiyál na kare, ki yih bát ittifáqan Injíl kí manádí ke shurụ́ se shámil húí, yá ki yih bát chand majzúboṇ ká tawahhum thá, ham aur kahíṇ Nae Ạhd kí (masalan Aạm. 5, 5 o 10.—6, 8.—9, 34 o 40.—14, 10 o 20.—20, 12.—Rom. 15, 19.—2 Kor. 12, 12.—Ịbrán. 2, 4.—Yạq. 5. 15.) aur díndár buzurgoṇ kí kitáboṇ (masalan Eirenaios[1]), Origenes[2]), Clemens Alexandrinus, Augustinus, Eusebios, Ḳhrysostomos, Tertullianus, Yustinus Martyr, yạne Shahíd) meṇ paṛhte haiṇ, ki qaríb

---

operatio notam nobis inurit penes quosdam. Vide, inquiunt, ut invicem se diligant. Ipsi enim invicem oderunt. Et pro alterutro mori sint parati, ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores."—Tertull. Apolog. c. 39.

[1]) Is buzurg ne apní ek kitáb meṇ likhá hai Καὶ νεκροὶ ἠγέρθησαν καὶ παρέμειναν σὺν ἡμῖν ἱκανοῖς ἔτεσιν, "aur murde jiláe gaye aur hamáre sáth barasoṇ rahe."

[2]) Is buzurg ne apní us jild meṇ, jo ek bedín failsúf (Celsus náme) ko jawáb dene aur radd karne ke wáste likhí, kahá [Τούτοις] γὰρ καὶ ἡμεῖς ἑωράκαμεν πολλοὺς ἀπαλλαγέντας χαλεπῶν συμπτωμάτων ἐκστάσεων καὶ μανιῶν καὶ ἄλλων μυρίων, ἅπερ οὔτ᾽ ἄνθρωποι οὔτε δαίμονες ἐθεράπευσαν, "kyúṇki ham ne bhí bahutoṇ ko jinhoṇ ne shadíd bímáríoṇ, maḳhbút, díwánagí, aur be-shumár aur (ázároṇ) se shifá páí, dekhá, jin (ázároṇ) ko na insánoṇ na qaum i jinnát ne dúr kiyá."

250 baras Masíh ke bạd mụjizát o karámát ká wuqụ́ o zuhúr hotá rahá.

Lekin Kalísiá der tak áráṃ meṇ na rahí. Shaitán kí ḍáh aur kíne ká asar jald mạlúm húá, aur Ḳhudáwand ká qaul (Matth. 10, 24.) "shágird apne ustád se baṛá nahíṇ, na ḳhádim apne maḳhdúm se" fauran sábit húá. Isí zamáne tak Rasúl logoṇ ko ḳhushí se sunáte rahe, jab Káhin aur haikal ká Sardár aur Sadúqí gusse se bhare, un par chaṛh áe, aur agarchi us waqt un ko be-sazá jáne diyá, táham ham ko samajhná cháhiye, ki yih taklíf tasdị aur musíbat kí ibtidá húí, jo kabhí ziyádatí kabhí kamí se sadí ba sadí járí rahí, aur kahíṇ kahíṇ ab tak bhí mauqúf na húí. Aur na sirf berúní súrat meṇ jání dushman ne díndároṇ ke guroh par hamla kiyá, andarúní súrat meṇ bhí apná híla uṭháyá. Birádarána mahabbat sargarm to thí, magar baḳhílí ne Ḳhudáwand aur daulat kí ḳhidmat karní, aur bháíoṇ kí tạríf sastí hásil karní cháhí. Hanániyáh aur Safíra ne Ḳhudáwand kí Rúh ko ázmáyá, aur apne jhúṭh ká phal páke qudrat i Iláhí se halák húe. Mạlúm hotá hai, ki gunáh ká ḳhamír tab bhí uṭhá thá, magar chupke, kyúṇki Aạm. 6 se ham síkhte haiṇ, ki kuṛkuṛáná aur tarafdárí ráij thí, yaháṇ tak ki Rasúloṇ ne is bát ká ạlániya zikr karná munásib jáná. Lekin Ḳhudá is amr meṇ bhí apní rahmat kí bepáyání dikhátá thá, táki (Rom. 5, 20.) "jaháṇ gunáh ziyáda húá, fazl us se niháyat ziyáda" howe, yạne Kalísiá ke berúní bandobast aur zarúriyát ko rafạ karne ke liye, ek nayá ụhda muqarrar húá, jo Yúnání zubán meṇ διακονία (ḳhidmat guzárí, ḳhidmat i dín) aur káranda διάκονος (Diakonos, ḳhidmat-guzár, ḳhádim ud dín) kahláyá[1]). Sát shaḳhs ṭhahráe gaye, aur un

[1]) Is ụhde kí bábat yaháṇ itná kahná cháhiye, ki Yahúdíoṇ ke darmiyán ịbádatgáh (συναγωγή בֵּית הַכְּנֶסֶת) ke ḳháss ḳhádim the (Lúk. 4, 20.), aur gáliban un meṇ se kaí ek jo Masíhí húe, Kalí-

ke nám Aạm. 6, 5 meṇ marqúm haiṇ. Sab se ziyáda mashhúr Stefanos thá. Filippos kí bábat áge kuchh kahá jáegá, aur Nikolaos se baze log wuh bidat mansúb karte haiṇ, jis ká nám Yoannes ne Mukásh. 2, 15 meṇ likhá hai; magar aisá gumán bátil hai, kis wáste ki us kí bunyád sirf yih hai, ki donoṇ ká ek nám hai.

---

siá kí khidmat meṇ mashgúl rahe, aur jawán log un kí madad karte the (Aạm. 5, 6 o 10). Chúṇki Aạm. 6, 2 meṇ mezoṇ kí khidmat ká zikr hotá hai, gumán kiyá játá, ki διάκονοι (Diakonoi khádimán i dín) mahabbat kí ziyáfatoṇ (dekho Yahúdah ke khatt kí bárahwíṇ áyat), ashá i rabbání, bímár-pursí meṇ, garaz buzurgoṇ (yane Qasísoṇ yá Usqufoṇ) kí mulázimí meṇ mustaidd rahe. Aạm. 6, 9 o 10 aur 1 Tim. 3, 9 se sábit hotá hai, ki manádí karte aur kalám sunáte the. Rafta rafta Diakonoi kháss mezoṇ kí khidmat se alag húe, jaisá buzurg Ignatius (ad Trallianos cap. 2) batátá hai, aur ahl i Kalísiá kí chál par khabardárí karte the. Bad-az-án un par farz thá, bandagí meṇ majlis ko murattab karná, aur pák rifáqat kí rikábí o piyále ko mahfúz rakhná. Ákhiran Romani Masíhíoṇ ke pás wuh Lewíoṇ kí mánind gine gaye, yaháṇ tak ki Gintí 8, 24 ke muwáfiq pachís baras ke yá 1 Taw. 23, 24.— 2 Taw. 31, 17 ke muwáfiq bís baras ke hoke apne uhde par muqarrar húe. Is firqe ke qánún ke bamújib Diakonoi ko shádí karní mana hai, magar kahíṇ kahíṇ kháss sabab se yih qánún mansúkh húá. Úpar ke bayán se sábit hotá hai, ki Diakonos ká aslí hál wuh hai, jo Rasúloṇ ke aiyám meṇ muqarrar húá, aur ab Inglistán kí Kalísiá meṇ ráij hai. Auraten bhí Kalísiá kí khidmat meṇ mashgúl rahíṇ, jaisá Rom. 16, 1 o 3 o 12 aur sháyad 1 Tim. 3, 11.— 5, 9 o 10.—Tit. 2, 3 se sábit hotá hai, khusúsan is wáste ki zanánkhánoṇ meṇ jákar Iláhí Kalám sunáweṇ, aur mastúrát kí mahabbat ke sáth Gair-Masíhí auratoṇ kí kumak kareṇ. Áj kal to aisí Diakonissæ kí qayám-gáheṇ Inglistán, aur Germany, aur Amerika meṇ járí haiṇ, lekin un ká kám khusúsan laṛkíoṇ kí tarbiyat aur bímároṇ kí khabargírí hai; phir khiyál nahíṇ karná cháhiye ki yih Diakonissæ Romani Masíhíoṇ kí zanán i gosha-nishíṇ (jo Angrezí meṇ "Nuns" kahlátíṇ) kí mánind haiṇ. Kyúṇki Diakonissæ par yih farz nahíṇ thahráyá gayá, ki byáh shádí na kareṇ; balki *aur* ádateṇ bhí,

Ázmáish o tasdí̤ ká túfán ab Kalísiá par shiddat se charh áyá; dushmanoṇ ká gussa, jo der se zor bándh rahá, ekbárgí bhaṛká, aur Masíh kí wafát ke chand roz bạd pahle shahíd ne rihlat kí. Kotáh-andesh dil ko yih albatta sarásar afsos kí bát mạlúm hotí, magar sáhib i ạql samajhtá hai, ki jaisá daraḳht ándhí se hilkar ḳhúb jaṛ pakaṛtá aur mazbút ho játá hai, waisá hí is áfat se díndároṇ ke guroh ko baṛá fáida pahúnchá. Aman se be-ḳhabarí aur be-ḳhabarí se rúhání nínd paidá húí. Kalísiá Moáb kí mánind (Yiram. 48, 11.) goyá "apní talchhaṭ ke tahnishín rahí, aur ek piyále se dúsre piyále meṇ unḍelí na gayí," tab tasdí̤ ká hangáma Ḳhudá ne bhejá, táki use "gehúṇ kí tarah phaṭke," aur bhúsá dáne se judá kare. Chunáṇchi ham Ạ̄ạm. 8, 1 meṇ paṛhte haiṇ "aur Rasúloṇ ko chhoṛkar báqí sab Yahúdiá aur Sámariá kí har jagah meṇ titar bitar ho gaye." Un meṇ se bhí Filippos Diakonos thá, aur usí ne apní manádí kí koshish se Rasúloṇ ko Yarúsalam se goyá nikálke *aur* mulkoṇ kí taraf mutawajjih kiyá. Yoannes ne apní Injíl ke chauthe báb meṇ likhá hai, ki Ḳhudáwand Yasụ́ ne Shimroním meṇ wạz farmáyá, "aur bahut se ímán láe." Pas, is bát se mạlúm hotá hai, ki waháṇ "ek baṛá darwáza, jis se ek baṛe kám meṇ daḳhl" ho saká, khulá thá. Filippos basar o chashm apná kám karne lagá, balki yih kahná zebá hai, ki Stefanos kí chádar us par názil húí, aur jaisá Elísha̤ ko Eliyáh kí, waisá is ko us kí rúh ká duhrá hissa milá, kyúṇki Stefanos kí manádí aur karámát se bahutoṇ ne qáil hoke *dushmaní* kí, par Filippos ká wạz sunke aur us ke ạjíb kám dekhke ziyáda *ímán* láe. Liházá jab yih ḳhushḳhabarí Yarúsalam ko pahunchí, tab Rasúloṇ ne "Petros aur Yoan-

* jo ki Romani Masíhíoṇ kí zanán i gosha-nishín ke darmiyán jári haiṇ, Diakonissæ ke darmiyán jári nahíṇ haiṇ.

nes ko un ke pás bhejá," aur un ke duạ́ máṇgne aur háth rakhne se Rúh ul Quds sab díndároṇ ko nasíb húí. Is amr se sábit hotá hai, ki wuh bayán jis ko baze karte haiṇ, ki Filippos i mausúf Diakonos nahíṇ, balki Rasúl thá, galat hai; kyúṇki agar khud Rasúl hotá, to aur Rasúloṇ ko bhejne kí kyá zarúrat thí? Mominoṇ meṇ bhí ek shakhs Shimaụ́n[1])

[1]) Is Shimaụ́n kí bábat kuchh kuchh kahná is wáste lázim hai, ki wuh Kalísiá kí Tawáríkh meṇ *Magus* ke laqab se niháyat mashhúr húá, aur baze us ko bidatíoṇ, khusúsan Ilm i Záhirí [ψευδώνυμος γνῶσεως 1 Tim. 6, 20] ká báp kahte haiṇ. Aamál kí kitáb se ham *aur* nahíṇ síkhte haiṇ, magar yih ki Rasúloṇ se arz kí, ki "jo báteṇ tum ne kahíṇ, un meṇ se koí mujh par na áwe," lekin chúṇki arz hí se malúm hotá hai, ki us ko faqat sazá kí dahshat thí, na gunáh kí udásí; pas samajh meṇ átá hai, kis wáste píchhe us ke haqq meṇ bahut qisse ráij húe. Buzurg Yustinus Martyr (Shahíd) ne apní kitáboṇ "Apologia" (Taujíh) aur "Dialogus cum Tryphone" (Guftogú yá Mubáhasa Tryphone ke sáth, jo ek Yahúdí amír thá) meṇ likhá hai, ki *Shimaụ́n Magus* Sámariá kí bastí Gitton meṇ paidá hoke aur já-dúgarí meṇ mashgúl rahke ek qahba (Helena náme) ke sáth mulk ba mulk phirá, aur ákhiran shahr i Roma meṇ áke kháss o ámm ko apní jádúgarí se yaháṇ tak hairán kiyá, ki unhoṇ ne daryá i Tevere ke ek jazíre par us kí ek múrat banáí, aur us kí parastish kí. San 1574 Íswí meṇ fil-haqíqat usí jagah sang i marmar ká ek páe-sutún páyá gayá, jis par likhá hai "Semoni Sanco Deo Fidio Sacrum Sex. Pompejus ......Donum Dedit" (is katbe ká tarjuma sháyad yih hai, "wafádár mabúd Semon ko Sextus Pompejus ne muqaddas waqf kiyá." Álim log gumán karte haiṇ, ki yih katba *Shimaụ́n Magus* se mutaallaq nahíṇ, balki kisí qadím Itáliá ke deotá Sanco se iláqa rakhtá hai. *Aur* ki-táboṇ (masalan buzurg Eirenaios kí tasnífát) se malúm hotá hai, ki *Shimaụ́n Magus* ne dawá kiyá, ki main Shimroním par Khudá Báp, Yahúdíoṇ par Khudá Betá, aur Gair-Qaumoṇ par Khudá Rúh ul Quds hoke záhir húá. Buzurg Hippolytos ne likhá hai, ki *Shimaụ́n* ke shágirdoṇ kí yih talím thahrí, ki har dídaní shai ná-dídaní shai ká zuhúr, aur ná-dídaní shai har dídaní shai ká báis i wujúd hai. Agar ham dunyá ko ba nazar i kulliyát dekhte haiṇ, to ek baṛe

náme shámil húá, jo pahle jádúgarí kartá rahá, aur Injíl kí manádí sunke ímán láyá. Magar us kí tauba pakkí na thí, aur gunáh kí gulámí se wuh bilkull ázád na húá. Chunánchi ham paṛhte haiṇ, ki risálat kí fáida-rasán qábiliyat ko rupaioṇ se kharídná cháhá.

Filippos ká kám Sámariá meṇ khatm ho chuká thá, aur Khudáwand ke firishte ke hukm se Azah (yá Gázá) kí ráh ko gayá, kyúṇki waháṇ bhí us ko Kalám sunáná thá. Ek Habshí khoja (qissoṇ meṇ us ká nám Yádikh mazkúr hai) Yarúsalam se lauṭkar apne mulk ko játá thá. Usí ko us ne Injíl kí khushkhabarí pahunchákar baptismá diyá. Kaháníoṇ meṇ likhá hai, ki is khoje ne pahle Yahúdíoṇ ká taríqa ikhtiyár kiyá, aur phir Masíhí bankar apní wiláyat meṇ Khandáke malika aur apne ham-watanoṇ ko Masíh kí khushkhabarí dí, aur isí tarah wuh Habsh kí Kalísiá ká, jo ab tak báqí hai, músjid húá. Filippos ko to fauran Khudáwand kí Rúh le gayí, aur Azotos (yá Ashdod) meṇ pahuncháyá, jaháṇ se wuh píchhe Kaisareiá (Palestinensis) meṇ áyá, aur

---

darakht kí mánind hai (Dán. 4, 10—12), jis ká taná, shákheṇ, patte, aur post ná-dídaní ág ká zuhúr haiṇ, aur jab abadí phal paidá húá, tab Aslí Ág un ko phir nigal játí hai. Yih abadí phal wujúd i insání hai, jis meṇ wuh bilá tabaddul i wujúd hosh meṇ ákar, apní pahlí hálat kí taraf phir rujú kartá hai. Us qahbe Helena kí bábat kahte the, ki Dunyá kí Ján (jo Látiní meṇ "anima mundi" aur Angrezí meṇ "mundane soul" kahlátí) wujúd se nikalkar aur faná meṇ samákar (yih Shimaúníoṇ ká bayán i gunáh hai) muddat tak *aur* auratoṇ, aur ákhiran Helena meṇ záhir húí, aur is Dunyá kí Ján ko faná ke qaidkháne se ázád karne ke liye abadí Wujúd *Shimaún Magus* meṇ mujassam húá.

Is jagah itná kahná báqí hai, ki jab Kalísiá ká koí uhda kisí ko rishwat yá *aur* ná-munásib taríqe se muyassar hotá hai, tab khusúsan Romani Masíhí us gunáh ko Shimaún se mansúb karte haiṇ ("Simonia, Simoniaca Hæresis").

is shahr meṇ kaí baras ke bạd Paulus Rasúl ne us ke ghar jákar muláqát kí, (Aạm 21.). Pas, ná-makhtúní ká Rasúl us shakhs ke pás rahá, jis ne pahle hatt-al-maqdúr Khudáwand Yasú ká hukm púrá kiyá, "tum jákar sab qaumoṇ ko shágird karo, aur unheṇ Báp, aur Beṭe, aur Rúh ul Quds ke nám se baptismá do" (Matth. 28, 19.).

---

§ 2.

Paulus Gair-Qaumoṇ ká baṛá Rasúl; us kí Jawání aur Rujú honá.

Buzurg Tertulliánus ne apní kitáb meṇ jo Apologeticus kahlátí hai kahá hai, ki[1]) "Masíhíoṇ ká lahú ek bíj hai; khud wuhí isrár, jis kí tum shikáyat karte ho, ustád hai. Kyúṇki us par gaur karne se kis ke dil meṇ khwáhish paidá nahíṇ hotí hai, ki púchhe, is amr meṇ kyá hai?" Yih qaul khusúsan Stefanos kí shahádat kí maut se sábit húá. Aạm. 7, 58 meṇ likhá hai: "Aur shahr ke báhar nikálke us par (yạne Stefanos par) patthráo kiyá, aur gawáhoṇ ne apne kapṛe Saulos náme ek jawán ke pánwoṇ par rakh diye.") Yih Saulos jo Stefanos "ke qatl par muttafiq húá," jald Masíhí Dín ke berahm satánewále se us ká sargarm phailánewálá baná, magar peshtar is se, ki is bát ká zikr ho, ham us kí zindagí ke bayán meṇ kuchh kaheṇ. Saulos Kilikiá[2])

1) "Semen est sanguis Christianorum—illa ipsa obstinatio quam exprobratis magistra est. Quis enim non contemplatione ejus concutitur ad requirendum quid intus in re sit?"

2) Kilikiá, mulk i Asia ká ek súba hoke aur áj kal "Adana" kahláke, Shám ke muttasil Bahr i Rúm ke uttar kanáre par wáqi thá. Shahr

ke shahr Tarsos meṇ san do aur chaudah Íswí ke darmiyán meṇ paidá húá (Aạm. 21, 39.). Us ne Yahúdí aur firqa i Binyamín se hoke (Filip. 3, 5.) apne wálidain se Romaní haqq[1]) mírás meṇ páyá. Is se sábit hotá hai, ki us ká ghar chhoṭá nahíṇ thá. Aglab hai ki us ne apne janam ke shahr meṇ, jaháṇ bahut madrase the, Yúnání zubán aur ịlm meṇ ḳhúb taraqqí kí, kyúṇki ḳhattoṇ kí ịbárat aksar fasíh hai, aur kahíṇ mụtabar musannifoṇ ke manqúl milte haiṇ. Lekin jaisá us waqt Yahúdíoṇ meṇ dastúr ráij thá, waise hí us ne ek dast-kárí iḳhtiyár karke ḳhaima-dozí ká pesha síkhá (Aạm. 18, 3.), aur is peshe ká hanoz Tarz meṇ bahut riwáj hai. Az bas ki Saulos Farúshí thá (Fil. 3, 5.), aur sháyad Farúshí ghar se niklá, wuh sharíạt aur Yahúdíoṇ ke ịlm i Iláhí mutálạ karne ke wáste Yarúsalam ko chalá, aur waháṇ Gamáliel Rabbí ká (Aạm. 22, 3.), jo bahut mashhúr aur ịzzatdár (Aạm. 5, 34.) shaḳhs thá, shágird húá. Shádí us ne gáliban nahíṇ kí (1 Kor. 7, 7 o 8.—9, 5.), aur us ke ḳhándán kí bábat ham aur kuchh nahíṇ jánte haiṇ, magar yih ki us ká ek bhánjá Yarúsalam meṇ bastá thá (Aạm. 23, 16.). Kis ụmr ká hoke wuh Yarúsalam meṇ áyá, kahíṇ nahíṇ likhá hai, báwujúd is ke Aạm. 7, 58 aur 22, 3 se mạlúm hotá hai, ki bálig thá, jab Yahúdíoṇ kí dár us saltanat meṇ pahunchá, warna jaisá wuh Stefanos ke qatl par muttafiq húá, aise hí zarúr Masíh ke qatl par bhí muttafiq

---

Tarsos hanoz ba nám i "Tarz" yá "Tarso" qaríb 8 yá 10,000 ádmíoṇ se ábád hai.

1) Romaní haqq (jo Latíní zubán meṇ "civitas Romana" yá "jus civitatis Romanæ" aur Yúnání zubán meṇ "πολιτεία Ῥωμαϊκή, Ῥωμαία" kahlátá thá), kí bábat itná kahná cháhiye, ki wuh jo ise rakhtá thá, hákim se bet kí már kháne ke láiq na thá, aur jo koí wájib ul qatl ho, to faqat talwár se us ká sar káṭne kí ijázat thí. Dekho bhí Aạm. 16, 37 o 38.—22, 25.

hotá. Lekin jahán apní ízá-rasání ká muqirr hai, ki main ne Kalísiá ko satáyá (1 Kor. 15, 9.—Gal. 1, 13.), wahán us bát kí khabar na detá hai. Log kahte hain, ki sher jab lahú súnghtá hai *aur* wahshí hotá hai, isí tarah Saulos ká josh o kharosh pahle shahíd kí maut se barhá, aur Yahúdí kutub i Dín ká mutála chhorke Masíhíon par goyá jihád karne lagá. Balki Sardár Káhin aur Sadr Majlis[1]) se khatt

1) Sadr Majlis (Yúnání zubán men συνέδριον, Ibrání men סַנְהֶדְרִין גְּדוֹלָה) Yahúdíon ká sab se bará mahkama thá, jo Yarúsalam men wáqi hoke umúr i Díní aur muddat tak bhí faujdárí adálat ká bandobast kartá rahá. Sáhibán i majlis 71 the, jin ká ek sadr nishín (kabhí Sardár Káhin, kabhí aur koí buzurg shakhs) muqarrar hotá thá, aur Thalmud ke dawe ke bamújib yih jalsa Músá ke waqt se (Gintí 11, 16.) ráij thá, aur Azrá ne ise phir bahál kiyá, kis wáste ki jab Yahúdí Bábul men jiláwatan hoke gaye, goyá barbád húá. Magar is dawe ke subút kí pakkí dalíl to kahín nahín miltí hai; sháyad Masíh se do sau yá tín sau baras pahle, wuh qáim húá. Shurú men Sadr Majlis ká haqq thá, Dín kí jo barí khatáen sádir hon un kí bázkhwást karní, aur kore márne, yá agar zarúr húá, sangsár karne, sar kátne, yá jaláne, yá phánsí dene kí sazá muqarrar karná. Lekin Romaní ne yih ikhtiyár sháyad san 6 Íswí men le liyá, ki usí jalse se qatl ká fatwá járí húá kare, jaisá Yoan. 18, 31 se sábit hai. Jab Yarúsalam barbád húá, Sadr Majlis chand maqámát men já rahí, aur ákhiran sháhansháh Theodosios II. ke ahd i saltanat tak Galíl ke shahr i Tiberiás men thahrí. Isí sháhansháh ne san 415 Íswí men pichhlá Nasí (yane sadr nashín) Gamáliel V. ko ná-farmánbardárí ke sabab se mazúl kiyá, lekin Bait ul Muqaddas ke barbád hone se Majlis ká ikhtiyár i faujdárí bilkull mauqúf húá, aur wuh sirf Díní muqaddama faisala karne kí adálatgáh rahí. Jo mahkame Ibrání nám סַנְהֶדְרִין קְטַנָּה se mausúm hain, adná darje ká hoke Kanaán ke har shahr men jo 120 (yá ziyáda) Yahúdíon se ábád thá, muqarrar the, aur Matth. 10, 17.—23, 34.—Marc. 13, 9 un kí taraf ishára kartí hain. Magar un ká haqq sirf kore márná thá. Agar 2 Kor. 11, 24 men Paulus Rasúl ne farmáyá, "Main ne Yahúdíon se pánch bár ek kam chálís kore kháe," to

mánge, is iráde se, ki maiṇ shahr i Dimishq ko jáke sab ko, yạne jise "is taríq par páúṇ, kyá mard, kyá ạurat, qaid karke Yarúsalam meṇ láúṇ." Lekin wuh ḳháss sáạt pahunchí, jab ki Ḳhudáwand ne goyá use kahá (Iyob 38, 11.): "Yaháṇ tak tú áná, áge na baṛhegá; aur is jagah terí maujoṇ ká gurúr thamegá," kyúṇki (Aạm. 9, 3 o 4.) "játe játe aisá húá, ki jab Dimishq ke nazdík pahunchá, to ek bárgí ásmán se ek núr us ke chaugird chamká, aur wuh zamín par gir paṛá, aur us ne ek áwáz suní, jo use kahtí thí, ai Saulos, ai Saulos, tú mujhe kyúṇ satátá hai?" Masíhíoṇ ká jání aur gazabnák dushman hoke wuh Yarúsalam se rawána húá, halím aur garíb, tálib o joyán us ko háth pakaṛke Dimishq meṇ le gaye. Aur jab tín din kí ná-bínáí guzar gayí, tab Injíl ká badḳhwáh us ká baṛá muạwin húá. Jaisí Binyamín ke firqe par Yạqúb ne barkat cháhí (Paid. 49, 27.), waisá hí Binyamín ke sab se baṛe beṭe par názil húá. Pháṛnewále bheṛiye ke muwáfiq Saulos ne apní bulúgat kí subh ko shikár kiyá, aur apní zindagí kí shám ko ímán kí ganímat taqsím kar dí. Yih ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki kis waqt aur kis wajh se us ne apná nám, jo haqíqatan Ibrání thá, Latíní nám Paulus se mubaddal kiyá. Paulus nám ká pahlá zikr Aạm. 13, 9

---

yih aisá samajhná cháhiye, ki galatí ke andeshe se ek kam lagáte the.

Chúṇki Saulos ko is mazmún ke ḳhatt mile, ki Dimishq meṇ Masíhíoṇ ko pakaṛ le, sábit hotá hai, ki Sadr Majlis ká iḳhtiyár Kanạán kí hadd ke báhar bhí thá. Liházá ạjíb nahíṇ hai, jo kisí qisse meṇ kahá gayá, ki san 1600 Íswí meṇ Espanya ke shahr i Toledo meṇ Sefardim (yạne Arab aur Espanya ke Yahúdíoṇ) kí ek Sadr Majlis rahí, jo Baní Isráel par, ki záhiran Masíhí ban gaye, lekin haqíqatan Yahúdí rahe, Dín kí saḳht hukúmat kartí thí. Aur hálán ki Romaní Masíhí ke Díní mahkame ne, jo "Inquisitio haereticæ pravitatis" ke nám se mashhúr hai, us ko bahut talásh kiyá, lekin kahíṇ nahíṇ páyá.

meṇ hai, magar aglab hai, ki use peshtar iḳhtiyár kiyá, sháyad jab Hanániyáh se baptismá páyá. Yahúdíoṇ aur *aur* qaumoṇ ká aksar dastúr thá, ki jab kisí kí zindagí meṇ koí baṛí bát wáqi hotí thí, to apná nám badal ḍálte the. Chúṇki lafz Paulus ke maṇe haiṇ "chhoṭá," aur wuh áp ko 1 Kor. 15, 9 meṇ "Rasúloṇ meṇ se sab se chhoṭá," kahtá hai, gáliban in do bátoṇ meṇ kuchh iláqa hai.

---

§ 3.

Yahúdiá meṇ Kalísiá ká Taraqqí páná, aur Paulus kí Taiyárí Risálat ke Ụhde ke liye.

Kuchh muddat baḍ Petros "muqaddasoṇ ko taqwiyat" dene ke liye Yarúsalam se phir rawána húá, aur is kám meṇ mashgúl hoke, jaise Ḳhudáwand ne, waise hí us ne bhí bímároṇ ko changá kiyá, aur murdoṇ ko jiláyá, masalan Aineás ko Lyddá[1]) aur Dorkas (Harní) ko Yáfo[1]) meṇ. Lekin ab bartar kám ká waqt áyá thá. Hanoz shágirdoṇ kí fikr aur manádí Yahúdíoṇ par munhasir thí, magar Ḳhudá ká iráda thá, ki Masíh meṇ (Kolass. 3, 11.) "na Yúnání, na Yahúdí, na ḳhatna, na ná-maḳhtúní, na Barbaros, na Skythes, na gulám, na ázád" ho, chunáṇchi Petros ko álam i royá meṇ yih hidáyat húí, ki "jis ko Ḳhudá ne pák kiyá,"

[1]) Lyddá aur Yáfo hanoz maujúd aur ábád haiṇ. Lyddá ká nám ab Ludd hai. Wuh Romanioṇ ke ahd i saltanat meṇ Diospolis kahláyá, aur qisse ke rú se maḷúm hotá hai, ki muqaddas Georgios yá Georgos waháṇ dafan húá. Yáfo ká nám áj kal Yáfá ṭhahrá, aur tijárat ke sabab se (ki us ke siwá Kanaán ke kanáre par aur koí bandar nahíṇ hai), wuh pur raunaq hai.

kisí ká haqq nahíṇ, use harám kahná. Aur táki wuh Yahúdí Masíhí, jo gairatmand the, lekin dánáí ke sáth nahíṇ, apní gairat se kisí nae wáiz (masalan Paulus) ko na dabáweṇ, Us ne Petros ko, jo goyá risálat ká sutún thá, bhejá ki Gair-Qaumoṇ meṇ se pahle phaloṇ ko baptismá ke wasíle se Kalísiá meṇ jama kare. Cornelius achchhá aur sachchá bhái thá, us díndár súbadár ká, jis kí taríf karke Masíh ne farmáyá (Lúk. 7, 9.). "Maiṇ tum se sach kahtá húṇ, ki aisá ímán Israel meṇ bhí na páyá." Aur chúṇki donoṇ kí bábat nahíṇ likhá hai, ki unhoṇ ne apná pesha chhoṛ diyá, yá ki un ko aisá karne ká hukm milá, ham síkhte haiṇ, ki har shakhs sipáhí hoke bhí Khudá ká díndár banda ho saktá hai. Jis waqt ki yih sab wuqú meṇ áyá, *aur* maqámát meṇ, hadd i Kanaán ke báhar Injíl kí khabar phailtí játí thí, khusúsan shahr i Antiokheia[1]) meṇ. Chunánchi Rasúloṇ aur jamáat i Yarúsalam ke buzurgoṇ ne apnoṇ meṇ se ek nek aur sáhib i ábrú shakhs yane Barnabás[2]) ko un ke pás bhejná munásib

1) Antákiyá, jo qadím meṇ Antiokheia yá Antiokhia ke nám se mashhúr húá, bahut baṛá shahr thá, is qadr ki 7 lákh ádmí waháṇ baste the, aur wuh mashriqí Romaní bádsháhat ká ek dár us saltanat thá. Magar al Aasi (jo pahle Orontes kahláyá) ke daryá par wáqi hoke, wuh ab maqámát i shikasta se bhará faqat 20,000 ádmíoṇ se ábád hai.

2) Barnabás ká aslí nám Yúses thá (Aam. 4, 36.). Lewí aur jazíre i Kypros ká báshinda hoke, wuh Yarúsalam meṇ ímán láyá, aur apní mahabbat kí safáí is tarah dikhái, ki apná mál bechkar us ke dám rafa i ámm ke liye de diye. Agarchi us ká nám Rasúl (Aam. 14, 4 o 14.) rakhá gayá, táham haqíqí Rasúloṇ ke barábar na thá. Injíl meṇ ham us ke pichhle kám kí bábat aur kuchh nahíṇ paṛhte haiṇ, magar yih ki Yoannes (jis ká laqab Marcus thá, aur jis ne dúsrí Injíl tasníf kí) apne bhánje ko (Kolass. 4, 10.) sáth leke Kypros ko rawána húá. Háṇ, qissoṇ meṇ mazkúr hai, ki Barnabás un 70 shágirdoṇ (Lúk. 10, 1 o 17.) meṇ ek thá; aur yih ki Iskandria (Alexandria) yá Milano meṇ Kalísiá ko isí ne qáim kiyá. Us ke nám se

jáná, táki un ko taqwiyat dewe, aur kalísiáoṇ ká intizám o bandobast kare. Aur albatta is bát ká natíja achchhá niklá, kyúṇki na sirf (Aạm. 11, 24.) waháṇ bahut ímán láe, aisá ki pahle Antiokheia meṇ shágird (yạne díndár log) Khristianoi kahláe, (jo nám to ab qaríb tamám Europa, America, o Australia meṇ ráij hai), balki Barnabás ek ham-khidmat kí talásh karke Tarsos ko chalá, aur Paulus ko Antiokheia meṇ le áyá.

Magar qabl az án ki ham is kí mihnat o koshish (jo is waqt se bakhúbí shurú húí) ká zikr kareṇ, zarúr hai, us zamáne ká hál kuchh dekhná, jo us ke rujú hone ke bad guzrá. Samajh meṇ átá hai, ki Yahúdí jab Paulus ko Injíl kí manádí karte suná, pahle hairat-zada húe, lekin yih hairat jald qahr se mubaddal húí, aur chúṇki bahs kí ráh se us par gálib na ho sake, us ko satáyá ; kyúṇki harchand yih kahíṇ sáf nahíṇ likhá hai, táham gumán i qawí hai, ki aise sargarm shakhs ne khushí se apná kám na chhoṛ diyá hogá. Galat. 1, 17 meṇ ham paṛhte haiṇ, ki Dimishq se Arab ko gayá, aur baze log dawá karte haiṇ, ki usí waqt wuh royá aur mukáshafa us ko milá jo 2 Kor. 12 meṇ marqúm hai. Dimishq ko lauṭke tákíd se phir Injíl sunáne lagá, aur is wajh se Yahúdíoṇ ne us ko már ḍálná cháhá, balki Aretas[1])

ek khatt bhí mashhúr hai, lekin álimoṇ kí tahqíq se wázih húá, ki Barnabás ká likhá húá nahíṇ hai. Buzurg Tertullianus ne dawá kiyá hai, ki us ne Ibráníoṇ ká khatt, jo Ahd i Jadíd meṇ hai, tasníf kiyá.

[1]) Yosefus ne likhá hai, ki Aretas Arabia Petraea yá Nabataea (jo ab wuh mulk hai, jis meṇ Wádí Músá aur shahr i Maạn wáqi haiṇ), ká bádsháh aur Herodes Antipas ká khusar thá. Chúṇki Herodes ne Herodiás ke sabab se (Matth. 14, 3.—Marc. 6, 17.—Lúk. 3, 19.) apní is ahliya ko taláq dí, Aretas ne apní beṭí kí behurmatí ká intiqám lene ke wáste us par hamla karke us ko shikast dí, aur is ke bad khwáh zabardastí se khwáh Romaní sháhansháhoṇ Caligula yá Claudius ke inám se shahr i Dimishq qabze meṇ liyá.

bádsháh ká názim is amr meṇ shámil húá, yaháṇ tak ki bháíoṇ ne (Aạm. 9, 25.) "rát ko use lekar aur ek ṭokrí meṇ biṭhákar díwár par se tale laṭká diyá," aur isí tarah wuh bach gayá. Dimishq se bhágkar Paulus Yarúsalam ko gayá, aur Barnabás kí sifárish ke wasíle (díndár log pahle us ko satánewálá jánkár dahshat se ạláhida ho gaye,) Rasúloṇ aur Kalísiá meṇ shámil húá. Magar Yarúsalam meṇ bhí us ko rahne kí jagah muyassar na húí, kyúṇki Yahúdí dushmanoṇ ke sabab bháíoṇ ne use jald Kaisareia ko pahuncháyá, jaháṇ se wuh apne watan Kilikiá ko gayá, aur Tarsos meṇ rahá, jab tak Barnabás ne use Antioḳheia meṇ buláyá.

---

§ 4.

Kalísiá i Yarúsalam kí aglí Sarguzasht, aur Paulus Rasúl ká pahlá Manádí ká Safar.

Jab Yạqúb ne apne bháí Yoannes ke sáth Ḳhudáwand se ạrz kí (Marc. 10.): "Ham ko baḳhsh, ki tere jalál meṇ ham ek tere dahine háth, aur dúsrá tere báeṇ háth baiṭheṇ," aur jawáb meṇ Masíh ne us ko samjháyá, ki albatta dukh uṭháne meṇ tujhe tere ustád ká sáthí honá paṛegá, sháyad us ne ḳhiyál na kiyá, ki Rasúloṇ meṇ se sab se pahlá shahíd maiṇ hí hoúṇgá. Kaun jántá hai, kis wajh se Herodes[1])

---

1) Is Herodes ká laqab Agrippá thá, aur wuh nahíṇ hai, jis ne Yúhanná Istibágí ko qatl kiyá; kyúṇki us ká laqab Antipás thá. Herodes i mausúf Aristobulos aur Berenike ká beṭá aur Herodes i Ạzím (Matth. 2.—Lúk. 1.) ká potá thá. Romani sháhansháh Claudius ká musáhib aur manzúr i nazar hoke us ne us kí mihrbání se Galíl o Peraea (jo us ko peshtar mile) ke siwá Sámariá aur Yahúdiá

ne Kalísiá ko ízá pahuncháne ká qasd kiyá; mumkin hai, ki us ne Farúshíoṇ aur Sadúqíoṇ ko rází karná cháhá ho (dekho bhí Aạm. 12, 3 o 4 o 11.). Ḳhair jo ho so ho; Yaqúb Zebadyáh ke beṭe par háth ḍálke us ko talwár se qatl kiyá, qaríb san 44 Ṭswí meṇ. Buzurg Clemens Alexandrinus ne zikr kiyá hai, ki jab muddaị ne dekhá, ki Yaqúb jallád ke supurd kiyá gayá, to bahut pachhtáyá, aur himmat báṇdhke dạwá kiyá, ki maiṇ bhí Masíhí húṇ. Chunáṇchi jab donoṇ ko liye játe the, us ne Rasúl se muạfí cháhí. Yaqúb ne use chúmá, aur darḳhwást qabúl karke, kahá, tujhe salám. Isí tarah ham dekhte haiṇ, ki wuh jo tund-mizáj thá (Lúk. 9, 54 o 55.) ímán ke wasíle se narm-dil aur muláim húá, aur badí ke ịwaz badí na kí, balki barakat cháhí. Agarchi Aạmál kí kitáb meṇ sáf likhá hai, ki Yaqúb Yarúsalam meṇ maqtúl húá, táham bạze Romaní Masíhíoṇ ká yih qissa maujúd hai, ki us ne Espanya ke mulk meṇ áke Injíl kí manádí kí, aur súba i Galicia meṇ mar gayá. Chunáṇchi áj tak waháṇ ek shahr Yaqúb ke nám se "San Yago de Compostela" mashhúr hai, jis ke ḳháss girje ghar meṇ us ká maqbara sone aur rúpe se áráish hoke dikháyá játá hai.

Balki na sirf Yaqúb ko Herodes ne qatl kiyá, Petros ko bhí usí iráde se qaid ḳháne meṇ rakhá. Magar Ḳhudáwand ne is mansúbe ko toṛ diyá, kyúṇki rát ko Ḳhudáwand ká ek firishta á khaṛá húá, aur Petros se kahá: "Jald uṭh." Petros uṭhke us ke píchhe ho liyá, aur darwáze aur pháṭak mụjize se khul gaye, aur wuh isí tarah rihá ho gayá. Wuh Yoannes Marcus, jo Aạmál kí kitáb kí is jagah mazkúr húá, gáliban Injíl-nawís hai. Us kí bábat bạz faqíh kahte haiṇ, ki wuhí jawán hai, jo bág i Gethsemane meṇ apní, "sútí chádar" sipáhíoṇ "ke

ko apní bádsháhat meṇ shámil kiyá. San 54 Ṭswí meṇ Kaisareia Palaestinensis meṇ (jo Bahr i Rúm ke kanáre par wáqị thá) wuh mar gayá (dekho Aạm. 12, 23.).

háthoṇ meṇ chhoṛkar nangá bhágá" (Marc. 14, 52.) aur chúṇki likhá hai, ki us kí má Maria ká ek ghar thá, aur is wajh kuchh máldár mạlúm hotí hai, wuh dạwá karte haiṇ, ki bág i Gethsemane bhí usí ká thá.

Is ke thoṛí der bạd Barnabás aur Paulus Marcus ko hamráh lekar apne pahle manádí ke safar ko rawána húe. Durustí se ham nahíṇ kah sakte haiṇ, kis sál meṇ yih wáqị húá, sháyad san 44 yá 45 Ṭswí meṇ. Antioḳheia ko chhoṛkar wuh Seleukeia (jo Antioḳheia ká bandar thá) meṇ jaház par chaṛhe, aur shahr i Salámis ko jo Kypros[1]) ká ịláqa thá, gaye aur tamám ṭápú meṇ sair o manádí karke, Páfos ko áe. Is jagah Paulus ne apná pahlá (sazá ká) mụjiza záhir kiyá, kyúṇki Yahúdí jádúgar Bar Yasụ yá Elymas jo Romaní súba Sergius Paulus ko bahkátá thá, us kí tambíh ke muwáfiq muddat tak andhá rahá. Maḳhfí na rahe, ki jazíra i Kypros goyá Shaitán ká ek qilạ thá, dar hálate ki waháṇ mai kí kasrat thí, aur báshinde nashebáz aur Ratí deví (jo Yúnání meṇ *Afrodite* aur Latíní meṇ *Venus* kahlátí thí) kí baṛí parastish karte the, liházá ham is amr ko chhoṭí bát na samjheṇ, ki is qism ke maqám par aisá muạzzaz shaḳhs ímán láyá (Aạm. 13, 12.). Kypros se Pamphylia ke Perge aur Pisidia ke Antioḳheia meṇ har jagah Kalám sunáte chale, aur is shahr meṇ Paulus Yahúdíoṇ kí zidd o ḳhiláf ke sabab se pahlí dafạ khulá khulí bolá, ki tum se phirke ham Ġair-Qaumoṇ kí taraf mutawajjih hote haiṇ. Magar dushmanoṇ ká kína josh mártá rahá, chunáṇchi salámatí ke elchí "apne páṇwoṇ kí ḳhák un par

---

1) Yih jazíra jo áj kal "Kybris" kahlátá hai, 3 yá 4000 míl i murabbạ hai, aur sháyad ḍerh lákh ádmíoṇ se ábád aur Sultán ke tábị hai. Qadím meṇ niháyat phaldár aur pur raunaq thá, balki ḳhud jazíre ke nám se támbe ká dhát aur saro ká daraḳht kaí ek zubánoṇ meṇ mashhúr haiṇ.—Shahr i Páfos ab Baffo kahlátá hai.

jháṛke" Ikonion[1]) ko gaye. Lekin is shahr meṇ bhí un ko árám na milá, balki Lystra meṇ Paulus sangsár kiyá gayá, aur isí tarah har jagah ḳhatre meṇ giriftár hoke Derbe se lauṭkar inhíṇ shahroṇ meṇ phire, aur áḳhiran Antioḳheia meṇ wápas pahunche. Agarchi Injíl meṇ kahíṇ nahíṇ likhá hai, ki Paulus aur Barnabás kab tak safar karte rahe, táham gumán i gálib hai, ki ek baras se ziyáda, sháyad do yá tín baras húe hoṇge, aisá ki san 47 yá 48 Ṭswí meṇ un ká daur tamám ho chuká thá.

---

§ 5.

Rasúloṇ kí Majlis i Ąmm Yarúsalam meṇ.

Az bas ki Aąm. 14, 28 meṇ likhá hai, ki "wuh (yąne Paulus o Barnabás) Antioḳheia meṇ bahut din rahe" samajhná munásib hai, ki is bát se ek yá do baras murád haiṇ. Chunáṇchi aksar ḳhiyál kiyá gayá, ki Rasúloṇ kí Majlis i Ąmm Yarúsalam meṇ san 50 Ṭswí ke ąmal meṇ wáqį húí. Is kí wajh o hál yih thá. Farúshíoṇ se kaí ek ímándár húe (Aąm. 15, 5.), aur un ke nazdík lázim thá, ki Ġair-Qaum log jinhoṇ ne Masíhí Dín qabúl kiyá, aur jin ko Ġair-Qaumí Masíhí kahte the, Músá kí sharíąt aur Puráne Ąhd kí rasm bhí bajá láweṇ. Is meṇ shakk nahíṇ ho saktá hai, ki un meṇ bahut dil kí safáí aur ḳhális sargarmí se is bát ke qáil the. Lekin jaise har zamáne aur mulk ke aise log haiṇ, jo bátiní nápákí ko záhirí díndárí ke parde meṇ rakhná cháhte haiṇ; jo muṇh se Ḳhudá kí parastish karte, aur jin ke dil us se dúr haiṇ: waise hí ham dekhte haiṇ, ki is qism ke Masíhí Yahúdiá ko chhoṛke Antioḳheia meṇ áe, aur yih

[1]) Shahr i Ikonion áj kal ba nám i Koniah mashhúr hoke 60,000 ádmíoṇ se ábád hai.

tạlím dene lage, ki: "Agar Músá kí sunnat ke muwáfiq tumhárá ḳhatna na ho, to tum naját nahíṇ pá sakte" (Aạm. 15, 1.). Is bát par wuh jo ná-maḳhtúní se ímán láe, zarúr mutaạjjib húe hoṇge, kyúṇki ḳhatne ke wasíle se (Paid. 17.) Yahowáh ne Baní Isráel ko sab qaumoṇ se alag kiyá, aur isí tarah goyá *in* ko radd kar diyá; lekin baptismá ke wasíle se yih farq mauqúf aur shágirdí sab par sádiq húí, aur yih Ḳhudáwand ke hukm se sábit ṭhahrá (Matth. 28.). Chunáṇchi itmám i qaziye ke liye, Antioḳheia kí Kalísiá ne chand elchí Yarúsalam ko bhej diye, tá is amr ká faisala howe. Is elchí-garí meṇ Paulus aur Barnabás shámil the, aur sárí sarguzasht se natíja yih nikaltá hai, ki harchand Antioḳheia ke ímándár log sháyad ziyáda daulatmand aur ịlm o hikmat meṇ ạlá darje ke the, táham Yarúsalam kí Kalísiá ko muạzzaz jánkar Rasúloṇ kí bát sunne ko mustaịdd the. Chúṇki muạmala bhárí aur na sirf ek hí shaḳhs, balki sárí Kalísiá se ịláqa rakhtá thá, muqarrar húá, ki sab "Rasúl aur muṭamad log jamạ" hoke "is bát ko socheṇ." Yih pahlí Majlis i Ạmm thí, aur jitní Majlis i Ạmm píchhe bulái gayíṇ, táki Dín ká qánún aur mominín ká berúní bandobast ṭhahráweṇ, *yih* un ká namúna aur asl hai. Kásh ki birádarána mahabbat o mizáj kí muláyamat meṇ sab us kí mánind húí hotíṇ!

Pahle Petros ne jamáạt se muḳhátib hoke ahl i majlis ko yád diláí, ki Cornelius ko, jab rujụ́ húá, aisá koí hukm nahíṇ milá, aur tab Yạqúb[1]) ne Puráne Ạhd ke rú se sábit kiyá, ki jo Ġair-Qaumoṇ meṇ se ímán láe, un par aisá bojh nahíṇ ḍálná cháhiye thá, balki un ko sirf yih likh bhejná; "Ki butoṇ kí nápákí, aur harámkárí, aur galá-ghoṇṭí húí chízoṇ,

[1]) Un bátoṇ se jo § 4 meṇ batáí gayíṇ, sáf záhir o áshkár hai, ki Yạqúb i mausúf Zebadyáh ká beṭá aur Yoannes ká bhái nahíṇ ho saktá hai; chunáṇchi bạze log use Alfaios ká beṭá, bạze Ḳhudáwand ká aslí bhái jánte haiṇ, al-garaz wuhí hai, jo ḳhásskar rástbáz

aur lahú se báz raheṇ" (Aạm. 15, 20.). In chároṇ nahí ke haqq meṇ yih bayán karná zarúr hai, ki harámkárí albatta manạ hai, lekin butoṇ kí nápákí, aur galá-ghoṇṭí húí chízeṇ, aur lahú kí nahí aisí samajhní munásib hai, jaisí Paulus Rasúl ne 1 Kor. 8 meṇ butoṇ kí qurbání kháná batáyá hai, yạne mabádá wuh bháí jo Yahúdíoṇ meṇ se ímándár húe, ṭhokar kháweṇ, yih tín nahí taslím karná Ǵair-Qaumí Masíhíoṇ par bhí farz thá. Yih tawassut ká suḳhan [1]) sárí majlis ko manzúr húá, liházá is matlab ká ḳhatt likhwákar buzurgoṇ ne use Paulus aur Barnabás, Yahúdáh Barsabás[2]) aur Sílás ko auroṇ ke sáth supurd kiyá, táki Antioḳheia kí Kalísiá meṇ paṛhkar sunáweṇ. Dar hálate ki Paulus Rasúl ne Korinthíoṇ ke pahle ḳhatt ke áṭhweṇ báb meṇ chaṛháwoṇ kí nisbat bayán farmáyá hai, gumán i gálib ho saktá hai, ki wuh tínoṇ nahí hamesha ke wáste buzurgoṇ se muqarrar nahíṇ kí gayíṇ, balki sirf muddat tak. Háṇ yih us bát se bhí ḳhúb miltá hai, jo Ḳhudáwand Yasụ́ ne Matth. 15, 11 meṇ kahá "jo chíz muṇh meṇ játí hai, ádmí ko nápák nahíṇ kartí, lekin wuh jo muṇh se nikaltí hai, wuhí ádmí ko nápák kartí hai."

---

§ 6.

Paulus Rasúl ká Dúsrá Manádí ká Safar.

DER tak us mahabbat kí sargarmí ne, jo Paulus ke dil meṇ bhaṛaktí rahí, us ko árám na karne diyá, chunáṇchi

---

(δίκαιος) ke nám se mashhúr húá. Áge jaháṇ mauqạ hogá, is ká kuchh aur zikr kiyá jáegá.

1) Jánná cháhiye ki is farmán ká nám Yúnání zubán meṇ Τὸ Ἑνότικον Ἱεροσολυμιτικόν hai.

2) Bạze faqíh ḳhiyál karte haiṇ, ki yih shaḳhs us Yúsuf Barsabás ká bháí thá, jis ká nám Aạm. 1, 23 meṇ mazkúr hai.

Aạm. 15, 36 meṇ ham paṛhte haiṇ "aur kaí roz bạd Paulus ne Barnabás se kahá, áo, har ek shahr meṇ, jaháṇ ham ne Khudá ká kalám sunáyá, phir jáke apne bháíoṇ ko dekheṇ, ki kaise haiṇ." Lekin ek bát ke sabab se un meṇ tafriqa wáqị húá, yạne Barnabás ne cháhá Yoannes Marcus ko sáth lená, magar Paulus is se rází na húá, kis wáste ki wuh pahle safar meṇ "un se judá húá" thá. Aur is amr ke báịs aisí takrár wuqụ́ meṇ áí, ki donoṇ alag ho gaye. Mukhálif log albatta aisí wáridát ko paṛhkar khush hote, aur Dín kí tạna-zaní ká hausila kar sakte haiṇ, aur beshakk niháyat afsos kí bát hai. Pahlí yih, ki Marcus ne sháyad safar kí diqqat aur bakheṛá ná-gawár samajhkar, Yarúsalam meṇ árám se rahná ziyáda pasand kiyá, aur dúsrí yih, ki kisí sabab se un meṇ, jo ustád aur murshid hoke zarúr bháíoṇ ke namúne haiṇ, qaziya aur takrár húí; kyúṇki gáliban Barnabás ne jismání mahab-bat kí kamzorí se apne bhánje kí tarafdárí kí, aur Paulus apne sargarm mizáj se bhaṭakkar gusse ke gunáh meṇ giriftár húá.

Lekin is amr se hamárí do tarah kí tạlím hásil hotí hai. Pahlí yih, ki ham síkhte haiṇ (2 Tim. 3, 16.), ki "har ek kitáb, jo ilhám se hai, tạlím ke, aur ilzám ke, aur durustí ke, aur rástbází meṇ tarbiyat karne ke wáste fáida-mand hai," is matlab se, ki koí insán, khud Rasúl bhí, begunáh nahíṇ. Aur yih, ki jo ham ek súrat meṇ udás howeṇ, jab gaur karte haiṇ, ki Shaitán kí hílabází se nek ádmí bhí qusúrwár ṭhaharte haiṇ, to dúsrí súrat meṇ ham khud apní rozána laṛáí meṇ gunáh ke sáth máyús na ho jáweṇ, yih yád karke, ki Rasúl bhí "hamáre ham-jins insán" khatáoṇ se álúda the; aur sirf ek ká haqq thá kahná (Yoan. 8, 46.): "Kaun tum meṇ se mujh par gunáh sábit kartá hai?" Dúsrí tạlím jo Paulus o Barnabás kí takrár se hásil hotí, yih hai, ki jaisá Yúsuf ke bháíoṇ se gunáh sádir húá, ki us ko bech ḍálá, magar Khudá ne is gunáh se barakat ká natíja nikálá; waisá

hí Paulus aur Barnabás ke qaziye se Ḳhudáwand ne ásmání bádsháhat kí taraqqí hásil karwáí. Kyúṇki peshtar donoṇ ne ek taraf safar kiyá, bạdhú ek is, aur dúsrá us samt ko gayá. Chunáṇchi likhá hai (Aạm. 15, 39.), ki Barnabás Kypros ko rawána húá, aur Paulus ne apná dúsrá safar shurụ́ kiyá.

Is amr meṇ ham dekhte haiṇ, ki Masíh ke namúne ke muwáfiq (Marc. 6, 7.—Lúk. 19, 29.) Paulus akelá nahíṇ gayá, balki madad o tasallí kí ḳhátir (Wáịz. 4, 9 o 10.) Sílás [1]) ko hamrah liyá. Antioḳheia ko chhoṛke pahle apne watan Kilikiá ko chalá, aur is bát meṇ ham pahchánte haiṇ, ki harchand Masíhí húá, táham wuh apne bachpan ká maqám bhúl nahíṇ gayá. Balki ḳhusúsan is hál meṇ ham us kí tạríf kar sakte haiṇ, ki ázád hoke un ko jo jahálat ke waqt us ke ham-ráe the, radd na kiyá. Háṇ us ne Yahúdíoṇ kí bábat Rom. 9, 3 meṇ likhá hai: "Maiṇ yaháṇ tak cháhtá thá, ki agar ho sake, to apne bháíoṇ ke badle, jo jism ke rú se mere qarábatí haiṇ, Masíh se mahrúm hoúṇ." Aur is mahabbat o ashfáq ká goyá ek baṛá ajr us ko waháṇ milá, kyúṇki Kilikiá kí sarhadd se thoṛe fásile par Derbe yá Lystra meṇ Timotheos [2]) us shágird ko, páyá,

1) Sílás sháyad wuhí hai, jo 1 Thessal. 1, 1 aur 2 Thessal. 1, 1 meṇ ba nám i Silvánus mazkúr hotá hai, kyúṇki pahlá lafz pichhle ká iḳhtisár ho saktá hai [Silvánus, Σιλουανός, Latíní zubán meṇ "jháṛí" yá "ban" kí sifat batlátá hai, aur qadím Latíníoṇ ke ek deotá ká bhí nám thá]. Paulus ká sáthí hokar Yúnáníoṇ ke aksar shahroṇ meṇ áyá, aur píchhe Yarúsalam ko lauṭá (Aạm. 18, 22.). Mạlúm hotá hai, ki bạd is ke Petros se milá rahá, kyúṇki Aạmál kí kitáb meṇ phir us ká zikr nahíṇ páyá játá hai, lekin 1 Petr. 5, 12 meṇ us ká nám mastúr hai. Háṇ kaháníoṇ meṇ likhte haiṇ, ki Silvánus aur Sílás do shaḳhs the; *us* kí bábat dạwá karte haiṇ, ki Thessalonike ká, aur *is* kí bábat, ki Korinthos ká Usqúf thá.

2) Timtáus [Τιμόθεος yạne Muịzz Ulláh] un mazkúr shahroṇ ke ek meṇ [is bát ká kámil insáf nahíṇ ho saktá hai. Bạze faqíh

jo khāss us ká rúhání aur mahbúb betá húá. Us ko sáth leke Paulus "Mysiá se guzarkar shahr i Troas men utar áyá" aur isí jagah us ne rát ko wuh royá dekhá, jis ká natíja yih húá, ki ek naí khushkí, yane Europa ko, Injíl kí khabar milí. Masíhí Dín albatta Asia se niklá, magar us ká asar o tásír is men kam sábit rahí. Is ke baraks sab par wázih hai, ki qaríban tamám Europa Masíh ke tábi húá, is qadr ki ab manádí kí ráh se Asia ko wuh wápas diyá játá hai, jo qadím men Asia ne wiláyatíon ko Rasúlon kí marifat ináyat farmáyá. Wuh jo daulatmand thá garíb húá, aur wuh jo garíb thá daulatmand húá, báwujúd is ke Asia kí bábat ham ummed rakhte hain, ki wuh qaul sábit hogá, jo Baní Isráel ke haqq men likhá hai (Rom. 11, 25 o 26.), "Isráel ke ek hisse par andhlápan á pará hai, aur jab tak ki Gair-Qaumon ká kull shumár shámil na howe, yihí rahegá, aur isí tarah tamám Isráel bach jáegá." Aur khāss is bát men ham Iláhí hikmat ko pahchán sakte hain, ki us Rasúl ko bhejá, jo aise kám ke liye ba sabab i ilm o fasáhat láiq o qábil thá.

Royá ká hukm tamíl karke Paulus "Troas se kishtí kholke" jazíra i Samothrace ke pár áyá, aur wahán se bandar-gáh

---

gumán karte hain ki Aam. 20, 4 se sábit hotá hai, ki Lystra ká rahnewálá thá] Yúnání báp aur Yahúdí má se paidá húá. Má ká nám Eunike, aur nání ká Lois, thá (2 Tim. 1, 5.). Chúnki báp ká zikr kahín nahín miltá hai, gumán kiyá játá hai, ki khwáh mar gayá thá, khwáh apní jorú se alag húá; aur is hálat men Timotheos Iláhí Kalám khúb síkh saká. Balki Paulus ne us ká khatna karáyá, táki mukhálif Yahúdíon ko malámat ká qábú na rahe. Rasúl ke sáth muddat tak idhar udhar manádí ká safar kartá thá, balki shahr i Roma men us ke pás bhí áyá. Qisson ke rú se Efesos ká usqúf húá, aur kaí faqíh dawá karte hain, ki wuhí firishta hai, jis se Khudáwand Yasú Mukásh. 2, 1 men mukhátib hotá hai. Un do khatton kí bábat, jo Timotheos ke nám se mashhúr hain, áge kuchh kahá jáegá.

Neapolis aur ákhiran Filippoi[1]) meṇ pahunchá. Sukh aur dukh waháṇ us ne uṭháyá, kyúṇki Lydiá aur qaid-kháne ká dároga us kalísiá ke pahle phal the, jis kí bábat Rasúl ne likhá hai, "ki merí khushí aur táj" hai. Lekin dukh bhí uṭháná paṛá, ki mukhálifoṇ kí nálish ke sabab se "faujdárí ke hákimoṇ ne un ke kapṛe pháṛke un ko bet márne ká hukm diyá." Aur malúm hotá hai, ki yih sazá bhárí thí, warna Paulus píchhe hákimoṇ kí aisí shikáyat na kartá, aur Thessalonikíoṇ ke phale khatt meṇ is bát ká kháss zikr na likhtá. Filippoi se wuh Thessalonike[2]) meṇ áe, aur wáhaṇ kalísiá qáim karke Beroia ko chale. Inhíṇ do shahroṇ meṇ sirf thoṛí der tak Kalám suná sake, kis wáste ki Yahúdí log ḍáh se un kí manádí rokte the. Chúṇki ímándároṇ ko ḍar húá, ki dushman kisí kharábí kí tadbír karte the, unhoṇ ne Paulus ko Beroia se rukhsat kiyá, aur mutamad rahbaroṇ kí ba-daulat Athenai meṇ pahunchá diyá. Isí tarah Masíh ká pahlá elchí (kyúṇki agar sháyad koí momin peshtar dákhil húá to alániya manádí na kí) us shahr meṇ áyá, jo ba-zamána i qadím tamám rú i zamín par ilm o hikmat, latáfat o fasáhat ke báis niháyat mashhúr húá; aur hálán ki ikhtiyár o iqtidár, nazam o nasaq kí nisbat Roma baṛá thá, táham aqlí bádsháhat ke jalál o raunaq meṇ koí shahr Athenai[3]) ke

---

1) Yih maqám áj kal wírán hai, kyúṇki wuh shahr, jo ab ba nám i Filibe mashhúr hai, qadím Filippoi nahíṇ hai.

2) Thessalonike ká aslí nám "Therme" thá, aur hanoz wuh "Saloníkí" mausúm hoke Sultán i Rúm ká ek bahut baṛá shahr hai, jo qaríb 70,000 ádmí se ábád hoke Bahr i Rúm ke kanáre par wáqi hai. Báshindoṇ meṇ se sháyad 20,000 Yahúdí aur 20,000 Yúnání Masíhí haiṇ, jo tijárat o saudágarí karte haiṇ. Dín kí tawáríkh meṇ Thessalonike is wajh se ba nám i "momin shahr" mashhúr húá, ki usí se Yúnání Masíhíoṇ ke bahut munnád Injíl phailáne ke liye nikle.

3) Athenai [Ἀθῆναι], jo hál kí Yúnání zubán meṇ "Atinah" aur Turkí meṇ "Setines" kahlátí haiṇ, bahut puráná shahr hoke

8

barábar na húá, aur sháyad nahíṇ hogá. Aise hí maqám meṇ áke Paulus ne jaháṇ mauqa húá, Masíh kí khushkhabarí dí, aur dar hálate ki (Aam. 17, 21.) "sab Athenaiwále aur musáfir, jo waháṇ rahte the, apní fursat ká waqt, siwá naí bát kahne aur sunne ke, dúsre kám meṇ nahíṇ kátte the," ajíb nahíṇ hai, ki unhoṇ ne jald majma meṇ use gher liyá, aur

---

sháyad Masíh se 1,500 baras peshtar ba nám i Kekropia ábád húíṇ. Shahr ke mandiroṇ o mahalloṇ, múratoṇ aur qurbángáhoṇ kí bábat, jo sang i marmar aur sone se árásta the, yaháṇ kuchh kahná munásib nahíṇ. Kasrat se wuh barbád ho gaye, aur hanoz kasrat se báqí haiṇ. Qadím meṇ qaríb 1,50,000 ádmí ke us meṇ baste the, ab sháyad 40,000. Hawwar o anjír o sanaubar ke bágoṇ se idhar udhar únche únche munhadam makán dikhái dete haiṇ, aur bulbul chináróṇ par chahchaháte haiṇ, aur us samundar kí nílí maujeṇ dúr se nazar átí haiṇ, jin kí taríf o tausíf meṇ sháiroṇ ne qadím zamáne meṇ nagma-sarái o tirána-sanjí kí. Magar pahlá jalál guzar gayá, aur sáhib i aql pahchántá hai, ki "dunyá aur us kí khwáhish játí rahtí hai" (1 Yoan. 2, 17.).

Epikureioi kí nisbat yih wázih ho, ki un ke músjid Epikuros ne talím kí, ki sab chízoṇ ká wujúd ádmí ke dukh yá sukh par mauqúf hai, aur wuh kamál tak pahunchtá hai, agar ummed o bím se ázád hoke har taklíf se bach rahtá hai. Stoikoi wuh log the, jo apne murshidoṇ Zenon aur Khrysippos aur Epiktetos kí talím ke muwáfiq mánte the, ki sab chízoṇ ká wujúd hamárí samajh par mauqúf hai. Khudá bárík hawá aur dunyá kí ján hoke har jagah hai. Álim ko nahíṇ cháhiye jismání dukh yá sukh kí fikr karní. Nekí hai aslí daulat, badí aslí qabáhat. Stoikos ká ilm gurúr kí, Masíhí ká Dín (jis ko baze failsúf us se mutaalliq karte haiṇ), farotaní kí bunyád rakhtá hai. Un failsúfoṇ meṇ se jo Athenai meṇ khwáh baste the, khwáh muddat tak rahte the, niháyat mashhúr húe, Aristoteles (Aristátális), Platon (Aflátún), aur Sokrates (Suqrát), chunánchi Turkí musannif Hájí Khalífa use "ahl i ilm ká maqám" kahtá thá. Lekin har chand Platon aur Sokrates bahut álim aur fázil the, táham un kí bábat ham aur kuchh nahíṇ kah sakte haiṇ, magar yih, ki wuh sháyad "Khudá kí bádsháhat se dúr na" the (Marc. 12, 34.).

mutarriz, khusúsan Epikoureioi aur Stoikoi álim, uthke tana-ámez suwál karne lage. Is amr meṇ Rasúl ne áp ko bahut hoshyár wáiz sábit kiyá, kyúṇki is ke baraks ki gusse se jawáb de, aisí bát kí manádí kí, jo khwáh na khwáh pasand thí, aur isí tarah záhir húá, ki Masíh ká qaul (Matth. 10, 16.) "pas tum sámpoṇ kí mánind hoshyár aur kabútaroṇ kí mánind be-sharr ho" us ko khúb yád thá. Yih bát thí, ki us ne shahr meṇ "sair karte húe ek qurbángáh páí, jis par yih katba likhá thá, ki ná-malúm Khudá[1]) ke liye," aur is katbe

[1]) Is katbe kí nisbat bahut guft o shaníd húí hai, ki sháyad kisí kháss Khudá kí qurbángáh thí. Do Yúnání musannifoṇ kí kitáboṇ meṇ [Pausanias περιήγησις τῆς Ἑλλάδος Ἀττικῆς § 4, aur Filostratos τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον c. 6 § 2.] likhá hai, ki Athenai meṇ chand aisí qurbángáheṇ thíṇ. Ab sab álimoṇ ko khúb malúm hai, ki na sirf Yúnání aur Romaní, balki *aur* qaumeṇ bhí un deotáoṇ ke úpar, jin ko amúman pújtí thíṇ, ek Khudá i azím yá Ulúhiyat ko mántí thíṇ, jo un kí dánist meṇ, agarchi dunyá ká bandobast bilá-wásta na kartá thá, táham adná deoṇ par hukúmat chalátá rahá. Yúnání meṇ us Khudá i azím ká nám "Εἱμαρμένη" yá "Μοῖρα," Latíní meṇ "Fatum" thá. Bahut kuchh us kí bábat nahíṇ kahte the, kis wáste ki háth kí baní húí múratoṇ kí taraf mutawajjih hoke wáhid Khudá ká hál aur us kí sháista ibádat jald bhúl gaye. Báwujúd is ke us jild meṇ, jo ba nám i "Edda" mashhúr hoke qadím shimálí qaumoṇ meṇ (masalan Alamán o Scandinavii) misl Dín kí kitáb kí thí, is bát kí nisbat yih likhá hai, ki jab adná deoṇ aur ádmí gunáh ke sabab se halák húe, aur dunyá ág meṇ jal gayí, tab muddat bad wuh phir zinda hote haiṇ. Háṇ naí zamín par ek nayá ásmán ab ke súraj se ziyáda munawwar hoke chamkegá, jis meṇ nek insán abad tak baseṇge, aur dukh se mubarra hoke khushí manáweṇge. Balki wuh deoṇ phir un sonahrí takhtíoṇ ko páweṇge, jin par Khudá i azím ke ahkám mastúr haiṇ, aur jo pahle khoí gayí thíṇ. Sirf "Nastrond," yane jahannam, buráí ke maqámoṇ se báqí rahegá, magar "Nidhoeggr" us bare azhdahá kí qúwat nahíṇ hogí, salámatí o núr ke jahán meṇ dákhil honá. Aur

par bunyád rakhke us ne un do bare ahkám ká waz sunáyá. Pahle is hukm ká ki hameṇ Khudáwand Khudá ko sáre dil se piyár karná cháhiye, aisá ki ham yih mahabbat háth kí baní húí chízoṇ, sone, yá rúpe, yá patthar ke mabúdoṇ ke taalluq meṇ na sarf kareṇ; aur dúsre is hukm ká ki ham apne parosí ko aisá cháheṇ, jaisá áp ko cháhte haiṇ, kis wáste ki Alláh Taálá ne "ek hí lahú se ádmíoṇ kí sab qaumeṇ tamám zamín kí sath par basne ke liye paidá kíṇ." Aur khátima ke taur par un ko jatáyá, ki wuh roz áwegá, jis meṇ ham sab, álim o jáhil, Masíh kí, jo murdoṇ meṇ se jí uṭhá, masnad i adálat ke sámhne házir hoke, apne sab kámoṇ, ká kyá bure kyá bhale, jawáb deṇge. Waz kí tásír bahut barí na thí, chand log to ímán láe[1]), magar báshindoṇ ká

apní nubúwat ko khatm karke Edda kí musannifa ne likhá hai, ki ákhiran wuh ganí Khudá julús farmáegá, Alláh i "Shaddai" [táqatwar], sabhoṇ ká Bádsháh. Wuh masnad i adálat par baiṭhkar salámatí ká fatwá degá, aur ahkám ináyat farmáegá, jo abad tak báqí raheṇge.

Bayán i mazkúr i bálá se ham gumán kar sakte haiṇ, ki wuh "ná-malúm Khudá," jis kí ibádat ke liye Athenai meṇ ek qurbángáh banáí gayí, aur jis ko Paulus ne apní manádí meṇ mazkúr kiyá, sháyad us Khudá i azím ká nishán o wahm thá, jo tab ke Yúnáníoṇ ko faqat dhundhlá sá yád rahá; dekho bhí Aam. 17, 27.

[1]) Dionysios Areopagita kí bábat khud Injíl meṇ aur mafassal bayán nahíṇ miltá hai, lekin qisse meṇ ham paṛhte haiṇ, ki Kalísiá i Athenai ká pahlá Usqúf húá. Balki Fráns ke logoṇ ká yih dawá hai, ki us ne hamárí wiláyat meṇ Kalám sunáyá, aur shahíd hoke us bastí meṇ, jo ba nám i *St. Denis* mashhúr hai, shahr i *Paris* ke qaríb ek jamí girje meṇ dafan húá. Chunáṇchi Fránsis log Dionysios ko apná rúhání madadgár o háfiz ṭhahráte haiṇ. Dar hálate ki Dionysios Areopagita muazzaz aur álim shakhs thá, [Ἄρειος πάγος Athenaiwáloṇ ká ek niháyat marúf mahkama thá] us ko nám se kaí ek kitábeṇ ráij haiṇ, magar faqíhoṇ kí tahqíq se sábit húá, ki wuh us kí nahíṇ ho saktí haiṇ.

gol is dunyá kí ạish o ịshrat aur ịlm o hikmat meṇ ḍúbá rahá, aur isí tarah Athenai kí nisbat bhí wuh qaul sábit húá (1 Kor. 1, 26.), "us meṇ (yạne ímán kí buláhaṭ meṇ) dunyá ke bahut se hakím, aur bahut maqdúrwále, aur bahut ashráf shámil nahíṇ haiṇ."

Athenai se Rasúl ne Korinthos[1]) meṇ áke, aur waháṇ bahut din tak rahke Injíl kí manádí kí, aur is tawaqquf ká yih sabab thá, ki jo Athenai ịlm o hikmat kí nisbat beshakk Yúnán kí dár us saltanat thí, to Korinthos kí ábádí niháyat ziyáda thí, aur logoṇ kí ámad o raft ke báịs manádí karne ká ḳhúb mauqạ muyassar húá. Jaise dúsre shahroṇ meṇ waise is meṇ bhí Yahúdí Kalám kí barḳhiláfí karte the, is wajh se Paulus un ko chhoṛke Ġair-Qaumoṇ kí taraf mutawajjih húá, aur ịbádat-ḳháne se judá hoke ek Ḳhudá-parast shaḳhs ke ghar meṇ sunátá rahá. Lekin muḳhálifoṇ ká gussa nahíṇ ghaṭá, qahr se bhare húe us ko Aḳhaia (Yúnán) ke súba Gallio[2]) ke huzúr le gaye. Magar Gallio ne Pontius Pilátus kí mánind nahíṇ kiyá, balki unheṇ jawáb diyá, ki maiṇ

---

[1]) Korinthos [Κόρινθος], jis ká pahlá nám "Efyra" thá, qadím meṇ qaríb tín lákh ádmíoṇ se mạmúr hoke ek ḳháknáe par wáqị thá, aur chúṇki ạish o ịshrat is shahr meṇ bahut thí, sanạt aur dastkárí kí niháyat taraqqí húí; is qadr ki dhát ke zurúf bartan, aur farsh shatranjí, aur sang i marmar o filizzát kí múrat kí rawánagí Korinthos se jahán meṇ hotí thí. Balki ịlm i tạmír meṇ ek qissa fíl-páyoṇ kí, Korinthos ke nám se ab tak mashhúr hai. Áj kal shahr kí kuchh raunaq nahíṇ, kis wáste ki sirf 5 yá 6,000 ádmíoṇ se ábád hai. Konḳhreai [Κεγχρεαί] aur Lekhaion [Λέχαιον] shahr ke bandar the; wuh púrab, yih pachchhim kí taraf.

[2]) Gallio us mashhúr failsúf Seneca ká bháí thá. Hanoz kaí ek chiṭṭhíáṇ maujúd haiṇ, jin kí bábat yih qissa kahání hai, ki Paulus o Seneca kí hoṇ, jo unhoṇ ne ek dúsre ko likhíṇ, lekin ạlimoṇ kí tahqíq se sábit húá, ki wuh jạlí haiṇ.

tumhárí tạlím o sharíạt ká munsif nahíṇ húṇ, aur yih kahke un ko ạdálatgáh se nikálá. Isí diqqat o taklíf meṇ Ḳhudáwand Paulus par royá meṇ záhir húá, aur us ko taqwiyat deke kahá, "Mat ḍar, balki kahtá já, aur chup na ho; is liye ki maiṇ tere sáth húṇ, aur koí tujh se badsulúkí karná na páwegá; kyúṇki is shahr meṇ mere bahut log haiṇ." Pas, jaise Masíh ne sábiq meṇ use kahá, waisá hí wuqú meṇ áyá, kyúṇki aksar Ġair-Qaum meṇ se ímán láe, is qadr ki kisí dúsrí kalísiá ko aise túl-tawíl ḳhatt nahíṇ likhe gaye, jaise is kalísiá ko. Lekin na sirf yih ḳhushí Rasúl ko milí, ki bahut ímán láe, balki un meṇ jo Dín ke tábị húe, ek Yahúdí mard Aquilá aur us kí jorú Priscillá thí, jinhoṇ ne Kalám sunáne meṇ bahut madad kí. Aur agar koí ịtiráz kare, ki wuh pahle hí se Masíhí hoke Roma se Korinthos meṇ áe, to hamárá yih jawáb hai, ki is amr ká koí zikr zarúr Nae Ạhdnáme meṇ hotá. Pas, chúṇki aisá zikr nahíṇ kiyá gayá, ham taslím kar sakte haiṇ, ki donoṇ ne Korinthos meṇ Masíhí Dín ko iḳhtiyár kiyá. Jab Paulus Kenḳhreai kí ráh se rawána húá, tab Aquilá aur Priscillá bhí us ke sáth Efesos ko jaház par chaṛhke chale. Is shahr meṇ Rasúl der tak na ṭhahrá, kyúṇki us ne Yarúsalam meṇ Ịd i fasah basar karná cháhá, chunáṇchi jald jaház par chaṛhke Kaisareia se Bait ul Muqaddas ko gayá, aur bạdhú waháṇ se Antioḳheia meṇ lauṭá. Isí tarah Paulus ká dúsrá safar, jis meṇ wuh san 50 se san 54 tak mashgúl rahá, tamám ho chuká.

Magar qabl az án ki is fasl ko ḳhatm kareṇ, cháhiye ki ham Apollos[1]) ki bábat jo Aạm. 18, 24 meṇ maz-

---

[1]) Is shaḳhs ká nám, jo Yúnání meṇ 'Απολλώς likhá játá hai, bạzoṇ se batáyá gayá, ki 'Απολλώνιος yá 'Απολλόδωρος se muḳhaffaf húá. Aạmál kí kitáb ke siwá us ká zikr faqat Korinthíoṇ ke pahle ḳhatt aur Titus ke ḳhatt meṇ miltá hai. Dar hálate ki

kúr hai, kuchh kaheṇ. Wuh sirf Yoannes ká baptismá jánkar, aur is ke muwáfiq tạlím dekar Efesos meṇ áyá. Jab Aquilá aur Priscillá se milá, tab us ne Masíhí Dín kí samajh meṇ taraqqí hásil kí, aur píchhe Korinthos ko rawána hoke waháṇ na faqat Yahúdíoṇ ko Pák Nawishtoṇ kí mạrifat (Aạm. 18, 28.) "baṛe zor shor se qáil kiyá, ki Yasụ́ wuh Masíh hai," balki un bháíoṇ ko bhí, jo Paulus kí manádí se ímán láe, ḳhúb taqwiyat dí. Chunáṇchi Rasúl ne likhá (1 Kor. 3, 6.): "Maiṇ ne daraḳht lagáyá, aur Apollos ne sínchá, lekin Ḳhudá ne baṛháyá."

---

§ 7.

Paulus Rasúl ká Tísrá Manádí ká Safar.

Gumán i gálib hai, ki usí sál meṇ, jis meṇ Paulus apná dúsrá safar tamám kar chuká, yạne san 54 Ịswí meṇ, wuh apne tísre safar ke liye rawána húá, kyúṇki Aạm. 18, 23 meṇ likhá hai, "aur kuchh din rahke waháṇ (yạne Antiokheia) se rawána húá, aur Galatia o Frygia ke mulkoṇ meṇ barábar guzartá aur sab shágirdoṇ ko taqwiyat detá gayá." Agarchi is fiqre meṇ *aur* kisí ká zikr nahíṇ páyá játá, táham Aạm. 19, 22 se mạlúm hotá hai, ki Timotheos (Timtáús)

---

chand faqíhoṇ ke nazdík Yúnání lafz λόγιος (Aạm. 18, 24.) "ạlim" ke mạne raḳhtá hai, wuh dạwá karte haiṇ, ki Paulus ne jo 1 Kor. 1, 20.—2, 1 o 5 meṇ hikmat kí muḳhálafat kí, to Apollos kí tạlím kí taraf ishára kiyá; lekin gaur karne se mạlúm hotá hai, ki yih zanní ḳhiyál hai. Chúṇki Iskandariyá ká rahnewálá thá, us ne Músá kí sharíạt ke siwá sháyad us mashhúr o mạrúf failsúf Philo [Φίλων 'Ιουδαῖος] kí bhí tarbiyat páí.

aur Erástos[1]) us ke sáthí the. Peshtar to Rúh ul Quds ne Paulus ko mana kiyá, ki Asia[2]) meṇ kalám na sunáwe (Aam. 16, 6.), magar jab tísrá safar kartá rahá, aisí muzáhamat wáqi na húí, balki shahr i Efesos[3]) meṇ do ek baras

---

[1]) Erástos [Ἔραστος shäyad wuhí hai, jis ká 2 Tim. 4, 20 meṇ zikr hai. Baze log dawá karte haiṇ, ki Rom. 16, 23 meṇ is shakhs ká nám páyá játá hai, lekin agar haqíqatan aisá hai, to us ne apná nám (Erástos náme ek shakhs shahr i Korinthos ká khazánchí thá) chhoṛ diyá; phir donoṇ Korinthos ke báshinde marqúm húe. Kahání meṇ ham paṛhte haiṇ, ki mim-bad kalísiá i Yarúsalam ká khazánchí hoke shahr i Paneas ká Usqúf ṭhahrá.

[2]) Lafz *Asia* matan meṇ us mulk se murád hai, jo Romaníoṇ ke ahd i saltanat meṇ khwáh to mahz "Asia," khwáh "Asia, quae cis Taurum montem est" [Ἀσία ἡ ἐντὸς τοῦ Ταύρου] kahláyá, aur Angrezí istiláhí qaul, "Turkey in Asia" ká wuh hissa hai, jo Ala Dagh ke magrib meṇ hai. Matan meṇ us Romaní súbe kí taraf, jo amúman "Asia" ["quae proprie vocatur Asia," Ἀσία ἡ ἰδία καλουμένη] kahláyá, ishára nahíṇ kiyá gayá, kis wáste ki wuh sirf Aeolis, Ionia, Doris; aur Frygia, Mysia, Lydia, Karia se murád thá. Lekin Injíl ke rú se ham jánte haiṇ, ki Paulus Rasúl ne un ke siwá Pamfylia, Pisidia, Lykaonia, Galatia aur sháyad Kilikia aur Lykia meṇ bhí manádí kí.

[3]) Efesos [Ἔφεσος] qadím meṇ niháyat mashhúr aur baṛá shahr, aur Romaníoṇ ke dinoṇ meṇ súba i Asia kí dár us saltanat hoke Bahr i Jazáir ke kanáre par wáqi thá. Waháṇ Deví Artemis ká mandir khusúsan námwar thá, jis meṇ us kí ek múrat maujúd thí, jo pújnewáloṇ ke wahm ke muwáfiq Zeus (yane baṛe deotá) kí taraf se girí. Mandir kí shuhrat is báis sab jagah zamána i qadím meṇ phail gayí, ki kisí ním-díwáne shakhs Herostratos ne apná nám mashhúr karne ke wáste ise jalá diyá. Bad meṇ yih aisí raunaq o shán se phir tamír kiyá gayá, ki use dunyá ke sát ajáibát meṇ se ek ginte the. Kaháníoṇ meṇ likhá hai, ki Yoannes Rasúl Masíh kí má Maria ke sáth waháṇ basá, jaisá úpar batáyá gayá. Efesíoṇ ko Paulus ne ek khatt likhá, aur un ke Usqúf ká zikr ham Mukáshafe

ṭhahrá, aur Yahúdíoṇ aur Yúnáníoṇ ko wạz farmátá rahá. Qaríban áḳhir tak árám se apne mubárak kám meṇ mashgúl ho saká, aur bahut log ímán láe, balki mụjize bhí dikhátá thá, is qadr ki bad rúhoṇ ne us kí gawáhí dí (Aạm. 19, 13—16.), lekin jab Makedoniá ko jáne ká qasd kiyá, jání dushman goyá intiqám lene uṭhá. Demetrios ne, ek shaḳhs jis ká múratoṇ ká ek baṛá kárḳhána thá, logoṇ ko fasád karne ko ubhárá, aur hangáma aisá baṛhá, ki agar Ḳhudáwand kí hidáyat se shahr ke kaí ek buzurgoṇ ne use na jatáyá hotá, ki ḳhud majmạ meṇ na já, sháyad Paulus díwáne fasádíoṇ se qatl kiyá játá. Yúṇhíṇ bál bál bachke rawána húá, aur Makedoniá o Yúnán kí kalísiáoṇ ko taqwiyat deke, aur har jagah Kalám sunáke Troás ko wápas áyá. Is shahr ke haqq meṇ do báteṇ yád rakhne ke láiq haiṇ.

Pahlí yih, ki Paulus ne ek jawán Eutyḳhos ko, jo khiṛkí se níche girke murda uṭháyá gayá, jiláyá, aur dúsrí yih, ki Itwár ká, jo ab Masíhíoṇ ká muqaddas roz hai, pahlí dafạ aisá ḳháss zikr húá, jo is amr kí taraf ishára kartá hai, ki mominoṇ ne isí roz ko muddat se bandagí o ịbádat ke liye munásib jáná. Likhá hai (Aạm. 20, 7.) ki usí din ímándár log wạz sunne aur ạshá i rabbání ke sharík hone ko ikaṭṭhe húe, liházá ạql kí ráh se sábit hotá hai, ki yih bát naí nahíṇ, balki chand sál se járí thí. Aur agarchi bạze mutạrriz kahte haiṇ, ki wuh sirf ittifáqan ikaṭṭhe húe, kis wáste ki Paulus dúsre roz (yạne Pír ko) jáná cháhtá thá, táham wuh log batá nahíṇ sakte haiṇ, ki kis wajh se Lúkas ne (jo Aạmál kí kitáb ká musannif thá) sátwíṇ áyat meṇ hafte ke pahle din (yạne Itwár) ká ḳháss nám liyá. Chúṇki bahut munásib hai, ki Masíhí log apne kám aur mazhab ke har taríqe ká jawáb de sakeṇ, iráda hai,

---

kí kitáb meṇ (2, 1—7.) páte haiṇ. Áj kal wuh sab shikasta makánoṇ se mạmúr hai, aur sirf ek chhoṭá gáṇw "Ayásalúk" náme maujúd hai.

ki Itwár aur *aur* teohároṇ kí bandagí kí bábat áyanda kuchh kahá jáwe.

Troás se Paulus aur us ke sáthí rawána húe, aur khushkí o tarí ká safar karke Assos, Mitylene, Khios, Samos aur Miletos[1]) ko chale, aur waháṇ zara ṭhaharke Rasúl ne Efesos kí Kalísiá ke buzurgoṇ ko bulá bhejá. Wuh is shahr se guzar gayá, táki ráste meṇ der na ho, aur Pentekost ke waqt Yarúsalam meṇ pahunche; aur jab buzurg log áe the, tab un se wuh dil-soz rukhsat lí, jis ká zikr Aam. 20 meṇ likhá hai. Sab áge baṛhke Kos aur Rhodos, do jazíroṇ meṇ áe, aur shahr i Patara (jo Lykiá ke zila meṇ wáqi thá) se Súr[2])

---

1) Miletos (Μίλητος) qadím meṇ bahut mashhúr shahr thá, aur Bahr ul Jazáir ke kanáre par wáqi hoke in dinoṇ naí Yúnání zubán meṇ "Melasso" kahlátá hai; lekin shikasta makánoṇ ke siwá aur kuchh nazar nahíṇ átá hai. Áj kal qaríb hí ek chhoṭí sí bastí ba nám i "Palat" yá "Palatsha" miltí hai.

2) Súr (Yúnání meṇ Τύρος) Foiníkíoṇ ká ek qadím aur niháyat mashhúr shahr thá, jis ká zikr Puráne Ahd kí kitáboṇ meṇ bhí páyá játá hai, masalan 1 Sal. 5 meṇ, jaháṇ us ke bádsháh Khuram ká nám liyá gayá. Kárkháne, khusúsan támbe aur pítal ke bartan ke, kasrat se maujúd the, shísha, aur bahut khúbsúrat rang ko samundar ke khar-muhroṇ kí ek qism se nikálke waháṇ banáte the. Lekin alalkhusús Súr ká nám tijárat ke sabab se qadím zamáne meṇ mashhúr húá, chunánchi Yakhezeqel ne apní nubúwat kí kitáb ke satáísweṇ báb meṇ yih mufassalan batáyá. Ashúríoṇ aur Kasdíoṇ ne Súr par laṛáí kí, aur agarchi un se shikast kháke do bára us kí raunaq baṛhí, táham qaríban 250 baras bad Iskandar i Aazam us par chaṛhá, aur use bilkull barbád kiyá. Rafta rafta phir ábád to húá, aur áge Kalísiá kí Tawáríkh meṇ us ká kuchh zikr hogá, magar us kí azamat guzar gayí thí, aur áj kal sirf wírán o shikasta makánoṇ meṇ sháyad 3,000 ádmí rahte haiṇ. Pas, Yakhezeqel nabí kí nubúwat (26, 5.) albatta púrí húí, kyúṇki ab tijárat ke jaház bandar meṇ pání kí kamí ke báis hargiz á nahíṇ sakte haiṇ, sirf machhwoṇ kí kishtíáṇ átí játí haiṇ. Súr se bahut *aur* shahr (masalan Kárthágo)

ko chale, aur thoṛí der bạd Ptolemais meṇ pahunche. Usí ko chhoṛke Kaisareia meṇ áe, jaháṇ us Philippos ke ghar meṇ utre, jis ká mufassal bayán úpar ho gayá. Waháṇ bhí jaisá dúsrí jagah meṇ Paulus jatáyá gayá, ki Yarúsalam meṇ us par áfat názil hogí, lekin apne dil meṇ yih jánkar ki "mere sar ke sab bál bhí gine haiṇ" (Lúk. 12, 7.), himmat bándhke Bait ul Quds ko gayá. Aisá ki us ká tísrá manádí ká safar san 58 Íswí ke zamáne meṇ tamám ho chuká.

---

§ 8.

Paulus kí Ákhirí Sarguzasht.

Bháíoṇ ne Rasúl ko khushí se qabúl kiyá, lekin malúm hotá hai, ki Shaitán ne un ke dil meṇ ghabráhaṭ ká bíj bo diyá. Yahúdíoṇ ká taạssub yád karke unhoṇ ne saláh kí, ki wuh *aur* chár mardoṇ ke sáth sharíạt ke muwáfiq haikal meṇ áp ko pák kare. Magar insán kí hikmat ne befáida maslahat kí. Jo ihtiyát o amniyat kí khátir ṭhahráyá gayá, khud usí se dushmanoṇ ko mauqa milá. Bạz Yahúdíoṇ ne, jo Asia se áe the, Rasúl ko haikal meṇ dekhke us par háth ḍálá, aur us ko beshakk qatl karte, agar Romaníoṇ ká sardár sipáhíoṇ ke wasíle us ko un se na chhuṛátá. Balki thoṛí der bạd zarúr húá, Rasúl ko chupke rát ke waqt

---

kahíṇ kahíṇ tạmír kiye gae, balki kisí sáhib i ilm ne gumán kiyá, ki jo shikasta makán Darmiyání America ke fulán súboṇ meṇ maujúd haiṇ, un shahroṇ ke báqí nishán haiṇ, jo Súríoṇ se qadím zamáne meṇ banáe gaye. Is bát ke wáste, ki unhoṇ ne itní dúr tak safar kiyá, sáhib i mausúf yih dalíl látá hai, ki Yashaạyáh nabí ne apní kitáb meṇ 23, 7 meṇ is amr kí taraf ishára kiyá.

Yarúsalam se Kaisareia meṇ Felix¹) ke pás bhejná, jo sáre Yahúdiá ká hákim thá. Agarchi Felix ne Yahúdíoṇ kí nálish sachchí na samjhí, táham is ummed se, ki sháyad Paulus se mujhe rupai mileṇge, use do baras kí muddat tak qaid-kháne meṇ rakhá; balki jab Porcius Festus us kí jagah hákim i súba muqarrar húá, Paulus ko qaid hí meṇ chhoṛ gayá. Us ke aur Herodes Agrippá²) o Bernike ke huzúr Rasúl ká muqaddama phir pesh húá, aur Romaní hákim, jo gáliban achchhá aur ádil munsif thá, use chhoṛ detá, agar Paulus ne khud pahle Qaisar kí duhái na dí hotí. Duhái ke bamújib Festus ne us ko Itália ko bhejná muqarrar kiyá, chunánchi jaház par chaṛhkar sab Kaisareia se rawána húe, aur shahr i Saidá³) o jazíra i Kypros se hoke Myrá ke

---

¹) Antonius, yá Claudius, Felix (yih us ká aslí Latíní nám thá, jis meṇ se lafz "felix" nek-nasíb ke maṇe rakhtá hai) sháhansháh Claudius yá us kí má Antoniá ká gulám thá, aur us ko us ke bhái Pállas ke sáth ázádagí bakhshí gayí. Us ne Herodes kí beṭí Drusilla ko, jis kí shádí Azizos, Emesa ke bádsháh ke sáth húí, apní taraf phusláyá aur us se biyáh kiyá. Jab us kí hukúmat ho chukí thí, tab Yayúdíoṇ ne Roma meṇ sháhansháh Nero ke huzúr us ke zulm aur zabardastí ke sabab nálish kí, lekin apne bhái Pállas kí sifárish se wuh bach gayá. Báwujúd is ke píchhe us ká sar káṭá gayá, aur Drusilla ká beṭá, jo us ne Felix se janá, Vesuvius jawálá-mukhí ke dukhán se mar gayá.

²) Yih Herodes Agrippá us Herodes Agrippá ká beṭá thá, jo Aṃm. 12 meṇ mazkúr húá, aur san 44 Íswí meṇ mar gayá. Bernike [Βερνίκη] us kí bahin thí. Donoṇ apní qaum kí bahut fikr na karte the, aur Yarúsalam ke Títus se wírán hone ke bad Roma ko gaye, aur wahán qaríb san 100 Íswí meṇ mar gaye. Yih Herodes Agrippá apne khándán meṇ se ákhirí mard thá.

³) Saidá, jo Yúnání meṇ Σιδών kahláyá, jaisá Súr Foiníkíoṇ ká ek bahut puráná aur mashhúr shahr thá, lekin malúm hotá hai, ki is se chhoṭá thá. Is bát ke subút meṇ ham kah sakte haiṇ, ki

bandar meṇ áe. Phir dúsre jaház par chaṛhkar, aur shahr i Knidos se guzarkar Krete[1]) ke jazíre par langar-andáz húe. Waháṇ se wuh áge baṛhke balá meṇ paṛe, yạne jaház áṇdhí ke báịs chaṭán par ṭakrákar ṭúṭ gayá, aur sab ádmí mushkil se bache, báwujúd is ke ki Paulus ne pahle hí dúr-andeshí se súbadár ko Krete meṇ ṭhaharne kí saláh dí thí. Wuh jazíra, jis par jaház ká guroh utrá, Melite[2]) kahláyá, aur

---

Baibal meṇ us ká aisá aksar zikr nahíṇ páyá játá hai. Gumán i gálib hai, ki Súr se peshtar ábád húá, lekin mim-bạd us kí raunaq ghaṭ gayí. Bahut laṛáíoṇ meṇ (Ashúríoṇ, Kasdíoṇ, Fársíoṇ, aur Yúnáníoṇ ke sáth) rafta rafta us kí ạzamat játí rahí, is qadr ki áj kal faqat 5 yá 8,000 ádmí waháṇ baste haiṇ.

[1]) Krete (jo Yúnání meṇ Κρήτη aur Ịbrání meṇ sháyad כַּפְתּוֹר kahláyá, dekho Yiram. 47, 4 aur Ạmos 9, 7) qadím meṇ niháyat mashhúr aur phaldár jazíra thá, balki Homeros sháịr ne use ἑκατόμπολις (ek sau shahroṇ se ábád) kahá. Dáná, shahd, mai, tel, anár, límú, nárangí, aur safarjál kí tijárat waháṇ se hotí thí, aur agarchi áj kal Turk logoṇ ke ḳharáb bandobast se bahut nuqsán sádir húá, táham jazíra, jo ab *Kandiá* kahlátá hai, hanoz qaríb 3 lákh ádmíoṇ se mạmúr hai. Krete ká ḳháss zikr us ḳhatt meṇ húá hai, jise Paulus ne Títus ko likhá, kyúṇki wuh gáliban jazíre ká pahlá Usqúf thá.

[2]) Melite ke jazíra kí bábat bahut guft o shaníd húí, is matlab se ki bạzoṇ ne dạwá kiyá, ki chúṇki Ạạm. 27, 27wíṇ áyat meṇ daryá i Adriá ká zikr húá, aur us meṇ Yúnán ke kanáre nazdík, shahroṇ i Narona aur Epidauros ke thoṛe fásile par, ek jazíra ba nám i Melita (jo ab Meleda kahlátá hai) wáqị thá, yih wuhí jazíra hai, jis par Paulus aur us ke sáthíoṇ ne náw se áp ko bacháyá. Magar is dạwe ká sabút puḳhta nahíṇ hai, kyúṇki pahle daryá i Adriá na sirf wuh samundar thá, jo Yúnání aur Itália ke bíchoṇ bích hai, balki wuh bhí bạz dafạ aisá kahláyá, jo Krete aur Siciliá ke darmiyán wáqị hai. Dúsre, yih bhí gaur talab bát hai, ki wuh hawá jo 27, 14 meṇ Euryklydon [εὐρακύλων] marqúm hai, gáliban uttar-púrab kí hawá thí, jo kisí jaház ko albatta Krete ke qurb se Meleda kí taraf nahíṇ chalá saktí hai. Tísre, agar sachmuch is jazíre ke nazdík náw

jab tín mahíne waháṇ rahe, ek dúsrí náw meṇ baiṭhkar rawána húe. Lekin is ạrse meṇ Paulus apne kám se gáfil na húá, balki bímároṇ ko changá kiyá, aur chúṇki Masíhí Dín bạdhú waháṇ qáim páyá gayá, mạlúm hotá hai, ki usí kí manádí se bạze ímán láe. Melite se Syracusæ[1]), Rhegium[2]), aur Puteulí[3]) ko áe, aur yúṇhíṇ Itália ke mulk meṇ jaház se utarke áge ḳhushkí par chale. Mạlúm hotá hai, ki Paulus aur us ke sáthíoṇ ke áne kí ḳhabar kisí na kisí taur par un bháíoṇ ko, jo Roma[4]) meṇ baste the, peshtar se sháyad

---

ṭúṭí, to Roma jáne ke wáste koí ádmí shahr i Syracusæ ko ghúmke nahíṇ jáegá, kyúṇki shahr i Brundusium, yá aur koí bandar, bahut nazdík thá. Is ke barạks agar ham mánte haiṇ, ki Melite wuh jazíra thá, jo áj kal Máltá kahlátá hai, sab ásání se samajh meṇ átá hai, kis wáste ki yih Krete se sídhá pachchhim kí taraf wáqị hai, aur waháṇ se Syracusæ ko jaház ke liye ráh i rást hai. Balki chand wiláyatí ahl i ịlm ne aise katbe páe, jin meṇ Yúnání jumla πρῶτος Μελιταίων (yạne Melitewáloṇ ká pahlá) marqúm hai, aur Aạm. 28, 7 meṇ Publius kí bábat Yúnání meṇ likhá hai ὑπῆρχε χωρία τῷ πρώτῳ τῆς νήσου (yạne milkiyat thí, jazíre ke pahle kí). Máltá áj kal Angrezí saltanat ke tábị aur taḳhmínan ḍerh lákh ádmíoṇ se ábád hai.

1) Syracusæ qadím meṇ bahut baṛá aur mashhúr shahr thá, ab Siracusa yá Siragossa kahlátá hai, aur sirf 20,000 ádmíoṇ se ábád hoke jazíra i Sicilia meṇ wáqị hai.

2) Rhegium, ab Reggio kahlákar qaríb 36,000 ádmíoṇ se mạmúr hai.

3) Puteulí ká nám ab Pozzuolí yá Puzzuolí hai, aur mashhúr shahr i Napolí se thoṛe fásile par dakhin-pachchhim kí taraf wáqị hoke sháyad 9,000 ádmíoṇ se ábád hai.

4) Roma, jo jahán ke sab mashhúr shahroṇ meṇ se ek hai, aur daryá i Tevere ke donoṇ kanároṇ par wáqị hoke, qadím meṇ Romaní bádsháhat kí dár-us-saltanat thá, Masíh ke zamáne meṇ qaríban 20 lákh ádmíoṇ se ábád thá. Ab mulk i Itália ká ḳháss shahr hoke sháyad aṛhái yá tín lákh ádmíoṇ se mạmúr hai. Itália ká bádsháh

Puteulí se milí, kyúṇki likhá hai, ki Appius ke Chauk aur Tín Sará tak, jo makán 40 aur 30 míl ke fásile par dúr the, istiqbál ke liye áe.

Pas, Paulus Rasúloṇ meṇ se sab se pahlá hokár Roma meṇ, us baṛí dár-us-saltanat meṇ áyá. Yih bát san 61 Íswí ke pahle mahínoṇ meṇ wáqi húí, aur "púre do baras apne kiráe ke ghar meṇ rahá." Lekin raunaq afrozí se tín din bạd, us ne Yahúdíoṇ ke raísoṇ ko báham buláyá, kyúṇki agarchi apne kiráe ke ghar meṇ rahtá thá, táham yád karná cháhiye, ki qaidí thá, aur Romaníoṇ ke dastúr ke muwáfiq ek sipáhí áhaní zanjír se us ke bázú ke sáth bandhá rahtá thá, is liye Rasúl har jagah já na saká. Jab raís jamạ húe, us ne un ko apní asírí ká sabab batáke, Khudáwand Yasụ́ ká mauụ́da Masíh honá Músá kí sharíạt aur nabíoṇ kí kitáboṇ se un par sábit kiyá. San 63 Íswí ke bạd Paulus kí bábat Aạmál kí kitáb meṇ aur kuchh nahíṇ likhá hai, aur bahut faqíh log dạwá karte haiṇ, ki wuh un sakht tasdíát aur taạddí se, jo Romaní sháhansháh Nero ne san 64 meṇ Masíhíoṇ par rawá rakhí, maqtúl húá. Magar jo ham khúb gaur ke sáth Aạmál kí jild kí ákhirí áyatoṇ ko paṛheṇ, to gumán i gálib hotá hai, ki Lúkas zarúr mujmalan yá mufassalan kuchh likhtá, agar Rasúl sachmuch us waqt shahíd hotá. Is ke baṛaks khúb samajh meṇ átá hai, ki jo Paulus do

---

aur Papa (jis ko Angrez log Pope kahte haiṇ), jo Romaní Masíhí ká rúhání hákim hai, waháṇ rahte haiṇ. Shikasta aur barbád makánoṇ se goyá har jagah bhará húá hai. Masíhíoṇ ká sab se baṛá girjá ghar, jo Petros Rasúl ke nám se mausúm hai, (San Pietro in Vaticano) waháṇ maujúd hai. Is meṇ takhmínan 80,000 ádmí samá sakte haiṇ. Is ke ạláwa zamín ke tale Catacumbæ (Κατακύμβια) haiṇ; is laqab se zer i zamín kúchoṇ yá galíoṇ ko jo saikaṛoṇ míl lambí, aur jin meṇ Masíhí log qadím meṇ aksar bandagí karte aur apne murdoṇ ko gáṛte the, batláte haiṇ.

baras bạd phir ázád ho gayá, to Lúkas apní kitáb aisí tarah se tamám kartá, jaisí ab maujúd hai. Ab agar koí púchhe, ki Paulus kí pichhlí sarguzasht kyá thí? To is suwál ká yih jawáb hai, ki kahíṇ sáf sahíh bayán nahíṇ páyá játá; lekin idhar udhar Rasúl ke ḳhattoṇ aur *aur* kitáboṇ se wuh ḳhabareṇ hásil hotíṇ, jo mufassal i zail likhí haiṇ.

San 63 Ị́swí kí fasl i rabị́ meṇ ázád hoke Paulus Roma se sháyad fauran Efesos ko rawána húá, aur wahán kí bidạtoṇ ko dabá diyá. Ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki phir Yarúsalam ko gayá, jaisá pahle tín manádí ke safroṇ meṇ ittifáq húá; lekin itná niháyat qaríb ul fahm hai, ki Makedoniá aur Yúnán ko jáke mim-bạd Troás aur Miletos ko dekhkar Krete meṇ pahunchá, aur is jazíre meṇ zara ṭhaharke Epeiros ke shahr i Nikopolis meṇ sardí ká zamána basar kiyá. Jab safar ke wáste mausim achchhá húá, sháyad apne pahle iráde ke bamújib Espanya ko gayá.

Aglab hai, ki waháṇ apní manádí ke sabab se kisí hákim ko nápasand áke, aur giriftár hoke do bára Roma ke qaidḳháne meṇ pahuncháyá gayá, aur san 67 yá 68 Ị́swí meṇ Nero sháhansháh ke ạhd i saltanat meṇ us ká sar káṭá gayá. Háṇ kaháni ke rú se ham síkhte haiṇ, ki usí din, jis meṇ Petros Rasúl maslúb húá, Paulus Rasúl márá gayá.

Faqíhoṇ ke darmiyán is amr kí nisbat, ki Paulus Rasúl do bára shahr i Roma meṇ qaid húá yá nahíṇ, bahut bahs o takrár wáqị húí. Musannif kí dánist meṇ Rasúl albatta do bára shahr i Roma meṇ qaid rahá, aur is qiyás ke subút meṇ mazkúrát i mufassal i zail pesh kartá hai.

1. Chúṇki qaríb ul fahm hai, ki us ne Filippíoṇ ká ḳhatt Roma meṇ qaid hoke likhá, wuh ịbárat jo 2, 24 meṇ marqúm hai, ishára kartí hai, ki us ne ḳhud ummed rakhí, ki maiṇ jald ḳhalás ho jáúṇgá.

2. Un ḳhattoṇ ke mazmún se, jo Timotheos aur Títus

ke wáste likhe gaye, aur jo kabhí "*Epistolæ Pastorales*" (yạne Ḳhutút Ḳhádimán i Dín kí hidáyat kí ḳhátir) kahláte haiṇ, mạlúm hotá hai ki kalísiáoṇ meṇ bidạat phail gayíṇ, jo albatta peshtar ráij nahíṇ húíṇ, yá agar ráij kahá jáe, to ḳhúb wázih o sháị na húí thíṇ.

3. Dúsre Timotheos ke 4, 20 meṇ Paulus ne likhá hai: "Trofimos ko maiṇ ne Miletos meṇ bímár chhoṛá." Ab yih Trofimos wuhí shaḳhs hai, jis ke sabab se Rasúl mutaạssib Yahúdíoṇ se Yarúsalam meṇ pakṛá gayá, aur halák kiyá játá, agar Romaníoṇ ká sardár use na chhuṛátá (Aạm. 21, 29 o 32.). Lekin jo Trofimos us waqt us ke sáth thá, to Paulus kis tarah use Miletos meṇ bímár chhoṛ saká, kyúṇki jab se Rasúl Romaní sardár ke bas meṇ áyá, tab se qaid rahá, aur jab apní duháí ke bamújib Roma ko rawána húá, shahr i Miletos meṇ nahíṇ pahunchá? Is ke barạks agar ham mánte haiṇ, ki apní pahlí asírí se chhúṭkar Anatoli, yạne Asia i Kochak ko gayá, to albatta samajh meṇ átá hai, ki Trofimos us ká sáthí hoke sháyad Miletos meṇ bímárí se rah gayá.

4. Buzurg *Clemens Romanus* ke ḳhatt meṇ, jo us ne Korinthíoṇ kí kalísiá ko san 60 aur 90 Ị́swí ke darmiyán likhá, pánchweṇ báb meṇ marqúm hai ki "intihá i magrib tak pahunchke aur ḥákimoṇ ke huzúr (yá hákimoṇ ke húkm se) darja i shahádat páke apne ímán kí baṛáí hásil kí"[1]. Balki

[1] Buzurg Clemens Romanus (yạne "Roma ká") ne apne us ḳhatt ke 5weṇ báb meṇ yih likhá: Λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν τοὺς ἀγαθοὺς ἀποστόλους. Ὁ Πέτρος διὰ ζῆλον ἄδικον οὐχ ἕνα, οὐδὲ δύο, ἀλλὰ πλείονας ὑπήνεγκε πόνους, καὶ οὕτω μαρτυρήσας ἐπορεύθη εἰς τὸν ὀφειλόμενον τόπον τῆς δόξης. Διὰ ζῆλον καὶ ὁ Παῦλος ὑπομονῆς βραβεῖον ὑπέσχεν ἑπτάκις δεσμὰ φορέσας, φυγαδευθεὶς, λιθα-

buzurg Hieronymos ne apní tafsír meṇ 2 Tim. 4, 20 kí bábat likhá "bạd is ke ki (Paulus) Roma meṇ thá, phir Espanya meṇ chalá gayá"[1]).

σθείς. Κῆρυξ γενόμενος ἔν τε τῇ ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ δύσει, τὸ γενναῖον τῆς πίστεως αὐτοῦ κλέος ἔλαβεν, δικαιοσύνην διδάξας ὅλον τὸν κόσμον, καὶ ἐπὶ τὸ τέρμα τῆς δύσεως ἐλθών, καὶ μαρτυρήσας ἐπὶ τῶν ἡγουμένων. Οὕτως ἀπηλλάγη τοῦ κόσμου καὶ εἰς τὸν ἅγιον τόπον ἐπορεύθη, ὑπομονῆς γενόμενος μέγιστος ὑπογραμμός.

Is ịbárat ká tarjuma yih hai: "Ham apní áṇkhoṇ ke sámhne nek Rasúloṇ ko rakheṇ. Petros ne ná-haqq gairiyat ke sabab na ek yá do balki bahut taklífeṇ uṭháíṇ, aur isí tarah shahíd hoke jalál ke munásib maqám meṇ intiqál kar gayá. Gairiyat ke sabab Paulus ne bhí sát dafạ pá-ba-zanjír hoke, sar gardání meṇ ḍálá jáke, sangsár hoke, bardásht ká ajr uṭhá liyá. Mashriq o magrib meṇ munnád hoke, tamám jahán ko rástí sikháke, aur intihá i magrib tak pahunchke, aur hákimoṇ ke huzúr" (yá hukm se) "darja i shahádat páke apne ímán kí aslí aur ạin baṛáí hásil kí. Isí tarah dunyá se rihlat páke, aur bardásht ká ụmda namúna banke wuh pák maqám kí taraf kúch kar gayá."

Makhfí na rahe, ki is háshiye kí Yúnání ịbárat mashhúr o ạlim Romaní Usqúf *Hefele* sáhib kí jild ("Patrum Apostolicorum Opera") se naql kí gayí. Is dánishmand faqíh ne apní usí jild meṇ Latíní zubán meṇ yih háshiya likhá: "Scriptores veteres ut in *Oriente* de ultimis Indis et Arabibus loquuntur sic in *Occidente* de ultimis Iberis et Britannis seu de ultima Thule. Τέρμα δύσεως vero ut docte demonstravit Pearsonus (de success. Rom. Pont. p. 62.) proprie est *Hispania*. Quod si comparamus cum consilio Apostoli in Hispaniam proficiscendi (Rom. 15, 24 et 28.), extra omne dubium ponitur, eum revera in Hispania fuisse; quod narrat etiam antiquissimus scriptor fragmenti Muratoriani, multique seriores,"

[1]) Μετὰ τὸ γενέσθαι ἐν Ῥώμῃ πάλιν εἰς τὴν Σπανίαν ἀπῆλθεν.

Algaraz sochne aur gaur karne se mạlúm hotá hai, ki Paulus Rasúl albatta do bára qaid húá, yạne us asírí se, jis ká zikr Aạmál kí kitáb ke áḳhirí hisse meṇ páyá játá hai, ḳhalás hoke phir kaí ek baras manádí ke kám meṇ Espanya aur *aur* mulkoṇ meṇ mashgúl rahá, aur tab do bára giriftár hoke Roma meṇ shahíd húá.

---

§ 9.

Un Kitáboṇ ká Muḳhtasar Bayán, jo Nae Ạhd kí Jild meṇ mundaraj haiṇ.

PAHLÁ HISSA.

CHÚṆKI kahíṇ kahíṇ is Tawáríḳh meṇ Nae Ạhd kí mutafarraq kitáboṇ ká zikr húá, paṛhnewále par ḳhúb záhir húá hogá, ki bahut lázim o munásib hai, ki un kí nisbat kuchh bayán howe. Gumán nahíṇ karná cháhiye, ki Nae Ạhd kí kitábeṇ us silsile meṇ tasníf kí gayíṇ, jis meṇ ab hamáre pás maujúd haiṇ, yạne pahle Matthaios kí Injíl, tab Marcus kí, Lúkas kí, aur Yoannes kí, bạd un ke Aạmál kí kitáb aur Ḳhutút o Mukáshafe kí kitáb. Balki gumán i gálib hai, ki aksar ḳhattoṇ meṇ se Injíloṇ se peshtar likhe gaye, kyúṇki agar Injíleṇ Ḳhutút se muqaddam húí hotíṇ, to zarúr kahíṇ un ká zikr páyá játá. Ab jo koí púchhe, kis wajh se tasníf ke intizám ke muwáfiq sab jamạ na kiyá gayá, to is suwál ká yih jawáb hai; ki dar hálate ki Injíloṇ meṇ Ḳhudáwand Yasụ́ kí zindagí, aur kalám, aur afạl mazkúr haiṇ, adab ke báịs yih Ạhd i Jadíd ke shurụ́ meṇ rakhí gayíṇ. Dúsrí kitáboṇ kí jagah silsile meṇ aksar tawálat kí, yá aur kisí ḳháss

wajh se muqarrar kí gayí, aur Mukáshafe kí kitáb is sabab se áḳhir meṇ rakhí gayí, ki áyande kí ḳhabareṇ detí hai. Ek aur sabab, jis ke wáste sháyad is kitáb kí yih jagah muạiyan húí, mim-bạd batáyá jáegá.

Thessaloníkeíoṇ ke do Ḳhutút.

Tahqíq karne se mạlúm hotá hai, ki Nae Ạhd ke hissoṇ meṇ se, jo pahle likhe gaye, so wuh do ḳhatt haiṇ, ki Paulus ne Thessaloníkíoṇ kí kalísiá ko bhej diye. Donoṇ ke áḳhir meṇ albatta bạze puráne nusḳhoṇ meṇ marqúm hai, ki Athenai se bheje gaye, magar Aạm. 17 aur 1 Thess. 1, 1 par gaur karne se gumán i gálib hotá hai, ki Athenai meṇ jaháṇ Rasúl sháyad der tak na rahá, aise ḳhatt likhne kí fursat us ko nahíṇ milí. Is ke barạks Korinthos meṇ us ne do baras ke qaríb qiyám kiyá, aur is ạrse meṇ albatta bakhúbí in ḳhutút ko tasníf kar saká. Chunáṇchi aksar faqíh log (kyúṇki dúsrá ḳhatt pahle kí thoṛí muddat bạd likhá gayá) muqarrar karte haiṇ, ki yih san 53 yá 54 Ị́swí meṇ wáqị húá. Ek ká yá donoṇ ḳhattoṇ ká zikr yá ishára buzurg Ḳhrysostomos, Theofylaktos, Theodoretos, Eirenaios, Augustinus wg. ne kiyá.

Galataíoṇ ká Ḳhatt.

Upar ke ḳhutút ke bạd wuh ḳhatt Paulus se likhá gayá, jo Galataíoṇ[1]) ke nám se mashhúr hai. Agarchi aksar nusḳhoṇ ke áḳhir meṇ marqúm hai, ki shahr i Roma meṇ

[1]) Galatia [Yúnání meṇ Γαλατία yá Γαλλογραικία] Asia i Kochak yá Anatoli, ká darmiyání súba thá, aur is ke báshindoṇ ne, jo Galatai [Γάλαται yá Κέλται] kahláe, gáliban Masíh se peshtar tísrí sadí meṇ Fráns o Námsistán (Germany) se áke waháṇ búd o básh kí. Paulus Rasúl ne do dafạ Galatia meṇ safar karke Kalám sunáyá.

tasníf húá, aur waháṇ se bhí bhejá gayá, táham mạlúm hotá hai, ki yih bát ek jumle ke na samajhne se wáqị húí. Gumán i gálib hai, ki jab Rasúl Efesos meṇ baṛí der tak rahá (Aạm. 19, 10.), us ne apne ṭhaharne ke shurụ́ meṇ sháyad san 55 yá 56 Ị́swí meṇ, is ḳhatt ko likhá. Is ḳhatt ká zikr buzurg Ḳhrysostomos, Theodoretos, Oikoumenios, Theofylaktos, Hieronymos, Augustinus kí tasnífát meṇ maujúd hai.

Korinthíoṇ ke do Ḳhutút.

Un do ḳhutút kí bábat jo Korinthos kí kalísiá ko mile, itná kahná cháhiye, ki tahqíqát ke bamújib pahlá ḳhatt shahr i Efesos se san 57 yá 58 Ị́swí meṇ bhejá gayá. Háṇ kaí ek nusḳhoṇ ke tale marqúm hai, ki Filippoí se Korinthíoṇ ko ịnáyat húá, magar pahle ḳhatt ke 16, 5 se mạlúm hotá hai, ki yih sahíh nahíṇ ho saktá hai. Dúsrá ḳhatt, jaisá ham us ke pahle báb kí áṭhwíṇ áyat par gaur karne se hásil kar sakte haiṇ, Efesos meṇ nahíṇ mastúr húá, balki nauweṇ báb kí dúsrí áyat Makedonia (sháyad shahr i Filippoí) kí taraf ishára kartí hai; aur mazmún se gumán i gálib hotá hai, ki pahle ḳhatt ke thoṛe ạrse bạd tasníf kiyá gayá. Buzurg Clemens Romanus, Polykarpos, Ignatius wg. pahle, aur buzurg Eirenaios, Clemens Alexandrinus, Tertullianus wg. kí tasnífát meṇ dusre ḳhatt ká zikr maujúd hai. Jánná cháhiye ki Armaníoṇ (jin logoṇ ká mulk Baibal meṇ kabhí Arárát kí [Yir. 51, 27.], kabhí Togarmáh [Yaḳhez. 27, 14.], yá Minní kí [Yir. 51, 27.], zamín kahláyá) kí zubán meṇ Paulus ká ek *aur* ḳhatt Korinthíoṇ ke nám se, aur un ká jawáb, maujúd hai, lekin faqíhoṇ kí taftísh se záhir húá, ki yih tasnífát jạlí haiṇ.

Romaníoṇ ká Ḳhatt.

Us ḳhatt ke tale, jo Romaníoṇ ko Paulus Rasúl se bhejá gayá, likhá hai, ki Korinthos se Foibe kí mạrifat ịnáyat húá,

aur ihtimálan yih katba durust hai. Chúṇki 15, 25—28 meṇ chanda ká zikr hotá hai, jo Yarúsalam ke garíb bháíoṇ kí khátir jama kiyá gayá, aur Aam. 24, 17 bhí is bát kí taraf ishára kartí hai: aur phir agar ham Aam. 19, 21 aur Rom. 1, 10 par gaur karte haiṇ, hásil i kalám yih hotá hai, ki is khatt ko Rasúl ne apne tísre manádí ke safar meṇ, san 57 Ïswí ke ákhir yá 58 ke shurú meṇ tasníf kiyá. Buzurg Clemens Romanus aur Polykarpos wg. is khatt ko jánte the. Aláwa is ke yád karná cháhiye, ki Roma kí kalísiá bahut purání thí, kyúṇki isí khatt ke 16, 7 meṇ do Masíhíoṇ ke nám marqúm haiṇ, jo ímán láne meṇ khud Rasúl se muqaddam the. Balki Claudiá (jo gáliban Pudens kí jorú húí) ki 2 Tim. 4, 21 meṇ mazkúr hotí hai, aur Roma meṇ rahtí thí, sháyad Inglistán ke ek bádsháhí khándán se thí. Dekho wuh kitáb, jise ba nám i "*Claudiá kí Haqq Shinásí*" ek Masíhí Sáhib ba nám i Lázarus Jeremy ne tasníf kí.

Yaqúb ká Khatt.

Yaqúb ká khatt, jo Yahúdáh, Petros ke do aur Yoannes ke tín khutút ke sáth "ámm" (ἐπιστολὴ καθολκή) kahlátá hai, kaí ek faqíhoṇ ke khiyál ke muwáfiq us Yaqúb se likhá gayá, jo Alfaios ká betá thá (Matth. 10, 3 wg.), kyúṇki Yaqúb Zebadiyáh ká betá aur Yoannes ká bháí, Rasúloṇ se auwal shahíd hoke san 44 Ïswí meṇ mar gayá, jaisá sábiqan is bát kí bábat mastúr húá. Chúṇki pahle báb kí pahlí áyat meṇ likhá hai: "Un bárah firqoṇ ko jo paráganda haiṇ," aur Rasúl ne albatta un Baní Isráel ko salám diyá, jo Masíh par ímán láe, aql yihí cháhtí hai, ki kuchh arsa guzar gayá, jab tak Yahúdí-Masíhíoṇ ká shumár Yarúsalam se báhar is qadr barh gayá, ki ek khatt i ámm ke bhejne ká waqt áyá. Chunáṇchi qaríb ul fahm hai, ki Zebadiyáh ká betá Yaqúb is khatt ká musannif na húá.

Phir mazmún ke rú se bahut faqíh log qáil haiṇ, ki ḳhusúsan un kí tạlím kí ḳhátir tasníf kiyá gayá, jo Paulus ká bayán (ki ham sirf ímán ke wasíle se naját pá sakte haiṇ) na samajhkar gumráh húe. Liházá ham ko mánná zarúr hai, ki Yạqúb ne apná ḳhatt us Rasúl ke kaí ek ḳhutút ke bạd marqúm kiyá. Al-garaz mạlúm hotá hai, ki san 61 yá 62 Ịswí meṇ (Yạqúb Alfaios ká beṭá sháyad san 62 meṇ shahíd húá) likhá gayá, ihtimálan Yarúsalam se, kyúṇki Rasúl waháṇ rahá kartá thá. Jánná cháhiye ki bạz ạlimoṇ ká yih gumán hai, ki ḳhatt ko na Yạqúb Rasúl, Alfaios ke beṭe ne, balki Masíh ke us bháí ne, jo Matth. 13, 55 aur Marc. 6, 3 aur sháyad Galat. 1, 19 meṇ mazkúr húá, likhá. Is dạwe ká kuchh aur bayán hogá, jab Yahúdáh kí chiṭṭhí ká hál batáyá jáegá. Ḳhatt ká zikr yá us kí taraf ishára buzụrg Clemens Alixandrinus, Origenes, Dionysios Alexandr. Hieronymos ne kiyá.

Kolassíoṇ aur Efesíoṇ ke Ḳhutút.

Un do ḳhatt kí nisbat, jo Kolassíoṇ aur Efesíoṇ ko Paulus ke háth se bheje gaye, niháyat hí takrár húí, is sabab se ki un ká mazmún aksar barábar hai, aur isí tarah mushkil hai, insáf karná, ki kaun un meṇ se dúsre se muqaddam hai. Báwujúd is ke gaur se sháyad mạlúm hotá hai, ki wuh jo Kolassai[1]) ke díndároṇ ko likhá gayá, pahle tasníf húá, chúṇki chhoṭá hai. Aur is wáste ki Tyḳhikos Efesos se hoke Kolossai ko játá thá, aur jo tạlím ki is shahr ke díndároṇ ko mufíd thí, us shahr ke díndároṇ ko bhí mufíd

---

[1]) Kolassai [Yúnání meṇ Κολασσαί yá Κολοσσαί, Latíní meṇ "Colossae"] súba i Asia ká ek námwar shahr thá, jo Láodíkeiá [Λαοδίκεια, "Laodicea"] ke nazdík hoke qadím meṇ baṛá thá; lekin bạdhú adná darje kí bastí ho gayí thí. Áj kal wuh wírán hai, aur us ko shikasta makánát Ḳhonas gáṇw ke qaríb páe játe haiṇ.

ho sakí, sháyad Rasúl ne mauqa páke usí mabhas par Efesíon ko zara mufassalan batá diyá. Dar hálate ki Kolass. 4, 3 o 18 aur Efes. 6, 20 men zanjíron aur qaid ká zikr hai, sirf do báten mumkin hain, ki Paulus ne yih do khatt khwáh Kaisareia, khwáh Roma se likh bhejá. Aur albatta baz faqíh gumán karte hain, ki us ne us shahr men un ko tasníf kiyá, magar harchand Felix ne us par zulm nahín kiyá, táham Aamál kí kitáb men kuchh nahín marqúm hai, ki use manádí karne kí ijázat milí; is ke baraks kháss is bát ká zikr Roma kí asírí kí nisbat ham páte hain, chunánchi aglab hai, ki isí shahr se san 62 yá 63 Íswí men donon khatt mastúr húe. Buzurg Eirenaios, Clemens Alexandrinus, Tertullianus wg. ne in khutút kí taraf ishára kiyá.

Filemon ká Khatt.

Paulus ká sab se mukhtasar khatt yane wuh, jo us ne Filemon ko likhá, gáliban isí waqt tasníf húá, aur Onesimos, jis ke wasíle bhejá gayá, aur jo Filemon ká chákar thá, (apne kháwind ke qábú se nikalkar aur Roma men ákar wuh Masíhí húá), Tykhikos ke sáth khatt ko leke Kolassai ko gayá (Kolass. 4, 9.). Kahání men likhá hai, ki Filemon Kolassai ká, aur Onesimos Beroia ká Usqúf muqarrar húá. Ham nahín kah sakte hain, ki wuh Onesimos, jis ko buzurg Ignatius (Epist. ad Ephes.) mausúm kartá hai, Filemon ká chákar thá.

Filippíon ká Khatt.

Upar ke tín khutút ke bad malúm hotá hai, ki Rasúl ne wuh khatt likhá, jo Filippíon ke nám se mashhúr hai. Baz faqíhon ne gumán kiyá, ki yih khatt Kaisareia se bhejá gayá, (kyúnki zanjíron, yane qaid, kí taraf ishára pahle báb men maujúd hai); magar chúnki alfáz "mahall" (πραιτώριον

1, 13.) aur "Qaisar ke gharwále" (4, 22.) mazkúr haiṇ, yih samajhná ziyáda munásib hai, ki Roma meṇ tasníf kí gayí, sháyad san 63 yá 64 Íswí meṇ. Buzurg Khrysostomos ke waz i tafsír kí kitáb, jo us ne is khatt kí bábat likhí, bahut mashhúr hai.

Ibrániọṇ ká Khatt.

Aksar faqíh log ṭhahráte haiṇ, ki yih maktúb san 63 yá 64 Íswí meṇ likhá gayá, kis wáste ki mazmún se sábit hotá hai, ki Yarúsalam kí haikal hanoz qáim aur sab rasmeṇ o dastur jári the, aur shahr o imárat Rúmíoṇ se san 70 Íswí meṇ barbád húí. Thoṛí kitáboṇ kí nisbat itní takrár álimoṇ ke darmiyán wáqi húí, jitní is kitáb kí bábat, is wajh se ki na to musannif, na tasníf kí jagah, na maktúb-ilaih ká ṭhikáná hai. Baze dawá karte haiṇ, ki Paulus, baze ki Lúkas, yá Barnabás, yá Apollos, yá *aur* kisí ne is khatt ko likhá. Wuh log jo Paulus Rasúl ká nám lete haiṇ, khusúsan 13, 19 par tákíd karte haiṇ, ki waháṇ marqúm hai: "Táki maiṇ jald tum pás phir pahunchúṇ," is matlab se ki yih jumla Paulus kí asírí i Roma kí jánib ishára kartá hai; aur 13, 23 par, ki kalám "bhái Timotheos" sirf wuhí kah saká. Is ke baraks mutarriz kahte haiṇ, ki yih alfáz (2, 3.) "to ham kyúṇkar bacheṇge, agar itní baṛí naját se gáfil rahe hoṇ, jis ká bayán pahle Khudáwand se húá, aur sunnewáloṇ se ham par sábit húá," Paulus Rasúl se albatta nahíṇ likhe gaye, kyúṇki in ke wasíle musannif ne áp ko sunnewáloṇ ke bích aur Rasúloṇ se judá rakhá. Jo Barnabás ko manzúr karte haiṇ, dalíl ke wáste jawáb dete haiṇ, ki sirf us ne beshakk Yahúdí rasmiyát se khúb wáqif hoke (Lewí hí thá) khatt ko likhá. Aur agar koí mukhálif púchhe, ki aise hál meṇ kyúṇ us kitáb kí zubán, jo Barnabás ke nám se mashhúr hai, is khatt se bahut adná hai, to radd i kalám karte

haiṇ, ki wuh jalí ṭhahrái gayí. Ákhiran (sab námoṇ kí bábat ham bayán nahíṇ kar sakte haiṇ), Apollos ke haqq meṇ yih mushkil rafạ na ho saktí hai, ki kisí qadím buzurg Masíhí ne us ká nám ḳhatt ke sáth nahíṇ miláyá. Al-garaz har chand goyá 18 sadí tak takrár aur guft o shaníd húí hai, aur tafsír ba tafsír likhí gayíṇ, táham áj tak bhí puḳhta faisala nahíṇ húá; na to musannif, na jagah, na maktúb-ilaih kí bábat. Pas buzurg Origenes ká qaul, jo us ne farmáyá, hanoz qáim rahtá hai yạne; "Kyúṇki be-sabab qadímí ashḳhás ne use" (yạne ḳhatt ko), "ki goyá Paulus ká" (hai), "nahíṇ taslím kiyá, magar kis ne ḳhatt likhá sachchá" (hál) "Ḳhudá jántá hai."[1])

Lúkas kí Injíl.

Faqíhoṇ ke darmiyán is bát kí nisbat bahut iḳhtiláf hai, ki pahlí tín Injíloṇ meṇ kaun sí muqaddam hai. (Yoannes kí Injíl par aksar muttafiq haiṇ, ki sab ke bạd likhí gayí). Yaháṇ is muqaddame kí tahqíq nahíṇ ho saktí hai, liházá ham itne par iktifá kareṇge, ki bạzoṇ kí samajh ke mutábiq sháyad Lúkas kí Injíl muqaddam hai, aur ba maqám i Roma san 62 yá 64 Ị́swí meṇ tasníf kí gayí. Chúṇki 1 Kor. 11, 23—25 aur Lúk. 22, 19 o 20 meṇ (ạshá i rabbání kí bábat) barábarí aur musáwat hai, aur Lúkas aksar Paulus ká sáthí thá, gumán i gálib hai, ki Rasúl is Injíl se wáqifiyat rakhtá ho. Magar Kaisareia kí asírí kí nisbat nahíṇ likhá hai, ki Lúkas Paulus ke sáth rahá, faqat jaház meṇ us ke ham-safar hone ká zikr hai. Is ke barạks ham Kol. 4, 14 aur Filemon 24 se síkhte haiṇ, ki jab Rasúl Roma meṇ pahlí dafạ qaid thá, tab Lúkas us kí rifáqat meṇ rahá. Phir un ádmíoṇ ká

---

1) Οὐ γὰρ εἰκῇ οἱ ἀρχαῖοι ἄνδρες ὡς Παύλου αὐτὴν παραδεδώκασιν· τίς δε ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν τὸ μὲν ἀληθὲς θεὸς οἶδεν.

dạwá, jo kahte haiṇ, ki Lúkas ne goyá Paulus ke kahne se sab likhá, sábit nahíṇ ho saktá hai, kyúṇki Injíl ke 1 báb kí 2 áyat meṇ us ne farmáyá hai: "Jis tarah unhoṇ ne, jo shurụ se ḳhud dekhnewále aur kalám kí ḳhidmat karnewále the, ham se riwáyat kí," chunáṇchi ek hí se Lúkas ne kitáb ká mazmún nahíṇ páyá. Jánná cháhiye, ki Markion ne, jo bidạtoṇ ká ek bání hoke san 130 Ịswí meṇ Anatolí meṇ jítá thá, Lúkas kí Injíl ko náqis karke use apne hí matlab ke muwáfiq hasb i dil ḳhwáh murattab kiyá.

Rasúloṇ ke Aạmál kí Kitáb.

Is kí pahlí áyat se sáf mạlúm hotá hai, ki beshakk Lúkas ne ise apní Injíl ke bạd likhá, lekin ham yih nahíṇ kah sakte haiṇ, ki kitní muddat guzar gayí, jab tak ki us ko tasníf kiyá. Bạz faqíh gumán karte haiṇ, ki us ko yaklaḳht taiyár nahíṇ kar saká, balki hissa ba hissa likhá, jaisá kahíṇ mutafarraq safaroṇ meṇ mauqạ páyá. Is hálat meṇ to maqám i tasníf kí nisbat kalám nahíṇ kar sakte haiṇ, magar dúsre ádmí dạwá karte haiṇ, ki Lúkas ne use san 64 Ịswí Roma meṇ taiyár kiyá. Yih kitáb ḳhusúsan is sabab tawajjuh ke láiq hai, ki us ke wasíle ham ko achchhá aur sachchá bayán kalísiáoṇ ke hál ká miltá hai, jo us zamáne meṇ wáqị thá, aur Masíh ke saụd se bạd 30 yá 40 baras ke andar guzrá. Mashhúr haiṇ wuh 55 wạz, jo buzurg Ḳhrysostomos ne is kitáb kí bábat sunáe. Mạlúm hotá hai, ki jaisá Aạmál kí Kitáb ko do hissoṇ meṇ taqsím kar sakte haiṇ [1—12weṇ báb aur 13—28weṇ báb], waisá hí ek tísrá hissa kisí shaḳhs se tasníf kiyá gayá, jis ká nám "*Profectio Pauli in Spaniam*" hai. Magar *Canon Muratorianus* ke siwá *aur* kisí fihrist meṇ wuh hanoz nahíṇ páyá gayá.

Petros Rasúl ká Pahlá Ḳhatt.

Yih ḳhatt un meṇ se ek hai, jo ạmm kahláte haiṇ, yạne

wuh kisí kháss kalísiá kí khátir nahíṇ likhá gayá, jaisá ki pahle báb kí pahlí áyat se bhí maḷúm hotá hai. Zamáne kí bábat, jis meṇ khatt tasníf húá, sahíh taạiyun nahíṇ hai, magar tísre, aur chauthe báb, aur khusúsan isí báb kí 17wíṇ áyat ke mazmún se baẓe faqíh gumán karte haiṇ, ki Yarúsalam aur waháṇ kí haikal ke wírán hone ke bạd khatt nahíṇ likhá gayá. Balki dar hálate ki san 64 Íswí meṇ sháhansháh Nero Masíhíoṇ ko tarah tarah kí uqúbateṇ dene lagá, aur Petros 4, 12 meṇ farmátá hai: "Ai piyáro tum us tánewálí ág se, jo ázmáne ke liye tum par bhaṛkí hai, taạjjub na karo, ki goyá tumhárá ạjíb hál húá hai," gumán i gálib hotá hai, ki usí waqt Rasúl ne khatt tasníf kiyá. Us maqám kí bábat, jaháṇ se yih khatt bhejá gayá, khud usí ke pánchweṇ báb kí 13wíṇ áyat meṇ marqúm hai, "wuh jo Bábul meṇ hai" wg. Ab to chand ádmí dạwá karte haiṇ, ki yih aslí Bábul, Kasdíoṇ ká baṛá shahr nahíṇ, balki Roma thá, magar is amr meṇ do ịtiráz wáqị hote haiṇ. Pahle yih, ki koí sabab záhir nahíṇ hai, jis ke wáste Petros shahr ká haqíqí nám chhipáwe, aur dúsre ek wiláyatí faqíh (*Schættgen* sáhib) kí tahqíq se maḷúm húá, ki faqat Yarúsalam ke wírán hone ke bạd Yahúdíoṇ se dastúr niklá, lafz i Roma ke ịwaz Bábul istịmál karná. Ab chúṇki ạql yihí cháhtí hai, ki Rasúl is khatt meṇ kuchh ishára kartá, agar Bait ul Muqaddas us waqt wírán ho chuká thá, magar kahíṇ aisá ishára muyassar nahíṇ hotá, pas wázih hai, ki Bábul haqíqatan wuh shahr hai, jo qadím meṇ Kasdíoṇ kí dár-ussaltanat hoke mashhúr o maṛúf thá. Ạláwa is ke waháṇ bahut Yahúdí rahá karte the, chunáṇchi Petros (ki makhtúnoṇ ká Rasúl thá, Galat. 2, 7 o 8.) ke waháṇ jáne ká khúb wásta thá. Agle zamáne meṇ buzurg Polykarpos, Eirenaios, Tertullianus, Clemens Alexandrinus, aur Origenes ne is khatt kí taraf ishára o zikr kiyá.

Paulus ká Pahlá Khatt Timotheos ko.

Paulus ke sab khutút meṇ se chár kháss shakhsoṇ ko bheje gaye, yaṇe do Timotheos ko, ek Títus ko, aur ek Filemon ko. In meṇ se tín (siwá Filemon ke) "*epistolæ pastorales*" kahláte haiṇ jaisá úpar bayán ho chuká, aur muqaddam wuh hai, jis ká nám is maqsad ká unwán hai. Zamán o makán kí nisbat faqíhoṇ kí barí ná-muwáfiqat hai. Baze kahte haiṇ, ki san 54 yá 57 Íswí Laodikeia, yá Frygia Pakatiana[1]), yá Athenai, yá Kaisareia meṇ tasníf kiyá gayá. Agar ham khatt ke mazmún par khúb gaur kareṇ, to do báteṇ hamárí kuchh hidáyat kar saktíṇ zamáne kí nisbat. Pahlí yih, ki Rasúl goyá har kahíṇ jhúṭhí talím aur bidatíoṇ ke khiyálát se Timotheos ko jatátá hai, yaṇe aise umúr se, jo khud Masíhíoṇ ke darmiyán jári haiṇ. Dúsre yih, ki Kalísiá ke uhdedároṇ aur ámm Masíhíoṇ kí bábat chand ahkám detá hai. Inhíṇ do bátoṇ se albatta sáf záhir hotá hai, ki kalísiáeṇ tín yá chár sál se nahíṇ húíṇ, balki muddat se qáim thíṇ. Chunáṇchi sab kuchh khúb mil játá hai, agar ham mánte haiṇ, ki yih khatt san 64 yá 67 Íswí meṇ tasníf kiyá gayá. Mukhálif log is ke baraks kahte haiṇ, agar hál yih hotá, to Paulus khatt meṇ apní asírí ká kyúṇ kuchh zikr na kartá, jaisá us ne dúsre khutút meṇ aksar kiyá; aur beshakk yih itiráz bhárí hai.. Lekin hamárá yih jawáb hai, ki sháyad Rasúl ne farotaní se yih bát chhoṛ dí, na howe ki magrúrí samjhí jáwe. Balki 1, 13 meṇ khud apne qusúr ká iqrár karke farmátá hai, "Maiṇ to áge kufr baknewálá, aur satánewálá, aur jabr karnewálá thá." Háṇ kaun jántá hai, sháyad 6, 12 meṇ apní asírí kí taraf

[1]) Yih dawá ki Paulus ká Pahlá Khatt Timotheos ko Frygia Pakatiana meṇ [Φρυγία τῆς Πακατιανῆς] tasníf húá, albatta be-bunyád hai, kyúṇki Constantinus i Azam (san 300 Íswí ke qaríb) se pahle yih nám jári bhí na húá.

jis meṇ Timotheos us ká sáthí thá, ishára kartá hai. Maqám kí bábat ham aur kuchh nahíṇ kah sakte haiṇ, magar yih, ki baze faqíh log ḳhiyál rakhte haiṇ, ki ḳhatt Makedonia se, yá us ke nazdík kisí jagah se, bhejá gayá. Buzurg Polykarpos, Origenes, Eusebios wg. ne ḳhatt kí taraf ishára o zikr kiyá.

Paulus ká Ḳhatt Títus ko.

Yih ḳhatt ek pukhta subút un logoṇ ke wáste hai, jo dawá karte haiṇ, ki Paulus us Roma kí asírí se, jo Aamál ke áḳhirí báb meṇ mazkúr hai, ázád húá; kyúṇki na us kí manádí ká safar jazíra i Krete meṇ, na shahr i Nikopolis[1]) ká patá us kitáb meṇ miltá hai. *Oosterzee* sáhib ne, jo mashhúr wiláyatí faqíh hai, Rasúl kí sarguzasht kí bábat, jo us ke Roma kí asírí se ázád hone ke bad wáqi húíṇ, yih farmáyá hai. Sháyad Roma se wuh Efesos ko gayá, aur use chhoṛkar Makedonia o Yúnán se hoke Troás, Efesos, aur Miletos ko rawána húá, aur waháṇ se jaház par chaṛhke jazíra i Krete ká safar kiyá. Jab is meṇ manádí kar chuká, Nikopolis meṇ pahunchkar jáṛe ká mausim waháṇ basar kiyá. Phir Espanya ko rawána hoke, aur us mulk meṇ pakṛá jáke, dúsrí dafa Roma meṇ pahuncháyá gayá. Is bayán ke bamújib baze sáhib i ilm ṭhahráte haiṇ, ki Paulus ne Títus ko ḳhatt qaríb san 64 o 66 Íswí ke darmiyán Yúnán yá Makedonia kí kisí bastí se likh bhejá. Jánná cháhiye ki ek faqíh ne dawá kiyá, ki Títus wuhí shaḳhs thá, jo Aamál aur chand ḳhutút meṇ ba nám i *Sílás* yá *Silvánus* mazkúr

[1]) Kaí ek shahr ba nám i Nikopolis [Νικόπολις yane Jaipúr, Fathpúr, Fírozshahr] Europa, Asia, o Africa meṇ mashhúr the; lekin tahqíq se malúm hotá hai, ki wuh Nikopolis jo Títus ke ḳhatt meṇ marqúm hai, na Makedonia balki Epeiros ká ek qasba thá, jise sháhansháh Augustus ne san 29 Masíh se peshtar Actium kí fath kí yádí ke liye baná diyá.

húá hai. Is dạwe ke ṣubút kí ķhátir kahtá hai, ki Títus Paulus ká baṛá madadgár hoke Aạmál kí kitáb meṇ kahíṇ mausúm nahíṇ, aur phir donoṇ ke nám ek sáth kahíṇ nahíṇ milte haiṇ. Magar muķhálifoṇ ke pás is bát par yih ịtiráz hai, ki is se peshtar ki ímán láyá, Sílás sháyad Yahúdí thá; baraḳs is ke aglab hai, ki Títus Ģair-Yahúdí hoke Masíh par ímán láyá. Qadím zamáne meṇ buzurg Eirenaios, Clemens Alexandrinus, Tertullianus wg. ne is ķhatt kí taraf ishára kiyá.

Paulus ká Dúsrá Ķhatt Timotheos ko.

Rasúl ke bárah ķhutút ká kuchh bayán karke, ham ab áķhirí tak pahunche haiṇ, jo "*epistolarum pastoralium*" ká bhí pichhlá hai. Chúṇki is ķhatt ká hál o ahwál, gumán o ķhiyál hasrat-angez aur gam-ámez hai, aksar yih Paulus ká wasíyat-náma kahlátá hai, balki un ko jo Rasúl kí dúsrí asírí ko qabúl karte haiṇ, yih ķhatt niháyat mạqúl aur mazbút dalíl záhir hai. Chunáṇchi bahut faqíh ise san 67 Ịswí ke áķhir yá 68 ke shurụ́ meṇ likhá húá ṭhahráte haiṇ. Jo báteṇ gaur karne ke láiq nikaltíṇ, so yih haiṇ. Pahle báb kí 15wíṇ aur chauthe báb kí 16wíṇ áyat se ham síkhte haiṇ, ki sab ne (yạne jo pahle Rasúl ke dost aur sáthí the) use chhoṛ diyá. Yih amr Aạmál kí kitáb kí kisí wáridát se nahíṇ miltá hai, kyúṇki Kaisareia aur Roma kí pahlí asírí kí bábat aisí udásí ká zikr nahíṇ húá hai. Ạláwa is ke Demas kí nisbat Rasúl ne (4, 10.) likhá hai, ki "Is jahán ko pasand karke mujhe chhoṛ diyá, aur Thessoloníke ko chalá gayá;" lekin Kolass. 4, 14 aur Filemon kí 24wíṇ áyat se sábit hotá hai, ki pahlí asírí ke waqt meṇ us ke sáth thá. Liházá is bát ko hamáre is ķhatt ke kull hál se muqábala karke, hameṇ yih natíja hásil hotá hai, ki us zamáne meṇ, jab Rasúl pahlí dafạ Roma meṇ qaid húá, wuh amr wáqị nahíṇ ho saká. Trofimos kí bábat úpar bayán ho chuká, ki Aạmál 21, 29

ke mutábiq Miletos meṇ na rahá, balki Yarúsalam ko sáth gayá. Pas yih amr zarúr dúsre waqt wuqú meṇ áyá; phir Yarúsálam se Paulus qaid hoke Kaisareia aur Roma ko rawána húá, aur agar Trofimos kí bímárí peshtar kí bát hotí, to beshakk Timotheos ko pahle se ḳhabar bhejtá. Áḳhiran Euboulos, Pudens, Linus, Claudiá ke nám, jo is ḳhatt ke 4, 21 meṇ Timotheos ko salám kahte haiṇ, kisí dúsre ḳhatt meṇ kahíṇ mazkúr nahíṇ haiṇ. Liházá ham samajh sakte haiṇ, ki pahlí asírí ke dinoṇ meṇ jab Timotheos Rasúl ke sáth thá, ímán láe, aur tab dúsrí asírí ke waqt, jab wuh Efesos meṇ rahá, us ko ḳhair o áfiyat ká paiyám bhejá. Al-garaz in sab bátoṇ se itná bhí qaríb-ul-fahm hai, ki Rasúl ne Timotheos ko dúsrá ḳhatt apní Roma kí dúsrí asírí meṇ san 67 yá 68 Ṭswí meṇ irsál kiyá. Qadím zamáne meṇ *auroṇ* ke siwá buzurg Ignatius ne is ḳhatt kí taraf ishára kiyá hai.

Petros Rasúl ká Dúsrá Ḳhatt.

Musannif ká iráda nahíṇ hai, (jaisá paṛhnewále ko bhí sábiq bayán se málúm húá hogá), Nae Ahd kí mutafarraq kitáboṇ kí asálat o qánúniat[1]) ke subút meṇ daḳhl dená, kis wáste ki yih Tawáríḳh i Kalísiá ká nahíṇ, balki Tafsír i Baibal ká haqq hai. Magar dar hálate ki is ḳhatt kí bábat is qadr takrár húí, jis qadr dúsrí kitáb par sháyad nahíṇ, yaháṇ is amr ká kuchh zikr karná lázim hai. Baz faqíh ḳhatt ke gair mustanad ṭhahráne ke subút meṇ yih dawá karte haiṇ. Auwalan, zubán (yane Yúnání inshá o ibárat) meṇ pahle aur

---

[1]) Lafz i "asálat" "qánúniat" se yih murád hai, yane un kitáboṇ ká hál, jo Ahd i Jadíd kí jild meṇ mundaraj haiṇ. Angrezí meṇ "asálat" "qánúniat" ko "*canonicity*" kahte haiṇ. Lafz i "qánúní," yá "aslí," yá "mustanad," yá "mutabar" se wuh murád hai, jo Angrezí ism i sifat "*canonical*" se hai.

dúsre khatt meṇ bahut farq hai. Sániyan, Yahúdáh ke Khatt ke chand jumloṇ se kaí ek báteṇ goyá lafz ba lafz miltí haiṇ. Sálisan, jo tạlím is meṇ mundaraj hai, so khusúsan un bidạtíoṇ ke barkhiláf hai, ki ba nám i Gnostikoí (Γνωστικοί, yạne ịlm i libásí, ịlm i záhirí ke pairau; dekho jo úpar Shimạún Magus kí bábat háshiye meṇ marqúm hai), dúsrí aur tísrí sadíoṇ meṇ jíte the. Rábịan, 3, 15 o 16 meṇ Paulus Rasúl ke khutút ká majmúạ muzkúr húá hai. Pas, inhíṇ wujúhát se wuh kitáb, jo ba nám i Petros ká Dúsrá Khatt mashhúr hai, Rasúl se nahíṇ tasníf kí gayí, balki kisí aur shakhs ne pahlí, yá dúsrí, yá tísrí sadí meṇ use likhá.

Chár ịtiráz i mazkúra ke yih jawáb haiṇ. Auwalan, 1 Petr. 5, 12 se mạlúm hotá hai, ki Rasúl ne, jo gálibanYúnání zubán se achchhí tarah wáqif nahíṇ thá, Silvánus kí mạrifat, yạne us ko ịbárat bayán karke likhá. Chunáṇchi qaríb ul fahm hai, ki dúsrá khatt bhí kisí kí mạrifat, sháyad Marcus kí mạrifat likhá, aur isí tarah inshá meṇ albatta farq záhir hogá. Sániyan, beshakk, hamáre aur Yahúdáh ke khatt meṇ chand báteṇ barábar aur lafz ba lafz miltí haiṇ. Lekin is meṇ kyá hai, agar ham yád karte haiṇ, ki Petros ne isí khatt meṇ (2, 1) jhúṭhe muạllim ke *áne* kí taraf ishára kiyá, aur Yahúdáh ne 4 áyat meṇ farmáyá, ki "dákhil húe" yạne *á chuke?* Aisí hálat meṇ ạql yih cháhtí hai, ki bátoṇ aur jumloṇ meṇ bahut muwáfiqat ho. Is amr kí bábat bhí dekho, jo bạdhú Yahúdáh ke khatt ke bayán meṇ likhá jáegá. Sálisan, Gnostikoí bidạtíoṇ ke barkhiláf albatta Petros ne tạlím farmáí, magar is firqe ká shurụ́ Rasúloṇ ke waqt se sábit húá, chunáṇchi Mukásh. 2, 6 o 15 meṇ Nikolaitoṇ ká zikr hotá hai, jo un ká sháyad ek hissa the. Balki Paulus ne 1 Tim. 6, 20 meṇ gáliban bidạt kí taraf ishára kiyá, jab us ne Timotheos ko "ịlm i libásí, ịlm i záhirí ke ịtirázát" [τῆς ψευδωνύμου γνώσεως ἀντιθέσεις] kí nisbat jatáyá.

Rábịan, qaul i mazkúr se koí ṭhahrá nahíṇ saktá hai, ki Paulus ke ķhutút ká majmúạ us waqt maujúd thá, kyúṇki faqat "sab ķhattoṇ" ke alfáz marqúm haiṇ, aur in se sirf itná mạlúm hotá hai, ki Petros ne un sab kí taraf ishára kiyá, jo ķhud jántá thá, magar ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki sab ek hí jild meṇ jamạ kiye gaye. Pas yih chár ịtiráz hamáre ķhatt kí asálat mauqúf nahíṇ karte haiṇ.

Zamán o makán kí bábat itná kahná báqí hai. Dar súrate ki 1, 15 meṇ likhá hai, "so maiṇ koshish meṇ húṇ, ki tum mere kúch karne ke bạd, in bátoṇ ko hamesha yád rakho," gumán i gálib hai, ki apní maut se thoṛí muddat pahle Petros ne is ķhatt ko tasníf kiyá, aur chúṇki san 67 yá 68 Ịswí meṇ Roma meṇ shahíd húá, qaríb ul fahm hai, ki wuhí zamána aur wuhí maqám qabúl karná cháhiye. Buzurgoṇ meṇ se bạzoṇ ne ķhatt kí taraf ishára karke us ká nám liyá, masalan Clemens Romanus, Polykarpos, Clemens Alexandrinus, aur sháyad Justinus aur Eirenaios.

---

§ 10.

Un Kitáboṇ ká Muķhtasar Bayán, jo Nae Ạhd kí Jild meṇ mundaraj haiṇ.

DÚSRÁ HISSA.

Marcus kí Injíl.

Durustí se ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki yih kitáb kab aur kaháṇ likhí gayí, magar mufassal i zail nisháṇoṇ se

sháyad in báton par kuchh roshní muyassar hogí. Chúnki Yarúsalam ke Romaníon se wírán hone ká zikr nahín páyá játá, (kyúnki wuh jo 13, 2 men Masíh ne haikal kí bábat farmáyá: "Patthar par patthar bhí na rahegá," peshíngoí hai), gumán i gálib hotá hai, ki san 70 Íswí se peshtar tasníf kí gayí. Qadím buzurgon aur kull mazmún ke hál o ahwál se ham mán sakte hain, ki Marcus ne khusúsan Petros Rasúl se Masíh kí zindagí o aamál kí nisbat khabar páí. Aur dar súrate ki Kolass. 4, 10 men us ká zikr mahz Barnabás kí rishtadárí se kiyá játá, aur Petros ke pahle khatt se peshtar koí ishára nahín miltá hai, ki is Rasúl se us kí suhbat húí, aql yih cháhtí hai, ki san 63 Íswí ke bad Injíl likhí gayí. Agar koí shakhs aur kuchh púchhe, to jawáb yih hai, ki chand faqíh khiyál karte hain, ki kitáb sháyad san 68 Íswí shahr i Roma men marqúm húí.

Ek bát men albatta shakk nahín ho saktá hai, yane is men ki Marcus kí Injíl kháss Gair-Qaumon kí khátir tasníf kí gayí, nahín to kyún fulán jagahon men (masalan 2, 18.—7, 3 o 4.—12, 18.—14, 1 o 12 men) Yahúdíon kí rasmiyát batáí játín, jo dúsrí Injílon men sirf mazkúr hotín? Balki faqat Marcus hí ne 11, 17 men Yashaayáh ke us jumle men (56, 7.), jo wahán manqúl hai, yih alfáz "sab qaumon kí" tahrír kiye; baraks is ke Matthaios aur Lúkas ne unhen chhor diyá.

Un wahmí báton kí nisbat, jo zí-ilmon ke darmiyán barí takrár ká sabab hain, yane áyá Marcus ne Matthaios o Lúkas kí Injílon, yá inhon ne us kí Injíl se naql karke muntakhab kiyá, ham ko kuchh kahná munásib nahín malúm hotá hai. Hán aise hál men Paulus ká qaul, (1 Kor. 8, 1.) "irfán taallí men dáltá hai, lekin mahabbat taraqqí paidá kartí hai," aksar yád karná zebá o mauzún hai. Buzurg Papias ne Marcus kí Injíl ká zikr yúnhín kiyá: "Jitná us ko yád thá, us ne "sihhat se, magar tartíb se nahín, jo Masíh se kahá yá kiyá

gayá, likhá"[1]). Papias ke siwá buzurg Justinus, Tertullianus, Eirenaios, Eusebios ne is Injíl kí taraf ishára kiyá.

Matthaios kí Injíl.

Us Injíl kí bábat, jo Baibal meṇ sab kitáboṇ se muqaddam hai, is sabab aksar faqíhoṇ ke darmiyán guft o shaníd húí, ki kaí ek qadím buzurg shakhsoṇ se yih dạwá kiyá gayá, ki Rasúl ne apní kitáb Ịbrání[2]) zubán meṇ tasníf kí. Chunáṇchi Eusebios kí Tawáríkh i Kalísiá meṇ mazkúr hai, ki buzurg Papias ne dạwá kiyá, ki "Matthaios kí bábat yih kahá gayá. Matthaios ne to albatta Ịbrání zubán meṇ" (Masíh ke) "qaul tálíf kiye, aur har ek ne, jaisá qábil thá," (waisá hí us ne) "un ká tarjuma kiyá."[3]) Háṇ buzurg Polykarpos, Ignatius, Eirenaios, Origenes wg. ne bhí is bát kí taraf ishára kiyá.

Magar is amr meṇ baṛá ishkál yih hai, ki pahle un buzurg logoṇ ne Ịbrání zubán kí injíl se hargiz nahíṇ, balki Yúnání zubán kí us Matthaios kí Injíl se, jo hanoz hamárí Baibal meṇ mundaraj hai, manqúl kiyá. Dúsre yih, ki Yúnání zubán ki Matthaios kí Injíl ká tarjuma nahíṇ, balki asl ká hukm rakhtí hai. Bạz faqíh is ishkál ko rafạ karne ke liye kahte haiṇ, ki khud Matthaios, yá *aur* kisí Rasúl,

---

1) Ὅσα ἐμνημόνευσεν ἀκριβῶς ἔγραψεν, οὐ μέντοι τάξει, τὰ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἢ λεχθέντα ἢ πραχθέντα.

2) Yih Ịbrání zubán wuh nahíṇ thí, jo Músá yá Dáúd ke waqt meṇ ráij thí, balki wuh zubán, jo tamám Arám (ki áj Shám kahlátá hai) meṇ murawwaj thí, aur jis ká ek hissa Kasdíoṇ kí zubán thí, jo 2 Salát. 18, 26 aur Dán. 2, 4 meṇ Arámí mausúm hotí hai. Gumán i gálib hai, ki Khudáwand Yasú bhí isí zubán meṇ manádí kartá rahá.

3) Ματθαῖος μὲν οὖν Ἑβραΐδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο· ἑρμήνευσε δ' αὐτὰ ὡς ἠδύνατο ἕκαστος.

yá Rasúloṇ kí mánind ạlá darje ke shaḳhs ne bạdhú Yúnání zubán meṇ do bára yih kitáb tasníf kí. Bạze yih bhí batáte haiṇ, ki wuh Ịbrání zubán kí injíl, jis ká zikr buzurg i mausúf ne kiyá, wuhí jạlí injíl hai, jo ba nám i "Ịbráníoṇ," yá "Bárah Rasúloṇ," yá "Petros" wg. "kí Injíl" mashhúr hai.

Kis waqt hamárí Matthaios kí Injíl tasníf kí gayí, ham durustí se nahíṇ kah sakte haiṇ, lekin wuh fiqre jo 27, 8 aur 28, 15 meṇ páe játe haiṇ, ishára karte haiṇ, ki Masíh kí maut o qiyám ke muddat bạd yih wáqị húá. Háṇ chúṇki 24, 15 meṇ goyá ḳhatt i wáhidaní meṇ likhá hai, "jo paṛhe so samajh le," mạlúm hotá hai, ki Yarúsalam ká wírán honá nazdík thá, liházá ham gumán kar sakte haiṇ, ki sháyad san 68 yá 69 Ịswí meṇ likhí gayí. Maqám kí bábat ham sirf yih kahne ke qábil haiṇ, ki ihtimálan Kanạán meṇ tasníf kí gayí. Injíl ke matlab kí nisbat itná kahná báqí hai, ki yih kitáb ḳhusúsan Yahúdí Masíhíoṇ kí ḳhátir likhí gayí, kyúṇki pahle to ham is meṇ sharíạt kí rasmiyát aur mulk i Isráel ke maqámát ká mufassal bayán kahíṇ nahíṇ páte, aur dúsre aksar auqát ham paṛhte haiṇ, "táki jo nabí ne kahá, púrá howá," goyá ki paṛhnewálá Tauret aur ambiyá kí kitáboṇ se ḳhúb wáqif thá.

Yoannes kí Injíl.

Bahut be-dín log dạwá karte haiṇ, ki Masíhí Dín meṇ ịlm kí kuchh fikr nahíṇ kí játí. In logoṇ ke jawáb meṇ kahná cháhiye, ki tawajjuh deke ḳhusúsan Yoannes Rasúl kí kitáboṇ ko paṛho, aur jab paṛh chuko, to sháyad us dạwe se ḳhud báz áoge. Paulus kí tahrírát albatta bárík bátoṇ se bharí haiṇ, magar jaisá kabhí kabhí Yoannes ke nám ke sáth ạlámat ke taur par ụqáb kí taswír khaiṇchí játí hai, waisá hí ihtimálan koí ádmí is darje tak Iláhí asrár meṇ dáḳhil nahíṇ húá, jaisá ki wuh shágird, jis ko Ḳhudáwand Yasụ ne piyár kiyá.

Us kí kitáboṇ meṇ se muqaddam Injíl hai. Agarchi

ham durustí se nahíṇ kah sakte haiṇ, kis waqt us ne apní injíl tasníf kí, táham is bát meṇ shakk nahíṇ ho saktá hai, ki us ne us ko *aur* tín injíloṇ[1]) ke bạd tahrír kiyá. Kyúṇki pahle qadím meṇ buzurg Eusebios aur Theodoros Mopseates ne is bát ká zikr kiyá, aur dúsre, har ek tawajjuh se paṛhnewále par záhir o áshkár hai, ki Yoannes *aur* tín injíloṇ se wáqif thá, nahíṇ to kyúṇ bạz ḳháss bátoṇ ko[2]), jo *aur* tín injíloṇ meṇ mazkúr haiṇ, chhoṛ diyá, aur is ke barạks *aur* umúr[3]) ká bayán farmáyá? Ek aur ḳhássiyat is injíl kí yih hai, ki Rasúl ne ḳhud batáyá hai, kis wajh se kitáb likhí gayí. Chunáṇchi 20, 31 meṇ us ne kahá: "Lekin yih likhe gaye, táki tum ímán láo, ki Yasụ́ Masíh hai, Ḳhudá ká Beṭá, aur táki tum ímán láke us ke nám se zindagí páo;" yạne is wajh se, ki Ḳhudáwand kí Ulúhiyat sábit howe. Chúṇki Kerinthos ek bidạtíoṇ ká sardár Rasúl ke waqt meṇ sákin i Efesos thá, jis kí tạlím (áge is bát ká mufassal bayán hogá,) gáliban yih thí, ki Yasụ́ Ḳhudá nahíṇ hai, bạz faqíh gumán karte haiṇ, ki yih amr ek sabab thá, jis ke wáste Yoannes ne apní injíl ká tasníf karná munásib o zarúr jáná. Balki kahání se ham síkhte haiṇ, ki Efesos ke buzurg ímándároṇ kí darḳhwást pasand karke, Rasúl ne apní is kitáb ko mastúr kiyá.

---

1) Matthaios, aur Marcus, aur Lúkas kí Injíleṇ aksar auqát Εὐαγγέλια συνοπτικά kahlátíṇ, yạne aisí injíleṇ, jin ke mazmún bárhá hissa ba hissa mutasáwí likh sakte haiṇ, is tarah par ki fulán amr kí nisbat har ek kí taqrír ek sáth nazar meṇ átí hai.

2) Yoannes ne apní injíl meṇ masalan paháṛí manádí; Masíh ká haikal meṇ rahná, jab bárah baras ká thá; Masíh kí súrat ká mubaddal ho jáná pahár par wg. nahíṇ mazkúr kiyá.

3) Mahz Yoannes ne Qána i Galíl ká byáh; Laạzar ká jiláyá jáná; wuh bátchít, jo Masíh ne apne shágirdoṇ se kí 13, 14, 15, 16, 17weṇ báboṇ meṇ, apní Injíl meṇ mazkúr kí.

Agar koí púchhe, kyá subút hai, ki Injíl wáqian Yoannes se likhí gayí, to is suwál ká yih jawáb hai, ki pahle ḳhud injíl hí meṇ (1, 14.) us ne farmáyá: "Aur ham ne us ká" (yạne Masíh ká) "aisá jalál dekhá, jaisá Báp ke eklaute ká jalál." Ạláwa is ke agarchi donoṇ shágirdoṇ ke darmiyán, jo Yahúdáh kahláe, ḳhúb imtiyáz kiyá (12, 4.—13, 26.—14, 22.), aur Thomas ká laqab batáyá (11, 16.—20, 24.—21, 2.), táham apná nám nahíṇ liyá, balki áp ko aisá batáyá, jaisá 13, 23.—19, 26 meṇ likhá hai, yạne wuh shágird "jise Yasụ́ piyár kartá thá." Balki us ne Yoannes Istibágí ko mahz Yoannes kahá (1, 6.). Ạláwa is ke buzurg Ignatius, Justinus shahíd, Tatianus wg. ne injíl ká nám liyá, yá us kí taraf ishára kiyá. Mạlúm hotá hai, ki Rasúl ne apní is kitáb ko san 70 o 80 Ịswí ke darmiyán Efesos meṇ likhá, jaisá úpar ke bayán se, jo Kerinthos kí bábat húá, samajh meṇ átá hai. Bạz faqíh gumán karte haiṇ, ki us waqt ká nishán is bát meṇ páyá játá, ki Yoannes ne Laạzar aur us kí bahinoṇ ke nám 11 báb meṇ mausúm kiye. Chunáṇchi wuh apne qiyás is tarah par batáte haiṇ, ki Rasúl Yahúdíoṇ ke faqíhoṇ aur sardároṇ ke ḍar ke sabab in Masíh ke dostoṇ ká zikr na kartá, agar Laạzar injíl ke tasníf karne se peshtar nahíṇ mar gayá, aur isí tarah dushmanoṇ ke gazab se mahfúz nahíṇ hotá.

Yahúdáh ká Ḳhatt.

Jaisá Filemon ká ḳhatt, waisá hí yih chhoṭá hai, magar donoṇ meṇ itná farq hai, ki is ke wáste na sirf musannif balki ịbárat kí nisbat bhí faqíhoṇ kí bahut takrár wáqị húí. Ịbárat ke haqq meṇ is sabab se, ki Petros ke dúsre ḳhatt aur is ḳhatt meṇ bahut sí báteṇ barábar haiṇ. Ạláwa is ke hamáre ḳhatt meṇ do kitáboṇ[1]) se, jo qánún ke bamújib

[1]) Yih do fiqre 9wíṇ, aur 14wíṇ aur 15wíṇ áyatoṇ meṇ maujúd haiṇ. Jo Miḳháel buzurg firishte kí bábat likhá hai, so bạzoṇ ke gumán ke

Khudá ká ilhám nahíṇ samjhí játíṇ, jumle i manqúl páe játe haiṇ.

Pahle itiráz ke jawáb meṇ ham yih kah sakte haiṇ, ki Petros Rasúl hoke bahut muazzaz thá, chunáṇchi is meṇ buráí nahíṇ hai, agar Yahúdáh ne us kí tahrír se kaí ek báteṇ chun líṇ. Níz yád karná cháhiye (jaisá is amr kí taraf ishára us bayán meṇ kiyá gayá, jo musannif ne Petros ke dúsre khatt kí nisbat likhá), ki Yahúdáh aur Petros ne ihtimálan badkároṇ ke ek kháss firqe ká zikr kiyá, is tarah se ki *is* ke waqt meṇ ánewálá, aur *us* ke zamáne meṇ á chuká thá. Yih bát ham ko bhí jatátí hai, ki Yahúdáh ká Khatt muddat bad, sháyad san 80 Íswí meṇ tasníf húá. Háṇ baz faqíh bahs karke kahte haiṇ, agar us waqt meṇ likhá gayá, to kyúṇ us meṇ Yarúsalam ke barbád hone ká zikr nahíṇ páyá játá hai? Magar is itiráz ká yih jawáb ho saktá hai, ki hamáre is khatt meṇ unYahúdíoṇ ká, jinhoṇ ne Khudáwand Yasú ko radd kiyá, koí kháss nishán nahíṇ diyá gayá.

Dar súrate ki 17wíṇ áyat meṇ likhá hai, "lekin piyáro tum in bátoṇ ko yád rakho, jo hamáre Khudáwand Yasú Masíh ke Rasúloṇ ne áge kahíṇ," aur pahlí áyat meṇ Yahúdáh ne áp ko "banda" kahá, gumán i gálib hai, ki

---

muwáfiq do purání tahríroṇ ba nám i Ἀνάληψις Μωϋσέως (Músá kí maiyit ká ásmán meṇ uṭhá lená, miráj ke taur par) yá פְּטִירַת מֹשֶׁה (Músá kí maut) se manqúl hoṇ. Magar kaí ek faqíhoṇ ko shakk húá, ki pichhlí kitáb Masíh ke bad kisí waqt meṇ likhí gayí. Jo Khanokh kí bábat marqúm hai, so kaí ek álimoṇ ke khiyál ke bamújib ek jild se nikálá gayá, ki ba nám i Khanokh kí kitáb mashhúr, aur sháyad 100 yá 150 baras Masíh se peshtar tasníf húí. Magar chúṇki is kitáb kí asl (Arámí yá Yúnání zubán kí) hamáre pás maujúd nahíṇ, sirf Habashí zubán ká ek tarjuma, aur us meṇ wuh jumla khatt i Yahúdáh ke jumla i mazkúr se thoṛí sí ná-muwáfiqat rakhtá hai, malúm hotá hai, ki sháyad Yahúdáh ne kahání suní, lekin kitáb nahíṇ dekhí.

ḳhud Rasúl nahíṇ thá, balki sháyad Ḳhudáwand ká wuhí bháí, jo Matthaios 13, 55 aur Marc. 6, 3 meṇ mausúm hai. Agar hál aisá hí hai, to sháyad wuh dạwá, jis kí taraf Yạqúb ke Ḳhatt ke bayán meṇ ishára kiyá gayá, sahíh hai, ki us tahrír ká musannif aur Yahúdáh haqíqí bháí the; aur wuh Yạqúb, jis ká nám hamáre is Ḳhatt kí pahlí áyat meṇ liyá gayá, úpar kí kitáb ká musannif thá. Maqám kí bábat ham durustí se kuchh nahíṇ kah sakte haiṇ.

Us ịtiráz ke jawáb meṇ, ki Yahúdáh ke Ḳhatt meṇ is qism ke manqúl páe játe haiṇ, jo gair-mustanad tahríroṇ se nikále gaye, yih kahná cháhiye, ki Paulus Rasúl ne bhí 2 Tim. 3, 8 meṇ un jádúgaroṇ ke nám batáe, jo Músá ke barḳhiláf uṭhe; aur Aạm. 20, 35 meṇ us ne Masíh ká ek qaul mazkúr kiyá; báwujúd is ke na wuh, na yih bát aur kahíṇ Baibal meṇ likhí gayí. Háṇ kyá Paulus Rasúl ne Ġair-Qaumoṇ ke sháịroṇ kí kitáboṇ se manqúlát pesh nahíṇ kiye, (dekho Aạm. 17, 28[1])

[1]) Wuh manqúl jo Aạm. 17, 28 meṇ marqúm hai, ek Asia i Kochak ke sháịr *Arátos* sákin i *Soloi i Kilikia* ke ek qasíde se nikálá gayá. Is qasíde ká nám hai Φαινόμενα καὶ Διοσημεῖα yạne "Sitároṇ aur Ásmán ke Nádir-uz-Zuhúr" aur yih qasída arkán us sitta par mauqúf hoke chauthí satar meṇ yih alfáz rakhtá hai.

.........πάντη δὲ Διὸς κεχρήμεθα πάντες,
Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν.

Yạne "ham sab har já Zeus" (ạzím mạbúd) "ke muhtáj haiṇ, kyúṇki ham usí kí jins haiṇ." Paulus ne is manqúl ká kalám "Zeus" (ạzím mạbúd) albatta Ḳhudá i Haqíqí se murád kiyá. Maḳhfí na rahe ki Rasúl ne chúṇki chand sháịroṇ kí taraf ishára kiyá, sháyad ek *aur* sháịr yạne *Kleanthes* sákin i *Assos i Troás* kí tasníf ká ḳhiyál rakhá. Isí ne us hamd ke gít meṇ, jo us ne Zeus kí nisbat mastúr kiyá, pánchwíṇ satar meṇ yih likhá ἐκ σοῦ γὰρ γένος ἐσμέν, yạne "kyúṇki ham tujh se" (mustaḳhraj hoke) "jins haiṇ." Dekho jo Pádrí Fuchs Sáhib ne apní kitáb meṇ, jo ba ụnwán "Rasúloṇ ke Aạmál kí Kitáb kí Tafsír" mashhúr hai, is manqúl kí bábat farmáyá.

aur Tít. 1, 12[1])? Aur kyá koí dạwá kar saktá hai, ki isí sabab se wuh jo us ne farmáyá qabúl karne ke ná-láiq hai? Beshakk Rasúl ne *aur* kuchh nahíṇ cháhá, magar yih, ki un manqúlát ke wasíle Haqq kí tạlím ká ziyáda bayán o dalíl maujúd ho; na to yih ki jo jo un kitáboṇ meṇ likhá hai, us ko munásib aur durust ṭhahráwe. Qadím buzurg musannifoṇ meṇ se Clemens Alexandrinus, Origenes, Eusebios, Tertullianus is khatt ká zikr karte haiṇ.

Yoannes ke Tín Khatt i Ámm.

Jaisá ạlimoṇ ne Yoannes kí Injíl kí bábat takrár kí, waisá hí unhoṇ ne us ke Khutút kí barkhiláfí kí; khwáh to is matlab se, ki sab jạlí, khwáh ki ek yá do sirf qabúl karne ke láiq haiṇ. Is bát ke jawáb meṇ ham kah sakte haiṇ, ki zubán o ịbárat ke haqq meṇ injíl o khutút ke darmiyáṇ bahut muwáfiqat páí játí hai. Balki jo koí tawajjuh se yih sab tahrírát paṛhtá, to qiyás o taujíh aisí pahchánegá, jaisí khusúsan Yoannes kí hai. Albatta tísre khatt meṇ yih bát kam wázih hai, is liye ki waháṇ kaí ek kalísiá ke buzurgoṇ

1) Wuh manqúl, jo Tít. 1, 12 meṇ maujúd hai, ek mạrúf failsúf o sháịr *Epimenides* sákin i *Knossos i Krete* kí ek tasníf se nikálá gayá. Chand logoṇ ne gumán kiyá, ki ịbárat i mazkúra ek sháịr Kallimakhos i Alexandreia (Iskandaria) ne likhí, lekin yih durust nahíṇ, kis wáste ki us kí tasnífát meṇ manqúl ke muwáfiq sirf do lafz ek sáth maujúd haiṇ. Barạks is ke ạlimoṇ kí taftísh se yih mạlúm húá, ki do maktúbát Χρησμοί (yạne "Gaib-Goíáṇ") aur Καθαρμοί (yạne "Kafáre ke Gít") gáliban Epimenides se tasníf kiye gaye, aur un meṇ se wuh manqúl nikálá gayá. Us kí Yúnání ịbárat yih hai:

Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί.

Yạne "Kretes hamesha jhúṭhe, bure darinde, káhil bisyár khwár" (haiṇ). Jánná cháhiye ki jazíra i Krete ke báshindoṇ kí is qadr kí badnámí húí thí, ki un ke nám se ek kháss masdar banáyá gayá Κρητίζειν, yạne "jhúṭh bolná," "dhokhá dená."

ḳí chál o hál ká mufassal zikr kiyá játá hai, báwujúd is ke us kí 11wíṇ áyat ko is amr ke subút meṇ ham lá sakte haiṇ.

Baz faqíhoṇ ne dúsrá o tísrá ḳhatt is sabab rasúlí na máne, ki pahlí áyatoṇ meṇ musannif ne áp ko "buzurg" kahá, aur yih ki Papias ne (Eusebios kí Tawáríḳh i Kalísiá meṇ) ek shaḳhs ba nám i "buzurg Yoannes" ká zikr kiyá, jo Rasúl nahíṇ thá. Magar is itiráz ke radd meṇ yih kahná munásib hai, auwalan, ki Eirenaios, Origenes, Demetrios Alexandrinus, Eusebios ne dúsre o tísre ḳhattoṇ ká aisá zikr kiyá, ki Yoannes Rasúl ke the, is qadr ki un meṇ se sirf ek yá do ne likhá, ki baz shaḳhs un ko qabúl na karte the; sháyad is báis ki bahut muḳhtasar, aur ek ḳháss sáhiba aur ek ḳhass shaḳhs kí taraf likhe gaye. Sániyan, wuh lafz, jo "buzurg" se tarjuma kiyá gayá, Yúnání zubán (πρεσβύτερος) meṇ do tarah ke mane rakhtá hai, ek to "baṛí umr ká," aur dúsre us uhde ká nám, jo aksar bhí "Qasís" kahá játá. Agar pahle mane Yoannes ne istimál kiye, to hairání kí bát na hotí, kyúṇki jis waqt us ne apne ḳhatt tasníf kiye, beshakk buḍḍhá thá, aur Paulus ne bhí áp ko Filemon ke ḳhatt kí 9wíṇ áyat meṇ aisá batáyá. Agar uhde ká nám maqsúd húá, to is par bhí taajjub na karná cháhiye, kyúṇki shurú meṇ Rasúloṇ[1]) ke siwá Kalísiá meṇ sirf do uhde (πρεσβύτερος = Qasís, aur διάκονος = Diákonos, Ḳhádim-ud-Dín) the. Chunáṇchi ajíb nahíṇ agar aisí tahrír meṇ, jo Yoannes ne Kalísiá i ámm ko nahíṇ bhejí, apne darje ká baṛá nám nahíṇ liyá. Is ke baraks yih samajhná mushkil hai, ki kaun sá haqq kisí dúsre

[1]) Rasúloṇ ká darja albatta ḳháss aur baṛá thá, kis wáste ki ḳhud Ḳhudáwand Yasú ne un ko muqarrar kiyá. Is qiyás ke barḳhiláf nahíṇ hai, ki Barnabás aur sháyad *aur* díndár log bhí Rasúl kahe gaye (Aam 14, 4 o 14.—Dekho bhí Lúk. 11, 49.—Rom. 16, 7.—Efes. 3. 5.—Muk. 18, 20.). Malúm hotá hai, ki wuh log sirf ba wajh i tazím majázan Rasúl kahláe.

Yoannes Qasís ká thá, apná nám chhoṛke faqat darje ká zikr karná, jis darje ko bahut aur log bhí pahunche. Ạláwa is ke yád karná cháhiye, ki kahíṇ kahíṇ Yoannes ne na apná nám na risálat ká darja mazkúr kiyá, balki sirf likhá, wuh shágịrd jise Yasụ́ piyár kartá thá, yá aur koí aisá laqab. G̣araz hásil i kalám yih mạlúm hotá hai, ki tín ḳhatt wáqịan Yoannes Rasúl se san 80 o 100 Ịswí ke darmiyán sháyad Efesos meṇ tasníf kiye gaye.

Yoannes Faqíh kí Mukáshafe kí Kitáb.

Puráne Ạhd kí jild meṇ bahut nabíoṇ ke qaul aur mutafarraq tahrír mundaraj haiṇ, lekin Nae Ạhd meṇ nubúwat kí sirf ek ḳháss kitáb, yạne Mukáshafe kí páí játí, aur chúṇki Kalísiá ke liye bahut zarúrí aur mufíd taqrír hai, is kí nisbat kuchh mufassal bayán karne ká iráda hai.

Maḳhfí na rahe, ki sarnáme ká lafz "faqíh" gáliban shurụ́ meṇ is kitáb ke úpar nahíṇ likhá thá, balki píchhe is sabab laqab kí tarah par us ke sáth miláyá gayá, ki sab par wázih howe, ki chauthí injíl ká aur Mukáshafe ká musannif ek hị shaḳhs yạne Yoannes Rasúl thá. Aur harchand ibtidá meṇ yih ịzzat ká nám járí na húá, táham qabúl ke láiq hai, kis wáste ki Yoannes kí mánind kisí ne Ḳhudá kí gahrí bátoṇ ko daryáft nahíṇ kiyá; dekho us kí injíl ká pahlá báb.

Pahlí bát, jis par ham gaur kareṇ, yih hai, ki qadím meṇ aur áj kal bhí bạz ạlimoṇ ne na máná, ki Yoannes Rasúl, Zebadiyáh ká beṭá, kitáb ká musannif thá, aur apní ná-razámandí ke bayán meṇ yih kahte haiṇ. Auwalan, Kalísiá meṇ ek bidạt ba nám i "Ḳhiliasmos" ["Χιλιασμός," is tạlím ke pairau "οἱ χιλιασταί," "millennarii," yá "millarii" kahláe, aur un kí bábat mim-bạd mufassal bayán hogá] bahut mashhúr hai. Wuh jo use mánte the, apná ịtiqád ḳhusúsan Mukásh. 20, 1—7 par mustahkam karte the, chunáṇchi aksar momínín

ne yih ṭhahráná munásib jáná, ki ek tahrír, jo aisí buráí kí bunyád hai, ilhám i Iláhí aur Rasúl kí tasníf nahíṇ ho saktí hai. Is iṭiráz ke jawáb meṇ kahná cháhiye, ki na sirf us fiqre ke na samajhne se bure aur jismání ádmí Shaitán ke jạl meṇ phaṇskar gumráh húe, aur "ímán kí náw toṛí," balki Paulus ne bhí aisoṇ ká zikr kiyá, masalan 1 Tim. 4, 1—4.—6, 20 o 21.—2 Timt. 2, 17 o 18.—4, 3 o 4 meṇ. Háṇ Masíh ká qaul bhí bạzoṇ ne bigáṛá, masalan wuh jo Matth. 19, 12 meṇ likhá hai, lekin kis ko dạwá karne kí jurat hai, ki isí sabab se wuh tahrír ilhám i Iláhí aur Paulus yá Matthaios kí nahíṇ haiṇ?

Sániyan: Az bas ki kitáb i Mukáshafe ke ḳhiyál o tasauwur injíl o ḳhutút ke ḳhiyál o tasauwur se bahut farq rakhte haiṇ, wuh aur yih ek hí musannif, yạne Yoannes ke maktúbát nahíṇ ho sakte haiṇ. Is iṭiráz ke radd i kalám ke wáste ham sirf ek ḳháss bát ká zikr kareṇge, nahíṇ to is bayán meṇ niháyat tatwíl hogí. Mutaạrriz kahte haiṇ, ki injíl o ḳhutút meṇ Masíh kí rúhání yá bátiní ámad ká zikr, magar Mukáshafe meṇ Us kí mahsús yá záhirí ámad ká zikr pesh kiyá gayá. Agar ham tawajjuh se gaur karte haiṇ, to yih dạwá galat sábit hotá hai, kyúṇki jo injíl ke 14, 18 meṇ (jis jumle par wuh tákíd karte haiṇ) likhá hai, "maiṇ tumheṇ yatím na chhoṛúṇgá, maiṇ tumháre pás áúṇgá," to in bátoṇ ko albatta na sirf rúhání tarah se samajhná cháhiye. Kyá apne qiyám ke bạd Masíh záhiran aksar auqát apne shágirdoṇ ke sáth nahíṇ chalá? Dekho Matth. 28, 9 o 17.—Marc. 16, 14.—Lúk. 24, 13—31 o 36—52.—Yoan. 20, 14—17, o 19—23, o 26—30.—21, 4—14 o 15—25 meṇ. Aur agar ham farz bhí kareṇ, ki wáqịan wuh jumla faqat Ḳhudáwand kí rúhání ámad se maqsúd ho, táham aisí rúhání ámad ká zikr Mukáshafe meṇ bhí páyá játá hai. Kyá 3, 20 meṇ nahíṇ likhá hai, "dekho maiṇ darwáze par khaṛá húṇ, aur khaṭkhaṭátá

húṇ; agar koí merí áwáz sune, aur darwáza khole, maiṇ us pás andar áúṇgá, aur us ke sáth kháúṇgá, aur wuh mere sáth kháegá"? Ab to is jumle kí bábat koí nahíṇ kahegá, ki Masíh ká áná záhirí áne se maqsúd hai. Phir injíl 21, 22 meṇ likhá hai "agar maiṇ" (yạne Masíh) "cháhúṇ ki jab tak maiṇ áúṇ wuh" (yạne Yoannes Rasúl) "yahíṇ ṭhahre, to tujh" (yạne Petros) "ko kyá?" Yih qaul albatta sirf Masíh ke záhirí áne se mansúb ho saktá hai, aur phir us záhirí áne se nahíṇ, jo fauran qiyám ke bạd wáqị húá, kyúṇ-ki is ko Petros ne bhí dekhá. Yih záhirí áná dúsrá, yạne wuhí thá, jo Mukáshafe meṇ wáqị húá, ki us waqt Petros aur sab Rasúl (sháyad ek ke siwá) mar gaye, sirf Yoannes jítá thá. Aise matlab ke wáste bhí dekho 1 Yoan. 2, 18 o 28 aur injíl ká 14, 16. Al-garaz hásil i kalám yih hai, ki injíl aur Mu-káshafe meṇ Masíh kí záhirí o bátiní ámad ká subút húá, aur un ashkhás ká dạwá, ki donoṇ meṇ Masíh ke áne kí bábat khiláf mạlúm hotá hai, bátil hai.

Tísrí hujjat yih hai, ki Mukáshafe kí kitáb, aur injíl o khutút meṇ is sabab bahut tafáwut hai, ki us meṇ Yúnání zubán aksar ná-marbút aur Ịbrání se ịláqa rakhtí, lekin in meṇ fasíh hai. Is amr kí nisbat ham kahte haiṇ, ki harchand is bát par tákíd ho saktí, ki injíl meṇ bhí Rasúl aisá shakhs sábit hotá, jo Ịbrá-ní zubán se wáqif hai, táham ham taslím karte haiṇ, ki is qism ká farq wázih hai; lekin yád karná cháhiye, ki injíl aur khutút goyá khusúsan *hál*, aur Mukáshafa *istiqbál* kí chízoṇ ko batátí hai. Wuh, jaisá ek mashhúr wiláyatí faqíh farmátá hai, (dekho 1 Kor. 14.) goyá ạql meṇ, yih ạlam i royá meṇ tasníf kiyá gayá. Agar Paulus ne jab "tísre ásmán tak ekáek pahuncháyá gayá," (2 Kor. 12) aisí "báteṇ suníṇ, jin ká bayán karná bashar ká maqdúr nahíṇ," to kyá ạjíb hai, ki Yoannes ne apní peshíngoíoṇ ko aisí zubán meṇ batá diyá, ki sirf usí kí samajh meṇ á saktí hai, jo koshish se

qadím paigambaroṇ ke hálát ko paṛhtá rahtá, aur "Khudá kí Rúh kí hidáyat se chaltá hai"? Khulása yih hai, ki in ịtiráz ke radd se sábit húá, ki qadím Kalísiá ká qiyás, ki Mukáshafe kí kitáb Yoannes Rasúl se tasníf kí gayí, sahíh aur durust thá.

Ab yih amr báqí hai, ki ham tasníf ke zamáne o makán kí bábat kuchh kaheṇ. Kaí ek faqíh dạwá karte haiṇ, ki jild i mazkúra sháhansháh Nero ke waqt meṇ likhí gayí. Magar yih dạwá is sabab durust nahíṇ ho saktá hai, ki 1, 9 meṇ ham paṛhte haiṇ, "maiṇ Yoannes, jo tumhárá bháí aur Yasú Masíh ke dukh aur bardásht aur sabr meṇ tumhárá sharík húṇ"—lekin tawáríkh ke rú se mạlúm hai, ki Nero ne sirf shahr i Roma meṇ Masíhíoṇ ko ízá aur musíbat pahuncháí, kyúṇki us ne un par yih tuhmat lagá dí, ki shahr ko phúnk diyá. Ạláwa is ke kitáb ke mazmún se wázih hai, ki khusúsan us magrúrí ke barkhiláf tahrír húí, jo Khudá ko radd karke áp ko Us ke takht par qáim kartí hai. Ab aisí magrúrí meṇ sháhansháhoṇ Caligula aur Nero se ziyáda *Domitianus* niháyat tak pahunchá, jaisá háshiya i zail[1]) se áshkár hai, chunáṇchi ạql yih cháhtí hai, ki Mukáshafa Domitianus ke ạhd i saltanat meṇ tasníf húá. Níz kahíṇ kahíṇ Yarúsalam o Saihún ká zikr hotá hai, is matlab se ki Masíhí Kalísiá haiṇ. Ab agar Yahúdíoṇ ká Yarúsalam o Saihún qáim hote, to in bátoṇ ke sabab samajhne meṇ bahut intishár ho saktá, liházá qaríb ul fahm hai, ki san 70, yạne Baní Isráel kí dár-us-saltanat ke wírán hone bạd kitáb mastúr húí. Balki buzurg Eirenaios sáf sáf farmátá hai, "kyúṇki agar zarúr hotá, is waqt ạlániyatan us ká nám ishtihár karná," (yạne us ká jo 13, 18 meṇ ba shumár i 666 mausúf hai) "to

[1]) Sueton. Domit. c. 13: Pari arrogantia cum procuratorum suorum nomine formalem dictaret epistolam sic coepit: Dominus et Deus noster sic fieri jubet. Unde institutum posthac ut ne scripto quidem ac sermone cujusquam appelaretur aliter.

us ke wasíle kahá játá, jis ne Mukáshafe ko bhí dekhá; kyúṇki ab bahut muddat nahíṇ guzrí, ki wuh dekhí gayí; balki qaríb hamáre hí zamáne meṇ Domitianus ke ạhd i saltanat ke áḳhir meṇ"[1]). Is manqúl se gumán i gálib hotá hai, ki Mukáshafe kí kitáb sháyad san 95 Ịswí meṇ tasníf kí gayí; kyúṇki sháhansháh Domitianus san 96 meṇ mar gayá. Aur yih dạwá is bát se bhí sábit hotá hai, ki ham us waqt ke Latíní musannifín se hásil karte haiṇ, ki ḳhusúsan Domitianus ne logoṇ ko jiláwatan kar diyá. Aur dígar yih ki pahle báb kí nauwíṇ áyat meṇ likhá hai, maiṇ "Ḳhudá ke kalám aur Yasụ́ Masíh kí gawáhí ke wáste us ṭápú meṇ thá, jo Patmos kahlátá hai," chunáṇchi ạql yih cháhtí hai, ki Yoannes Rasúl par usí waqt Mukáshafa názil húá, aur yih amr jazíra i Patmos (jo áj kal Patmo yá Palmosa kahlátá hai,) par wáqị húá. Buzurgoṇ meṇ se Eirenaios ke siwá Polykarpos, Justinus, Melito, Origenes wg. ne is kí taraf ishára o zikr kiyá hai.

Be-matlab nahíṇ hai, ki Músá kí kitáboṇ ke áḳhir (Istis. 4, 2 o 12, 32) meṇ, jo Baibal kí pahlí, aur Yoannes ke Mukáshafe ke áḳhir meṇ, jo Baibal kí pichhlí kitáb hai, ahkám i Iláhí meṇ kuchh baṛháná yá ghaṭáná manạ hai. Háṇ us mashhúr o díndár faqíh *Bengel* Sáhib ne ḳhúb farmáyá: "Jis tarah ádmí Kalám i Iláhí ke sáth sulúk kartá hai, usí tarah Ḳhudá ádmí ke sáth kartá hai." Yih bát ḳhusúsan áj kal gaur ke láiq hai, yạne jab ịlm i záhirí áp ko Alláh ke taḳht par biṭhátá, aur faḳhr karke kahtá hai, "maiṇ hí húṇ, *aur*

---

[1]) Εἰ γὰρ ἔδει ἀναφανδὸν τῷ νῦν καιρῷ κηρύττεσθαι τοὔνομα αὐτοῦ δι̕ ἐκείνου ἂν ἐῤῥέθη τοῦ καὶ τὴν ἀποκάλυψιν ἑωρακότος. οὐδὲ γὰρ πρὸ πολλοῦ χρόνου ἑωράθη, ἀλλὰ σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας γενεᾶς πρὸς τῷ τέλει τῆς Δομιτιανοῦ ἀρχῆς.

koí nahíṇ, maiṇ hí lá-sání húṇ." Kyá tab us ko, jo farotaní se Qádir i Mutlaq ke asrár par gaur kartá, yád nahíṇ átá hai, jo hamárí kitáb (13, 6) meṇ likhá hai, "aur wuh" (yane jánwar) "Ḳhudá kí bábat kufr bakne ke liye apná muṇh kholkar us ke nám, aur us ke ḳhaime, aur un ke haqq meṇ, jo ásmán par rahte haiṇ, kufr bakne lagá"? Albatta zamín súkhí hai, aur bahutoṇ kí muhabbat ghaṭ gayí—mubárak wuh, jo áḳhir tak qáim rahtá hai, táki zindagí ká táj us ko mile, aur wuh ḳhushí se kah sake: "Ámín, háṇ, ai Ḳhudáwand Yasú, á."

Nae Ạhd kí mutafarraq jildoṇ par gaur karne se farágat pákar munásib maḷúm hotá hai, ki ham un logoṇ (ḳhásskar Musalmánoṇ) ke jawáb meṇ kuchh kaheṇ, jo dạwá karte haiṇ, ki Kitáb i Muqaddas, jis par hamáre ímán kí bunyád hai, qábil i ịtibár nahíṇ, kyúṇki matan ab wuh nahíṇ hai, jo shurú meṇ járí thá. Háṇ Masíhíoṇ par Muhammadí yih tuhmat lagáte haiṇ, ki jo peshíngoíáṇ Muhammad kí nisbat Baibal meṇ maujúd thíṇ, so dhokhá dene ke maqsad se ḳhárij kí haiṇ. Inhíṇ ịtirázát ko radd karne ke liye yih bayán káfí hogá.

1. Yahúdíoṇ ne Puráne Ạhd kí kitáboṇ ko itní hifázat se rakhá, ki na sirf alfáz balki harfoṇ ko bhí gin liyá.

2. Chúṇki qadím musannifoṇ (masalan buzurg Eirenaios, Tertullianus, Clemens Alexandrinus, Origenes, Cyprianus, Eusebios, Athanasios wg.) kí kitáboṇ meṇ kahíṇ kahíṇ ek yá do hurúf, yá harf i taṛíf, yá zamír kí tagír mazkúr húí, ạql yih cháhtí hai, ki kisí na kisí tarah unhoṇ ne áyatoṇ aur báboṇ kí nisbat bhí kuchh kahá ho, agar un meṇ tabaddul húá. Magar faqat itná zikr ham páte haiṇ, na to yih ki sháyad koí hissa kam kiyá gayá; balki ek yá do hissoṇ kí nisbat shakk páyá játá hai, ki baṛháe gaye.

3. Hanoz sháyad 31 nuskhe Puráne aur Nae Ạhd ke

maujúd haiṇ, jin meṇ Ibrání o Yúnání zubánoṇ meṇ khwáh matan kull, khwáh koí juz likhá hai, aur yih nuskhe sab san 300 se 600 Íswí tak (Muhammad san 571 yá 569 Íswí meṇ paidá húá) marqúm húe. Sab se muqaddam wuh nuskha hai, jo ba nám i "*Codex Sinaiticus*" mashhúr hoke Tischendorf sáhib kí badaulat koh i Síná ke Dair se shahr i St. Petersburg ke bádsháhí kutub-kháne meṇ pahuncháyá gayá. Agar koí cháhe ki inhíṇ bátoṇ kí bábat kuchh mufassal síkhe, to Pádrí Pfander sáhib kí kitáb dekhe, jo ba nám i "*Mízán-ul-Haqq*" sab ko malúm hai. Badhú jo ham un puráne nuskhoṇ ká ab ke nuskhoṇ se, jo hamáre pás maujúd haiṇ, muqábala karte haiṇ, to ham apne ímán kí talím kí bábat barkhiláf báteṇ nahiṇ páte haiṇ, liházá mutaarrizoṇ ke itiráz i mazkúr i bálá bátil aur be-bunyád sábit húe. Jánná cháhiye ki inhíṇ sadíoṇ meṇ Muqaddas Kitáb ke bahut bahut tarjume Europa, Asia, Africa, America, o Australia kí zubánoṇ meṇ likhe gaye, khusúsan us buzurg majlis kí badaulat, jo ba nám i "*British and Foreign Bible Society*" mashhúr hoke shahr i London meṇ ijlás farmá hai.[1]).

---

§ 11.

Nae Ahd kí Kitáboṇ kí Fihrist yá Qánún Muqarrar karná.

Bayánát i muzkúra se, jo kahíṇ kahíṇ pesh kiye gaye, mutawajjih parhnewále ko malúm húá hogá, ki un kitáboṇ ke

1) Majlis i mazkúra ne *aur* aisí majlisoṇ ke sáth san 1874 Íswí tak mutafarraq zubánoṇ meṇ Kutub i Muqaddasa ke 296 tarjume karwáe, aur anqaríb 120,000,000 nuskhe tamám Baibal yá us ke hissoṇ ko chhapwáe.

siwá, jo Baibal meṇ mundaraj haiṇ, bahut *aur* tahrírát maujúd thíṇ, aur ab tak haiṇ, jo qánúní aur mụtabar nahíṇ giní gayíṇ, aur ba nám i "*Pseudo-Epigrapha*" yá "*Apokrypha*" (yạne jin par musannif ke aslí nám nahíṇ likhe gaye, yá jo poshída, aur poshída rakhne ke láiq haiṇ) Nae Ạhd kí mashhúr húíṇ. Maḳhfí na rahe, ki sirf Nae Ạhd kí jild se ham ko yaháṇ kalám hai.

Ab pahlá aur ḳháss suwál yih hai, kis tarah se wuh 27 kitábeṇ, jin par ab Nayá Ạhd-náma mauqúf hai, sab *aur* ko chhoṛke qánúní aur mụtabar (βιβλία κανονικά, κεκανονισμένα *scripturae canonicoe*) ṭhahráí gayíṇ? Bạz faqíh gumán karte haiṇ, ki is amr ká faisala Yoannes Rasúl ne kiyá, yaháṇ tak ki us kí maut ke waqt Ạhd i Jadíd aisá pakká o puḳhta muqarrar thá, jaisá hanoz hamáre pás hai, aur yih ki ḳháss isí kám ke liye Ḳhudá ne Rasúl ko qaríban san 100 Ịswí tak zinda rakhá. Lekin agarchi yih dạwá burá mạlúm nahíṇ detá hai, balki fikr ko bhí har súrat pasand á saktá hai, kis wáste ki Yoannes ḳhusúsan baríkbín thá, aur ímándár kí jismání samajh o ạql goyá cháhtí hai, ki Rasúl ke iqtidár se aisí muhimm qáim kí jáwe, táham do ịtiráz is dạwe ke barḳhiláf paidá hote haiṇ, jo rafạ nahíṇ ho sakte haiṇ. Auwalan yih, ki qadím buzurg musannifoṇ kí kisí kitáb meṇ koí aisá ishára nahíṇ páyá gayá, aur sániyan yih, ki gáliban ek aur Rasúl, yạne Shimaụn Qanạání (Matth. 10, 4.—Marc. 3, 18) yá Zelotes (Lúk. 6, 15.—Aạm. 1, 13) sháyad 7 yá 10 baras Yoannes ke bạd shahíd hoke mar gayá, aur isí tarah Yoannes ne áḳhirí hawárí hoke wafát nahíṇ páí. Chunáṇchi is amr meṇ bhí mạlúm hotá hai, ki Ḳhudá ham se farmátá hai, (Yash. 55, 8.) "mere ḳhiyál tumháre ḳhiyálát ke muwáfiq nahíṇ, aur na tumháre taríqe mere taríqe haiṇ." Pas agar koí púchhe, kis tarah muqaddame ká faisala hotá hai, to hamárá yih jawáb hai.

Rasúloṇ ke waqt meṇ bhí mominoṇ ke darmiyán is yá us kitáb (injíl yá khutút) kí bábat zarúr bahut mukhálafat thí, khwáh is sabab se ki Rasúl yá *aur* mutabar ustád har waqt har kalísiá meṇ nahíṇ já sake, khwáh is wajh se ki Shaitán kí hílabází se kahíṇ kahíṇ tafriqa paṛá, (jaisá Korinthos meṇ wáqi húá 1 Kor. 1, 11 o 12.). Aláwa is ke ádmí shurú meṇ albatta taqrír ko tahrír se ziyáda pasand karte the[1]). Pas, hamárí samajh meṇ yih báteṇ ásání se átíṇ, pahlí, ki Rasúloṇ ke aslí nuskhe baṛí hifázat se nahíṇ rakhe gaye, aur jald barbád húe, aur dúsrí yih, ki is báis se náqis manqúl, balki aise bhí jo sarásar jalí the, kahíṇ kahíṇ ráij húe.

Ab jo ham dúsrí sadí ke akhír par gaur karte haiṇ, to hameṇ kyá kyá hál nazar átá hai? Pahle yih, ki na sirf Rasúl, balki wuh ashkhás bhí, jo khud un ke sunnewále

---

1) Buzurg Papias shahr i Hierapolis ke Usqúf ne is amr kí bábat farmáyá hai: Εἰ δέ που καὶ παρηκολυθηκώς τις τοῖς πρεσβυτέροις ἔλθοι, τοὺς τῶν πρεσβυτέρων ἀνέκρινον λόγους· τί Ἀνδρέας ἢ τί Πέτρος εἶπεν ἢ τί Θωμᾶς ἢ Ἰάκωβος· ἢ τί Ἰωάννης ἢ Ματθαῖος ἤ τις ἕτερος τῶν τοῦ κυρίου μαθητῶν ἅ τε Ἀριστίων καὶ ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης οἱ τοῦ κυρίου μαθηταὶ λέγουσιν. Yane "aur jab kabhí koí áyá, jo buzurgoṇ ke sáth chaltá rahá, maiṇ ne buzurgoṇ kí bátoṇ kí tahqíq kí; Andreás ne kyá kahá, yá Petros ne kyá, yá Thomas, yá Yaqúb ne kyá, yá Yoannes, yá Matthaios, yá kisí dúsro ne Khudáwand ke shágirdoṇ meṇ se" (kyá kahá,); "aur jo Aristion aur Qasís Yoannes, Khudáwand ke shágird kahte haiṇ." Aur Οὐ γὰρ τὰ ἐκ τῶν βιβλίων τοσοῦτόν με ὠφελεῖν ὑπελάμβανον ὅσον τὰ παρὰ ζώσης φωνῆς καὶ μενούσης, yane "kyúṇki maiṇ ne gumán kiyá, ki wuh" (báteṇ jo) "kitáboṇ se" (hásil hotíṇ) "mujhe itná mufíd nahíṇ, jis qadr wuh" (báteṇ, jo) "zinda o báqí áwáz se" (hásil hotí haiṇ).

hoke unhíṇ ke muṇh se sab kí bábat, jo Masíh ne kiyá aur kahá, talqín pá chuke, rihlat kar gaye. Dúsre yih, ki Ạhd i Jadíd, jaisá ki ab hamáre pás maujúd hai, kull o tamám maujúd nahíṇ thá, balki sháyad is kalísiá meṇ yih, dúsrí meṇ wuh tahrír ịbádat ke waqt paṛhí aur Iláhí Kalám kí mánind máṇí játí thí. Is hálat meṇ bạz faqíh ḳhiyál rakhte haiṇ, ki Nae Ạhd kí kitáboṇ kí fihrist, jo ímán ká qánún o qáịda ho gayí (τὰ κανονικὰ βιβλία), isí tarah muqarrar húí. Rasúloṇ aur agle buzurgoṇ kí tạlím haqíqatan Masíh kí thoṛí sí bátoṇ par mauqúf thí, jin ká matlab o maqsad ustádoṇ aur faqíhoṇ ko ḳhúb yád rahá. Ạláwa is amr ke kahíṇ kahíṇ kalísiáoṇ ke darmiyán yih aur wuh tahrír maujúd thí, jis kí bábat ḳhúb mạlúm thá, ki Wahí Rabbání thí, aur yih bhí ki Rasúloṇ yá un ke sáthíoṇ ne use tasníf kiyá.

Pas, chauthí yá pánchwíṇ sadí tak un 27 kitáboṇ kí fihrist ṭhahráí gayí, jo is waqt bhí hamáre pás maujúd hoke Ạhd i Jadíd ko muạiyan kartí haiṇ. Ham nahíṇ kah sakte haiṇ, kis sál se fihrist yá qánún ká shurụ́ húá, lekin patá ham kahíṇ páte haiṇ, ki is bát meṇ der nahíṇ lagí; masalan buzurg Ignatius, Antioḳheia ká Usqúf, jo san 106 yá 116 Ịswí meṇ mar gayá, aur sháyad Yoannes Rasúl ká shágird thá, apne ek ḳhatt meṇ yih alfáz likhe "Nubúwateṇ, Músá kí Sharíạt, Injíl"[1]). Níz "panáh leke Injíl meṇ, ki goyá Masíh ká badan, aur Rasúloṇ" (kí kitáboṇ ?) "meṇ, ki goyá Kalísiá ke buzurg ustádoṇ kí jamáạt haiṇ"[2]). Ab albatta inhíṇ fiqroṇ se sábit nahíṇ hotá hai, (jaisá bạze

---

[1]) Ad Smyrnaeos 5: Αἱ προφητεῖαι, νόμος Μωϋσέως, τὸ εὐαγγέλιον.

[2]) Idem ad Philad. 5: Προσφυγὼν τῷ εὐαγγελίῳ ἐν σαρκὶ Χριστοῦ καὶ τοῖς ἀποστόλοις ἐν πρεσβυτερίῳ ἐκκλησίας.

shaḳhs samajhte haiṇ) ki injíleṇ, maktúb, o mukáshafa har já maujúd aur bandagí ke waqt ịbádatgáhoṇ meṇ paṛhe játe the, magar chand tahrírát kí taraf ishára ham beshakk un aqwál meṇ páte haiṇ. Aur yih bhí yád karne ke láiq hai, ki jitní ziyáda bidạteṇ phailtí rahíṇ, itní hí ziyáda un kitáboṇ kí fihrist, jo qánúní o mustanad jání gayíṇ, qáim o muạiyan hotí thí, kyúṇki sirf unhíṇ se silah-ḳhána ba-tadríj baná, jis ke hathiyároṇ se bidạtí qáil aur maglúb ho sake. Yih amr ḳhusúsan un beshumár bidạtíoṇ se ịláqa rakhtá hai, jo ạmúman ba nám i Gnostikoí (γνωστικοί) yạne "ịlm i majází yá záhirí ke pairau" dúsrí sadí se mashhúr hone lage. Háṇ jaisá jhúṭh aksar sachái ká libás pahinkar díndároṇ ko bahkáne par mustaịdd hai, waise hí aisí kitáboṇ kí fihrist banáne meṇ Gnostikoí ne der na kí, magar unhoṇ ne albatta tahríroṇ meṇ se, jo kuchh ná-pasand thá, nikál diyá. Chunáṇchi Markion (jis ká zikr Lúkas kí Injíl ke bayán meṇ húá) ne aisá qánún apne matlab ke mutábiq taiyár kiyá. Is hálat meṇ ham buzurg Theofilos kí suneṇ, jo ạnqaríb san 180 Ị́swí meṇ Antioḳheia ká Usqúf thá, aur apní ek kitáb meṇ farmátá hai, "liházá muqaddas tahríreṇ hameṇ sikhátí haiṇ, aur sab jinhoṇ ne Rúh" (ul Quds) "se tahrík páí, jin meṇ se Yoannes kahtá hai"[1]). Aur dígar yih likhtá hai, ki Nabíoṇ aur Rasúloṇ kí tahríreṇ ek hí darje kí haiṇ, "kyúṇki sab" (yạne Rasúloṇ) "ne Rúh" (ul Quds) "se tahrík páke ek hí Ḳhudá kí Rúh meṇ báteṇ kíṇ"[2]). Mạlúm hotá hai,

---

[1]) Theophil. Antioch. ad Antolycum III, ὅθεν διδάσκουσιν ἡμᾶς αἱ ἅγιαι γραφαὶ καὶ πάντες οἱ πνευματοφόροι ἐξ ὧν Ἰωάννης λέγει.

[2]) Ibid., διὰ τὸ τοὺς πάντας πνευματοφόρους ἑνὶ πνεύματι θεοῦ λελαληκέναι.

ki sab se pahle chár injíleṇ ek sáth jamạ kí gayíṇ, aur bạdhú Paulus ke 13 ḳhutút, Petros aur Yoannes ke pahle ḳhatt aur Mukáshafe kí kitáb. Hálán ki isí kitáb kí bábat kuchh iḳhtiláf kahíṇ kahíṇ wáqị thá, táham bạze faqíhoṇ ne use qabúl kiyá; lekin Ạhd i Jadíd kí báqí tahrír, jin kí nisbat shakk thá (βιβλία ἀντιλεγόμενα) fauran majmúạ meṇ rakhí nahíṇ gayíṇ, ḳhusúsan is sabab se, ki *aur* momin log Rasúloṇ kí mánind sáhib i kámil imtiyáz nahíṇ hoke un ke musannafa i Rúh ul Quds hone ke qáil na the, jaisá is bát kí taraf buzurg Clemens Alexandrinus aur Tertullianus ne ishára kiyá[1]).

Yaháṇ tak to sirf is yá us buzurg kí tasníf se qánún kí taraf ishára hásil húá; lekin un ke bạd qaríb hí san 200 Ịswí meṇ wiláyat i Shám kí zubán meṇ chand kitáboṇ ká ek tarjuma taiyár kiyá gayá, jo ba nám i "*Peschittho*" mashhúr hoke hanoz maujúd hai, aur goyá ek hí jild ke majmúạ meṇ 2 Pet. 2 o 3 Yoan., aur Yahúdáh ke ḳhatt, aur Mukáshafe ko chhoṛke Nae Ạhd kí sab kitábeṇ pesh kartá hai. Un pánch kitáboṇ kí nisbat albatta jánná cháhiye, ki chár maktúb shahr i Oxford (bibliotheca Bodleiana), aur Mukáshafa shahr i Leyden ke kutub-ḳhánoṇ meṇ "*Peschittho*" kí ek jild meṇ maujúd haiṇ; magar chúṇki Kosmas Indikopleustes (qaríb qaríb san 530 Ịswí meṇ) aur Ebed Yạsú ne (qaríb san 1,100 Ịswí meṇ) jo Nestorianoṇ ká Sardár Usqúf thá, sáf sáf likhá, ki aslí "*Peschittho*" meṇ wuh pánch tahrír mundaraj na thíṇ, gumán i gálib hotá hai, ki bạdhú miláí gayíṇ. Hálán ki yih majmúạ qánún ke taqarrur meṇ bahut fáidamand hai,

---

1) Clem. Alexandr. Strom. Ἕκαστος ἴδιον χάρισμα ἔχει ἀπὸ θεοῦ, ὁ μὲν οὕτως ὁ δὲ οὕτως, οἱ δὲ ἀπόστολοι ἐν πᾶσι πεπληρωμένοι. Tertull. De exhort. castit. "Proprie Apostoli spiritum sanctum habent, qui plene habent, non quasi ex parte quod ceteri."

táham yád rakhná cháhiye, ki sab kalísiáoṇ ne ise qabúl

Malḥúz i ḳhátir rahe ki "*Peschittho*" aur "*Canon Murato-*
kí nisbat yih muqá-

Hál ke Ạhd i Jadíd kí Fihrist.

	1., Matthaios	kí		Injíl.
	2., Marcus	kí		Injíl.
	3., Lúkas	kí		Injíl.
	4., Yoannes	kí		Injíl.
	5., Ạamál	kí		Kitáb.
Paulus ke 13 ḳhutút.	6., Romaníoṇ	ko		Ḳhatt.
	7., Korinthíoṇ	ko	Pahlá	Ḳhatt.
	8., Korinthíoṇ	ko	Dúsrá	Ḳhatt.
	9., Galataíoṇ	ko		Ḳhatt.
	10., Efesíoṇ	ko		Ḳhatt.
	11., Filippesíoṇ	ko		Ḳhatt.
	12., Kolassíoṇ	ko		Ḳhatt.
	13., Thessaloníkeioṇ	ko	Pahlá	Ḳhatt.
	14., Thessaloníkeioṇ	ko	Dúsrá	Ḳhatt.
	15., Timotheos	ko	Pahlá	Ḳhatt.
	16., Timotheos	ko	Dúsrá	Ḳhatt.
	17., Títus	ko		Ḳhatt.
	18., Filemon	ko		Ḳhatt.
	19., Ịbráníoṇ	ko		Ḳhatt.
7 Ḳhutút i Ạmm.	20., Yạqúb	ká		Ḳhatt.
	21., Petros	ká	Pahlá	Ḳhatt.
	22., Petros	ká	Dúsrá	Ḳhatt.
	23., Yoannes	ká	Pahlá	Ḳhatt.
	24., Yoannes	ká	Dúsrá	Ḳhatt.
	25., Yoannes	ká	Tísrá	Ḳhatt.
	26., Yahúdáh	ká		Ḳhatt.
	27., Mukáshafe	kí		Kitáb.

[1]) Jánná cháhiye ki matan meṇ satúr i manqúta ká yih manshá hai, ki názirín jáneṇ, ki jahán wuh lagáe gae, usí makhsús maktúb ká nishán "*Peschittho*" yá "*Canon Muratorianus*" kí fihrist meṇ maujúd nahíṇ. Chunánchi "*Peschittho*" meṇ Petros ká II ḳhatt, Yoannes ká II ḳhatt wg. mafqúd haiṇ. Isí tarah "*Canon Muratorianus*" meṇ satar i manqúta isí amr kí taraf ishára karte haiṇ. Muqábala i mazkúr i bálá se yih ḥásil hotá hai, ki faqat Petros ke II ḳhatt, Yoannes ke do ḳhattoṇ, Yahúdáh ke ḳhatt, aur Mukáshafe kí kitáb kí nisbat "*Peschittho*" aur "*Canon Muratorianus*" ke sabab kisí tarah ká ịtiráz ho saktá hai. Magar inhíṇ maktúbát ke qánúní o

nahíṇ kiyá, aur wuh sirf Shám ke mominoṇ ke pás ráij húá.

rianus" kí fihristoṇ ko miláke Ahd i Jadíd kí sab kitáboṇ bala hásil hotá hai:

"Peschittho" kí fihrist:

Matthaios	kí	Injíl.
Marcus	kí	Injíl.
Lúkas	kí	Injíl.
Yoannes	kí	Injíl.
Aamál	kí	Kitáb.
Romaníoṇ	ko	Ḳhatt.
Korinthíoṇ	ko	I Ḳhatt.
Korinthíoṇ	ko	II Ḳhatt.
Galataíoṇ	ko	Ḳhatt.
Efesíoṇ	ko	Ḳhatt.
Filippesíoṇ	ko	Ḳhatt.
Kolassíoṇ	ko	Ḳhatt.
Thessaloníkeioṇ	ko	I Ḳhatt.
Thessaloníkeioṇ	ko	II Ḳhatt.
Timotheos	ko	I Ḳhatt.
Timotheos	ko	II Ḳhatt.
Títus	ko	Ḳhatt.
Filemon	ko	Ḳhatt.
Ibráníoṇ	ko	Ḳhatt.
Yaqúb	ká	Ḳhatt,
Petros	ká	I Ḳhatt.
.... 1)		
Yoannes	ká	I Ḳhatt.
.... 1)		
.... 1)		
.... 1)		
.... 1)		

"Canon Muratorianus" kí fihrist:

.... 1)		
.... 1)		
Lúkas	kí	Injíl.
Yoannes	kí	Injíl.
Aamál	kí	Kitáb.
Romaníoṇ	ko	Ḳhatt.
Korinthíoṇ	ko	I Ḳhatt.
Korinthíoṇ	ko	II Ḳhatt.
Galataíoṇ	ko	Ḳhatt.
Efesíoṇ	ko	Ḳhatt.
Filippesíoṇ	ko	Ḳhatt.
Kolassíoṇ	ko	Ḳhatt.
Thessaloníkeioṇ	ko	I Ḳhatt.
Thessaloníkeioṇ	ko	II Ḳhatt.
Timotheos	ko	I Ḳhatt.
Timotheos	ko	II Ḳhatt.
Títus	ko	Ḳhatt.
Filemon	ko	Ḳhatt.
.... 1)		
.... 1)		
.... 1)		
.... 1)		
Yoannes	*ká*	*I Ḳhatt.* 2)
Yoannes	*ká*	*II Ḳhatt.* 2)
Yoannes	*ká*	*III Ḳhatt.* 2)
....		
....		

mustanad hone ke haqq meṇ wuh bayán dekho, jo pichhle § meṇ likhá hai. Matthaios aur Marcus kí injíloṇ kí bábat jo "*Canon Muratorianus*" meṇ nahíṇ maujúd haiṇ, 86weṇ safhe meṇ bayán kiyá jáegá.

[2] Agar chand faqíhoṇ (Hug, Lange, Ebrard, Lightfoot) ká qiyás durust hai, ki Yoannes Rasúl ne apná pahlá ḳhatt apní injíl ke sáth, goyá názirín ko raushan bakhshne ke liye, ẓániya kiyá, to isí Rasúl ke sab tín ḳhutút "*Canon Muratorianus*" meṇ sháyad maujúd haiṇ, kyúṇki gumán i gálib hai, ki isí hálat meṇ pahlá ḳhatt injíl ká ḳhátima giná gayá, aur wuh do ḳhatt jo wáqiau mazkúr haiṇ, dúsrá aur tísrá ḳhatt haiṇ.

Níz 18wíṇ sadí meṇ Itália ke ek faqíh Muratori ne shahr i Milano ke ek kutub-kháne (bibliotheca Ambrosiana) meṇ Ahd i Jadíd kí ek fihrist ko páyá, jo ba nám i "*Canon Muratorianus*" mashhúr hoke Lúkas aur Yoannes kí injíloṇ, Aamál, Paulus ke 13, do Yoannes ke, aur Yahúdáh ke khutút, aur Mukáshafe ke nám batátí hai. Matthaios aur Marcus kí injíloṇ kí bábat itná kahná cháhiye, ki kisí súrat se un ke nám miṭáe gaye, kyúṇki Lúkas kí injíl par tín ká hindasa likhá hai. Sháyad is báis se ki warq bahut puráne haiṇ, fihrist ittifáqan is qadr ná-tamám ho gayí, jis qadr ab maujúd hai. Ibráníoṇ ká khatt is wáste gair-mausúm hai, ki magrib kí kalísiáoṇ ke darmiyán jald qánúní o mustanad nahíṇ giná gayá, kyúṇki harchand Clemens Romanus ne apne khatt meṇ aksar auqát Ibráníoṇ ke Khatt se manqúlát pesh kiye, táham us ne kahíṇ nahíṇ Ibráníoṇ ke khatt ká nám liyá. Ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki Clemens ne yih qasdan kiyá yá nahíṇ. Dúsre khutút ke gair-qánún o gair-mausúm hone ká sabab hanoz koí nahíṇ batá saká. Harchand ki "*Canon Muratorianus*" Ahd i Jadíd kí fihrist muqarrar karne ke liye bahut mufíd hai, táham paṛhnewálá jáne, ki jaisá "*Peschittho*" waisá hí wuh bhí sab Masíhí faqíhoṇ ká fatwá záhir nahíṇ kartá hai, kyúṇki qaríb san 170 yá 180 Íswí ke, sháyad Roma meṇ, tasníf hoke sirf isí shahr kí kalísiá (jo albatta magrib meṇ bahut muazzaz o mutabar mání játí thí) ká faisala záhir kartá hai.—[Dekho safha 84 o 85.]

Buzurg Origenes kí kitáboṇ se muqaddas tahríroṇ ke qánún kí bábat bhí bayán hásil hotá hai, is qadr ki wuh Nae Ahd kí 27 jildoṇ ke nám letá, aur un ká zikr kartá hai, aur chúṇki wuh san 254 Íswí meṇ mar gayá, gumán i gálib hotá hai, ki bahut log fihrist ko jaisí ab maujúd hai qabúl karte the. Magar malhúz i khátir rahe, ki fihrist albatta alániyatan, yane sab ke nazdík manzúr nahíṇ thí, kyúṇki

ham síkhte haiṇ, ki wuh taftísh karke un kitáboṇ ke, jo us waqt kalísiáoṇ ke darmiyán tạlím kí ḳhátir istịmál kí játí thíṇ, tín darje ṭhahrátá hai. Pahle darje meṇ wuh mundaraj haiṇ, jo "*mutahaqqaq*" yá "*aslí*" (βιβλία γνήσια) sábit húíṇ, yạne jin kí nisbat na to mazmún na musannif ke báịs kisí tarah ká shubha izhár kiyá gayá. Dúsre darje meṇ wuh mundaraj haiṇ, jo "*maḳhlúṭ*" yá "*milí húí*" haiṇ (βιβλία μικτά), yạne jin kí nisbat mazmún ke báịs shụbha izhár nahíṇ kiyá gayá, lekin jin ke musannifín sháyad wuh ashḳhás na the, jo katboṇ meṇ mausúm haiṇ. Tísre darje meṇ wuh kitábeṇ mundaraj haiṇ, jo "*sarásar jạlí*" aur "*gair-mụtabar*" haiṇ (βιβλία νόθα), yạne aise maktúbát, jo sirf mazmún na musannif ke báịs ímán ká qáịda ṭhahráne ke láiq nahíṇ haiṇ. Aisí taftísh ká zikr kahíṇ Origenes kí tahríroṇ meṇ páyá játá[1]).

Isí tarah buzurg Eusebios ne tín darje muqarrar kiye. Pahle darje meṇ us kí ráe ke muwáfiq un kitáboṇ ko rakhná cháhiye jin ke qánúní o aslí hone kí nisbat "*sab muttafiq* the" (βιβλία ὁμολογούμενα); dúsre meṇ wuh, jin ke "*barḳhiláf*" bạz faqíh the (βιβλία ἀντιλεγόμενα ἢ νόθα); tísre meṇ wuh, jo "*bilkull ná-munásib*" aur "*be-já*" thíṇ (βιβλία ἄτοπα πάντη καὶ δυσσεβῆ). Is taqsím kí dalíl paṛhnewálá, jo Yúnání zubán se wáqif hai, háshiyạ i marqúmát-uz-zail[2]) meṇ dekh saktá hai.

---

[1]) Masalan Yoannes kí tafsír meṇ Origenes farmátá hai, ἐξετάζοντες περὶ τοῦ βιβλίου [sc. κηρύγματος Πέτρου] πότερόν ποτε γνήσιόν ἐστιν ἢ νόθον ἢ μικτόν.

[2]) Euseb. III cap. 25. Εὔλογον δ' ἐνταῦθα γενομένους ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰς δηλωθείσας τῆς καινῆς διαθήκης γραφάς. καί δὴ τακτέον ἐν πρώτοις τὴν ἁγίαν τῶν εὐαγγελίων τετρακτύν, οἷς ἕπεται ἡ τῶν πράξεων

Magribí kalísiáoṇ meṇ, (jo níz aksar Latíní kahláíṇ) qánún ke liye bhí taftísh hotí thí, ḳhusúsan buzurg Hieronymos aur Augustinus se, jin meṇ se pahlá san 420 aur dúsrá

τῶν ἀποστόλων γραφή. μετὰ δὲ ταύτην τὰς Παύλου καταλεκτέον ἐλιστολάς, αἷς ἑξῆς τὴν φερομένην Ἰωάννου προτέραν καὶ ὁμοίως τὴν Πέτρου κυρωτέον ἐπιστολήν. ἐπὶ τούτοις τακτέον, εἴγε φανείη, τὴν ἀποκάλυψιν Ἰωάννου, περὶ ἧς τὰ δόξαντα κατὰ καιρὸν ἐκθησόμεθα. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν ὁμολογουμένοις· τῶν δ' ἀντιλεγομένων, γνωρίμων δ' οὖν ὅμως τοῖς πολλοῖς, ἡ λεγομένη Ἰακώβου φέρεται καὶ ἡ Ἰούδα, ἥ τε Πέτρου δευτέρα ἐπιστολή, καὶ ἡ ὀνομαζομένη δευτέρα καὶ τρίτη Ἰωάννου, εἴτε τοῦ εὐαγγελιστοῦ τυγχάνουσαι, εἴτε καὶ ἑτέρου ὁμωνύμου ἐκείνῳ· ἐν τοῖς νόθοις κατατετάχθω καὶ τῶν Παύλου πράξεων ἡ γραφή, ὅ τε λεγόμενος Ποιμήν, καὶ ἡ ἀποκάλυψις Πέτρου, καὶ πρὸς τούτοις ἡ φερομένη Βαρνάβα ἐπιστολή, καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ λεγόμεναι διδαχαί· ἔτι τε, ὡς ἔφην, ἡ Ἰωάννου ἀποκάλυψις, εἰ φανείη, ἥν τινες ὡς ἔφην ἀθετοῦσιν, ἕτεροι δὲ ἐγκρίνουσι τοῖς ὁμολογουμένοις· ἤδη δ' ἐν τούτοις τινὲς καὶ τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον κατέλεξαν, ᾧ μάλιστα Ἑβραίων οἱ τὸν Χριστὸν παραδεξάμενοι χαίρουσιν. Ταῦτα μὲν πάντα τῶν ἀντιλεγομένων ἂν εἴη. ἀναγκαίως δὲ καὶ τούτων ὅμως τὸν κατάλογον πεποιήμεθα, διακρίναντες τάς τε κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἀληθεῖς καὶ ἀπλάστους καὶ ἀνωμολογημένας γραφάς, καὶ τὰς ἄλλας παρὰ ταύτας, οὐκ ἐνδιαθήκους μέν, ἀλλὰ καὶ ἀντιλεγομένας, ὅμως δὲ

san 430 Ịswí-meṇ mar gayá. Augustinus kahíṇ farmátá hai[1]), "agar tum tahríroṇ ke us farmán-ko, jo sab se bihtar

παρὰ πλείστοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν γιγνωσκομένας, ἵν' εἰδέναι ἔχοιμεν αὐτάς τε ταύτας, καὶ τὰς ὀνόματι τῶν ἀποστόλων πρὸς τῶν αἱρετικῶν προφερομένας, ἤτοι ὡς Πέτρου καὶ Θωμᾶ καὶ Ματθία ἢ καί τινων παρὰ τούτους ἄλλων εὐαγγέλια περιεχούσας, ἢ ὡς 'Ανδρέου καὶ 'Ιωάννου καὶ τῶν ἄλλων ἀποστόλων πράξεις, ὧν οὐδὲν οὐδαμῶς ἐν συγγράμματι τῶν κατὰ τὰς διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν τις ἀνὴρ εἰς μνήμην ἀγαγεῖν ἠξίωσεν. πόῤῥω δέ που καὶ ὁ τῆς φράσεως παρὰ τὸ ἦθος τὸ ἀποστολικὸν ἐναλλάττει χαρακτήρ, ἥ τε γνώμη καὶ ἡ τῶν ἐν αὐτοῖς φερομένων προαίρεσις, πλεῖστον ὅσον τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας ἀπᾴδουσα, ὅτι δὴ αἱρετικῶν ἀνδρῶν ἀναπλάσματα τυγχάνει, σαφῶς παρίστησιν· ὅθεν οὐδ' ἐν νόθοις αὐτὰ κατατακτέον, ἀλλ' ὡς ἄτοπα πάντη καὶ δυσσεβῆ παραιτητέον.

Ibid. III cap. 31. § 6: τὰ μὲν οὖν εἰς ἡμετέραν ἐλθόντα γνῶσιν περί τε τῶν ἀποστόλων αὐτῶν καὶ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ὧν τε καταλελοίπασιν ἡμῖν ἱερῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἀντιλεγομένων μὲν, ὅμως δ' ἐν πλείσταις ἐκκλησίαις παρὰ πολλοῖς δεδημοσιευμένων, τῶν τε παντελῶς νόθων καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοδοξίας ἀλλοτρίων ἐν τούτοις διειληφότες ἐπὶ τὴν τῶν ἑξῆς προΐωμεν ἱστορίαν. Inhíṇ manqúlát se Euseb. II cap. 23.—III, cap. 3.—VI, 14. muqábala karo.

[1]) Contra Faust. III, 19 "si auctoritatem scripturarum omnibus praeferendam sequi vultis, eam sequamini, quae ab ipsius praesentiae Christi temporibus per dispensationes Apostolorum et certas ab eorum sedibus successiones episcoporum usque ad haec tempora toto orbe terrarum custodita, commendata, clarificata pervenit."

hai, mánná cháhte, us ko máno, jo khud Masíh ke mujassam hone ke aiyám se Rasúloṇ ke ạhd, aur un Usqúfoṇ ke muạiyan silsiloṇ se, jo un kí jagahoṇ meṇ" (ụhdedár the) "usí zamáne tak sárí zamín meṇ mahfúz, maqbúl, mashhúr ráij hai." Al-garaz un majlisoṇ se, jo san 393 Ịswí shahr i Hippo aur san 397 Ịswí shahr i Carthago meṇ munạqid húíṇ, aur jin meṇ bahut díndár Usqúf aur Qasís házir the, Nae Ạhd-náme kí 27 tahrír, jaisí hanoz maujúd haiṇ, Puráne Ạhd-náme ke sáth Masíhí Dín o Mazhab ká qáịda aur donoṇ kí bunyád muqarrar kí gayíṇ. Aur hálán ki kabhí kabhí is yá us kitáb kí nisbat koí faqíh kuchh shubha záhir kartá thá, táham *Muqaddas Jild* ke hissoṇ aur *aur* maktúbát ke darmiyán, kaise achchhe kyúṇ na the, is qadr ká farq o tafáwut sábit rahá, ki ạmúman mominoṇ ke liye is bát par tazabzub nahíṇ ho saká.

---

§ 12.

Chand Kitáboṇ ká Bayán, jo khwáh Khudáwand Yasú, khwáh Rasúloṇ, khwáh qadím Kalísiáoṇ se ịláqa rakhkar aksar ba nám i "PSEUDOEPIGRAPHA" *yá* "APOCRYPHA" *Nae Ạhd ke mashhúr haiṇ.*

PAHLÁ HISSA.

JIS waqt se Masíhí Dín phail gayá, ímándároṇ ke dil meṇ yih khwáhish paidá húí, pahlí Khudáwand kí zindagí aur Us ke kám, aur bạdhú Rasúloṇ kí zindagí aur un ke kám kí bábat un taqríroṇ se, jo qánúní aur mustanad kitáboṇ meṇ mazkúr haiṇ, kuchh ziyáda síkhná, chunánchi ạjíb nahíṇ, ki rafta rafta is qism kí tahrír kasrat se tasníf húíṇ. Bạz

maktúboṇ meṇ aisí báteṇ likhí haiṇ, jo sháyad haqíqatan wuqú meṇ áíṇ, aur yaháṇ tak un ke tahrír karne meṇ buráí nahíṇ; magar chúṇki Khudá ne apní hikmat i be-páyán se un kitáboṇ ko, jo Baibal meṇ mundaraj haiṇ, hamárí naját ke liye káfí jáná, wázih hai, ki Rúh kí hidáyat se musannifín i mausúf par aur kuchh názil nahíṇ húá.

Pas isí tarah ham samajh sakte haiṇ, ki asl o ikhtiráạ is qadr miláyá gayá, ki "jáhil aur be-qiyám" ádmí un ke paṛhne ke wasíle ráh i rást se gumráh húe, aur aise shakhsoṇ kí tahrírát, jo nek the, aur jhúṭh ke dushman, albatta mombạ o umm-ul-bidạát (πάσης αἱρέσεως πηγὴ καὶ μήτηρ) húíṇ. Háṇ, agarchi chauthí aur pánchwíṇ sadí meṇ un ká jạlí honá bilkull sábit húá, aur Kalísiá ne aslí kitáboṇ ká qánún o fihrist muqarrar karke unheṇ sarásar gair-mụtabar aur ímán kí nisbat khatar-nák ṭhahráyá, táham un kí muhlik tásír mim-bạd phir záhir húí.

Yúnání o Romaní kalísiáoṇ meṇ in maktúboṇ kí wáridát o bayán (hálán ki maktúbát ke nám farámosh ho gaye the) is darje tak dákhil húe, ki unhoṇ ne ba wasíla tazkirát-ul-ambiyá aur tabarrukát kí parastish ke goyá Iláhí Kalám aur Khudá kí haqíqí bandagí ko, jo rúh aur rástí se hotí hai, gum kiyá. Un kalísiáoṇ ke bahut pairau na Masíh apne Munjí par, balki kuṇwárí Maria yá aur kisí buzurg ádmí ká, jo khud gunahgár aur naját ká muhtáj hai, nám leke makhlúq par apná bharosá rakhte haiṇ.

Jánná cháhiye ki ham is qism kí kitábeṇ chár darjoṇ meṇ taqsím kar sakte haiṇ, yạne I, *Jạlí Injíleṇ*, II, *Jạlí Aạmál kí Kitábeṇ*, III, *Jạlí Khutút*, IV, *Jạlí Mukáshafát*. Ạláwa in ke do tín aur tahríroṇ ká zikr hogá. Jạlí Injíloṇ kí yih khássiyat hai, ki khwáh Masíh kí paidáish aur us kí má Maria (aur us ke shauhar Yúsuf) kí paidáish, yá us ke báp-dádoṇ ká bayán kartí haiṇ, khwáh Masíh kí tufúliyat, khwáh us kí ákhirí sarguzasht batátí haiṇ. Agar koí púchhe, kyúṇ

Yasú kí jawání kí bábat us waqt tak, jab manádí karne lagá, jalí Injílon meṇ kuchh khabar nahíṇ pái játí, to is suwál ká yih jawáb hai, ki sháyad khud-ráe musannifín ko itní himmat na húí, yane aisí báton aur wáridát ká zikr karná, jin ká Nae Ahd kí jild meṇ na nám na nishán muyassar hai. Malúm hotá hai, ki Khudáwand Yasú poshídagí meṇ rahke, aur apní má Maria ke pás iqámat-pazír hoke baṛhaí ká kám kártá, aur isí tarah roṭí kamáne meṇ madad detá thá, jaisá úpar bhí batáyá gayá. Ham ab kai ek jalí Injíloṇ par kuchh nigáh kareṇ.

I, 1. *Protevangelium Jacobi* (Yaqúb kí Injíl i Peshín). Is meṇ musannif, jo kaháni ke bamújib Masíh ká bhái thá, batáyá hai, ki Maria kí paidáish kí khabar us ke má báp Anná o Yoakhím ko pahle se dí gayí, aur áge us ne us kí zindagí ká hál bayán kiyá, us waqt tak jab Herodes ke hukm se Beit Lahm ke laṛke máre gaye (Matth. 2, 16.). Chúṇki gáliban Justinus Shahíd aur Clemens Alexandrinus ne use jáná, aur Origenes ne us ká nám liyá, wázih hai, ki albatta puráni kitáb hai.

2., *Evangelium Pseudo Matthaei, sive liber de ortu beatae Mariae et infantiae Salvatoris* (Masnúí Matthaios kí Injíl). Is meṇ (úpar to is kitáb ká nám liyá gayá) Maria kí paidáish kí khabar peshtar se mazkúr hai, aur khusúsan us ke Dáúd ke khándán se hone par tákíd kí játí. Is ke siwá un sarguzashtoṇ kí taqrír hotí hai, jo Yasú kí jawání tak wáqi húíṇ. Aglab hai, ki yih maktúb magrib meṇ kisí shakhs se tasníf kiyá gayá, aur puráná hai, kyúṇki Hieronymos aur Innocens I. us ko ihtimálan jánte the.

3., *Historia Josephi Fabri Lignarii*, yane Yúsuf (Maria ke shauhar) najjár kí Tárikh. Aglab hai, ki yih kitáb ibtidáan Koptic (yane mutaakhirín Misríoṇ kí) zubán meṇ tasníf húí, is maqsad se ki Yúsuf kí maddáhí o baṛái howe, chu-

náṇchi us ke 32 báboṇ meṇ is kí zindagí aur ḳhusúsan maut ká bayán marqúm hai.

4., *Evangelium Thomae* (Thomas kí Injíl). Dar súrate ki maujúda nusḳhoṇ meṇ ịbárat kí bábat bahut farq sábit húá, us ạlim faqíh Tischendorf Sáhib ne tín hisse, do Yúnání aur ek Latíní zubán ke muqarrar kiye. Auwalan, Θωμᾶ Ἰσραηλίτου φιλοσόφου ῥητὰ εἰς τὰ παιδικὰ τοῦ κυρίου (Thomas Isráelí failsúf kí báteṇ Ḳhudáwand kí Tufúliyat kí nisbat), is ke 19 báboṇ meṇ Masíh kí zindagí ká bayán us ke 5weṇ baras se 12weṇ baras tak marqúm hai. Sániyan, σύγγραμμα τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Θωμᾶ περὶ τῆς παιδικῆς ἀναστροφῆς τοῦ κυρίου (Tahrír i muqaddas Thomas Rasúl Ḳhudáwand kí Tufúliyat kí nisbat), is ke 11 báboṇ meṇ Masíh kí zindagí ká bayán us ke 5weṇ baras se 8weṇ baras tak marqúm hai. Sálisan "*Tractatus de Pueritia Jesu secundum Thomam*" (Kitáb Yasụ́ kí Tufúliyat kí bábat jaisá Thomas ne likhá), is ke 15 báboṇ meṇ us muddat ká bayán páyá játá hai, jo Misr meṇ panáh lene se guzrá, us waqt tak ki 8 baras ká húá. Aglab hai, ki yih tahrír kisí shaḳhs se likhí gayí, jo Gnostikoi kí ḅidạt ke ek firqe (sháyad *Marcosiani*) meṇ se thá, kyúṇki us gumráh tạlím ká, jo Doketismos kahlátí hai, aur mim-bạd mufassalan batáí jáegí, patá lagtá hai. Buzurg Origenes aur Kyrillos Hierosolymites (Yarúsalam ká) kitáb ko jánte the.

5., *Evangelium Infantiae Arabicum* (Masíh kí Tufúliyat kí Injíl, jo Ạrabí zubán meṇ tasníf kí gayí). Is ke 55 báboṇ meṇ Masíh kí Tufúliyat ke pahle 12 baras bayán kiye gaye. Tahqíq se mạlúm ho gayá, ki musannifoṇ ne (kyúṇki kaí ek sháyad the), Thomas o Yạqúb kí jạlí aur Matthaios o Lúkas kí qánúní aur mustanad injíloṇ se wáqif the. Ạláwa is ke jánná cháhiye, ki is kitáb kí chand kaháníáṇ Qurán meṇ dáḳhil húíṇ, aur chúṇki 7weṇ báb meṇ likhá hai, ki majúsí

(dekho Matth. ká dúsrá báb, aur jo is amr kí bábat úpar mastúr hai) Zardusht kí ek peshíngoí ke báịs Beit Lahm ko Ḳhudáwand ke pás áe, aur phir Ạrab o Kopt logoṇ, aur Shám ke un báshindoṇ ke darmiyán jo Nestoriani Masíhí kahláte haiṇ, yih tahrír bahut mashhúr hai, ham taslím kar sakte haiṇ, ki qadím meṇ bahut se maqámoṇ meṇ ráij thí.

6., *Evangelium Nicodemi* (Nikodemos kí Injíl). Maḳhfí na rahe, ki haqíqatan yih kitáb do hissoṇ meṇ thí, yạne "Gesta Pilati" (Pilátús ke Aạmál) aur "Descensus Christi ad Inferos" (Masíh ká Ạlam i Arwáh meṇ Utarná). Un meṇ se pahle ká nám aslí katbe (ὑπομνήματα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πραχθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου) ke ná-samajhne se aisá muqarrar húá, goyá ki Pilátús ne kuchh kiyá, magar sirf un bátoṇ ká ḳháss bayán hotá hai, jo us ke huzúr wáqị húíṇ. Mazmún yih hai, ki musannif ne, jo gáliban ek Yahúdí Masíhí thá, Ḳhudáwand ke masáib o maut ke umúr aur un ke mutaạllaq muqaddamoṇ ká bayán mufassalan likhá hai. Justinus Shahíd, Tertullianus, Eusebios, Epifanios is tahrír se wáqif the. Dúsre hisse meṇ marqúm hai, ki Shimaụn ke do beṭe, Carinus aur Leucius, Masíh ke sáth ạlam i arwáh meṇ utarke us ke sáth bhí jí uṭhe, aur tab kull wáridát bayán kíṇ.

Aur kaí ek tahrírát haiṇ, jin meṇ Pilátús ká zikr mazkúr hai, masalan "Epistola Pilati," "Epistola Pontii Pilati," "Anaphora Pilati," "Paradosis Pilati" wg.

7., *Evangelium secundum Hebraeos* (Ịbráníoṇ ke muwáfiq Injíl) jo gáliban wuhí hai, ki "*Evangelium Duodecim Apostolorum*" (Bárah Rasúloṇ kí Injíl) yá "*Evangelium Nazaraeorum*" (Násríoṇ kí Injíl) kahláí. Yih tahrír Ịbrání harfoṇ se Kasdíoṇ kí zubán meṇ tasníf húí, aur is ká tarjuma buzurg Hieronymos se Yúnání o Latíní zubán meṇ kiyá gayá. Úpar Matthaios kí qánúní aur mustanad injíl ke bayán meṇ is

kitáb kí taraf ishára húá. Aglab hai, ki is meṇ Masíh kí zindagí ká bayán kiyá játá.

Albatta *aur* qaríb 20 ke jạlí injíleṇ maujúd haiṇ, magar un ká zikr karná un ke gair-mụtabar mazmún ke sabab be-fáida hai.

II. *Jạlí Aạmál kí Kitábeṇ.*

Inhíṇ tahrírát meṇ jaisí jạlí injíloṇ meṇ aksar wáridát kí is qism ká zikr likhá gayá, ki bidạtíoṇ ne apne manshoṇ ke liye un meṇ se dalíleṇ nikálíṇ.

1., *Martyrium Petri et Pauli* (Petros o Paulus kí Shahádat). Is meṇ hikáyat ke bamújib shahr i Roma ke Usqúf Linus (2 Tim. 4, 21.) ne donoṇ Rasúloṇ ká dukh uṭháná aur mar jáná batáyá, aur kitáb mashriqí kalísiáoṇ ko bhej dí.

2., *Acta* yá *περίοδοι Pauli et Theklae* (Paulus o Theklá ke Aạmál yá Daure). Is kitáb meṇ, jo buzurg Tertullianus kí ráe ke mutábiq ek Masíhí Qasís se, jo Asia ká rahnewálá thá, tasníf kí gayí, Paulus Rasúl aur kuṇwárí Theklá kí sarguzasht mazkúr haiṇ, is súrat meṇ ki jab Rasúl shahr i Ikonion meṇ manádí kartá thá, wuh kuṇwárí ímán láí. Agarchi má báp daulatmand the, táham apní tamám shán o shaukat aur apne mangetar Thamyris ko chhoṛkar us ne Paulus kí pairawí kí. Do bár us par maut ká fatwá diyá gáyá, magar Ikonion meṇ ág ko ek badlí ne bujháyá, aur Antiokheia meṇ wahshí jánwar bijlí se jalkar ḳhákistar húe. Jab Rasúl ne us ko mardáná libás meṇ shahr i Myra meṇ phir páyá, us ne use ámáda kiyá, ki kalám sunáke Gair-Qaumoṇ ko ímán kí taraf rujụ kare. Chunáṇchi Ikonion aur Seleukeia meṇ phirke us ne har kahíṇ Injíl kí ḳhabar phailáí, aur bímároṇ ko tandurustí baḳhshí; balki ek núrání badlí us par chhá játí thí, aur bạdhú wuh mar gayí. Is tahrír meṇ bhí tajarrud kí tạríf hotí hai, aur murdoṇ ke liye duạ mángne o aạráf ko mánne kí tạlím

barpá kí játí hai. Makhfí na rahe, ki qadím meṇ bhí faqíhoṇ, khusúsan Tertullianus aur Hieronymos ne in wáridát kí kull tasníf gair-mutabar aur jalí ṭhahráí.

Aur chand aisí jalí aamál kí kitábeṇ maujúd haiṇ, masalan "*Acta Barnabae*," "*Acta Philippi*," "*Acta Andreae*," "*Acta Andreae et Matthiae in urbe Anthropophagarum*" (Andreás o Matthias ke Aamál Ádam-khoroṇ ke shahr meṇ), "*Acta Thaddaei*." Isí maktúb ká kuchh aur zikr áge hogá.

III. *Jalí Khutút.*

1., Inhíṇ tahrírát meṇ se us khatt ká zikr ho chuká, jo *Paulus ká tísrá Korinthíoṇ ke nám* se kahlátá hai, (dekho jo úpar Korinthíoṇ ke do khutút ke bayán meṇ likhá hai).

2., Wuh *maktúbát* jo *Paulus o Seneca* ne báham likhe. In ká zikr bhí úpar ho chuká hai, (dekho jo háshiya i dowum meṇ Paulus ke pahlí dafa Korinthos meṇ rahne aur waháṇ manádí karne kí bábat mazkúr hai).

3., *Petros ke do Khatt Yaqúb ko.* Pahle meṇ Petros Yaqúb se wada kartá hai, ki maiṇ tujhe apne aamál ká tazkirát bhej dúṇgá. Dúsre meṇ Rasúl kí bábat aisá bayán hotá hai, ki apná wada púrá kiyá. Sháyad yih khutút us bidat ke firqe se nikle, jo Ebionaioi kahláyá, aur jin ká mufassal payán mim-bad hogá.

4., *Paulus ká Khatt Laodíkeoṇ ko.* Chúṇki qánúní aur mustanad khatt Kolassíoṇ ko (4, 16.) gáliban Paulus ke ek khatt kí taraf ishára kartá hai, jo us ne Laodíkeoṇ ko bhejá, ajíb nahíṇ hai, ki kisí ne apní hikmat se ba iwaz mafqúda khatt ke ek khatt tasníf kiyá. Tahqíq se fauran malúm hotá hai, ki jalí hai, kyúṇki bís áyatoṇ meṇ, siwá un lafzoṇ ke, jo Paulus ke *aur* khutút se chun liye gaye, *aur* kuchh Rasúl ke láiq nahíṇ páyá játá.

IV. *Jạlí Mukáshafát kí Kitábeṇ.*

1., Ἀποκάλυψις τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ θεολόγου καὶ περὶ τοῦ ἀντιχριστοῦ (Muqaddas Yoannes faqíh ká mukáshafa aur "Ḳhiláf i Masíh" kí bábat). Is meṇ mustanad aur qánúní tahrír se mubaiyan ummed ká zikr hotá hai.) Us ká shurụ́ hai μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρεγενόμην ἐγὼ Ἰωάννης μόνος ἐπὶ τὸ θαβώρ yạne "hamáre Ḳhudáwand Yasụ́ Masíh ke suụ́d ke bạd maiṇ Yoannes akelá Thabor" (pahár̤) "par thá."

2., Ἀναβάτικον Παύλου, Ἀποκάλυψις Παύλου Paulus ká mịráj, yá Paulus ká Mukáshafa) jo gáliban 2 Kor. 12, 2—4 par, ki Rasúl "tísre ásmán tak ekáek pahuncháyá gayá" mauqúf thí. Tahqíq se mạlúm hotá hai, ki yih tahrír us bidạtí Gnostikoi ke firqe meṇ ráij thí, jo *Cajani* yá *Kainitai* kahláyá. *Aur* kaí ek aisí jạlí mukáshafát kí kitábeṇ maujúd haiṇ, níz chand sháyad khoí húíṇ, magar un ke nám lene se fáida hásil nahíṇ hotá hai.

---

§ 13.

Chand Kitáboṇ ká Bayán, jo ḳhwáh Ḳhudáwand Yasụ́, ḳhwáh Rasúloṇ, ḳhwáh Qadím Kalísiáoṇ se ịláqa rakhkar aksar ba nám i "PSEUDOEPIGRAPHA" *yá* "APOCRYPHA" *Nae Ạhd ke mashhúr haiṇ.*

DÚSRÁ HISSA.

JẠLÍ injíloṇ, ḳhutút wg. se farágat pákar, ham tín chár *aur* kitáboṇ ká muḳhtasar bayán kareṇge.

1., *Abgarus Uḳhomo bádsháh ká Ḳhatt* Ḳhudáwand Yasụ́ kí taraf, aur us ká jawáb. Is tahrír kí bábat yih kahná cháhiye, ki buzurg Eusebios ne apní Tawáríḳh i Kalísiá (lib. I, cap. 13.) meṇ likhá hai, ki shahr i Edessa[1]) ke kutub-ḳháne meṇ maiṇ ne sháh Abgarus Uḳhomo ká ek ḳhatt Arámí zubán meṇ páyá, jis meṇ wuh Masíh se muḳhátib hoke kahtá hai: "In do bátoṇ meṇ se zarúr ek sach hai, ḳhwáh tú ḳhud Ḳhudá hoke aise kám karne ke wáste ásmán se utrá, ḳhwáh tú Ḳhudá ká Beṭá hoke aise kám kartá hai." Níz Masíh se ạrz kartá hai, ki mere pás áke mujh ko bhárí bímárí se changá kar. Ḳhudáwand apne jawáb meṇ likhtá hai: "Ai Abgarus, mubárak tú hai, ki mujh par ímán láyá, báwujúd is ke ki mujhe na dekhá. Kyúṇki likhá hai merí bábat, ki wuh jo mujhe dekhte haiṇ, mujh par ímán na láweṇge, táki wuh jo mujhe nahíṇ dekhte haiṇ, ímán láweṇ, aur zindagí hásil kareṇ. Terí ạrz kí bábat, ki maiṇ tujh pás áúṇ," (maiṇ yih kahtá húṇ, ki) "mujh ko cháhiye yaháṇ" (yạne Kanạán meṇ) "sab kuchh púrá karná, jis ke wáste maiṇ bhejá gayá, aur táki jab maiṇ ne ise púrá kiyá, us kí taraf uṭháyá jáúṇ, jis ne mujhe bhejá. Lekin jab maiṇ uṭháyá gayá hoúṇgá, tab maiṇ tere liye apne shágirdoṇ meṇ se

---

[1]) Shahr i Edessa, jo Yúnání meṇ 'Αντιόχεια Μιξοβάρβαρος yá Καλλιῤῥόη, Ạrabí meṇ Ar-Rohá, aur Turkí meṇ Urfa kahlátá hai, Faddan Arám (Mesopotámiá, Al-Jazír) meṇ qaríb 30 yá 40 míl ke Furát se púrab kí taraf wáqị hai. Bạz log gumán karte haiṇ, ki yih shahr wuhí hai, jo ba nám i Kasdíoṇ ká U'r (Paid. 11, 28 o 31.) mashhúr hoke Abirahám ká maskan thá; magar tahqíqát se mạlúm hotá hai, ki yih gumán durust nahíṇ. Kasdíoṇ ká U'r wuh shahr thá, jis ke shikasta makán hanoz ba nám i Um-gír (Mugeir) mashhúr hoke Furát o Dajla ke darmiyán (magar Furát ko ziyáda nazdík) qaríb 125 míl ke Bahr i Fárs se dúr wáqị haiṇ. A'j kal shahr i Edessa meṇ sháyad 30,000 ádmí baste haiṇ.

ek ko bhejúngá, táki tujhe terí taklíf se changá kare, aur tujh ko aur unhen, jo tere sáth hain, zindagí bakhshe. Aur Eusebios batátá hai, ki haqíqatan Masíh ke suúd ke bad Yasú ke 70 shágirdon men se ek, Thaddaios náme, Abgarus ke pás áyá, aur us ko korh se changá karke, us ke riáyá ke sáth ímán kí taraf rujú kiyá.

2,. *Barnabás ká Khatt.* Is tahrír ke 21 bábon men musannif pahle Yahúdíon kí rasmiát ká gair-munásib bayán karke sikhlátá hai, ki khud Puráne Ahd kí kitáben nishán detí hain, ki sharíat ek mustaqill bandobast nahín thá, balki Masíhí Dín ke munkashaf hone se mauqúf kí gayí, liházá aslí Ahd kí qaum na Baní Isráel, balki Masíhí hai. Is khiyál ke bamújib wuh thahrátá hai, ki jaisá ádmí kí zindagí hafton se taqsím kí játí, waisá hí dunyá ká hál goyá ek hafte men tamám hotá hai, is súrat men ki ákhiran árám ká bará roz átá hai. Lekin na sátwán din (jo Yahúdíon ká Sabt hai), balki áthwán din (jo Masíhíon ká Itwár hai), yih árám ká roz muqarrar hotá hai; ek nae jahán ká shurú wuh hogá, jis men buráí nahín, balki sab kuchh nayá hai; jis men ham pák ho gaye, pahlí dafa apná waqt bilkull pák karke[1]).—

1) Barn. Epist. cap. XV.
Sabbatum Judaeorum non est verum, Deo acceptum, sabbatum.
Ἔτι καὶ περὶ τοῦ σαββάτου γέγραπται ἐν τοῖς δέκα λόγοις, ἐν οἷς ἐλάλησεν ἐν τῷ ὄρει Σινᾶ πρὸς Μωσῆν κατὰ πρόσωπον· "καὶ ἁγιάσατε τὸ σάββατον κυρίου χερσὶ καθαραῖς καὶ καρδίᾳ καθαρᾷ." Καὶ ἐν ἑτέρῳ λέγει· "ἐὰν φυλάξωσιν οἱ υἱοί μου τὰ σάββατα, τότε ἐπιθήσω τὸ ἔλεός μου ἐπ' αὐτούς." Τὸ σάββατον λέγει ἐν ἀρχῇ τῆς κτίσεως· "καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς ἐν ἕξ ἡμέραις τὰ ἔργα τῶν χειρῶν αὐτοῦ, καὶ συνετέλεσεν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ, καὶ κατέπαυσεν ἐν αὐτῇ, καὶ

Dúsre yih, ki aql i maash ke hukmon ko bajá láná cháhiye, ki nekí hai núr kí ráh, aur buráí táríkí kí ráh. Tísre, Masíh

---

ἡγίασεν αὐτήν." Προσέχετε, τέκνα, τί λέγει τὸ "συνετέλεσεν ἐν ἓξ ἡμέραις." Τοῦτο λέγει, ὅτι συντελεῖ ὁ Θεὸς κύριος ἐν ἑξακισχιλίοις ἔτεσι τὰ πάντα· ἡ γὰρ ἡμέρα παρ' αὐτῷ χίλια ἔτη. Αὐτὸς δὲ μαρτυρεῖ, λέγων· "ἰδοὺ σήμερον ἡμέρα ἔσται ὡς χίλια ἔτη." Οὐκοῦν, τέκνα ἐν ἓξ ἡμέραις, ἐν τοῖς ἑξακισχιλίοις ἔτεσι, συντελεσθήσεται τὰ πάντα. "Καὶ κατέπαυσε τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ." Τοῦτο λέγει· ὅταν ἐλθὼν ὁ υἱὸς αὐτοῦ καὶ καταργήσει τὸν καιρὸν ἀνόμου, καὶ κρινεῖ τοὺς ἀσεβεῖς, καὶ ἀλλάξει τὸν ἥλιον, καὶ τὴν σελήνην, καὶ τοὺς ἀστέρας, τότε καλῶς καταπαύσεται ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ. Πέρας γέ τοι λέγει· "ἁγιάσεις αὐτὴν ἐν χερσὶ καθαραῖς καὶ καρδίᾳ καθαρᾷ." Εἰ οὖν ἣν Θεὸς ἡμέραν ἡγίακε, νῦν τις δύναται ἁγιάσαι, εἰ μὴ καθαρὸς ὢν τῇ καρδίᾳ ἐν πᾶσι, πεπλανήμεθα. Ἴδ' οὖν· ἄρα τότε καλῶς καταπαυόμενος ἁγιάζει αὐτήν, ὅτε δυνησόμεθα αὐτοὶ δίκαια, ἀπολαβόντες τὴν ἐπαγγελίαν, οὐκέτι οὔσης ἀνομιάς, γεγονότων δὲ καινῶν πάντων ὑπὸ κυρίου. Τότε δυνησόμεθα αὐτὴν ἁγιάσαι, αὐτοὶ ἁγιασθέντες πρῶτον. Πέρας γέ τοι λέγει αὐτοῖς· "τὰς νεομηνίας ὑμῶν, καὶ τὰ σάββατα ὑμῶν οὐκ ἀνέχομαι." Ὁρᾶτε πῶς λέγει· οὐ τὰ νῦν σάββατα ἐμοὶ δεκτά, ἀλλ' ἃ πεποίηκα, ἐν ᾧ, καταπαύσας τὰ πάντα, ἀρχὴν ἡμέρας ὀγδόης ποιήσω, ὅ ἐστι ἄλλου κόσμου ἀρχήν. Διὸ καὶ ἄγομεν τὴν ἡμέραν ὀγδόην εἰς εὐφροσύνην, ἐν ᾗ καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν, καὶ φανερωθεὶς ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανούς.

kí bábat farmátá hai, ki Us ne apná badan sompá, táki ham magfirat páweṇ, yạne Us ke ḳhún ke chhiṛkáo se pák ho jáweṇ. Ḳhudá ká Beṭá zindoṇ aur murdoṇ ká ḳháwind o munsif hoke, sirf hamárí ḳhátir dukh sah saká, ki Us ke zaḳhm ham ko changá karte haiṇ. Us kí maut is wajh se qímatí hai, ki dunyá ká málik hai, aur Ḳhudá ne us roz jab paidáish ho chukí thí, Us se kahá, "ham insán banáweṇ." Masíh se nabíoṇ ne nubúwat kí nịmat páí, Usí kí wuh peshíngoí karte the. Wuh hai Dáúd ká Beṭá aur Ḳhudá ká Beṭá, chunáṇchi Wuh Dáúd ká ḳháwind hai, aur sab kuchh Us ke páṇwoṇ tale hai. Magar Barnabás Masíh ká mujassam honá durustí se nahíṇ samajhtá hai, kyúṇki pánchweṇ báb meṇ likhtá hai, "agar wuh jism meṇ na átá, kyúṇkar ham jo ádmí haiṇ, sahíh o sálim rah sakte? Kyúṇki súraj par, jo us ke háth kí sanạt hai, ham us ke shuạ́ ke sabab nigáh nahíṇ kar sakte haiṇ." In bátoṇ se sáf wázih hotá hai, ki Barnabás kí samajh meṇ Masíh ká mujassam honá na záhir balki poshída karne ká amr hai. Sirf Masíh kí maut meṇ Us kí mahabbat záhir húí, na Us kí tamám zindagí meṇ. Dekho ḳhusúsan 12weṇ báb ko.

Bạzoṇ ne dạwá kiyá, ki yih ḳhatt kisí ḳháss kalísiá ke liye nahíṇ, balki ạmúman likhá gayá; magar kahíṇ kahíṇ isháre páe játe haiṇ, ki yih dạwá durust nahíṇ. Háṇ un logoṇ ká gumán bhí galat hai, jo samajhte haiṇ, ki ḳhatt Yahúdí Masíhíoṇ kí ḳhátir mastúr húá, kyúṇki aksar maqámoṇ meṇ un ke muḳhálif mazmún maujúd haiṇ. Níz agar koí púchhe, kyá ḳhatt ká musannif wáqịan Barnabás Paulus ká sáthí thá, to jawáb hai, ki gáliban yih gumán durust nahíṇ hai, kyúṇki Barnabás Lewí hoke zarúr Músá kí sab rasmiát se ḳhúb wáqif thá, aur is ḳhatt meṇ chand bhárí galatíáṇ maujúd haiṇ. Chúṇki haikal ke wírán hone kí taraf ishára kiyá gayá, albatta wuh san 70 Ịswí ke bạd

tahrír húá. Buzurg Clemens Alexandrinus, Origenes, Eusebios, Hieronymos apní tasnífát meṇ ḳhatt ká nám lete haiṇ, aur sháyad Yustinus Shahíd ne bhí us kí taraf ishára kiyá.

3., *Hermas ká Galla-bán* (ὁ ποιμὴν Ἑρμᾶ, "Pastor Hermae"). Yih tahrír bạzoṇ kí ráe ke muwáfiq us shaḳhs se tasníf kí gayí, jo ba nám i Hermas Rom. 16, 14 meṇ mazkúr húá. *Aur* log kahte haiṇ, ki ek dúsre Hermas shahr i Roma ke Usqúf Pius (jo san 142—157 Ḭswí meṇ julús farmátá thá) ke bhái ne use marqúm kiyá. Mazmún se sábit hotá hai, ki musannif albatta Roma meṇ rahtá, lekin pádrí, yạne Kalísiá ká ụhdedár nahíṇ thá. Kitáb tín hissoṇ meṇ taqsím kí gayí. Pahle hisse ke chár báb haiṇ, jo "Royá" ("*Visiones*") kahláte haiṇ. Dúsre hisse ke bárah báb haiṇ, jo "Nasáih" yá "Awámír" ("*Mandata*") kahláte haiṇ. Tísre hisse ke das báb haiṇ, jo "Tamásíl" ("*Similitudines*") kahláte haiṇ. Mạlúm hotá hai, ki kitáb ibtidáan Yúnání zubán meṇ likhí gayí, lekin muddat tak faqat Latíní tarjuma maujúd thá, aur kahíṇ kahíṇ usí zubán meṇ sirf manqúlát páe gaye. San 1859 Ḭswí meṇ us mashhúr faqíh Tischendorf Sáhib ne Dair i Síná se Puráne aur Nae Ạhd-námoṇ ke nusḳhoṇ (jo "*Codex Sinaiticus*" ki bábat úpar § 10 meṇ marqúm hai, so dekho) ke sáth is kitáb ká ek hissa, jo Yúnání zubán meṇ mastúr hai, wiláyat ko pahunchá diyá, aur bạdhú chhapwáyá. Chúṇki kisí faqíh ne is tahrír ko qadím zamáne ká "Masíhí musáfir" (jọ Bunyan kí mashhúr kitáb, aur Urdú zubán meṇ tarjuma kí gayí hai) kahá, aur us ke wasíle se us waqt kí Kalísiá ká hál ham par baḳhúbí záhir hotá hai, ham us ke bayán i mufassal par zará tawajjuh kareṇ.

Jánná cháhiye ki tahrír is wáste "Galla-bán" kahlái, na ki jaise Paulus Rasúl ke ḳhutút Timotheos o Títus ko, tạlím kí tasníf Ḳhádimán i Dín kí ḳhátir ("*Epistolae Pastorales*") haiṇ, waisá hí yih kitáb bhí ho; balki is wáste ki wuh tauba ká

firishta (*"angelus poenitentiae"*), jis kí marifat Hermas sikháyá játá hai, galla-bán kí poshák (*"habitu pastorali"*) pahine húe, aur apní talím shurú karke farmátá hai, "maiṇ húṇ wuh galla-bán" (*"ego sum pastor ille"*). Do bátoṇ par gaur karke ham mazmún achchhí tarah samjheṇge, yane Kalísiá ká hál, jo mutafarraq jumloṇ se mubaiyan hotá hai, aur wuh talím, jo har kahíṇ Khudáwand Yasú Masíh ke wujúd i muqaddas kí bábat dí játí hai.

Auwalan Kalísiá ká hál. Pahlí mahabbat kí sargarmí nest ho gayí, jaisá maktúb ká musannif tísre royá meṇ farmátá hai, "is wáste ki tumhárí rúh zaíf ho gayí, aur" (phúl kí mánind) "kumhláne par hai. Jaise buḍḍhe, jo nae sar se paidá na hote, aur kisí bát ká intizár na karte haiṇ, magar nínd ká, aise hí tum ne apne taíṇ sustí ko somp diyá, aur apní fikr Khudáwand par nahíṇ ḍál dí, aur tumhárá dil áshufta hai, aur apne gam meṇ buḍḍhe ho gaye[1]"). Chunáṇchi Kalísiá us ko ek buṛhiyá kí shakl meṇ dikhláí detí hai, jo nasíhat kí masnad (*cathedra*) par apní kamzorí ke sabab baiṭhí húí hai, kyúṇki zindagí kí talím dene ke iwaz Qasís yá Usqúf ápas meṇ úṇchí jagah par baiṭhne ká jhagṛá karte haiṇ.

Is bayán par nazar karke baz faqíh dawá karte haiṇ, ki us waqt, jab "*Hermas ká Galla-bán*" tasníf húá, Usqúf ká uhda Qasís ke uhde se judá nahíṇ kiyá gayá thá, aur is wajh se yih kitáb Rasúloṇ ke zamáne meṇ likhí húí ṭhahráte haiṇ. Níz dar hálate ki wáiz qáida i muqarrara ke bamújib bandagí adá karátá hai, aur goyá ímán kí báteṇ qánún kí ráh se faisala kí

1) Hermae Past. lib. I. Visio III. cap. XI. Quoniam spiritus vester antiquior etiam marcidus est, et non habens vim a vestris infirmitatibus et dubitatione cordis. Sicut enim seniores, qui non habent spem renovandi, et nihil aliud expectant nisi dormitionem suam; sic et vos infirmati a secularibus negotiis tradidistis vos in socordiam, et non projecistis a vobis sollicitudinem in Domino, et confusus est sensus vester, et inveterastis in tristitiis vestris.

játíṇ, ahl i taqwá so játe, aur bidatí ashkhás chupke dákhil hoke jhúṭhí rúh ko phailáte haiṇ.

Is hál ke baraks Hermas likhtá hai: Cháhiye ki ham rúh rakheṇ, na jhúṭhí rúh, balki us ko, jo bulandí se hai. Sab ádmíoṇ kí rúh dunyawí, aur khafíf, aur nekí se bilkull khálí hoke bahut baktí hai, magar us ká zor nahíṇ hai. Jo rúh zamín se hai, so boltí, jab khud cháhtí hai, lekin sachchí rúh boltí hai, na jab ádmí cháhtá, balki jab Khudá cháhtá hai. Chunánchi jab koí ahl i rúh rástbázoṇ kí majlis meṇ, jo Khudá par ímán láte haiṇ, dákhil hotá, aur duá ká mauqa ho játá hai, tab Alláh ká muqaddas elchí us shakhs ko Rúh-ul-Quds se bharpúr kartá hai, aur wuh majlis meṇ aisá boltá, jaisá Khudá cháhtá hai[1]).

Phir Hermas farmátá hai, ki Masíhí Dín aslí sharíat hai, jo un ke dil meṇ, ki ímándár húe, ḍálí gayí, aur is sharíat ke wasíle se Khudá ke Beṭe kí manádí zamín par har já kí játí hai, Us ko burá kahná, aur us nám se munkir honá, jo ham par (barakat ke wáste) kahá játá hai, bargashta aur Kalísiá se dagábáz honá, wájib-ul-qatl gunáh hai. Aisoṇ se baptisme kí muhr le lí játí hai; wuh Khudá kí nisbat mar gaye,

---

1) Hermae Pastoris lib. II. Mandat. XI. Spiritus omnium hominum terrestris est et levis, et virtutem non habet in totum, et multa loquitur.—Et dixi: quo modo igitur scire potest aliquis eos? Audi inquit, de utrisque vasis; et sicut dico tibi, sic probabis Prophetam Dei, et falsum Prophetam. Primum itaque proba hominem, qui habet spiritum Dei; quia spiritus, qui desursum est, quietus est et humilis, et recedit ab omni nequitia et desiderio vano hujus seculi, et omni homine se facit humiliorem, et nemini respondet interrogatus, nec singulis respondet; neque quum vult, homini loquitur spiritus Dei, sed tunc loquitur, quum vult Deus. Quum ergo venerit homo, qui habet spiritum Dei, in ecclesiam justorum, habentium fidem Dei, et oratio fit ad Dominum; tunc nuntius sanctus divinitatis implet hominem illum spiritu sancto, et loquitur in turba, sicut Deus vult. Sic ergo dignoscitur spiritus divinitatis in quocumque spiritus divinitatis loquitur.

aur do bára un ko tauba muyassar nahíṇ. Un se bahut mushábih wuh haiṇ, jo jhúṭhí aur behúda ṭalím barpá karte haiṇ, báwujúd is ke itná farq hai, ki yih tauba kar sakte haiṇ; agar tauba nahíṇ karte, to albatta halák hote haiṇ[1]). Tauba kí bábat Hermas sikhlátá hai, ki nek kám to hai, magar use aisá samajhná cháhiye, ki Khudá kí jánib se átí, aur un ko dí játí hai, jin ke haqq meṇ Wuh jántá hai, ki be-riyá haiṇ, aur jhúṭh se báz raheṇ. Kháss Masíhí hál tauba ká is wajh se hotá hai, ki baptismá ke sáth wuqú meṇ átí, kyúṇki (aisá Hermas likhtá hai), koí rástbází jo baptismá se alag hai, maut se bachá nahíṇ saktí hai, aur us ke wáste, jo baptisme ke waqt tauba nahíṇ kartá hai, naját muyassar nahíṇ hai. Balki kahíṇ farmátá hai, ki nek log asfal (pátál) meṇ, jo tauba karne ke muhtáj nahíṇ, naját nahíṇ hásil kar

---

1) Ibid. lib. III. Simil. VIII, § 3......... Audi, inquit, arbor haec magna, quae campos tegit ac montes totamque terram, lex est Dei in totum orbem terrarum data. Hac autem lege Filius Dei praedicatus est in omnibus finibus orbis terrae. Populi vero stantes sub umbra ii sunt, qui audierunt praedicationes ejus, et crediderunt.—§ 6. .... Audi, inquit, quorum virgae aridae et putridae repertae sunt, et velut a tinea tactae; hi sunt transfugae et ecclesiae proditores, qui inter reliqua sua delicta nefandis verbis Dominum insectati, nomen ejus negaverunt, quod super eos erat invocatum. Hi igitur omnes mortui sunt Deo, atque etiam neminem eorum vides egisse poenitentiam, tametsi audierint mandata mea, quae tu eis protulisti; ab hujusmodi ergo hominibus abest vita. Hi quoque, qui aridas et non putridas tradiderunt, non procul ab illis fuerunt; ficti enim erant, et doctrinas pravas intulerunt, et prerverterunt servos Dei, praecipue eos, qui pecassent, non sinentes eos ad poenitentiam redire, sed doctrinis fatuis detinentes. Hi ergo habent ad spem regressum, atque etiam multos vides agere poenitentiam, ex quo eis mandata mea protulisti; et adhuc agent poenitentiam. Quicumque vero non egerint poenitentiam, ii et patientiam perdiderunt, et vitam suam amittent.—Dekho bhí: lib. I. Vis. II. § 2.—III. § 7.—lib. II. Mand. IV, § 3.

sakte haiṇ, jab tak Rasúloṇ se un ko baptisme kí muhr nahíṇ dí gayí[1]).

Al-garaz úpar kí báton se sáf sáf záhir hotá hai, ki Kalísiá ká hál aisá ho gayá thá, jaisá Muk. 2, 4 o 5 meṇ Efesos kí bábat likhá hai, ki "tujh se mujhe kuchh gilá hai, ki tú ne apní aglí mahabbat chhoṛ dí. So yád kar, ki tú kaháṇ se girá, aur tauba kar, aur agle kám kar." Ek súrat meṇ Hermas us rúhání nínd kí barkhiláfí kartá hai, jo Kalísiá par chhá gayí, is wajh se ki dilí ibádat ke iwaz záhirí bandagí qáim húí, aur log gumán karte the, agar ham qáide ke bamújib duá mángte haiṇ, to Khudá rází hotá hai. Aise khiyálát ko ruswá ṭhahráná albatta achchhá hai, lekin Hermas khud us bhárí bhúl meṇ giriftár húá, ki baptisme ke be-rúní o záhirí nishán o alámat par takíd karke, us ne aisí báteṇ muhimm ṭhahráíṇ, jin ká Iláhí kalám meṇ koí subút nahíṇ, aur isí tarah wuh bidatíoṇ ká kisí qadr sáthí húá.

Sániyan, ham us talím par gaur kareṇ, jis ko har kahíṇ Hermas Khudáwand Yasú kí zát o sifát (jo Χριστολογία "Christology" kahlátí) kí bábat batátá hai. Masíhí Dín kí kulliyat o khássiyat us ke Mújid, yane Khudá ke Beṭe kí sábiq-ul-wujúdí aur hastí i jáwidání par mauqúf hai. Jo us ne insániyat ká sáth diyá, Rúh kí madad o wasíle se, so mumtana-ul-infikák hai. Masíh tamám Kalísiá se bálátar, álá firishtoṇ se bartar hai, aur jaisá dunyá kí paidáish meṇ mushtarik húá, waisá hí Kalísiá ká Mújid hai. Háṇ mújid húá na faqat sharí hone kí hálat meṇ, balki gunáh ke gaffár hone kí hálat meṇ bhí, un logoṇ kí khátir, jo tauba karte haiṇ. Apne dukh aur ízá ke wasíle se Us ne gunáhoṇ ko miṭá diyá, aur baptismá Us ke nám par un kí magfirat paidá kartá hai, jo áyande kí sharíat i jadíd par chaleṇge, jise

---

[1]) Dekho jo lib. II. Mand. IV. § 3 aur lib. III. Simil. IX. § 16 meṇ aqwál i mazkúr i bálá kí bábat mufassalan likhá hai.

Us (yane Masíh) ne dunyá ko bakhsh diyá, aur jo Rúh-ul-Quds ko, ki jise Masíh bhejtá, nápák nahín karte hain.

Tísre royá men Hermas farmátá hai, "Kalísiá ek burj hai, jo pání (yane baptisme) ke úpar banáyá gayá; tumhárí zindagí pání kí marifat bacháí gayí, kyúnki Kalísiá us nám i Qádir i Mutlaq aur azím-ush-shán se qáim húí, aur Khudá kí ná-dídaní qudrat se mahfúz rahtí hai[1]). Is nám i azím-ush-shán se kaun maqsúd hai? Albatta yih Masíh hai, kyúnki tísre royá men Hermas Use Kalimat-Ulláh, Qádir i Mutlaq o azím-ush-shán nám ká, aur ná-dídaní Khudá kí qudrat kahtá hai, chunánchi Wuhí hai, jo pahle Puráne Ahd men "Yahowáh ká Firishta" (מַלְאַךְ יְהוָֹה) aur Nae Ahd men Ibn i Ádam kahlátá hai.

Hermas khud Khudá ke Bete ko nahín dekhtá hai, aur is se sábit hotá hai, ki Use aisá mántá, jo insán se bará hai, balki Wuh us par Kalísiá kí súrat men záhir hotá hai. Masalan 9wín Tamsíl men likhá hai, "wuh rúh, jo tujh se Kalísiá kí shakl men bolí, Ibn-Ulláh hai." Balki is khabar ká, ki Khudá ká Betá us par isí shakl men záhir húá, sirf mutahammil ho

---

1) Herm. Past. lib. I. Vis. III. § 3 ...... Turris quidem, quam vides aedificari, ego sum ecclesia, quae tibi apparui, et modo et prius. Quodcumque igitur volueris, interroga de turri, et revelabo tibi, ut gaudeas cum sanctis. Dico ei: Domina quoniam me semel dignum arbitrata es, ut omnia mihi reveles, revela. Ait mihi (ὃ ἐὰν ἐνδέχεταί σοι ἀποκαλυφθῆναι, ἀποκαλυφθήσεται), quodcumque oportuerit tibi revelari, revelabitur, tantum ut cor tuum apud Dominum sit, et ne dubites, quodcumque videris. Interrogvi illam, quare turris aedificata est super aquas, domina? Respondit, dixeram tibi et prius, versutum te esse, circa structuras diligenter inquirentem; igitur invenies veritatem. Quare ergo super aquas aedificatur turris, audi: quoniam vita vestra per aquam salva facta est, et fiet. Fundata est enim verbo omnipotentis et honorifici nominis; continetur autem ab invisibili virtute Dei.

saká, jab us ko ąlam i bálá se ķháss táqat baķhshí gayí[1])

Níz Hermas Ķhudá Báp aur Ķhudá Beṭe ká farq ṭhahrátá hai, na aisá, ki faqat us waqt se ki insán húá, Beṭe aur Báp meṇ súrat i infisál paidá húí, balki aisá ki mujassam hone se pahle bhí Beṭá Báp se munfasal thá. Dánáí kí ķhássiyat o sifát se, jo Puráne Ąhd-náme meṇ, ķhusúsan Amsál ke 8weṇ báb meṇ (חָכְמָה) marqúm haiṇ, Wuhí maqsúd hai. Ķhudá Beṭe ke kalám se Kalísiá qáim húí, jo ek rúh, aur ek badan, aur ek rang hai. Us ne use apne dukh o ranj se bacháyá, aur is wáste Ķhudá Báp se sarfaráz kiyá gayá. Nawíṇ Tamsíl meṇ Hermas likhtá hai, ki maiṇ ne ek baṛe maidán meṇ, jo bárah ṭíloṇ se gherá thá, ek sufed aur niháyat buland chaṭán dekhí. Yih chaṭán mujh ko qadím mąlúm húí, lekin us meṇ ek nayá darwáza taráshá gayá, jo súraj se ziyáda chamaktá thá. Yih chaṭán aur darwáza Ķhudá ká Beṭá hai. Hermas apne hádí se suwál kartá hai, kyúṇ chaṭán qadím aur darwáza nayá hai? Us ne jawáb diyá, ki Ķhudá ká Beṭá albatta tamám makhlúqát se muqaddam hai, is qadr ki apne Báp ke sáth thá, jab ķhilqat kí paidáish muqarrar húí, lekin darwáza is wajh se nayá hai, ki áķhirí zamáne meṇ záhir húá, táki wuh jo naját páte haiṇ, us darwáze se Iláhí bádsháhat meṇ dáķhil

1) Herm. Past. lib. III. Simil. IX. § 1. Postquam scripsi mandata et similitudines pastoris illius, nuntii poenitentiae, venit ad me, et dixit mihi, volo ostendere tibi, quaecumque spiritus tibi ostendit, qui in effigie ecclesiae loquutus est tecum. Ille enim spiritus Filius Dei est. Et quia infirmior eras corpore, non ante per nuntium declaratum est tibi, quam firmatus es a spiritu, auctusque viribus, ut etiam nuntium possis videre. Tunc enim bene quidem ac magnifice aedificatio turris ab ecclesia tibi ostensa est; sed ut a virgine monstrata cuncta vidisti. Nunc autem per nuntium illustraris, per eumdem quidem spiritum . Sed oportet te omnia diligenter videre; idcirco enim in domum tuam missus sum habitare ab illo nuntio venerando, ut, quum omnia potenter videris, nihil ut prius expavescas.

howeṇ. Aur dowum, Hermas yih farmátá hai, ki darwáza Ḳhudá ká Beṭá hai, jo akelá báịs i duḳhúl Ḳhudá ke pás hai[1]).

In sab báton se sáf sábit hotá hai, ki Hermas ne Beṭe ko Báp se judá rakhke Use Taslís ká ek ḳháss aqnúm muqarrar kiyá. Rúh-ul-Quds kí bábat aisí hálat meṇ, ki Taslís ká ek ḳháss aqnúm hai, us ne kam kahá; báwujúd is ke pánchwíṇ tamsíl se (jis ká bayán bahut tawíl hai), ḳhúb záhir o áshkár hotá hai, ki Rúh-ul-Quds albatta Báp se munfasal hai. Lekin us ká ịláqa Beṭe se sáf sáf batáyá nahíṇ játá hai. Al-garaz ba tafsíl i mazkúra i bálá, musannif ko yih ummed

[1]) Ibid. § 1........ Et ostendit mihi campum magnum, et circa eum duodecim montes, alia atque alia figura .... § 2. In medio vero campo candidam et ingentem petram mihi ostendit, quæ de ipso campo surrexerat; et petra illa altior montibus illis erat, et quadrata erat, ita ut posset totum orbem sustinere. Vetus autem mihi videbatur esse, sed habebat novam portam, quae nuper videbatur exsculpta. Et porta illa clariorem splendorem quam sol habebat; ita ut mirarer vehementer lumen ejus ...... § 12. Primum omnium, domine, inquam, hoc mihi demonstra; petra haec et porta quid sunt? Audi, inquit, petra haec et porta Filius Dei est. Quonam pacto, inquam, domine, petra vetus est, porta autem nova? Audi, inquit, insipiens, et intellige. Filius quidem Dei omni creatura antiquior est, ita ut in consilio Patri suo adfuerit ad condendam creaturam. Porta autem propterea nova est, quia in consummatione in novissimis diebus apparuit, ut, qui assecuturi sunt salutem, per eam intrent in regnum Dei. Vidisti, inquit, lapides illos, qui per portam translati sunt, in structuram turris collocatos; eos vero, qui non erant translati per portam, abjectos in locum suum? Et dixi, vidi, domine. Sic, inquit, nemo intrabit in regnum Dei, nisi qui acceperit nomen Filii Dei. Si enim in civitatem aliquam volueris intrare, et civitas illa cincta sit muro, et unam habuerit tantummodo portam, numquid poteris aliunde intrare civitatem illam, nisi per portam, quam habet? Et quonam modo, inquam, domine, aliter fieri potest? Sicut ergo, inquit, in illam urbem non potest intrari, quam per portam ejus, ita nec in regnum Dei potest aliter intrari, nisi per nomen Filii ejus, qui est ei charissimus.

hai, ki paṛhnewále ne kuchh kuchh to Hermas ká Galla-bán samjhá hogá. Tawíl bayán kí wajh yih hai, ki hanoz is mulk ke Masíhí bháíoṇ ko yih mashhúr o maṛúf kitáb kisí ámm zubán meṇ muyassar nahíṇ hai. Yih bát ki mashhúr o maṛúf hai, khusúsan is sabab sach ṭhahartí hai, ki Eirenaios, Origenes, Clemens Alexandrinus, Athanasios ne is kitáb ko bahut máná.

4., *Oracula Sibyllina* yá *Libri Sibyllistarum* (yane ek makkára káhina kí, jo Sibylla kahláí, gaib-goíáṇ). Jánná cháhiye ki Gair-Qaumoṇ ke darmiyán qadím se sachche Khudá ke kalám o taḷím se kahíṇ kahíṇ thoṛá yá bahut kuchh báqí rahá, is qadr ki Romaníoṇ, Yúnáníoṇ, aur *aur* ummatoṇ ke pás mutafarraq zamánoṇ meṇ ashkhás is wajh se muttafiq húe, ki awámm-un-nás se judá hoke Mazhab kí bábat kháss taḷímeṇ síkheṇ yá sikháweṇ. Balki áj tak aise log wiláyat aur Hindustán meṇ haiṇ, jo gumán karte haiṇ, ki haqíqí Dín sirf chand ádmíoṇ kí khátir maujúd, aur poshídagí par mauqúf hai. Aláwa is ke aisí majliseṇ aksar áp ko chhipátí thíṇ, aur kaí ek maqámoṇ meṇ haikal banáí gayíṇ, jin meṇ kháss deotáoṇ ke nám se áyanda yá muglaq bátoṇ ká bayán púchhnewáloṇ se kiyá játá thá. Donoṇ amr albatta ná-munásib haiṇ, pahlá is wáste ki haqíqí Dín na chand, balki sab ádmíoṇ ke liye hai, liházá ajíb nahíṇ hai, ki jo sachchí taḷímát Khudá kí sháyad qadím se báqí thíṇ, so rafta rafta náqis ho gayíṇ, aur nafsání khwáhish ke sabab hawá o hawas kí báteṇ dákhil ho gayíṇ. Dúsrá is wáste, ki jo hameṇ jánná mufíd hai, so Alláh ne apne ilhám meṇ ham par záhir o áshkár kar diyá. Chunánchi wuh, jo is hadd se báhar játe the, apní hí aql ke jháṛ-paháṛ meṇ phaṇske, bewuqúfí meṇ bhaṭakte rahe; dekho jo aisí bát ke liye Korinthíoṇ ke pahle khatt ke pahle báb meṇ marqúm hai. Ab agarchi cháhiye, ki yih har sáhib i shuúr par raushan ho,

táham Masíhí ạlimoṇ meṇ se bạzoṇ ne, jo sábiq zamánoṇ meṇ mashhúr the, aisí gaib-goíáṇ, ki ba nám i "*Oracula Sibyllina*" mazkúr haiṇ, is bátil matlab se bahut máníṇ, ki in ke wasíle Masíhí Dín ke subút ziyáda pukhta ho jáeṇge. Is báis zarúr hai, ki ham yaháṇ un ke bayán meṇ kuchh kaheṇ.

Qadím meṇ kabhí ek, kabhí chand ạuratoṇ ká zikr húá, jo apne ụhde ke sabab "Sibylla" (Σίβυλλα) kahlákar "Libyssa," yá "Hierofyle," yá "Amaltheia," yá aur koí nám rakhtí thíṇ, aur bạzoṇ kí samajh ke bamújib kisí deotá kí beṭí yá (jaisá inhíṇ kitáboṇ meṇ se ek meṇ likhá hai) Núh kí bahin thí. Balki kahíṇ farmáyá gayá, ki ek Yahúdin ba nám i "Sabba" yá "Sambethe" kisí waqt Sibylla hoke gaib-goíáṇ kartí thí[1]).

In kitáboṇ meṇ, jo ba nám i "*Oracula Sibyllina*" (Χρησμοὶ Σιβυλλιακοί) mashhúr haiṇ, khwáh to ạlim shakhsoṇ ke qaul, khwáh wáridát jo kahíṇ wáqị húíṇ, jamạ kí gayíṇ. Makhfí na rahe, ki aksar wáridát ká aisá zikr hotá hai, ki ạwámm-un-nás samjheṇ, ki yih bayán wáqị hone se bahut muddat pahle peshíngoí ke taur par likhá gayá. Chúṇki aisá amr fareb kí ek qism hai, afsos kí bát sábit hotí hai, ki chand ímándár Masíhí qadím zamáne meṇ (jaisá úpar mazkúr húá), in tahríroṇ ke bạz qaul apní dalíloṇ meṇ ba taur i sanad láe.

Mạlúm hotá hai, ki wuh chaudah kitábeṇ, jo ná-tamám hoke hanoz maujúd haiṇ, mutafarraq zamánoṇ meṇ tasníf kí gayíṇ, is qadr ki ham kah sakte haiṇ, ki sháyad Masíh se peshtar san 150 se san 300 Ịswí tak yih ashạr likhe yá jamạ kiye gaye, kyúṇki yád karná cháhiye, ki gáliban kaí ek juz, kaháníoṇ ke

---

[1]) Aglab hai ki lafz "*Sibylla*" Yúnání meṇ (Σιὸς βυλλή, yá ạmúman Διὸς βουλή) "Khudá kí marzí," yá "saláh," yá "maqsad ke mạne rakhtá hai.

muwáfiq, já ba já ráij the. Dar hále ki sab kitáboṇ ká mufassal bayán karná bahut túl o tawíl hotá, iráda hai, ki yaháṇ sirf páṇchwíṇ kitáb ká ḳháss zikr kareṇ.

Shahr i Memfis kí tahdíd kí peshíngoí meṇ likhá hai, ki "tú ne mere laṛkoṇ ke barḳhiláf, jo Ḳhudá ke mamsúh (παῖδας θεοχρίστους) haiṇ, dam márá, tú roegá, aur jáwidání, lá-yamút Ḳhudá ko bádaloṇ meṇ áte dekhegá. Eḳ bádsháh zoráwar, min-jánib-Illáh bhejá húá, sab sháhansháhoṇ ko shikast degá. Jahán jal jáegá, sitáre sitároṇ se laṛáí kareṇge, aur sab ká áḳhir wáqi hogá; kyúṇki ásmán se ạzím-ush-shán insán áwegá, jis ne phaldár chob (salíb) par apne háth phailáe, Ịbráníoṇ ká sab se nek, jis ne qadím meṇ súraj ko khaṛá kiyá, jo shírín zubán aur pák honṭhoṇ se bolá." Aur áge baṛhke ham paṛhte haiṇ, ki "wuh á chuká hai ásmání maqámoṇ se, wuh shaḳhs jo pár gayá thá, wuh ạsá háth meṇ liye (á chuká), jo Ḳhudá ne us ko supurd kiyá. Ạzamat o shán se wuh Yarúsalam ko phir tạmír kartá hai, aur muqaddas haikal ko; ásmán tak us kí ịmárat pahunchtí hai, shahr i Yáfo tak us ke iháte kí díwár, aur bihisht-nasíb Yahúdíoṇ kí Iláhí nasl usí meṇ búd o básh kartí hai."

Bạz faqíh gumán karte haiṇ, ki haikal wg., záhirí ịmárat se maqsúd ho; magar chúṇki *aur* kahíṇ musannif ek aise ghar ká zikr kartá hai, jo hamesha shugufta, Iláhí haikal ká rakhwál, muqaddasoṇ se paidá húá, aur gairfání o jáwidání hai[1]), gumán i gálib hotá hai, ki aisí haikal kí taraf ishára kiyá gayá, jo mominoṇ kí ján aur badan par mauqúf, aur aisí ịbádat ká jo maṭṭí, patthar, sone ke bagair díndároṇ kí qurbáníoṇ par qáim o páedár hai.

Pas, agarchi un kitáboṇ meṇ, jo "*Oracula Sibyllina*" kahlátíṇ, bahut ná-munásib aur ná-láiq qaul marqúm haiṇ,

---

[1]) Οἶκον ἀεὶ θάλλοντα, θεοῦ τηρήμονα ναόν, ἐξ ἁγίων γεγαῶτα, καὶ ἄφθιτον, ἀεὶ ἔοντα.

aur beshakk unhoṇ ne (masalan Lactantius ne) galatí kí, jo apní dalíloṇ meṇ un par bahut bharosá rakhte the; táham malhúz i ḳhátir rahe, ki kahíṇ kahíṇ in meṇ achchhí báteṇ bhí páí játíṇ. Ḳhusúsan yih, ki un jumloṇ se, jo gáliban Ģair-Qaumí kaháníoṇ se manqúl húe, sábit hotá hai, ki "ná-mạlúm Ḳhudá" se kuchh já ba já yád rahá. Háṇ jab Romaníoṇ kí bádsháhat niháyat mazbút o zoráwar, baṛí o kusháda thí, tab inhíṇ kitáboṇ se us magrúr aur nafs-parast qaum ko goyá tauba kí manádí kí gayí, ki dunyá aur us kí ḳhwáhish játí rahtí hai. Aur bátiní insáf, jo har ádmí ke dil meṇ hai, in bátoṇ se milke gawáhí detá thá, ki sab wahmí deotáoṇ se buland julús farmátá, wuh wáhid, zinda, sachchá Ḳhudá, jo bádsháhoṇ ká Bádsháh, aur ḳhudáwandoṇ ká Ḳhudáwand hai.

Chunáṇchi buzurg Tertullianus ne ḳhúb kahá hai: "Harchand ján badan kí qaid meṇ band, ḳharáb tạlímoṇ se mahbús, hawá o hawas se kamzor, jhúṭhe deotáoṇ kí gulám hai, táham jo goyá mastí, nínd, bímárí se hosh meṇ átí, aur jo apní tandurustí pátí hai: to Ḳhudá ká nám letí, us ko isí ek nám se pukártí hai, kis wáste ki yih sachche Ḳhudá ke láiq hai, "baṛá Ḳhudá," "achchhá Ḳhudá," aur "jo Ḳhudá ịnáyat karegá." Pas, yih sab kí nidá hai. Isí Ḳhudá ke sáth wuh us ke munsif hone kí doháí detí hai, "Ḳhudá dekhtá," aur "Ḳhudá ko maiṇ supurd kartí," aur "Ḳhudá mujhe badlá degá." Pas, jab aisá boltí hai, "tab na Capitolium" (Romaníoṇ kí Sadr i Majlis ká qilạ) "balki ásmán par nigáh rakhtí hai, kyúṇki wuh zinda Ḳhudá kí masnad jántí hai, us se aur usí ke ạlam i quds se utrí."[1])

[1]) Tertull. Apolog. c. XVII. "Quae licet carcere corporis pressa, licet institutionibus pravis circumscripta, licet libidinibus ac concupiscentiis evigorata, licet falsis diis exancillata, cum tamen resipiscit, ut ex crapula, ut ex somno, ut ex aliqua valetudine, et sanitatem suam patitur, Deum nominat, hoc solo nomine, quia proprio Dei

G̣araz itne hí par ham iktifá kareṇge, kyúṇki *aur* aisí kitáboṇ, masalan "*Hermas Trismegistos*", yá "*Vaticinia Hystaspis*" (Gushtasp) par gaur karne se bahut kuchh fáida hásil nahíṇ ho saktá hai.

---

§ 14.

Rasúloṇ kí Sarguzasht.

PAHLÁ HISSA.

CHÚṆKI Paulus kí zindagí ká bayán úpar ho chuká, lázim o munásib hai, ki *aur* Rasúloṇ kí bábat bhí hatt-al-imkán kuchh kahá jáwe.

1., *Shimaúṇ Petros.*

Úpar kahíṇ kahíṇ Petros ke aạmál ká zikr húá, lekin us waqt ke bạd, ki Rasúloṇ kí Majlis Yarúsalam meṇ san 50 Ị́swí meṇ wáqị húí, ham Injíl meṇ faqat us ke do ḳhattoṇ kí mạrifat kuchh ḳhabar páte haiṇ. Liházá pichhlí sarguzasht kí bábat bayán hásil karne ke liye cháhiye, ki ham qadím buzurg musannifoṇ aur kaháníoṇ kí taraf mutawajjih howeṇ. Muqaddame meṇ us ke báp aur maqám i búd o básh ke nám liye gaye, magar itná kahná báqí hai, ki kisí tahrír meṇ us kí má "*Johanná*" aur us kí jorú "*Concordia*" yá "*Perpetua*" se mausúm húí. Clemens Alexandrinus ne likhá hai, ki us ke laṛke bále bhí the, balki kahíṇ ek beṭí ba nám i "*Petronilla*" mazkúr húí hai. Agarchi aisí bátoṇ

veri, "Deus magnus," "Deus bonus," et "quod Deus dederit," omnium vox est. Judicem quoque contestatur illum, "Deus videt," et "Deo commendo," et "Deus mihi reddet." Denique pronuntians haec non ad Capitolium, sed ad coelum respicit. Novit enim sedem Dei vivi, ab illo et inde descendit."

par ham bahut bharosá nahíṇ rakh sakte haiṇ, táham 1 Kor. 9, 5 se sábit hotá hai, ki Petros ne apní jorú nahíṇ chhoṛ dí, jab Risálat ká kám iḳhtiyár kiyá, jaise bạz Romaní faqíh gumán karte haiṇ; aur sháyad wuh kahání durust hai, ki wuh apne shauhar se pahle shahíd hoke, apne dukh aur musíbat meṇ us se tasallí pátí thí. Chúṇki Matth. 8, 14 o Lúk. 4, 38 meṇ us ke ghar, aur Lúk. 5, 3 meṇ us kí náw ká zikr kiyá gayá, gumán i gálib hotá hai, ki Rasúl bilkull garíb na thá, aur is amr kí taraf Marc. 10, 28 aur Lúk. 18, 28 bhí ishára kartí haiṇ. Balki dar hále kí Galíl meṇ G̣air-Qaumoṇ kí bahut ámad o raft hotí thí (dekho Matth. 4, 15 o Yash. 9, 1.), aur un ke darmiyán Yúnání zubán ḳhúb járí thí, ham albatta qiyás kar sakte haiṇ, ki Petros us bolí se kuchh wáqifiyat rakhtá thá; aur Aạm. 4, 13 is bát ke bar-ḳhiláf nahíṇ hai, kyúṇki waháṇ lafz i "be-ịlm" ihtimálan faqíhoṇ kí ạdam i nukta-shinásí se ịláqa rakhtá hai. Yih beshakk koí nahíṇ kahegá, ki jaise Paulus waise hí Petros ne use síkhá, báwujúd is ke adná darje kí wáqfiyat bhí na taslím karná rawá nahíṇ.

Aạmál kí kitáb meṇ bayán i mazkúr i bálá ke bamújib Rasúloṇ kí Majlis ke bạd, Petros ká *aur* zikr muyassar nahíṇ hai, magar Gal. 2, 11 se sábit hotá hai, ki Antioḳheia ko gayá, aur yih bát sháyad san 50 yá 51 Ịswí meṇ wáqị húí; nahíṇ to Barnabás kyúṇkar Paulus ke sáth waháṇ házir ho saká? Ạláwa is ke 1 Kor. 1, 12 meṇ Kefas[1]) ká aisá zikr hai, ki Korinthíoṇ kí ek jánib apne áp ko is nám se mansúb kartí thí, chunáṇchi bạz ạlím samajhte haiṇ, ki Rasúl ne us shahr meṇ jáke manádí kí. Balki Clemens Romanus ne apne

---

1) Kefas כֵּיפָא. Yih lafz Kasdíoṇ kí zubán meṇ wuh mạne rakhtá hai, jo mạne lafz i Πέτρος Yúnání meṇ rakhtá hai, yạne "chaṭán."

khatt meṇ, jo Korinthíoṇ ko likhá, us kí taraf ishára kiyá, aur Dionysios, jo san 170 yá 180 Ịswí meṇ us shahr ká Usqúf thá, is amr ká sáf dạwá kiyá.

Ạláwa in safaroṇ ke Petros ke pahle khatt ke bayán meṇ zikr ho chuká hai, ki gáliban Bábul, Kasdíoṇ kí qadím dár-us-saltanat meṇ, us ne manádí kí. Ákhiran Petros Roma ko bhí rawána húá, magar ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki apní khushí se yá Romaní hákim ke farmán ke mutábiq qaid hoke gayá. Eusebios ke ek nuskhe meṇ likhá hai, ki Rasúl san 42 Ịswí meṇ us shahr ke andar jáke bís, aur Hieronymos kí ek kitáb meṇ, ki pachís baras waháṇ rahá, aur shahr i Roma kí kalísiá ká Usqúf thá. Is amr ke tábịín albatta Romaní Masíhíoṇ ke faqíh haiṇ, kyúṇki yih us dạwe kí bunyád hai, jis par Roma ke Pápá ká ụhda aur us ká sab *aur* Usqúfoṇ se ạlá martaba mauqúf hai.

Lekin sahíh tahqíq se yih dạwá bátil sábit hotá hai, pahle is wáste ki kitáb i Ạạmál ke rú se ham síkhte haiṇ, ki Petros ne Zebadiyáh ke beṭe Yạqúb kí shahádat (jo gáliban san 44 Ịswí meṇ wáqị húí) ke bạd, kaí ek baras Rasúloṇ kí Majlis tak Yarúsalam, yá us ke qaríb mulkoṇ ko chhoṛ nahíṇ diyá. Dúsre, is wáste ki Paulus apne khutút meṇ, jo Roma se likhe, Petros ká nám nahíṇ letá hai, báwujúd is ke ạql cháhtí hai, ki aise mahall meṇ, jab Paulus apne sáthíoṇ kí taraf se dúsrí kalísiáoṇ ko bahut bahut salám bhej detá hai, Petros ká bhí salám likhtá. Níz Aạm. 19, 21 meṇ Paulus farmátá hai, "waháṇ" (yạne Yarúsalam ke) "jáne ke bạd Roma ko bhí mujhe dekhná zarúr hai," ab agar amr i mazkúr durust hai, to us waqt Petros Roma meṇ thá; magar Paulus Rom. 15, 20 aur 2 Kor. 10, 15 o 16 meṇ *aur* manádí karnewáloṇ ke kám o mihnat meṇ dákhil hone se inkár kartá hai. Balki gumán i gálib hai, ki agar Petros Roma meṇ hotá, Lúkas zarúr is bát kí taraf kuchh ishára kartá, jab batátá hai, ki Paulus us shahr meṇ do baras tak rahá.

Pas, har sáhib i shuúr jo taassub se mubarra hai, mánegá, ki Petros *muddat bad* Roma meṇ áyá. Albatta is meṇ shakk nahíṇ hai, ki wuh kisí waqt, yane apne marne se kuchh peshtar, us shahr ko rawána húá, kyúṇki Clemens Romanus, Ignatius, Papias, Dionysios Korinthios, Eirenaios, Caius, Origenes, Tertullianus—sab is amr kí nisbat muttafiq haiṇ, yaháṇ tak ki hamárá koí shubha nahíṇ rahtá hai[1]). Chunáṇchi musannif

[1]) Is matlab se ki un názirín ko, jo Yúnání zubán se wáqif haiṇ, dawá i mazkúr i bálá ká tahqíq karná mumkin ho, yih zail meṇ likhá játá hai:—Us háshiye meṇ, jo Paulus Rasúl kí ákhirí sargu-zasht se iláqa rakhtá hai, Clemens Romanus kí gawáhí Petros Rasúl ke Roma meṇ áne kí nisbat mazkúr húí. Ignatius ne is amr kí bábat likhá (Ad Roman. IV)...... Λιτανεύσατε τὸν Χρισ-τὸν ὑπὲρ ἐμοῦ, ἵνα διὰ τῶν ὀργάνων τούτων θυσία εὑ-ρεθῶ. Οὐχ ὡς Πέτρος καὶ Παῦλος διατάσσομαι ὑμῖν. Εκεῖνοι ἀπόστολοι, ἐγὼ κατάκριτος· ἐκεῖνοι ἐλεύθεροι, ἐγὼ δὲ μέχρι νῦν δοῦλος. 'Αλλ' ἐὰν πάθω, ἀπελεύθερος 'Ιησοῦ, καὶ ἀναστήσομαι ἐν αὐτῷ ἐλεύθερος. Νῦν μαν-θάνω δεδεμένος μηδὲν ἐπιθυμεῖν κοσμικὸν ἢ μάταιον. Kyá Ignatius shahr i Roma kí Kalísiá ko isí tarah Petros aur Paulus kí shahádat kí nisbat aisá likhtá, agar *donoṇ* Rasúloṇ kí shahádat goyá un ke rú ba rú wáqi na húí hotí? Magar Paulus ke Roma meṇ shahíd hone kí bábat shakk nahíṇ. Pas, Petros Rasúl bhí shahr i Roma meṇ shahíd húá.—Papias kí gawáhí isí tarah hai. Eusebios ne apní Tawáríkh i Kalísiá (lib II. cap. 15 § 2) meṇ yih likhá hai: Γνόντα δὲ τὸ πραχθέν φασι τὸν ἀπόστολον ἀποκαλύ-ψαντος αὐτῷ τοῦ πνεύματος ἡσθῆναι τῇ τῶν ἀνδρῶν προθυμίᾳ, κυρῶσαί τε τὴν γραφὴν εἰς ἔντευξιν ταῖς ἐκκλησίαις [Κλήμης ἐν ἕκτῳ τῶν ὑποτυπώσεων παρατέθειται τὴν ἱστορίαν, συνεπιμαρτυρεῖ δ' αὐτῷ καὶ ὁ 'Ιεραπολίτης ἐπίσκοπος ὀνόματι Παπίας], τοῦ δὲ Μάρκου μνημονεύειν τὸν Πέτρον ἐν τῇ προτέρᾳ ἐπι-στολῇ, ἣν καὶ συντάξαι φασὶν ἐπ' αὐτῆς 'Ρώμης, ση-

kí yih ráe hai, ki názirín taslím kar sakte haiṇ, ki Petros aur Paulus Roma meṇ sháyad bil-ittifáq házir hoke, kahání ke ba-

---

μαίνειν τε τοῦτ' αὐτόν, τὴν πόλιν τροπικώτερον Βαβυλῶνα προσειπόντα διὰ τούτων· "ἀσπάζεται ὑμᾶς ἡ ἐν Βαβυλῶνι συνεκλεκτὴ καὶ" Μάρκος ὁ υἱός μου. Eusebios ká wuh ḳhiyál, ki Petros Rasúl ne lafz i Βαβυλών shahr i Roma se mansúb kiyá, us bayán meṇ, jo Petros ke pahle Ḳhatt kí bábat is Táríḳh meṇ likhá gayá, galat sábit húá, magar yih gair-durust ḳhiyál Papias aur *aur* qadímoṇ kí gawáhí ko, jin ke haqq meṇ Eusebios ne fiqra i mazkúr meṇ likhá, bilkull bátil nahíṇ kartá hai. Kyúṇki agar Eusebios Petros ke Roma meṇ áne kí bábat kuchh shakk rakhtá, to kyá is shakk kí taraf fiqra i mazkúr meṇ ishára nahíṇ kartá? Áḳhiran Dionysios, Kalísiá i Korinthos ke Usqúf (qaríb san 170 Ïswí ke) aur Caius kí gawáhíáṇ Eusebios ne isí tarah marqúm kíṇ (lib. II. cap. 25, § 5—8): Ταύτῃ γοῦν οὗτος θεομάχος ἐν τοῖς μάλιστα πρῶτος ἀνακηρυχθεὶς ἐπὶ τὰς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐπήρθη σφαγάς. Παῦλος δὴ οὖν ἐπ' αὐτῆς Ῥώμης τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθῆναι, καὶ Πέτρος ὡσαύτως ἀνασκολοπισθῆναι κατ' αὐτὸν ἱστοροῦνται· καὶ πιστοῦταί γε τὴν ἱστορίαν ἡ Πέτρου καὶ Παύλου εἰς δεῦρο κρατήσασα ἐπὶ τῶν αὐτόθι κοιμητηρίων πρόσρησις. Οὐδὲν δ' ἧττον καὶ ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ Γάϊος ὀνόματι, κατὰ Ζεφυρῖνον Ῥωμαίων γεγονὼς ἐπίσκοπον· ὃς δὴ Πρόκλῳ τῆς κατὰ Φρύγας προισταμένῳ γνώμης ἐγγράφως διαλεχθεὶς αὐτὰ δὴ ταῦτα περὶ τῶν τόπων, ἔνθα τῶν εἰρημένων ἀποστόλων τὰ ἱερὰ σκηνώματα κατατέθειται, φησίν· ἐγὼ δὲ τὰ τρόπαια τῶν ἀποστόλων ἔχω δεῖξαι· ἐὰν γὰρ θελήσῃς ἀπελθεῖν ἐπὶ τὸν Βατικανόν, ἢ ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν Ὠστίαν, εὑρήσεις τὰ τρόπαια τῶν ταύτην

mújib ek hí roz san 67 yá 68 Ịswí meṇ shahíd húe. Paulus ká sar káṭá gayá, aur Petros maslúb húá, is taur par (jaisá Origenes ne likhá hai,) ki uṣ ká sar níche aur páṇw úpar the. Balki buzurg Ambrosios yih zikr kartá hai, ki bháíoṇ ne, jab sháhansháh Nero ke hukm se dúsrí ízá barpá húí, Rasúl se darḳhwást kí, ki poshída karke apne áp ko bacháwe. Lekin jab wuh shahr ke darwáze par pahunchá, us ko Ḳhudáwand Yasụ́ milá, aur Petros ne us se púchhá, "ai Ḳhudáwand tú kaháṇ játá hai?" Yasụ́ ne jawáb diyá,, "maiṇ Roma ko játá húṇ, do bára maslúb hone ke liye." Rasúl is qaul ká matlab samajhkar lauṭá aur qatl kiyá gayá [1]).

ἱδρυσαμένων τὴν ἐκκλησίαν. Ὡς δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν ἄμφω καιρὸν ἐμαρτύρησαν, Κορινθίων ἐπίσκοπος Διονύσιος ἐγγράφως Ῥωμαίοις ὁμιλῶν ᾧδέ πως παρίστησιν· ταῦτα καὶ ὑμεῖς διὰ τῆς τοσαύτης νουθεσίας τὴν ἀπὸ Πέτρου καὶ Παύλου φυτείαν γενηθεῖσαν Ῥωμαίων τε καὶ Κορινθίων συνεκεράσατε. Καὶ γὰρ ἄμφω καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν Κόρινθον φυτεύσαντες ἡμᾶς ὁμοίως ἐδίδαξαν· ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν ὁμόσε διδάξαντες ἐμάρτύρησαν κατὰ τὸν αὐτὸν καιρόν. Is manqúl par nazar karke ham albatta kah sakte haiṇ, ki Petros Rasúl ke kisí na kisí waqt Roma meṇ hone ká dạwá taslím karná tarafdárí ká muạ́mala nahíṇ hai. Mabádá yih háshiya bahut túl o tawíl ho, *aur* buzurgoṇ kí taraf sirf ishára kiyá játá hai. Dekho Eiren. "Contra Haeres." lib. 3, cap. 1. Origenes apud Euseb. Hist. Eccl. lib. 3. cap. 1. Tertullianus "Advers. Marcionem" lib. IV. cap. 5. Idem "De Praescript. Haeret." cap. 36.

[1]) Hanoz shahr i Roma kí girdnawáh meṇ us saṛak ke kanáre par, jo qadím meṇ "*Via Appia*" kahlái, ek chhoṭá girjá ba nám i "*Santa Maria delle Piante*" yá "*Domine quo vadis*" ("ai Ḳhudáwand, tú kaháṇ játá hai?") wáqị hai, jo Romaní Masíhíoṇ kí kahání ke bamújib muláqát i mazkúra i bálá kí jagah meṇ taṃír kí gayí.

Magar aisí kaháníoṇ se bahut sangín wuh Romaní Masíhíoṇ aur Pápá ká dạwá hai, yạne chúṇki Petros kalísiá i Roma ká mújid o auwal Usqúf húá, aur Rasúloṇ meṇ sab se baṛá thá, pas Kalísiá i Roma sab kalísiáoṇ se aạlá o ạzam, aur us ká Usqúf Masíh ká qáim-maqám hoke sab Masíhíoṇ ká rúhání Galla-bán hai[1]). Pahlá dạwá úpar ke bayán se bátil sábit ho chuká, liházá ham dúsre par kuchh gaur kareṇ. Makhfí na rahe, ki is dúsre dạwe ká subút yih hai. Petros Matth. 16, 16 meṇ Yasụ́ se kahtá hai, "tú Masíh zinda Ḳhudá ká Beṭá hai," (dekho bhí Marc. 8, 29 o Lúk. 9, 20.), aur phir Yoan. 6, 68 o 69 meṇ "ai Ḳhudáwand ham kis ke pás jáweṇ? hamesha kí zindagí kí báteṇ to tere pás haiṇ. Aur ham to ímán láe haiṇ, aur ján gaye haiṇ, ki tú zinda Ḳhudá ká Beṭá Masíh hai." Aur Ḳhudáwand Yasụ́ jawáb meṇ kahtá hai, "ai Shimaụ́n Bar Yúnas, mubárak tú; kyúṇki jism aur ḳhún ne nahíṇ, balki mere Báp ne, jo ásmán par hai, tujh par yih záhir kiyá. Maiṇ yih bhí tujh se kahtá húṇ, ki tú Petros hai, aur maiṇ is patthar par apní Kalísiá banáúṇgá: aur dozaḳh ká iḳhtiyár us par na chalegá. Aur maiṇ ásmán kí bádsháhat kí kunjíáṇ tujhe dúṇgá: jo kuchh tú zamín par band karegá, ásmán par band kiyá jáegá, aur jo kuchh tú zamín par kholegá, ásmán par kholá jáegá." Yih qaul pahlí bádi-un-nazar meṇ us dạwe ká pakká subút mạlúm hotá hai, magar gaur se sáf záhir o áshkár ho játá hai, ki Petros ne jumal i mazkúra meṇ na faqat apná, balki *aur* Rasúloṇ ká bhí iqrár kiyá, kyúṇki

---

[1]) Chunáṇchi shahr i Roma meṇ ek niháyat qadím girjá ba nám i "*San Giovano in Laterano*" maujúd hai, jo Pápá ká ḳháss girjá-ghar (οἶκος, ναὸς παροικίας, "*Parochiae Domus, Aedificium Sacrum*" "*Parish Church*") hoke yih katba rakhtá hai, "*Omnium Ecclesiarum Urbis et Orbis mater et Caput,*" yạne "shahr (i Roma) aur (kull) jahán ke girjoṇ (kalísiáoṇ) kí má aur sar."

auwalan Masíh ne apní taríf ke jawáb meṇ nahíṇ kahá "tujh par" balki "is patthar par apní Kalísiá banáúṇgá," yạne is ímán par, jo ab tujh meṇ hai, aur jis ke sharík sab ho sakte haiṇ. Sániyan, jo iḳhtiyár Masíh ne Petros ko diyá, so us ko sirf is wajh se diyá, ki sab Rasúloṇ ke nám se bolá, chunáṇchi wuh iḳhtiyár bhí sab ko diyá gayá, jaisá Yoan. 20, 23 sábit kartí hai. Ạláwa is ke Lúk. 22, 32 meṇ mazkúr hai, ki Masíh ne ḳháss Petros ke liye duạ́ mangí, aur Yoan. 21, 15 o 16 o 17 meṇ ḳháss us ko Ḳhudáwand ke barre aur bheṛeṇ charáne ká hukm hotá hai. Lekin yih aqwál Petros kí peshwáí kí dalíl nahíṇ ho saḳte haiṇ, kyúṇki donoṇ us ke inkár kí taraf ishára karte haiṇ, yạne pahle meṇ Masíh use jatátá, aur dúsre meṇ apne tín suwáloṇ ke wasíle use phir Risálat ke ụhde meṇ, jis se wuh apní taqsír ke sabab gir gayá, qáim kartá hai. Háṇ mạlúm hotá hai, ki Ḳhudáwand ká matlab goyá thá, ki hameṇ samjháwe, ki use ziyáda baṛá na jáneṇ, kyúṇki sirf Petros ko Yahúdáh Iskariotes ke siwá (Matth. 16, 23 o Yoan. 6, 70.) Shaitán kahtá hai.

Albatta Petros Rasúloṇ meṇ bahut muạzzaz thá, albatta us ne Yahúdáh kí jagah meṇ ek *aur* Rasúl ko muqarrar karne kí tajwíz pesh kí; albatta us ne Pentekost kí baṛí manádí kí, janam ke langṛe ko changá kiyá, káhinoṇ ko himmat se jawáb diyá, Hanániyáh o Safíra par sazá ká hukm kiyá, Cornelius ko Kalísiá meṇ qabúl kar liyá. Lekin agar ham gaur se in wáqịát ko paṛhte haiṇ, to beshakk yih hásil hotá hai, ki in sab meṇ sirf dúsre Rasúloṇ ke nám se bolá, ki wuh jaisá Latíní zubán meṇ aksar kahte haiṇ, "*primus inter pares*" yạne "ham-darje shaḳhsoṇ ká pahlá" thá. Nahíṇ to kyúṇ Diakonoi ke taqarrur kí bábat sab bárah Rasúloṇ ká zikr hotá hai, kyúṇ un ke hukm se Yoannes ke sáth Sámaria ko játạ hai, Kaisareia se lauṭkar Cornelius ko rujụ́

láne kí nisbat bháíoṇ ko mufassal bayán kartá hai, aur kyúṇ Rasúloṇ kí majlis meṇ na Petros balki Yaqúb ke qaul par wuh infisál mauqúf húá, jo Kalísiá i Antiokheia ko khatt ke jawáb meṇ diyá játá? Háṇ cháhiye ki Pápá, jo záhiran áp ko, "*servus servorum Dei*" yane "Khudá ke bandoṇ ká banda" kahtá, magar haqíqatan sab ke úpar kháwind ṭhahrátá hai, Petros se, jis ká khalífa honá cháhtá hai, síkhe, ki sachchí farotaní kyá hai, kyúṇki us ne Paulus se (Gal. 2, 11—14.) tambíh páná sharm nahíṇ jáná. Petros nahíṇ bhúl gayá, jo bát Khudáwand Yasú ne farmáí, (Matth. 23, 8.) "lekin tum Rabbí na kahláo, kyúṇki tumhárá Hádí ek hai, yane Masíh, aur tum sab bháí ho."

Ákhir-ul-amr hám ek díndár wiláyatí faqíh kí hidáyat se dekheṇ, kaisí tákíd se Petros us hausile kí barkhiláfí kartá, jo cháhtá hai, ki Qasís, yane Kalám ke uhdedároṇ par, har ádmí ká iláqa Khudá kí taraf mauqúf ho, aur jo ba nám i ἱεραρχία "*hierarchy*" mashhúr hoke khusúsan Romaní aur baz *aur* Masíhí millatoṇ ke darmiyán gálib hai. Rúh-ul-Quds názil hotí hai, sab ímándároṇ par, jaisá Aam. 2, 4 meṇ likhá hai, "tab wuh sab Rúh-ul-Quds se bhar gaye." Háṇ is amr kí nisbat yih báteṇ bahut gaur-talab haiṇ, yane Rasúloṇ kí garíbí haikal ke us darwáze par jo khúbsúrat kahlátá thá. Mujiza karná na ádmí balki Khudá kí qudrat se wáqi hotá hai, Aam. 3, 6 o 12—16. Masíh Yasú ke nám ke bagair naját ke liye aur koí nám ádmíoṇ ko nahíṇ diyá gayá; Khudá ká qaul ádmíoṇ ke qaul se, kaisá baṛá aur pák kyúṇ na ho, ziyáda mánná farz hai, Aam. 4, 12 o 19. Riyákárí o taqaiya ("*reservatio mentalis*"), yane apne dil meṇ ek matlab rakhná, aur zubán se dúsrá matlab záhir karná, is khiyál se ki Khudá yá ádmí ká fáida howe, bilkull mana hai, aur aise kám karnewáloṇ par wuh sazá ká hukm ho saktá hai, jo Hanániyáh o Safíra par húá, Aam. 5. Mullá-makhdúm (yane ahl i talím o

talqín) ke amr o nahí aksar Ḳhudá ke amr o nahí nahíṇ haiṇ, Aạm. 5. Kalísiá ká koí ụhda rupayoṇ ke wáste muqarrar nahíṇ hai, balki aisí ḳhidmat ke liye Ḳhudá kí buláhaṭ zarúr, aur wuh jo Shimaụn Magus ke muwáfiq chaltá, Shimaụn kí sazá ke láiq hotá hai, ("*Simoniaca haeresis*"), Aạm 8. Díndárí ká aslí subút záhirí baptismá nahíṇ, balki rúhání baptismá hai, jaisá Cornelius ko milá; aur Petros hameṇ is bát meṇ baṛá namúna detá hai, ki bahutoṇ ko záhirí baptismá dená, yạne Masíhí Kalísiá meṇ záhiran dáḳhil karwáná, aslí ḳhidmat i Dín nahíṇ hai, Aạm. 11. Ham záhirí rasmiyát aur ịbádat kí shán o shaukat ke wasíle se nahíṇ, balki Masíh ke besh-qímat lahú se naját páte haiṇ, 1 Pet. 1, 18 o 19. Sab díndár "barguzída ḳhándán, aur bádsháhí káhinoṇ ká firqa, aur muqaddas qaum, aur ḳháss log haiṇ"; na jaisá aksar samajhte haiṇ, ki ek taraf Qasís, aur dúsrí taraf Kalísiá ke ạmm ádmí haiṇ, 1 Pet. 2, 9 o 5, 3. Díndár ko nahíṇ cháhiye, jo mutafarraq wiláyatoṇ ke ạmm bandobast haiṇ, unheṇ radd karná, is baháne se ki ham Ḳhudá ko ádmí se ziyáda máneṇ; liházá balwa barpá karná, jaisá bár bár Qasísoṇ yá Pápá se sádir húá, sarásar manạ hai, 1 Pet. 3. Kisí ká haqq nahíṇ hai yih dạwá karná, ki maiṇ us Iláhí hukm se ázád húṇ, jis ke tábị merá bháí hai, balki "Ḳhudá ke ghar par ạdálat shurụ" hai, 1 Pet. 4, 17. Ḳhudá ne Masíh ke wasíle sab ádmíoṇ ko apne jalál i abadí ke liye buláyá, liházá Sardár Gallabán, yạne Ḳhudáwand Yasụ ká koí qáim-maqám ("*vicarius Christi*"), jaisá Pápá áp ko kahtá hai, nahíṇ ho saktá hai, 1 Pet. 5, 10.

Jánná cháhiye ki haqíqat ke muwáfiq Petros shahr i Roma ke us qasbe yá mahalle meṇ, jo "*Vaticanus*" kahlátá, aur jaháṇ Pápá julús farmátá hai, dafn kiyá gayá, magar Paulus Rasúl kí qabr us ráste par wáqị hai, jo Roma se bandargáh i Ostia ko játá hai.

2., *Andreas.*

Chúṇki is Rasúl kí bábat Injíl meṇ kam, aur Aạmál kí kitáb meṇ nám ke siwá kuchh bhí nahíṇ mazkúr hai, ham us kí zindagí ke bayán meṇ bahut nahíṇ kah sakte haiṇ. Nám Yúnání zubán ká lafz hai, magar ek zí-istịdád musannif se ham síkhte haiṇ, ki Yahúdíoṇ ke darmiyán yih nám ná-mạlúm nahíṇ thá. Andreas ne Yoannes Baptismá-Denewále ká shágird hoke apne bháí Petros ko Masíh ke pás pahuncháyá (Yoan. 1, 41.) aur píchhe, jab Ḳhudáwand ne shágirdoṇ ko ḳháss Risálat ke ụhde par muqarrar karne ke liye buláyá, apne bháí ke sáth Us ká pairau húá (Matth. 4, 19.—Marc 1, 16.); lekin un tínoṇ meṇ se nahíṇ thá, jo Yasụ́ ke bahut qaríb the. Chunáṇchi wuh Marc. 3, 18 aur Aạm. 1, 13 meṇ chauthí jagah meṇ mazkúr hotá hai. Jab bạz Yúnání ashḳhás ne Ḳhudáwand ko dekhne cháhá, to Andreas o Filippos ne un ko Us ke pás pahuncháyá, (Yoan. 12, 22.); níz Filippos ke sáth jab 5,000 ádmí pánch roṭíoṇ aur do machhlíoṇ se khiláe játe the, Masíh se bátchít kí, (Yoan. 6, 9.). Áḳhiran Marc. 13, 3 meṇ us ne Petros aur Yoannes aur Yạqúb se milkar Ḳhudáwand kí ámad kí bábat púchhá; liházá chand faqíh gumán karte haiṇ, ki Andreas wuh shágird thá, jis ká nám us báb kí pahlí áyat meṇ nahíṇ likhá gayá.

Us kí pichhlí sarguzasht hikáyatoṇ meṇ aisí mastúr haiṇ, ki manádí kí, ḳhwáh Skythia (yạne Junúbí Rús kí wiláyat) meṇ, ḳhwáh Yúnán, ḳhwáh Asia meṇ. Waháṇ Yahúdíoṇ ne us ke sáth yaháṇ tak bad-sulúkí kí, ki use murda samajhkar shahr ke báhar phenk diyá; lekin wuh hosh meṇ áke phir andar gayá, aur bahutoṇ ko Masíh kí taraf rujụ́ kiyá. Áḳhiran wuh shahr i Byzantion (jo áj kal Istambol yá Qustuntuniyá kahlátá hai) meṇ Staḳhys ko (Rom. 16, 9.) Usqúf muqarrar karke, Romaní hákim ke fatwe se Yúnání shahr i Patras meṇ maslúb húá, is tarah

par ki salíb kí shakl us hindise kí mánind thí, jo Latíní meṇ 10 ke wáste (×) likhá játá hai, ("*crux decussata*"). Rús log Andreas ko ḳháss apná Rasúl mánte, aur us ká ịzáz karte haiṇ.

3., *Yoannes.*

Harchand koí sáf ḳhabar kahíṇ nahíṇ páí játí, táham aglab hai, ki Yoannes Yạqúb ká chhoṭá bháí thá, aur chúṇki Marc. 1, 20 meṇ mazdúroṇ ká zikr hotá hai, ham gumán kar sakte haiṇ, ki us ká ḳhándán garíb nahíṇ thá. Is amr ká nishán bhí wázih hai Marc. 15, 40 o 41 se, jaháṇ Shalome, Yoannes kí má un ạuratoṇ meṇ mausúm hotí hai, jinhoṇ ne Masíh kí ḳhidmat apne mál se kí thí, (dekho Lúk. 8, 3.), aur Yoan. 19, 27 se jaháṇ us ke ghar ká zikr kiyá gayá. Balki Yoan. 18, 15 o 16 meṇ likhá hai, ki Rasúl sardár káhin se kuchh taạrruf rakhtá thá, aur yih albatta is bát kí taraf ishára kartá hai, ki Zebadiyáh ká ḳhándán bilkull adná darje ká nahíṇ ho saká.

Mạlúm hotá hai, ki apne wálidain aur ḳhusúsan apní má se (jo bạzoṇ ke ḳhiyál ke bamújib Masíh kí má Maria kí bahin thí, Yoan. 19, 25.). Yoannes ne achchhí aur díní-muassir tarbiyat páí. Chunáṇchi ạjíb nahíṇ hai, ki Yoannes Baptismá-Denewále ká shágird (Yoan. 1, 37—40.), aur bạd hú us kí hidáyat se Ḳhudáwand Yasụ́ se mustafíz húá, aur agarchi sháyad fauran Risálat ká ụhda qabúl nahíṇ kiyá, balki kuchh muddat tak Galíl meṇ rahá, táham píchhe Petros, Andreas, aur apne bháí Yạqúb ke sáth (Matth. 4, 18—22 o Lúk. 5, 10 o 11.), Masíh ká mutawátir pairau húá.

Sab Rasúloṇ meṇ se Yasụ́ ká mahbúb Yoannes thá, jaisá wuh mashhúr wiláyatí faqíh Lange Sáhib likhtá hai: Pahle wuh ạmúman shágirdoṇ meṇ shámil húá (Matth. 4 o Yoan. 1.), tab bárah Rasúloṇ ke darmiyán giná gayá (Matth. 10.—Marc. 3.—Lúk. 6.), bạd hú tín ḳháss Rasúloṇ ká ek (Matth. 17.—Marc. 9.—Lúk. 9.), háṇ do meṇ se ek (Lúk.

22, 8 aur sháyad Matth. 21, 1.), áḳhiran wuhí ek thá, jo Masíh kí chhátí kí taraf jhuká húá thá, jise Yasụ́ piyár kartá thá (Yoan. 13, 23.—19, 26.). Aạmál kí kitáb meṇ Yoannes ká zikr kam hotá hai, Petros ke sáth us ne langṛe ko changá kiyá, aur Sadr Majlis ke huzúr khaṛá rahá (Aạm. 3 o 4.). Níz bárahoṇ ke sáth Diakonoi ká ụhda muqarrar karke, aur Petros ká rafíq hoke Sámaria ko gayá (Aạm. 6 o 8.). Jab Paulus apne rujụ́ láne ke bạd pahlí dafạ Yarúsalam meṇ áyá, to gáliban kisí safar meṇ thá, kyúṇki Gal. 1, 19 meṇ us ká nám nahíṇ liyá gayá. Magar 14 baras ke bạd wuh Yarúsalam ká rahnewálá sábit hoke Kalísiá ká sutún, yạne rukn i dín kahlátá hai (Gal. 2, 9.).

Is ạrse meṇ ham us ke kám kí bábat kahíṇ kuchh bayán nahíṇ páte haiṇ, lekin yih qaríb-ul-fahm hai, ki us kí zát us salím-ut-tabaị ke darje tak musaffá kí gayí, jo áj tak us kí ḳhássiyat samjhí játí hai. Chúṇki Nae Ạhd-náme meṇ kisí maqám meṇ is bát ká zikr nahíṇ páyá játá hai, ki us kí jorú thí, aur 1 Kor. 9, 5 meṇ us ká nám mastúr nahíṇ hai, gáliban qadím buzurgoṇ kí ḳhabar durust ṭhahartí hai, ki us ne byáh nahíṇ kiyá. Agarchi Yarúsalam kí Majlis i Rasúloṇ meṇ mausúm nahíṇ (Aạm. 15.), táham aglab hai, ki Yoannes, Petros, o Yạqúb ká us amr meṇ rafíq thá, lekin bạd hú Aạmál kí kitáb meṇ us ká patá nahíṇ lagtá hai, kyúṇki jab Paulus ke áḳhirí Bait-ul-Quds meṇ áne ká bayán likhá játá hai, sirf Yạqúb ká nám hameṇ miltá hai (Aạm. 21, 18.). Háṇ aur Efesos meṇ bhí nahíṇ rah saká, kis wáste ki Paulus ne apne dúsre ḳhatt meṇ, jo Timotheos ko likhá, Yoannes ká zikr nahíṇ kiyá.

Pas sháyad mausúf faqíh Lange Sáhib ká wuh gumán durust hai, ki Rasúl ne san 50 o 60 Ịswí ke darmiyán Peraia (yạne daryá i Yardan ke púrabí mulk) meṇ shahr i "*Pella*" (jo áj kal Tabqat i Fáhil kahlátá hai) ko jáke, waháṇ Yarúsalam kí Kalísiá ke liye amn ká maqám taiyár kiyá. Kyúṇki

Eusebios ne batáyá hai, ki baz díndároṇ ko ilhám i Iláhí ke wasíle hukm húá, ki sab Masíhí dár-us-saltanat (yane Yarúsalam) ko chhoṛke Pella meṇ já raheṇ[1]). Aur *Epifanios* ne likhá, ki ek firishte ke farmán ke bamújib Masíhí log laṛáí se peshtar Bait-ul-Muqaddas se chale gaye (dekho bhí Matth. 24, 15 o 16.—Marc. 13, 14.—Lúk. 21, 20 o 21.). Ab dar hálate ki Yoannes Rasúloṇ ká baṛá gaib-dáṇ thá, ham albatta samajh sakte haiṇ, ki yih wuhí firishta thá, jis kí zubán se ilhám i Iláhí ịnáyat farmáyá gayá. Is súrat meṇ mumkin hai, ki Rasúl Pella kí Kalísiá ká bandobast kartá rahá, jab tak ki Efesos ko rawána húá, aur us ká jáenishín Shimaụn Qanạání ṭhahrá.

Buzurg *Augustinus* kí ek tahrír meṇ is bát kí taraf ishára kiyá játá hai, ki Yoannes ne apná pahlá ḳhatt Parthoi yá Parthí ko likhá (*"quod dictum est ab Yoanne in epistola ad Parthos"*), lekin mạlúm hotá hai, ki yih bát durust nahíṇ, kyúṇki is ḳhabar ke siwá aur koí nahíṇ hai, ki Yoannes kabhí us qaum ke pás gayá, jo daryá i Furát kí jánib i mashriq ábád thí.

---

1) Euseb. Hist. Eccles. lib. III. cap. 5. § 2. ......οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησίας, κατά τινα χρησμὸν τοῖς αὐτόθι δοκίμοις δι' ἀποκαλύψεως ἐκδοθέντα, πρὸ τοῦ πολέμου μεταναστῆναι τῆς πόλεως καί τινα τῆς Περαίας πόλιν οἰκεῖν κεκελευσμένου [Πέλλαν αὐτὴν ὀνομάζουσιν], ἐν ᾗ τῶν εἰς Χριστόν πεπιστευκότων ἀπὸ τῆς Ἱερουσαλήμ μετῳκισμένων ὡσὰν παντελῶς ἐπιλελοιπότων ἁγίων ὠνδρῶν αὐτήν τε τὴν Ἰουδαίων βασιλικὴν μετρόπολιν καὶ σύμπασαν τὴν Ἰουδάιαν γῆν, ἡ ἐκ θεοῦ δίκη λοιπὸν αὐτοὺς ἅτε τοσαῦτα εἴς τε τόν Χριστὸν καὶ τοὺς ἀποστόλους αὐτοῦ παρηνομηκότας μετῄει, των ἀσεβῶν ἄρδην τὴν γενεὰν ταύτην ἐκείνην ἐξ ἀνθρώπων ἀφανίζουσα.

Simeon Metafrastes riwáyat kartá hai, ki Rasúl kí náo kisí safar meṇ ṭúṭí, aur isí tarah wuh Efesos ko us waqt pahunchá, jab Paulus kí rawánagí ke bạd bidạt phailtí thíṇ; inhíṇ ke istisál meṇ mashgúl thá, ki hákim ke farmán se pakṛá, aur Roma ko pahuncháyá gayá. Waháṇ sháhanșháh *Domitianus* ne fatwá diyá, ki use ek bartan meṇ jo khaulte tel se bhará thá, ḍál diyá, magar Ḳhudá kí qudrat se bach gayá[1]). Phir wuh jazíra i Patmos par jiláwatan kiyá gayá, táki waháṇ kí kháno̤ṇ meṇ gulám hoke kám kare, aur isí waqt meṇ us par wuh royát názil húe, jo apní us kitáb i Mukáshafe meṇ mastúr kiye (dekho jo us tahrír ke bayán meṇ úpar likhá hai).

Bạd hú san 96 I̤swí ke qaríb sháhansháh *Nerva* ke ạhd i saltanat meṇ ázád hoke *Efesos* ko lauṭá, aur apní injíl tasníf karke Nae Ạhd-náme kí fihrist yá qánún muqarrar kiyá (is dạwe ke barḳhiláf dekho, jo § 11 meṇ batáyá gayá). Chúṇki bidạt ká zor baṛhá, Yoannes ne himmat ke sáth un kí muḳhálafat kí, aur kahání meṇ marqúm hai, ki ek dafạ Rasúl, jab us ne suná, ki bidạtíoṇ ká ek sardár *Kerinthos* náme usí ạmm gusl-ḳháne meṇ thá, jis meṇ ḳhud áyá, jald báhar chalá, yih kahke ki mujhe ḍar hai, ki chhat ham par bhí Ḳhudá ke gazab se gir paṛegí. Ạláwa is ke yih bhí kahíṇ marqúm hai, ki Artemis ká wuh buland mandir (Aạm. 19.) us ke wasíle ḍháyá gayá, aur chúṇki Yoannes Alláh ká aslí káhin thá, aur is wáste apne máthe par sonahra patrá (πέταλον) lagá rakhtá thá (Ahbár 8, 9.), Yahúdí rasm ke muwáfiq I̤d i Fasah ká roz muqarrar kiyá.

---

[1]) Is amr ká zikr *Tertullianus* ne kiyá (*De Praescr. Haeret.* cap. 36). Chunáṇchi Romaní Masíhí áj tak May mahíne kí chhaṭhí táríḳh meṇ ek ḳháss ịd ba nám i "*Sancti Ioannis Portae Latinae*" karte haiṇ, kyúṇki un kí ráe ke muwáfiq "*Porta Latina*," yạne (shahr i Roma ke) "Latíní darwáze" ke pás yih muqaddama wáqị húá.

Níz *Clemens Alexandrinus* ne us ṭhagoṇ kí jamáạt ke sardár ká muạmala batáyá, jo kitáb i *Intikháb i Táríkh i Kalísiá* meṇ, ki Pádrí John James Caleb Sáhib ne tasníf kí, mufassalan mazkúr hai. Kahte haiṇ, ki kabhí Rasúl ká dastúr thá, ek títar se khelná, aur jab kisí ne aisá kám ná-munásib kahá, us ne jawáb diyá, ki kamán bhí waqt ba waqt utarní cháhiye. Aur kahte haiṇ, ki jab bahut zaíf ho gayá, aur báteṇ kam kar saká, hamesha yih kahtá thá, "chhoṭe bacho! ek dúsre ko piyár karo," aur jo kisí ne púchhá, kyúṇ isí qaul farmáne par iktifá kartá rahá, us ne kahá, is meṇ sab ká khulása hai, jo yih púrá kartá, sab kuchh púrá kartá hai. Jab wafát ká zamána san 90 o 120 Íswí ke darmiyán áyá thá, us ne qabr kí taiyárí ká hukm diyá, aur tab khud is meṇ leṭkar wásil i Haqq húá. Magar jab zamín band kar chuke, ạjíb jumbish ho rahí thí, aur jaise hí qabr kholí, waise hí badan gair-maujúd thá, chunánchi hikáyat mashhúr húí, ki Khudáwand ne use uṭhá liyá, táki ákhirí aiyám meṇ Khanokh aur Eliyáh ke sáth wápas áke Dajjál (Khiláf i Masíh) se laṛáí kare.

Yih hikáyat gáliban us qaul par mauqúf hai, jo Yoan. 21, 23 meṇ marqúm hai, wuh shágird (yạne Yoannes) "na maregá." Jismání taur par wuh to albatta mar gayá, magar rúhání taur par wuh jítá hai, aur pichhle waqt meṇ goyá ziyáda jíegá, jaisá us mashhúr *failsúf Schelling* Sáhib ne khúb farmáyá, ki Masíhí Kalísiá kí zindagí tín darjoṇ meṇ taqsím karná cháhiye. Pahlá darja hai Petros ká, Masíh ke waqt se sháyad tísrí yá chauthí sadí tak, yạne wuh ạrsa jis meṇ log khusúsan karámát ke wasíle ímán láe, aur díndár ádmí qáide qánún kí taraf kam, aur afál kí taraf ziyáda mutawajjih rahe; khatra aksar yih thá, ki log záhiran nek, magar bátinan káfir the, chunánchi bahut bidạt kí jaṛ is ạrse meṇ pái játí haiṇ. Dúsrá darja hai Paulus ká, jo sháyad ab

tak wáqi hai, yane wuh arsa, jis men log khusúsan taujíh o fahmáish se ímán láe, aur díndár log qáide qánún par bahut tákíd karte the, aur hanoz karte hain; liházá khatra yih hai, ki aksar ashkhás Farúshíon kí mánind hote, jo kahte hain, magar karte nahín (Matth. 23, 3.). Tísrá darja hai Yoannes ká, jo hanoz tamám o kamál nahín áyá. Aur agarchi ham yih mánen, ki sab tín darje ek dúsre ko nahín rokte, balki ek sáth bhí maujúd ho sakte hain, táham kámilan Yoannes ká darja albatta ánewálá hai; yane wuh arsa jab Kalísiá báhar aur bhítar, khiyál o fil men auwal martabe tak pahunchí, aur ímán men mukammal hogí, aur us hálat kí taiyárí amal men áwegí, ki arkán ímán láne ke sahar se dekhne kí raushní tak pahunchenge.

Rasúlon men se Yoannes kí mánind koí is qadr Iláhí isrár ká pahchánnewálá na húá. Jaisá wuh jismání súrat men Masíh ke nazdík thá, yahán tak ki us kí chhátí kí taraf jhuká thá, aur isí sabab se qadím buzurgon ne use ὁ ἐπιστήθιος kahá, waisá hí rúhání súrat men wuh sab ádmíon se ziyáda Lá-Yazál ke qaríb pahunchá. Us ke wáste wuh únchí aur chaurí díwár, jo fání gair-fání se judá kartí hai, goyá bárík parda ho gayí, aur jo us kí kitáben tawajjuh se parhtá hai, samjhegá, ki kabhí par i firishtagán kí áwáz suntá hai. Abirahám Khalíl-Ulláh kahláyá, Yoannes Masíh ká piyárá! Petros ke ímán ke qaul par Masíh apní Kalísiá kí bunyád rakhtá; Paulus hai ek chuná húá wasíla Injíl kí manádí ke liye—Yoannes wuh shágird hai, jise Yasú piyár kartá thá!

Yoannes ko baz log is qism ká shakhs jánte hain, ki bahut narm-mizáj ká thá, aur aksar auqát us kí taswír aisí khainchí játí hai, ki goyá zanání súrat malúm detí hai, magar yih durust nahín hai. Masíh ne use Ibn-ur-Rad kahá, aur harchand ba tadríj narm húá, táham us kí tez-mizájí ká faqat wuh hissa, jo gunáh se álúda thá, játá rahá, aur Yasú ke jání dushmanon

ke barkhiláf us kí sargarmí ákhir tak josh mártí thí. Paulus sab ádmíoṇ ke wáste sab kuchh baná (1 Kor. 9, 22.), us ká sabr kabhí játá na rahá; lekin Yoannes aisá nahíṇ thá; us ke wáste darmiyání hálat wáqi nahíṇ thí, balki mahz khwáh Masíh ke sáth, khwáh Us ke barkhiláf (Marc. 9, 38 o Lúk. 9, 49.).

Albatta wuh mahabbat kí tákíd kartá hai, magar aisí mahabbat kí, jo mukhálifoṇ ke liye bhaṛaktí húí ág bantí hai. Raushní aur táríkí, zindagí aur maut, yih us kí tạlím kí asl hai. Paulus naját par jo *hotí átí* hai nigáh kartá hai, us laṛáí ko batátá hai, jo puráne aur nae insán ke darmiyán wuqú meṇ *átí rahtí* hai—Yoannes naját ko dekhtá hai, jo *púrí húí*, us fath ko, jo núr táríkí par *pá chuká*; kyúṇki "har ek jo Khudá se paidá húá, gunáh nahíṇ kartá hai, kyúṇki us ká tukhm us meṇ rahtá hai, aur wuh gunáh kar nahíṇ saktá, kyúṇki Khudá se paidá húá hai" (1 Yoan. 3, 9.). Albatta Yoannes jántá hai, ki ham sirf shikast kháne meṇ fírozmand ho sakte haiṇ, aur jaisá Masíh pahle mar gayá, tab jí uṭhá; waisá hí Kalísiá aur har ek díndár ko zarúr hai ki mar jáwe, tab jí uṭhe. Lekin wuh is áyanda fath ko aisá dekhtá hai, ki goyá maujúd hai; "ai bachcho, tum to Khudá se ho, aur un par gálib húe ho" (1 Yoan. 4, 4.); "ham to jánte haiṇ, ki ham maut se guzarke zindagí meṇ áe haiṇ" (1 Yoan. 3, 14.).

Is tarah hamárí ánkhoṇ ke sámhne Rasúl kí súrat baṛhtí chalí játí hai. Dúsre shágirdoṇ ke sáth wuh bhí bhág gayá, magar der tak Masíh se dúr na rahá. Sardár káhin ke mahall meṇ aur salíb ke tale ham us kí buland shakl dekhte haiṇ, goyá ki dunyá meṇ hoke dunyá ká nahíṇ thá. Garaz, hanoz wuh Iláhí mahabbat ká tạlím-denewálá ek súrat meṇ albatta zinda hai, wuh baṛá ἀθανάσιος (lá-yamút) aur θεόλογος (faqíh) apne ham-taríqoṇ ke diloṇ meṇ jítá hai,

aur hanoz

Par ásmán ke aslí shams ká
Wuh musháhid, apní sárí
Ján usí meṇ rakhtá hai.
Alam i gaib ká jánnewálá
Sarráfím ke paroṇ tale
Wajh-Ulláh wuh dekhtá hai[1]).

4., *Yaqúb.*

Yaqúb Zebadiyáh ká beṭá aur Yoannes ká bháí thá. Chúṇki is kí bábat úpar kuchh kahá gayá, ham mukhtasaran us kí zindagí par gaur kareṇ. Aksar us ke nám ká zikr Yoannes ke nám se pahle hotá hai (faqat Lúk. 9, 28 aur sháyad Lúk. 8, 51 meṇ nahíṇ), aur is wajh se bahut faqíh gumán karte haiṇ, ki Yaqúb baṛá bháí thá. Jaisá Yúnas ke beṭe, waise hí Zebadiyáh ke beṭe machhwoṇ ká kám karte, balki un ke sáthí the (Lúk. 5, 7.). Ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki Yaqúb Yoannes Baptismá-Denewále ká shágird thá, magar is meṇ shakk nahíṇ hai, ki Petros aur Andreas aur Yoannes ke sáth *aur* Rasúloṇ se pahle Masíh ká hawárí húá, dekho jo Matth. 4, 21, aur Marc. 1, 20, aur Lúk. 5, 11 meṇ likhá hai.

Yaqúb un tínoṇ meṇ se thá, jin ko Khudáwand Yasú baz dafa bárahoṇ meṇ se chun letá thá, masalan Marc. 5, 37.—Lúk. 8, 51; aur Matth. 17, 1.—Marc. 9, 2.—Lúk. 9, 28; aur Matth. 26, 37.—Marc. 14, 33 meṇ. Yoannes ke sáth us par laqab i Baní Rad rakhá gayá (Marc. 3, 17.); apne bháí

1) Ibárat i muqaffá i bálá ek sháir ba nám i "*Adam de Sancti Victoris*" kí Latíní tasníf se tarjuma kí gayí. Latíní asl yih hai:

"Coelum transit, veri rotam
"Solis vidit, ibi totam
"Mentis figens aciem;
"Speculator spiritalis
"Quasi seraphim sub alis,
"Dei vidit faciem."

ke sáth us ne hukm karná cháhá, ki Shimroním kí ek bastí par ág ásmán se barse (Lúk. 9, 54.); aur maạ us ke apní má ke sáth us ne wuh ạrz Masíh se kí, ki ham tere dahine aur tere báeṇ háth baiṭheṇ (Marc. 10, 37 aur Matth. 20, 21.). Chúṇki likhá hai, ki "jab *aur* das Rasúloṇ ne yih suná, un do bháíoṇ par gusse húe," wázih hai, ki kisí kí sabqat yá auliyat muqarrar nahíṇ húí, agar hotí, to faqat Petros kí bábat yih wáqị ho saktí; lekin na sirf Petros, balki sab das Rasúl gusse húe. Mim-bạd ham Yạqúb ká ḳháss zikr nahíṇ páte haiṇ, kyúṇki jo bág i Gethsemane meṇ Petros aur Yoannes ke sáth Masíh ke qaríb rahá, to in donoṇ ke muwáfiq us se koí maḳhsús amr nahíṇ sádir húá. Báwujúd is ke dar hále ki Herodes ne Yạqúb ko pahle qatl kiyá, ham ko samajhná cháhiye, ki Rasúloṇ meṇ kisí na kisí tarah se muqaddam o mashhúr húá thá. Us kí maut ká mufassal bayán § 4 meṇ likhá hai, aur sirf yih kahná báqí hai, ki Armaníoṇ ke us baṛe dair meṇ, jo Yarúsalam meṇ wáqị hai, ek chaukí rakhí hai, jis kí bábat dạwá kiyá játá hai, ki Yạqúb, Bait-ul-Quds ke pahle Usqúf kí thí; lekin harchand bahut purání hai, táham chauthí sadí se peshtar us ká patá nahíṇ lagtá hai. Ạláwa is ke malhúz i ḳhátir rahe, ki aksar auqát chhoṭá Yạqúb, jo ba nám i Sádiq mạrúf hai, kalísiá i Yarúsalam ká auwal Usqúf kahlátá thá.

---

§ 15.

Rasúloṇ kí Sarguzasht.

DÚSRÁ HISSA.

5., *Filippos.*

MẠLÚM hotá hai, ki yih Rasúl bhí Yoannes Baptismá-Denewále ke shágirdoṇ meṇ se ek thá, aur chúṇki Yoan. 1,

21

45 meṇ, jab us ne Nathanáel se Masíh kí bábat bátchít kí, goyá wuhí báteṇ marqúm haiṇ, jo Andreas ne apne bháí se kíṇ, bạz faqíh gumán karte haiṇ, ki peshtar se Yúnas aur Zebadiyáh ke beṭoṇ aur Filippos ke darmiyán kuchh dostí wáqị thí. Auroṇ ne yih dạwá kiyá, ki Nathanáel us ká bháí thá, lekin jo yih durust hotá, to Yoannes zarúr is amr ká zikr kartá, jaisá us ne Andreas aur Petros kí nisbat wáqịan kiyá. Injíl meṇ us kí bábat likhá hai, ki Nathanáel ko Ḳhudáwand ke pás le áyá (Yoan. 1, 46.), aur yih ki pánch hazár ke khiláne meṇ us se suwál kiyá gayá (Yoan. 6, 5—7.), aur yih ki chand Yúnání muríd us ke pás yih ạrz karne áe, "ham Yasụ́ ko dekhná cháhte haiṇ," (Yoan. 12, 21.). Áḳhiran usí ne wuh báteṇ kahíṇ, "ai Ḳhudáwand Báp ko hameṇ dikhlá," jin ke jawáb meṇ Masíh ne farmáyá: "Ai Filippos maiṇ itní muddat se tumháre sáth húṇ, aur tú ne mujhe na jáná? jis ne mujhe dekhá hai, us ne Báp ko dekhá" (Yoan. 14, 8 o 9.).

Aur kahíṇ us ká ḳháss zikr Nae Ạhd kí kitáb meṇ muyassar nahíṇ hai, lekin hịkáyatoṇ meṇ kaí ek báteṇ likhí haiṇ, masalan yih, ki us ke báp ká nám "*Filisanos*" aur us kí má ká "*Sofia*" thá. Níz Clemens Alexandrinus ne batáyá hai, ki Filippos wuh shágird thá, jis ne apne pairau hone se pahle apne báp ko gáṛná cháhá, aur jis se Masíh ne kahá, "Murdoṇ ko apne murde gáṛne de" (Matth. 8, 21 o 22.). Usí musannif ne likhá, ki biyáhá thá, háṇ Polykrates, Efesos ke Usqúf ne dạwá kiyá, ki us kí tín beṭíáṇ thíṇ, magar chúṇki us ke bamújib un meṇ se ek nubúwat kartí thí, gumán i gálib hotá hai, ki Polykrates ne Filippos Rasúl aur Filippos Diakonos ko makhlút kiyá, dekho Aạm. 21, 9. *Aur* kaí ek kaháníáṇ maujúd haiṇ, magar ihtimálan sirf itná qábil i ịtibár hai, ki shahr Hierapolis meṇ, jo Frygia yá Arám (Syria, Shám) meṇ wáqị thá, sháyad san 90 aur 100 Ịswí ke darmiyán shahíd húá.

6., *Bartholomaios yá Nathanáel.*

Jánná cháhiye, ki is Rasúl kí bábat bahut guftogú húí hai, is wajh se ki Injíl meṇ kahíṇ tákíd se nahíṇ likhá gayá, ki donoṇ ek hí shaḳhs ke nám haiṇ, yá kyá; lekin agar paṛhnewálá mufassal i zail jumloṇ par tawajjuh karegá, to sháyad mánegá, ki ek hí ádmí kí nisbat bayán hotá hai. Yoannes apní Injíl meṇ Nathanáel ká zikr do dafa kartá hai, 1, 46—49 aur 21, 2 meṇ, lekin Bartholomaios ká nám kahíṇ nahíṇ letá hai. Baraks is ke Matth. 10, 3.—Marc. 3, 18.—Lúk. 6, 14.—Aạm. 1, 13 meṇ faqat Bartholomaios ká zikr hai, magar Nathanáel ká hargiz nahíṇ, báwujúd is ke inhíṇ sab jumloṇ ke bayán se beshakk bárah Rasúl murád haiṇ; magar Yoannes apní Injíl ke pahle báb meṇ albatta mahz Rasúloṇ kí taraf ishára kartá hai. Pas, agar Bartholomaios aur Nathanáel do shaḳhs hote, to na bárah balki terah Rasúl hote.

Ạláwa is ke qaríb-ul-fahm hai, ki jaisá Petros Bar-Yúnas (yạne Yúnas ká beṭá) kahlátá hai Matth. 16, 17 (Yoan. 21, 15 o 16 o 17) meṇ, aur jaisá Bartimaios Marc. 10, 46 aur Barnabás Aạm 4, 36 meṇ mazkúr haiṇ, waisá hí ham mán sakte haiṇ, ki Nathanáel Bar-Tholomaios, (yạne Tholomaios ká beṭá kahláyá. Háṇ yih bhí malhúz i ḳhátir rahe, ki jaisá Yoannes kí Injíl meṇ Nathanáel Filippos ká dost sábit hotá hai, waisá hí Matthaios, aur Marcus, aur Lúkas Bartholomaios ko Filippos ke sáth mausúm kàrte haiṇ. Albatta Lúkas Aạm. 1, 13 meṇ Filippos aur Bartholomaios ke námoṇ ke darmiyán Thomas ká nám rakhtá hai, lekin waháṇ us ká sháyad koí ḳháss matlab thá, kyúṇki Andreas ko bhí chauthá mausúm kartá hai, báwujúd is ke is ko apní Injíl meṇ dúsrí jagah meṇ yạne Petros ke bạd mastúr kartá hai.

Bil-áḳhir agar Nathanáel un bárahoṇ meṇ se na thá, kyúṇ Yahúdáh Iskariotes ke ịwaz Aạm. 1, 21 o 22 meṇ nahíṇ pesh kiyá gayá, kyúṇki us ká darja beshakk Yúsuf Barsabás aur

Matthias se auwal thá, kis wáste ki us ká zikr Yoannes kí Injíl meṇ do dafa magar in ká, chár Injíloṇ meṇ kahíṇ nahíṇ hotá hai?

Bartholomaios-Nathanáel kí sarguzasht kí bábat faqat thoṛá sá hikáyatoṇ meṇ marqúm hai. Kahte haiṇ, ki wuh dulhá thá, jis ká biyáh Qáná i Galíl meṇ wáqi húá (Yoan. 2, 1.), aur phir yih, ki un do shágirdoṇ meṇ ek thá, jo Emáus ko játe the (Lúk. 24, 13—35.), lekin agar yih kahání durust hai, tab lafz i yázdah, jo Lúk. 24, 33 meṇ marqúm hai, na sahíh hindisa balki goyá pukhta pukhta nám samajhná cháhiye, jaisá ham albatta lafz i dwázdah bhí 1 Kor. 15, 5 meṇ mánte haiṇ. Níz kahte haiṇ, ki Bartholomaios-Nathanáel ne Yaman meṇ (Ἴνδοι οἱ καλούμενοι εὐδαίμονες) manádí kí; aur bazoṇ ke nazdík us ne Arman ke iqlím meṇ manádí kí, aur waháṇ is tarah par shahíd húá, ki mukhálifín ne us ká post khínchkar use ulṭá maslúb kiyá.

7., *Thomas.*

Is Rasúl ke laqab "*Didymos*" (δίδυμος yane tauam, haqíqatan yih lafz laqab nahíṇ, balki tarjuma hai) par wuh kahání mauqúf hai, ki hamáre Khudáwand Yasú ká bhái thá, yane Us ke sáth paidá húá, chunánchi bazoṇ ne bhí us ká nám Yahúdáh rakhá, yih samajhkar ki wuhí thá, jo Matth. 13, 55 aur Marc. 6, 3 meṇ mazkúr hai. Auroṇ ne dawá kiyá, ki us ko ek tauam-bahin "Lysia" náme thí. Is kahání kí bábat ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki durust hai yá nahíṇ, lekin pahlí albatta galat malúm hotí hai, kyúṇki Matth. 10, 3 meṇ likhá hai, ki Thomas ko Masíh ne bárah Rasúloṇ ke shámil-hál kiyá, magar Matth. 12, 47 meṇ marqúm hai, "terí má aur tere bhái báhar khaṛe haiṇ;" dekho bhí Yoan. 6, 67 aur 7, 5.

Nám ke siwá faqat Yoannes ne apní Injíl meṇ ham

ko Thomas kí bábat kuchh batáyá; yane 11, 16 meṇ, jab Khudáwand Lazar ko jiláne ke wáste Beit-Aniyáh kí taraf játá thá, Rasúl ne *aur* hawárioṇ se kahá, "áo ham bhí chaleṇ, táki us ke sáth" (yane Masíh ke sáth) "mareṇ." Níz Yoan. 14, 5 meṇ us ne jaisá bad hú Filippos ne ek kam-itiqádí ká suwál kiyá. Ákhiran 20, 24—29 meṇ Thomas ká shakk Masíh ke jí uthne kí bábat mastúr hai. Yih shakk albatta achchhá nahíṇ thá, aur Yasú ne is ke sabab us ko malámat kí, báwujúde ki malámat meṇ bhí apní mihrbání dikhláí; lekin is amr se hameṇ yih bará fáida hásil hotá hai, ki Khudáwand kí haqíqí insániyat o ulúhiyat sábit kí játí, yaháṇ tak ki ham bhí taajjub karke kah sakte haiṇ, "us ne sab kuchh achchhá kiyá" (Marc. 7, 37.).

Masíh ke qiyám ke bad amr i mazkúr i bálá ke siwá aur sirf do dafa Nae Ahd kí kitáb meṇ Thomas ke nám ká zikr hotá hai, yane Yoan. 21, 2 aur Aam. 1, 13 meṇ, magar hikáyatoṇ ke bamújib yih kahá jáwe, ki mim-bad Fárs meṇ manádí kí, aur khwáh Rasúloṇ khwáh Sattar Shágirdoṇ meṇ se ek ko, Thaddaios náme, Edessa ke sháh i Abgarus ke pás bhejá, aur muddat bad isí shahr meṇ gárá gayá, jab ki dushmanoṇ ne us ko bhále se maqtúl kiyá. *Aur* log dawá karte haiṇ, ki Hindustán meṇ áke kalám sunáyá, aur shahr i Madrás ke nazdík us pahár par, jo hanoz Muqaddas Thomas ká kahlátá hai, shahíd húá, chunáṇchi Hindustání Masíhíoṇ ká ek firqa ab tak bhí áp ko Thomas Masíhí kahte haiṇ[1]).

---

[1]) Riwáyat i mazkúra i bálá ke haqq meṇ yih kahná cháhiye, ki hanoz is ká koí pukhta subút pesh nahíṇ kiyá gayá. Jab Portuguese logoṇ ká amír Vasco de Gama san 1503 Íswí meṇ dúsrí bár mulk i Málabár meṇ pahunchá, to bahut hairán hoke malúm kiyá, ki waháṇ mutafarraq jagahoṇ meṇ Masíhí kalísiáeṇ qáim thíṇ. Un kí Baibal qadím Shám kí zubán meṇ likhí húí maujúd thí, aur Khádimán i Dín bandagí ko bhí isí zubán meṇ bajá láte the. Inhíṇ Masíhioṇ

8., *Matthaios.*

Injíl-nawísoṇ meṇ se Yoannes ke siwá aur koí Rasúl nahíṇ thá, magar Matthaios aur isí se ham ko yaháṇ kalám hai. Jo makhsús khabareṇ muqaddame meṇ dí gayíṇ, so ham kuchh mufassalan batáweṇge. Jánná cháhiye, ki faqíhoṇ ke darmiyán is wajh se bahut guft o shaníd húí hai, ki Rasúl ne khud áp ko Matthaios kahá, (9, 9 aur 10, 3 meṇ), aur aisá hí Marcus (3, 18 meṇ), aur Lúkas ne (6, 15 meṇ); lekin Marc. 2, 14 aur Lúk. 5, 27 meṇ Lewí nám

---

ne zikr kiyá, ki peshtar hamárí ek kháss bádsháhat mulk i Málabár meṇ thí, aur jab ákhirí bádsháh ba nám i Beliarte lá-walad hoke mar gayá, us kí bádsháhat Kotchín aur Diamper ke bádsháh ko pahunchí. Aur unhoṇ ne yih bhí kahá, ki Thomas Rasúl, jab Arab ke shahr i Adan se Hindustán meṇ áyá, to us ká jaház bandar-gáh i Kranganúr meṇ utrá. Jab is maqám meṇ Injíl kí manádí kar chuká, wuh Purúr, Melapur, aur ákhiran Koh i Thomas Madrás ke nazdík gayá, aur waháṇ kisí shakhs se jo mor ká shikár kartá thá, ittifáqan maqtúl húá. Makhfí na rahe, ki yih riwáyat is liye gair-mutabar hai, ki kisí qadím kitáb meṇ is kí taraf ishára nahíṇ kiyá gayá.

Tahqíq se yih aglab ho gayá, ki sháyad san 800 Íswí meṇ ek Armaní mahájan ba nám i Thomas Kaná Hindustán meṇ áyá, aur sab Masíhíoṇ ká, jo Janúbí Hindustán meṇ baste the, Sardár Usqúf muqarrar hoke kalísiáoṇ ká intizám is qadr kiyá, ki hanoz us ká nám "*Mar*" (yih Shámí zubán meṇ us ke darje ká laqab thá) "*Thomas*" Janúbí Hindustán meṇ mashhúr hai. Chunánchi sháyad nám ke sabab se riwáyat i bálá jári húí. Mumkin hai, ki Shám yá Fárs se kisí waqt dúsrí yá tísrí sadí Íswí meṇ Masíhí log saudágarí meṇ mashgúl hoke Hindustán meṇ áe, kyúṇki Nikaia kí Majlis i Ámm meṇ Usqúfoṇ meṇ se ek ne apní dastkhatt isí tarah kí: "Fárs o Hind i Kabír ká Sardár Usqúf." Balki likhá hai, ki buzurg Pantainos, shahr i Alexandreia (Iskandariya) ke Díní Madrase ká makhdúm aur Origenes ká murshid Hindustán meṇ manádí karne ke wáste áyá.

marqúm hai, chunáṇchi bạzoṇ ne ḳhiyál kiyá, ki yih do shaḳhs the. Magar jo ham tawajjuh se kull hálát par gaur kareṇ, to natíja yih nikaltá hai, ki ek hí ádmí thá.

Pahle is wáste, ki donoṇ mahsúl lenewále the, donoṇ ko mahsúl kí chaukí par se Masíh ne pairawí ke liye buláyá, donoṇ ne ziyáfat pesh kí; kyúṇki harchand Matth. 9, 10 meṇ ghar ke málik ká nám nahíṇ liyá gayá, táham qarína i kalám beshakk Matthaios ke ghar kí taraf ishára kartá hai, aur Rasúl ne sháyad farotaní ke sabab áp ko mausúm nahíṇ kiyá. Níz donoṇ waqt Ḳhudáwand ne faqíhoṇ o Farúshíoṇ ko is liye malámat kí, ki áp ko mahsúl lenewáloṇ se rúhání taur par baṛá jánte the. Dúsre is wáste ki Nae Ạhd kí kitáboṇ meṇ áyanda Lewí ká zikr nahíṇ hotá hai. Tísre is wáste ki gáliban donoṇ amr Daryá i Galíl ke nazdík wáqị húe. Chauthe is wáste ki Injíloṇ meṇ kahíṇ nahíṇ kisí kí buláhaṭ mufassalan aur ba nám o nishán batái gayí, magar Rasúloṇ kí. Yih bát ki Rasúloṇ ke do nám the, nádir nahíṇ hai, kyúṇki Paulus aur Yúsuf-Barsabás ká aisá hí hál thá, balki Petros, Yạqúb, aur Yoannes ke nám Ḳhudáwand ne ḳhud tabdíl kiye. Sháyad Rasúl ne apní buláhaṭ ke waqt se apne áp ko Matthaios kahá.

Ḳhiráj-gíroṇ kí bábat itná kahná cháhiye, ki wuh log jo Injíloṇ meṇ is nám se mausúm hote haiṇ, aksar Yahúdíoṇ ke ạmm logoṇ se hoke yih kám iḳhtiyár karte the. Lekin yih is tarah par wuqụ́ meṇ átá thá, ki Romaníoṇ meṇ se koí amír (jo is kám ke sabab "*Publicanus*" kahlátá thá), ek yá kaí ek azlạ́ ke mahsúl ká kiráya leke use chand kárindoṇ ko supurd kartá thá, aur yih kárinde aksar un azlạ́ ke báshinde the. Chunáṇchi Kanạán meṇ ạmúman Yahúdí kárinde (jo Latíní zubán meṇ "*Portitores*" kahláte the) muqarrar húe. In wujúhát se, yạne is liye ki wuh adná darje ke log, aur Romaníoṇ ke naukar, aur bạze zálim bhí the, Faqíh, Farúshí, Sadúqí unheṇ haqír jánte the.

Jo kaháníoṇ meṇ Matthaios kí bábat likhá hai, so bahut nahíṇ hai. Kahíṇ us ke báp ká nám "*Rucus*" aur us kí má ká "*Khirothia*" mazkúr hai. Níz batáte haiṇ, ki Masíh ke suúd ke baḍ 15 baras tak Yarúsalam meṇ rahá, tab ḳhwáh Makedonia meṇ, ḳhwáh Shám ke us hisse meṇ, jo daryá i Furát ke kanáre par hai, ḳhwáh Fárs, ḳhwáh Meroe (jo Misr se dakhin taraf wáqi hai) meṇ jáke kalám sunáyá. Áḳhiran wuh Meroe meṇ, jab duá meṇ mashgúl rahá, sháh Hirtacus ke hukm ke bamújib talwár se márá gayá, is wáste ki Rasúl ne agle bádsháh Aigippos aur us ke ghar ko Masíh kí taraf mutawajjih kiyá, aur un ko Baptismá diyá. Is ke baraks buzurg Clemens Alexandrinus ne dawá kiyá, ki shahíd nahíṇ húá, balki yúṇhíṇ mar gayá. Isí musannif ne likhá, ki Matthaios barí tapasiyá karke hargiz gosht nahíṇ, balki mahz ság pát khátá thá, aisá ki Yoannes Baptismá-Denewále se niháyat tak pahunchá.

9., *Yaqúb, Alfaios (Halfá ká betá).*

Is Rasúl kí bábat bahut bahs wáqi húí, is wajh se, ki Nae Ahd kí chand kitáboṇ meṇ ek Yaqúb ká zikr páyá játá hai, jo "Ḳhudáwand (Yasú) ká bháí" laqab rakhtá thá, aur baz faqíh gumán karte haiṇ, ki yih do shaḳhs the, aur bazoṇ kí ráe meṇ ek shaḳhs thá. Ham pahle wáqiát kí taraf, jaise Baibal meṇ kahíṇ kahíṇ marqúm haiṇ, mutawajjih howeṇ, aur baḍ hú bahs par bhí kuchh gaur kareṇ.

Agar ham Alfaios ke bete Yaqúb ko us Yaqúb se, jo Matth. 13, 55 aur Marc. 6, 3 meṇ Ḳhudáwand ká bháí kahláyá, munfasal nahíṇ karte haiṇ, to záhir hotá hai, ki Yoan. 2, 12 ke bamújib wuh Masíh, aur Us kí má Maria, aur apne bháíoṇ ke sáth Kafarnahúm meṇ gayá. Kuchh muddat ke baḍ us ne rishtadároṇ se milkar Masíh ko dushmanoṇ se bachána cháhá, is baháne se ki wuh be-ḳhud hai

(Marc. 3, 21.). Níz Yoan. 7, 5 meṇ us kí aur us ke bháíoṇ kí bábat likhá hai, ki "ímán na láe," aur us kí samajh meṇ wuh kalám na áyá, jo Masíh ne apne dukh aur maut kí nisbat farmáyá (Lúk. 18, 34.).

Paulus Rasúl ne 1 Kor. 15, 7 meṇ batáyá, ki Ḳhudáwand qiyám ke bạd Yạqúb par ḳháss záhir húá, aur is amr se wuh kahání ịláqa rakhtí hai, jo jạlí Ịbráníoṇ kí injíl meṇ páí gayí. Jab Masíh mar gayá thá, Yạqúb ne mannat máni, "chúṇki maiṇ ne ạshá i rabbání kháí, maiṇ aur koí ḳhurák na chakhúṇgá, jab tak us ko jí uṭhá húá nahíṇ dekh lúṇgá." Chunáṇchi apne qiyám ke bạd Yasú ne us par záhir hokar kahá, "ab apní roṭí khá, kyúṇki Ibn i Ádam murdoṇ meṇ se jí uṭhá hai."

Aạmál kí kitáb meṇ Yạqúb ạmúman *aur* Rasúloṇ ke sáth mazkúr kiyá gayá, lekin munfasal us ká zikr 12weṇ báb meṇ hotá hai, jab Petros hukm kartá hai, ki merí riháí kí ḳhabar Yạqúb ko do. Aur phir us ká nám liyá gayá, jab Kalísiá i Yarúsalam kí taraf se Kalísiá i Antioḳheia ko ittilại farmán bhejá gayá (Aạm. 15.). Áḳhiran ḳháss us se Paulus muláqát kartá hai, jab apní ạsírí se pahle Yarúsalam meṇ áyá (Aạm. 21.). Is wáqịa kí thoṛí der bạd, wuh ḳhatt marqúm húá, jo Yạqúb ke nám se mashhúr hai, basharte ki ham qáil haiṇ, ki us ká musannif Alfaios ká beṭá thá, dekho jo sábiq meṇ Yạqúb aur Yahúdáh ke ḳhattoṇ ke bayán meṇ is bát kí nisbat likhá gayá.

Ab jo ham bahs par gaur karte haiṇ, to pahlí bát tawajjuh ke láiq yih hai, ki bạze do, bạze tín Yạqúb, Zebadiyáh ke beṭe Yạqúb ke siwá ṭhahráte haiṇ, is tarah par ki ek thá Alfaios ká beṭá, dúsrá Masíh ká bháí, aur tísrá wuh jo ba nám i צַדִּיק yá δίκαιος, yạne "Sádiq" kaháníoṇ meṇ mashhúr húá. Wuh faqíh jo sirf do ke wujúd ke qáil haiṇ, dạwá karte haiṇ, ki tísre ká wujúd ná-mumkin hai, kyúṇki buzurg Hegesippos aur mạrúf muwarriḳh Yosefus ne apní kitáboṇ meṇ batáyá,

22

ki wuh Yaqúb, jo Sádiq kahláyá, san 62 yá 63 Íswí meṇ sardár káhin Ananos ke hukm se haikal ke kalas se giráyá jáke, sangsár aur rafúgar ke balgande (dhobí kí láṭ) se halák kiyá gayá[1]). Ab us waqt Petros, Paulus, Yoannes, Lúkas wg. sab jíte the, magar kisí ne un meṇ se ek aise baṛe o buzurg Masíhí ká zikr nahíṇ kiyá, jo Yaqúb námí Yarúsalam ká rahnewálá thá; báwujúd is ke cháhiye thá, ki agar aisá shakhs wáqian jítá, us ká zikr us Yaqúb ke siwá ho, jo Aam. 15 aur Gal. 1, 19 meṇ mazkúr hai, kyúṇki dafatan koí ádmí is qadr námwar nahíṇ ho saktá hai.

Un ke barkhiláf jo dawá karte haiṇ, ki Yaqúb Alfaios ká

1) Yaqúb i Sádiq kí bábat yih kahání likhí hai: Má ke rihm se wuh muqaddas (נָזִיר=نذر nazr) hoke, na mai pítá, na gosht khátá thá, aur us ke sar par ustura kabhí na phirá; na tel se apná badan maltá, na gusl kartá thá. Faqat usí ko páktarín makán meṇ dákhil hone kí ijázat húí, kyúṇki ún ká kapṛá na pahinkar sonahlá patra (πέταλον, dekho jo Yoannes kí zindagí ke bayán meṇ likhá hai) rakhtá thá. Aksar auroṇ ne use haikal meṇ duá mángte páyá is matlab se, ki us kí qaum kí muáfí ho, yaháṇ tak ki us ke ghuṭnoṇ ká chamṛá misl únṭ ke ghuṭnoṇ ke sakht ho gayá, aur bahut Yahúdí Masíh par ímán láe. Ákhiran Yahúdíoṇ meṇ ikhtiláf paṛá, aur ikhtiyárwále us ko íd i fasah ke waqt haikal ke kalas par le chale, táki majma se mukhátib hoke sáf sáf kahe, ki Yasú ko kyá samajhtá thá. Us ne jawáb diyá, "tum mujh se Ibn i Ádam kí bábat kyúṇ púchhte ho? Wuh ásmán meṇ Alláh Taálá ke dahine háth baiṭhá hai, aur ásmán ke bádaloṇ par áwegá." Yih sunkar chand log Hoshiyanná, yane "madad de" pukárne lage, magar Farúshíoṇ aur Faqíhoṇ ne yih kahke, ki Sádiq bhí gumráh húá, us ko kalas se girá diyá, aur utarke sangsár kiyá; balki is wáste ki fauran mar nahíṇ gayá, kisí ne balgande se us ká sar phoṛá. Buzurg Eusebios ne farmáyá (Histor. Eccl. lib. II. cap. 23.), ki Yahúdíoṇ meṇ se jo haqq-shinás the, khiyál rakhte the, ki is gunáh i kabíra ke sabab Yahowáh ne Yarúsalam ko mím-bad Romaníoṇ ke háth se barbád kiyá. Jánná cháhiye, ki Hegesippos ne Yaqúb i mazkúra i bálá kí zindagí ká bayán Khudáwand ke bháí Yaqúb se mansúb kiyá.

beṭá, aur Ķhudáwand ká bháí Yạqúb, do shaķhs the, yih kahá játá hai, ki Aạmál kí kitáb meṇ Zebadiyáh ke beṭe ke siwá sirf ek Yạqúb ká zikr hotá hai, masalan Aạm. 15 o 21 meṇ; lekin agar do hote, to cháhiye thá, ki Lúkas is kí taraf kuchh ishára kartá, nahíṇ to zarúr tazabzub wáqị hotá. Ạláwa is ke yih samajhná mushkil hai, kyúṇkar Yạqúb Kalísiá i Yarúsalam ká Usqúf (jaisá wuh Yạqúb, jo Aạmál kí kitáb aur Galatíoṇ ke ķhatt meṇ mazkúr hai, ạmúman máná játá) húá sirf is wajh se, ki Yasụ́ ká bháí thá, aur sab Rasúl, jin ko ķhud Masíh ne apne rishtadároṇ se baṛá jáná, (dekho Matth. 12, 48 o 49 aur Marc. 3, 33 o 34.), us ko is wajh se mánte the? Chunáṇchi bahut faqíh gumán karte haiṇ, ki Yạqúb, Alfaios ká beṭá, aur Yạqúb, Ķhudáwand ká bháí, ek shaķhs the. Lekin poshída na rahe, ki yih hásil i kalám úpar kí dalíl se bilkull sábit nahíṇ húá, kyúṇki ishkál yih haiṇ.

Pahle, bayán i mazkúr i bálá, jo us amr kí bábat kiyá gayá, ki Masíh ke bháí bhí ímán na láe, zara baịd-ul-fahm mạlúm hotá hai, aur agar Yasụ́ ke bháí yaqínan be-ímán the, to albatta wuh Yạqúb, jo un meṇ se ek thá, ímán na láyá, aur aisí hálat meṇ Alfaios ká beṭá nahíṇ ho saká, ki wuh to us waqt Rasúl hoke zarúr ímándár thá. Aur is bát ke bar-ķhiláf Yahúdáh Iskariotes ká nám koí nahíṇ lá saktá hai, kis wáste ki wuh shurụ́ meṇ gáliban ímán rakhtá thá, nahíṇ to Masíh kyúṇ use Risálat ke ụhde par muqarrar kartá?

Dúsrá ishkál yih hai, ki Aạmál ke pahle báb kí chaudah-wíṇ áyat meṇ Lúkas Yasụ́ ke bháíoṇ ká zikr Rasúloṇ se ạláhida kartá hai, lekin agar Alfaios ká beṭá Yạqúb aur us ká bháí Yahúdáh Masíh ke bháí hote, qaríb-ul-fahm hai, ki is bát kí taraf kuchh ishára kartá.

Tísrá ishkál yih hai, ki Ķhudáwand ne apní má ko Yoannes ko supurd kiyá (Yoan. 19, 27.), lekin yih bát sirf tab samajh meṇ á saktí hai, agar Alfaios ká beṭá aur dúsrá Yạqúb do shaķhs

the; kyúṇki tab ham mán sakte haiṇ, ki dúsrá Yaqúb hanoz ímán na láyá, aur is be-ímání ke sabab Khudáwand ne apní má ko apne bháíoṇ ke na supurd kiyá. Yih albatta kahná cháhiye, chúṇki Petros aur Yoannes ke sáth Zebadiyáh ká beṭá Yaqúb Rasúloṇ meṇ se muazzaz thá, aur ham is Yaqúb kí maut (Aam. 12.) ke bad us Yaqúb ko Petros (aur gáliban Yoannes) ke sáth buland darje meṇ mausúm páte haiṇ (Aam. 15.), qaríb-ul-fahm hai, ki us ko ek aláhida khusúsiyat húí ho; kyúṇki injíloṇ meṇ Alfaios ke beṭe Yaqúb kí bábat kisí rutbe ká zikr nahíṇ, aur yih khusúsiyat sháyad wuh thí, ki Masíh ká bháí thá. Fil-jumla tamám bayán i mazkúr i bálá se paṛhnewále par itná záhir hogá, ki ab tak is mushkil amr ká faisala nahíṇ húá; yane kyá Alfaios ká beṭá wuh Yaqúb thá yá nahíṇ, jo Khudáwand ká bháí kahláyá?

Nikeforos kí ek kahání ke bamújib Alfaios ká beṭá Yaqúb pahle Kanaán ke dakhin-pachchhim hisse, aur bad hú Misr meṇ manádí kartá thá, aur ákhiran isí mulk ke shahr i Ostragine meṇ maslúb húá.

10., *Lebbaios yá Thaddaios.*

Is Rasúl kí bábat is sabab faqíhoṇ ke darmiyán guftogú húí hai, ki Matthaios kí jild ke siwá (10, 3.) aur kisí injíl meṇ Lebbaios aur Thaddaios ke nám, aur Marcus kí jild ke siwá (3, 18.) Thaddaios ká nám nahíṇ páyá játá hai. Is ke baraks Lúkas ne apní injíl ke 6, 16 meṇ ek Rasúl Yaqúb ke bháí Yahúdáh ko mausúm kiyá, aur is kí taraf Yoannes ne bhí apní injíl ke 14, 22 meṇ ishára kiyá. Phir Aamál kí kitáb ke 1, 13 meṇ likhá hai "Yaqúb ká bháí Yahúdáh."

Agar ham Rasúloṇ kí fihrist, jo tín injíloṇ aur Aamál kí kitáboṇ meṇ mundaraj haiṇ, muqábala karte haiṇ, to albatta malúm hotá hai, ki Rasúl jo Lebbaios yá Thaddaios kahláyá, wuhí thá, jo ba nám i Yahúdáh *aur* kahíṇ mazkúr húá. Is

hálat meṇ ham taslím kar sakte haiṇ, ki Yahúdáh us Yạqúb ká bháí thá, jo Alfaios ká beṭá kahláyá; aur agar un ká dạwá durust hai, jo kahte haiṇ, ki yih Yạqúb Masíh ká bháí thá, to Yahúdáh bhí is rishte meṇ sharík hoke wuh hai, jo Matth. 13, 55 aur Marc. 6, 3 meṇ mausúm hai.

Is Yahúdáh kí bábat Nae Ạhd-náme meṇ *aur* koí ḳháss zikr muyassar nahíṇ hai, magar wuh suwál, jo us ne Yoan. 14, 22 meṇ Masíh se kiyá. Bạze ḳhiyál rakhte haiṇ, ki Yahúdáh ká chhoṭá ḳhatt usí se tasníf kiyá gayá; dekho jo is amr kí nisbat úpar bayán ke taur par likhá hai. Níz *aur* log kahte haiṇ, ki yih wuh Thaddaios hai, jo Abgarus Uḳhomo, Edessa ke bádsháh ke pás gayá. Is shahr se kahání ke bamújib wuh Ashúr yá Fárs ko rawána húá, aur har kahíṇ Injíl kí manádí kí; áḳhiran Foinike meṇ áke shahíd húá.

11., *Shimaụ́n Qanání.*

Yá (jaisá Lúk. 6, 15 o Ạm. 1, 13 meṇ likhá hai,) *Zelotes.* U'par is Rasúl ke laqab kí bábat kuchh zikr ho chuká, chunáṇchi use Kanaạ́ní marqúm karná sahíh nahíṇ hai, kyúṇki Ịbrání lafz i קַנְאָן meṇ harf i "ע" yạne "ع" nahíṇ miltá hai. Maḳhfí na rahe, ki bạz Nae Ạhd-náme ke ná-muạtabar nusḳhoṇ meṇ us ká laqab Καναναῖος likhá hai; lekin Muqaddame ke bayán se ham jánte haiṇ, ki yih bát durust nahíṇ hai, kyúṇki Qáná i Galíl ká rahnewálá wuh nahíṇ thá. Bạz faqíh ḳhiyál rakhte haiṇ, ki yih Shimaụ́n Masíh ká ek bháí thá, jaisá Yạqúb aur Yahúdáh.

Agarchi Injíl meṇ kahíṇ is ká koí ḳháss zikr nahíṇ páyá játá hai, táham chand ạ́limoṇ ke farmán ke muwáfiq wuh un do shágirdoṇ meṇ ek thá, jin par Ḳhudáwand Yasụ́ apne qiyám ke bạd Emmáus kí bastí meṇ záhir húá (Lúk. 24, 13.), aur wuh is amr ko aisá hí muqarrar karte haiṇ, ki Kleopas us ke báp ká aur sháyad Mariyam (Yoan. 19, 25.) us kí má ká nám

thá. Hikáyatoṇ meṇ ek Shimaún ká kuchh mufassal zikr húá, aur dar hálate ki kaí ek buzurgoṇ kí samajh meṇ wuh Alfaios ke beṭe Yaqúb (jo ba nám Sádiq bhí chand musannifoṇ ke pás mausúm hai) ká bháí thá, ham in hikáyatoṇ kí taraf zara mutawajjih howeṇ.

Yaqúb i Sádiq ke qatl ke bad, jab Yarúsalam Romaníoṇ se barbád ho chuká thá, Shimaún Qanání, jo Yaqúb ká bháí thá, us kalísiá ká, jo Yarúsalam se shahr i Pella meṇ já rahí, Usqúf muqarrar húá, aur chúṇki Yoannes Rasúl is maqám i amn ke bandobast meṇ sharík ṭhahráyá gayá, ham samajh sakte haiṇ, ki Pella o Efesos ke darmiyán baṛí mahabbat ká ịláqa thá. A'khiran sháyad san 107 I'swí meṇ baz Yahúdí Masíhíoṇ ne, jo niháyat bidatí the, Romaní sháhanshāh Trajanus ke huzúr us kí nálish kí, aur shikanja-kashí ká dukh sahkar, wuh 120 baras ká hoke maslúb húá.

Agar yih bayán durust hai, to ham albatta gumán kar sakte haṇ, ki Yoannes aur Shimaún ke darmiyán mahabbat qáim aur mazbút thí. Donoṇ sháyad sab shágirdoṇ aur beshakk Rasúloṇ meṇ se ákhirí hoke, is jahán i fání meṇ zindagí basar karte the; apne ham-asroṇ se báqí rahe, un meṇ se jinhoṇ ne Jalíl-ul-Qadr Kalám, dunyá ke Núr ko, jism meṇ rú-ba-rú dekhá. Sattar baras guzre, jab Ibn i A'dam ásmán par uṭháyá gayá, aur Khudáwand apne bandoṇ ko árám ke maskanoṇ meṇ der se bulátá thá, tab piyár ká shágird so játá, aur Shimaún thaká mánda hoke gáliban jab us ke qatl ká fatwá diyá gayá, apne ham-nám ke muwáfiq pukárá hogá: "Ai Khudáwand, ab tú apne bande ko salámatí se rukhsat detá hai."

Nikeforos ne Shimaún kí bábat dúsrá zikr kiyá, yane yih ki us ne Misr, Kyrene, Magrib-ul-Aqsá, balki Inglistán meṇ manádí kí, aur isí mulk meṇ maslúb bhí húá. Níz Abdias ne likhá, ki Thaddaios ke sáth Fárs aur Bábul meṇ Kalám sunáyá, aur shahr i Sunír meṇ shahíd húá.

12., *Yahúdáh Iskariotes.*

Sab injíloṇ meṇ, jaháṇ Rasúloṇ kí fihrist likhí hai, ham isí ká nám ákhirí jagah meṇ páte haiṇ, balki ạmúman us ke nám ke sáth miláyá gayá, khwáh "jis ne use pakaṛwáyá," khwáh "pakaṛwánewálá." Yoan. 6, 71 o 12, 4 o 13, 26 meṇ marqúm hai, ki kisí Shimaún ká beṭá thá. Lafz i Iskariotes kí bábat bahut bahs húí, lekin itne par ham yaháṇ iktifá kareṇge, ki gáliban ek chhoṭí bastí ba nám i "*Qarioth*" (אִישׁ Ibrání meṇ "ádmí" aur קְרִיּוֹת bastí ká nám hai, dekho Yahosh. 15, 25.) "ká rahnewálá" ke mạne rakhtá hai.

Agar yih gumán durust hai, to is meṇ bhí kuchh matlab hásil hotá hai, is súrat par, ki harchand bárah Rasúloṇ meṇ se sirf ek Yahúdiá se thá, dúsre sab khwáh Galíl, khwáh *aur* Gair-Qaumoṇ ke mulkoṇ se, táham wuh gyárah, jo but-parastí-álúda maqámoṇ se áe, ki mutaạssib Yahúdíoṇ ko báịs i nafrat the, wafádár rahe, aur wuh ek, jo kháss sarzamín se niklá, pakaṛwánewálá sábit húá.

Yahúdáh kí zindagí kí bábat is se pahle, ki Risálat ke ụhde par muqarrar kiyá gayá, kuchh mạlúm nahíṇ hai, magar wuh gair-mụtabar kahání, jo us jạlí Tufúliyat kí injíl meṇ marqúm hai, ki laṛakpan meṇ wuh ek nápák rúh se álúda thá, aur jab Yasụ́ ko us pás láe, táki us ko changá kare, Yahúdáh ne kam-sinn Yasụ́ ke pahlú par ghúsá márá ; bạd is ke ná-pák rúh us se niklí. Balki us kí ámad o raft kí nisbat, jo Masíh ke sáth qaríb sáṛhe tín baras tak rakhí, ham sirf itná kah sakte haiṇ, ki kahíṇ kahíṇ goyá ishára ke taur par us ká zikr hotá hai. Kuchh bayán Yahúdáh ke nám ke sáth sirf do dafạ hotá hai, yạne Yoan. 6, 71 aur 12, 4—8 meṇ, lekin us ká kháss kám, jis ke báịs hamesha badnám rahegá, yih thá, ki apne Ustád ko pakaṛwáyá.

Chúṇki ákhirí fasah kí ziyáfat meṇ sharík thá (Matth. 26 ; Marc. 14 ; Lúk. 22 ; Yoan. 13.) ihtimálan Masíh aur Rasúloṇ

ke sáth rát ko Beit Ạniyáh meṇ basar kartá thá (Marc. 11, o 11 o 19.—Lúk. 21, 37.); báwujúd is ke kisí na kisí tarah se us ne sardár káhin ke pás jáke saláh kí, ki Yasụ́ ko hawála kare (Lúk. 22, 4.). Háṇ bág i Gethsemane kí tanhái meṇ auroṇ ke sáth bhí jáyá kartá thá, jaisá Yoan. 18, 2 sábit kartí hai. Us jagah meṇ us ne Ḳhudáwand ko bose ke wasíle se (Marc. 14, 45.—Lúk. 22, 47 o 48.) muqarrarí dám (sháyad 39 yá 40 Rupae the) ke wáste pakaṛwáyá. Jab dekhá, ki Yasụ́ wáqịan maqtúl hone par thá, pachhtáke ḳhún ká dám haikal meṇ phenká, aur jáke apne taíṇ pháṇsí dí (Matth. 27.), aisá ki sháyad rassí ṭúṭí, aur únche se gir paṛke "us ká peṭ phaṭ gayá, aur us kí tamám antṛíáṇ nikal paṛíṇ" (Aạm. 1, 18.).

Ab báqí hai, ki ham is harakat kí wajh par kuchh gaur kareṇ. Aksar tín qism ke bayán pesh kiye játe haiṇ. Pahlá bayán yih hai, ki Yahúdáh ne haqíqatan Yasụ́ ko pakaṛwáná nahíṇ cháhá, balki us ne goyá aisá gumán kiyá: "Hamárá Ustád beshakk mauụ́da Masíh hai, yih bát us kí zindagí kí chál o afạ́l se sáf záhir o áshkár húí; lekin mạlúm hotá hai, ki apná qasd kamál tak púrá karne se ḍartá rahtá hai, is wáste maiṇ aisá bandobast karúṇgá, ki láchár hoke áp ko sab par Yahowáh se bhejá húá Masíh sábit kare. Sardár káhinoṇ ke kíne se us ko kuchh nuqsán nahíṇ pahunch saktá hai, kyúṇki mụjize ke wasíle zarúr apne taíṇ bacháwegá, jaisá pahle us ne kiyá (Lúk. 4, 30.—Yoan. 8, 59 o 10, 39.), aur maiṇ ḳhud un Rupaioṇ ke siwá, jo káhinoṇ se mujh ko mile, Ustád se ịzzat o ajr hásil karúṇgá." Magar is bayán par ịtiráz do tarah ke haiṇ, yạne pahlá yih, ki aisí fitrat o hikmat ká mansúba, kyá aglab hai, ki ek adná darje ká shaḳhs bándh sakegá? Kyúṇki malhúz i ḳhátir rahe, ki ham kahíṇ Yahúdáh ke ạlá darje ke hone kí taraf ishára nahíṇ páte haiṇ. Aur dúsrá ịtiráz yih hai, ki agar bayán i mazkúr i

bálá durust hotá, to albatta Khudáwand Yasú us ko aisí sakhtí se malámat na kartá (Matth. 26, 24.—Marc. 14, 21.—Lúk. 22, 22.—Yoan. 6, 70.—17, 12.—19, 11.), aur *aur* Rasúl is malámat meṇ shámil na hote (Lúk. 22, 3.—Aạm. 1, 18 o 20 o 25.). Háṇ Petros ko bhí Shaitán kahá (Matth. 16, 23.—Marc. 8, 33.), lekin yih sirf ek dafạ wáqị húá.

Dúsrá bayán, jo wajh i harakat i Yahúdáh kí nisbat kiyá játá, yih hai. Chúṇki Yasú ne use Shaitán kahá, aur Lạzar ke ghar meṇ dhamkáyá (Yoan. 12, 7.), us ne is gusse ke máre jáke sardár káhinoṇ ke sáth saláh kí, aur Khudáwand ko pakaṛwáyá. Magar harchand ham mán sakte haiṇ, ki sháyad gussa Yahúdáh ke dil meṇ maujúd thá, táham us ko harakat kí kháss wajh qabúl karne ke do ịtiráz haiṇ. Pahlá yih, ki wuh malámat, jis meṇ Masíh ne use Shaitán kahá, muddat i madíd kí thí, aur wuh tambíh, jo Khudáwand ne Lạzar ke ghar meṇ use dí, na sirf Yahúdáh ko, balki *aur* Rasúloṇ ko bhí dí (Matth. 26, 10.). Dúsrá ịtiráz yih hai, ki Yahúdáh píchhe pachhtáyá. Phir agar mahz gusse ke máre apne Ustád ko pakaṛwátá, kyúṇ bạd is ke apní harakat ke liye is qadr pachhtáyá, ki máyús hoke khud-kushí kí?

Tísrá bayán yih hai, ki Yahúdáh ne lálach ke báịs wuh burá kám kiyá, aur is ke subút meṇ khusúsan Yoan. 12, 6 mazkúr hotí hai. Is bayán ke barkhiláf bạz faqíh bahs karke kahte haiṇ, ki mahz lálach hargiz aisí harakat ká sabab nahíṇ ho saktá hai. Lekin ham yád kareṇ, auwalan yih, ki injíloṇ meṇ saríhan faqat lálach kí taraf ishára kiyá gayá. Sániyan, jumla i mazkúra i bálá ke sáth ham miláweṇ, jo 1 Timoth. 6, 10 meṇ likhá hai, "zar kí dostí sárí buráí kí jaṛ hai; jis ke bạze árzúmand hoke ímán kí ráh se bhaṭak gaye, aur áp ko tarah tarah ke gamoṇ se chhedá hai." Baibal kí tamám kitáb meṇ ham sirf ek *aur* shakhs ká zikr páte haiṇ, jo Yahúdáh Iskariotes se muqábala ho saktá hai,

aur wuh Puráne Ahd kí jild meṇ mausúm hai, yane Bilaám nabí. Donoṇ ne sachche Khudá ko jáná, donoṇ ne Muqaddas Iláh se suhbat rakhí; ek ne royá meṇ, dúsre ne rú-ba-rú Us ko dekhá, jis meṇ Báp ke Eklaute ká jalál záhir húá.—Donoṇ imtihán ke waqt gir pare, ná-rawá nafa ke jál meṇ phaṇskar, donoṇ qudrat i rahímí se jatáe gaye, aur Nabí o Rasúl ba maut i haulnák máre gaye. "Khudá ṭhaṭṭhoṇ meṇ nahíṇ uṛáyá játá; kyúṇki ádmí jo kuchh botá hai, so hí káṭegá. Is liye ki jo koí apne jism ke liye botá hai, so jism se kharábí hásil karegá" (Gal. 6, 7 o 8.).

Bazoṇ ne púchhá, kyúṇ Khudáwand ne aise shakhs ko Rasúloṇ kí jamáat meṇ shámil kiyá? Pahle uhde kí badnámí húí, aur dúsre Yahúdáh, agar Rasúl na hotá, to us baṛe gunáh meṇ sháyad giriftár na hotá. Aise suwál ke jawáb meṇ ham yih kahte haiṇ, ki saríhan ham to sabab nahíṇ batá sakte haiṇ, kis wáste ki farziyat kí bát hai, lekin isháre ke taur ham albatta kuchh kahne ke qábil haiṇ.

Yoan. 6, 64 se sábit hotá hai, ki Yasú apne pakaṛwánewále ko ibtidá se jántá thá; ab chúṇki niháyat karím o rahím thá, sháyad Us ká yih matlab thá, ki Yahúdáh ke wáste, agar mujh se dúr rahtá hai, koí ummed nahíṇ, lekin agar mere sáth rahtá, to mumkin hai, ki bach jáegá. Is khiyál ko sahíh taslím karke ham síkhte haiṇ, ki jo báteṇ Khudáwand ne kahíṇ kahíṇ daulat aur lálach kí bábat farmáiṇ, so na sirf auroṇ kí khátir balki khusúsan Yahúdáh kí khátir bhí bayán kíṇ. Masalan Matth. 6, 19—21 meṇ Us ne farmáyá "Mál apne wáste zamín par jama mat karo, jaháṇ kíṛá aur morchá kharáb karte haiṇ, aur jaháṇ chor sendh dete aur churáte haiṇ. Balki mál apne wáste ásmán par jama karo, jaháṇ na kíṛá, na morchá kharáb karte, aur na waháṇ chor sendh dete, na churáte haiṇ. Kyúṇki jaháṇ tumhárá khazána hai, wahíṇ tumhárá dil bhí lagá rahegá." Níz Matth. 13, 22

meṇ "Jo kánṭoṇ meṇ boyá gayá wuh hai, jo kalám ko suntá hai, magar is dunyá kí fikr aur daulat ká fareb Kalám ko dabá dete, aur wuh be-phal hotá hai." Aur Marc. 10, 25 meṇ "Súí ke náke se únṭh ká jáná, Khudá kí bádsháhat meṇ daulatmand ke dákhil hone se ásán hai." Yá Lúk. 16, 11 meṇ "Jab tum jhúṭhí daulat meṇ ímándár na rahe, to sachchí tumheṇ kaun supurd karegá?"

Ham nahíṇ kah sakte haiṇ, kitní dafa aur kaisí sargarmí se Khudáwand Yasú ne, jaisá Petros (Lúk. 22, 32.), aur *aur* Rasúloṇ ke wáste, waisá hí khusúsan Yahúdáh Iskariotes ke wáste duá máṇgí hogí; magar gunáh is par gálib húá. Masíh ko jismání áṇkhoṇ se dekhná. aur Us ke sáth suhbat rakhná, kisí ko halákat se nahíṇ bachá saktá hai, is amr ká subút Yahúdáh aur us kí qaum ke Faqíh haiṇ. Khabardárí un ko aur ham ko zarúr hai, aur jaisá un ko waisá ham ko bhí wuh zarúrí qaul sunáyá játá hai (Matth. 26, 41.), "jágo aur duá máṇgo, táki imtihán meṇ na paṛo: rúh to mustaidd, lekin jism sust hai."

---

§ 16.

Baz Díndár Musannifoṇ o Wáizoṇ kí Sarguzasht.

1., *Yoannes Marcus Injílí.*

Un chár injíloṇ meṇ se, jo Nae Ahd-náme meṇ rakhí, aur mustanad ṭhahráí gayíṇ, do gair-Rasúloṇ se tasníf húíṇ; báwujúd is ke, jaisá úpar ke bayán se sábit húá, donoṇ ko yane Marcus o Lúkas kí injíloṇ ko aisá samajhná cháhiye, ki goyá Petros aur Paulus kí hidáyat se mastúr húíṇ. Baz faqíhoṇ ne gumán kiyá, ki haqíqatan do yá tín shakhs the, yane Yoannes, Yoannes Marcus, aur Marcus; lekin un kí dalíleṇ pakkí malúm nahíṇ detí haiṇ.

Wuh bahs, yạne kyúṇkar Marcus Barnabás ká, jo firqa i Lewí se thá, bhánjá ho saká, agar us ke ábá o ajdád Romaní the, jaisá chand log mánte haiṇ, is tarah par radd ho saktí hai, ki Maria kí bábat Lúk. 1, 36 meṇ likhá hai, ki Elisabet kí, jo Lewí ke firqe se thí, rishtadár thí, maạ-házá Maria Yahúdáh ke gharáne se paidá húí. Albatta Baní Isráel ko Gintí 36, 7 meṇ hukm húá, ki "har shaḳhs apne hí ábáí firqe kí mírás se mutaạllaq" rahe, magar yih amr is maslahat se kiyá gayá, ki har firqe kí ḳháss milkiyat qáim rahe, aur gáliban yih bandobast jári thá, jab tak Ashúr aur Bábul ke bádsháhoṇ ne Yahúdíoṇ ko jiláwatan kiyá, bạd is ke ustuwár nahíṇ ho saká. Ạláwa is ke yád karná cháhiye, ki yih hukm Ḳhudá se is sabab muqarrar kiyá gayá, ki Baní Isráel apne apne firqoṇ meṇ judá rahke, ziyáda ásání se butparast qaumoṇ ke sáth milne se bach jáweṇ. Magar jab waqt ká púrá honá nazdík áyá, ki Ḳhudáwand Yasụ́, jo sab ádmíoṇ ká Naját-Dihinda hai, mujassam howe, wuh nahí áp se áp játí rahí, chunáṇchi na sirf firqe ápas meṇ mil gaye, balki *aur* qaumoṇ ke muríd un ke shámil-hál húe. Albatta yih bhí ho saktá hai, ki Marcus Yoannes ká aisá laqab thá, jaisá Paulus Saulus ká.

U'par kahíṇ bayán ho chuká, ki sháyad Marcus wuh jawán thá, jo us rát ko, ki Masíh pakaṛwáyá gayá, nangá bhág gayá (Marc. 14, 52.). Liházá bạz ạlim yih taslím karke, ki bág i Gethsemane us kí má Mariam ká mạl thá, jaisá albatta us ká ek ghar Yarúsalam meṇ thá (Aạm. 12, 12.), dạwá pesh karte haiṇ, ki Marcus ká gharáná daulatmand thá. Mạlúm hotá hai, ki us kí má muddat se díndár aur Masíhíoṇ se shámil thí, nahíṇ to kyúṇ wuh us ke ghar meṇ jamạ ho rahe the, jab Petros ne Ḳhudá kí qudrat ke wasíle Herodes ke háth se riháí pái? Is sabab se *Jạlí Origenes* kí kitáb meṇ marqúm hai, ki Marcus sattar shágirdoṇ meṇ se ek thá,

aur bahutoṇ ke sáth Masíh ke ek qaul se ṭhokar kháke, inhiráf karke lauṭ gayá (Yoan. 6, 60 o 66.), lekin bạdhú Petros kí tạlím se tauba kí, aur yúṇhíṇ is gair-mụtabar jild meṇ 1 Pet. 5, 13 kí taraf ishára kiyá gayá.

Jab Rasúloṇ kí Ạmm Majlis (Aạm. 15.) Yarúsalam meṇ ho chukí, Marcus ne Paulus o Barnabás ke sáth do-bára manádí ká safar karná cháhá; lekin chúṇki peshtar (Aạm. 13, 13.) un se judá hoke Yarúsalam ko lauṭá, Paulus rází nahíṇ húá, yaháṇ tak ki us ke aur Barnabás ke darmiyán iḳhtiláf paṛá, jaisá § 6 meṇ zikr kiyá gayá. Chand log samajhte haiṇ, ki Marcus ke is ạláhida hone ká báịs yih thá, ki wuh hanoz kuchh taạssub rakhtá, aur Paulus ke ázád ḳhiyál o afạl ná-munásib jántá thá, aur is dạwe ke subút meṇ wuh muạmala pesh karte haiṇ, jo Galataioṇ ke 2 báb meṇ Petros o Barnabás kí nisbat mastúr hai. *Aur* log ṭhahráte haiṇ, ki Marcus safar kí diqqat aur bakheṛe se ḍarke ạláhida ho gayá. Ḳhair jo ho so ho, is meṇ shakk nahíṇ ho saktá hai, ki mim-bạd Paulus aur us ke darmiyán dostí phir qáim húí, kyúṇki Rasúl kí pahlí asírí i Roma meṇ wuh us ke sáth thá (Kol. 4, 10.—Filem. 24.).

Mạlúm hotá hai, ki Paulus kí riháí ke waqt Asia ko gayá thá, kyúṇki 1 Pet. 5, 13 ke muwáfiq Petros ke sáth Bábul meṇ Kalám sunátá rahá, aur dar hále ki 2 Tim. 4, 11 ke bamújib Paulus ne cháhá, ki Timotheos use sáth le áwe, ham samajh sakte haiṇ, ki Asia se Europa meṇ jáne ko thá. Níz Petros aur Paulus ke sáth Roma meṇ hoke sháyad us ne pahle kí hidáyat se qaríb san 68 Ịswí meṇ apní Injíl tasníf kí, jaisá § 10 meṇ bayán húá.

Kahání ke rú se ham síkhte haiṇ, ki donoṇ Rasúloṇ kí shahádat ke bạd, Misr ke shahr i Iskandariya ko rawána húá, waháṇ kalísiá ko qáim kiyá, aur us ká pahlá Usqúf hoke muḳhálifoṇ se qatl kiyá gayá. Jánná cháhiye, ki mulk i Itália ke shahr i Venezia meṇ Marcus kí baṛí ịzzat qadím se

hotí hai, yahán tak ki us shahr ke rahnewále use apná pír jánte hain, aur Muqaddas Marcus ká sher (jo shahr ká alam aur jhandá hai) tamám dunyá men mashhúr hai. Shahr ke bare girje-ghar men, jo pánch qubbon se muzaiyan aur 500 sang i marmar ke sutún se árásta, aur pachhíkárí kharanje se pairásta hai, aur Muqaddas Marcus ká jáma girjá-ghar kahlátá hai, kahání ke mutábiq Marcus ká badan, jo fareb ke wasíle Iskandariya se san 827 Íswí men chhuráyá gayá, aur us kí Injíl kí asl rakhí gayí hai, lekin yih bát albatta galat malúm hotí hai.

2., *Lúkas.*

Tísre Injíl-nawís kí bábat ham sirf thorí sí báten jánte hain. Baz log gumán karte hain, ki wuhí shakhs hai, jo ba nám i Lucius Kyrenaios yá mahz Lucius ke nám se Aam. 13, 1 aur Rom. 16, 21 men mausúm hai, lekin yih sahíh nahín; balki Lúkas (Λουκᾶς) gáliban "Lucanus" (jo Latíní zubán ká ek ism hai) se mukhaffaf kiyá gayá. Hikáyaton ke muwáfiq shahr i Antiokheia men paidá húá, aur chúnki Kol. 4, 14 men Paulus Rasúl ne use "piyárá tabíb" kahá, gumán i gálib hotá hai, ki apní jawání men tibábat síkhí.

Baibal men ba nám ham us ká zikr jumle i mazkúr i bálá ke siwá sirf Filem. 24, aur 2 Tim. 4, 11 men páte hain; lekin bahut faqíhon ke nazdík yih amr, ki Aamál kí kitáb men kahín ibárat síga i jama mutakallim aur kahín síga i gáib rakhtí, sikhlátá hai, ki Lúkas, jo Aamál ká musannif hai, kabhí Paulus ke sáth safar kartá thá. Chunánchi 16, 11 se 17 áyat tak, yane Troas se Filippoí tak, Lúkas Rasúl ke sáth thá. Badhú ihtimálan Filippoí men rahkar 20, 5 ke mutábiq Paulus se phir mil gayá, aur Yarúsalam kí taraf rawána húá (21, 18.), phir us kí taraf koí ishára muyassar nahín hai, jab tak Paulus Romaní hákim Festus ke hukm

ke bamújib shahr i Roma ko rawána húá (27, 1.). Báwujúd is ke qaríb-ul-fahm hai, ki Kaisareia kí qaid meṇ, kis wáste ki Rasúl ke dostoṇ ká áná mana nahíṇ thá (24, 23.), aksar auqát muláqát kartá rahá. Tamám safar meṇ Lúkas Rasúl ke sáth thá, jaisá 27 o 28weṇ báboṇ se sáf sábit hotá hai; bad is ke chúṇki Filemon aur Kolassíoṇ ke khattoṇ meṇ us ká zikr (us meṇ ba nám i "ham-khidmat") kiyá gayá, aql cháhtí hai, ki asírí meṇ use chhoṛ nahíṇ diyá. Ákhirí khabar jo Jild i Muqaddas meṇ likhí hai, so 2 Timotheos ká khatt bayán kartá hai, is mane meṇ ki sab sáthí log chale gaye, khwáh Injíl ke kám ke liye, jaise Crescens aur Títus, khwáh apní khushí ke wáste, jaisá Demas, faqat Lúkas us ká diyánatdár rafíq sábit rahá.

Do aur bátoṇ ká patá bazoṇ kí samajh meṇ Injíl meṇ lagtá hai, yane pahle Lúkas sháyad un Yúnáníoṇ meṇ se ek thá, jinhoṇ ne Yasú ko dekhná cháhá (Yoan. 12, 20 o 21.). Is bát ke subút meṇ ham albatta itná kah sakte haiṇ, ki Kolossíoṇ ke khatt ke 4, 11 meṇ chand logoṇ ká aisá zikr hotá hai, ki makhtúnoṇ, yane aslí Yahúdíoṇ yá Yahúdí murídoṇ meṇ se the, aur bad is ke 12, o 14wíṇ áyatoṇ meṇ Epáfras, aur Lúkas, aur Demas ke nám liye játe haiṇ, goyá ki un ke barábar, yane makhtún nahíṇ the.

Dúsrí bát yih hai, ki wuh shakhs jo 2 Kor. 8, 18 meṇ ba alfáz i "aur ham ne us ke" (Títus ke) "sáth us bhái ko bhejá, jis kí taríf Injíl ke sabab sab kalísiáoṇ ke darmiyán hai" mazkúr hotá hai, Lúkas thá, chunánchi Inglistán kí Duá i Amím kí jild kí ek kháss duá meṇ is bát kí taraf ishára kiyá gayá. Is dawe ke subút meṇ ham yih kah sakte haiṇ, ki khatt i mazkúr ke kaí ek nuskhoṇ ke akhír meṇ likhá hai, ki maktúb Korinthíoṇ ke nám par Títus aur Lúkas ke háth se bhejá gayá.

Jo aur báteṇ kaháníoṇ meṇ us kí nisbat marqúm haiṇ, yane yih, ki 70 shágirdoṇ meṇ se ek, yá un do meṇ

se ek thá, jo Emmáus ko játe the, yá musawwir hoke Ḳhudáwand Yasụ́, aur us kí má Maria, aur ḳháss Rasúloṇ kí taswíreṇ khínchíṇ, so sab qábil i ịtibár nahíṇ samjhí játí haiṇ. Paulus kí shahádat ke bạd, hikáyatoṇ meṇ likhá hai, us ne Fráns, yá Itália, yá Dalmatia, yá Makedonia meṇ Kalám sunáyá, aur ḳhwáh Qustuntuniya, ḳhwáh shahr i Patras meṇ (jaháṇ Andreás Rasúl shahíd húá) 70 yá 80 baras ká hoke, ek zaitún ke daraḳht par laṭkáyá jáke márá gayá.

3., *Filippos Diakonos.*

Báwujúde ki § 1 meṇ is shaḳhs ká kuchh mufassal zikr ho chuká, táham is wáste ki qadím meṇ bhí is kí aur Filippos Rasúl kí bábat tazabzub wáqị húá, ham ek do bátoṇ kí taraf, jo us se ḳhásskar ịláqa rakhtí haiṇ, yaháṇ mutawajjih howeṇ. Chúṇki Kalám sunáne meṇ us ne koshish kí, wuh ba laqab i "*Injílí,*" yá "*Injíl ká wáịz*" mạrúf ho gayá, aur harchand kahíṇ sáf nahíṇ likhá hai, ki wuh sát Diakonoi Yúnání the, tau bhí yih bát aglab hai, kyúṇki Yúnání-máil Yahúdí kuṛkuṛáe (Aạm. 6, 1.), aur un ko rází karne ke liye sháyad sab un meṇ se chun liye gaye. Aglab hai ki wuh, jo "Yúnání-máil Yahúdí" [Ἑλληνισταί] kahláe, ziyádatar hisse meṇ pakke Yahúdí hoke Masíhí ban gae, is tarah ki wuh na Kanaạ́n balki aur wiláyatoṇ meṇ, jaháṇ Yúnání zubán ḳhúb járí thí, paidá húe.

Ham yaqín kar sakte haiṇ, ki Filippos Injílí bahut achchhá aur apní nekí ke sabab mashhúr shaḳhs thá, jaisá Aạmál kí kitáb se sáf záhir hotá hai. Shahr i Kaisareia meṇ Filippos muddat tak búd o básh kartá thá, aur waháṇ § 1 ke bayán ke bamújib Paulus us ke pás rahá, is se pahle ki asír hone ko Yarúsalam meṇ gayá. Aạm. 21, 9 se ham síkhte haiṇ, ki jaisá dúsroṇ ko sargarmí aur koshish se Kalám sunátá thá, waisá hí apne ghar ká achchhá bandobast bhí kartá thá,

kyúṇki us kí chár kúṇwárí beṭíáṇ jismání aish o ishrat tark karke Khudáwand kí manádí ke kám meṇ mashgúl rahíṇ, aur sháyad Paulus Rasúl ke khiyál meṇ Filippos ká Khudáparast ghar maujúd thá, jab us ne Timotheos aur Títus ko apne khattoṇ meṇ kalísiáoṇ ke nigahbánoṇ kí chál par hukm kiyá. Ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki Filippos kaháṇ mar gayá, kyúṇki kahíṇ farmáyá gayá, ki shahr i Tralles (Asia i Kochak) meṇ, kahíṇ yih ki Kaisareia meṇ rihlat páí.

4., *Aquila aur Priscilla.*

Jaisí Filippos aur us ke ghar kí bábat taríf kí gayí, waise hí ham is zauj kí nek-námí par tákíd kar sakte haiṇ. Shahr i Korinthos meṇ Paulus un se mil gayá, pahle is sabab ki un ká aur Rasúl ká ek hí pesha, yane khaima-dozí thá, lekin badhú un kí suhbat ká *aur* báis, yane ímán kí yak-jihatí sábit húí, (dekho jo § 6 meṇ is amr ke haqq meṇ likhá hai). *Aur* bahut Yahúdíoṇ ke sáth sháhansháh Claudius ke hukm ke bamújib Roma se nikálá jáke[1]) wuh Korinthos meṇ áe; aur waháṇ se Rasúl ke sáth Efesos ko gaye (Aam. 18, 18 o 19.), jaháṇ unhoṇ ne Apollos ko Masíhí Dín kí talím ziyáda durustí se batáyí, jaisá § 6 ke ákhir meṇ mazkúr húá. Malúm hotá hai, ki chand muddat tak Asia meṇ rahke, phir Roma ko rawána húe, kyúṇki Rom. 16, 3 meṇ Paulus un ko salám bhejtá hai. Chauthí áyat se ham síkhte haiṇ, ki unhoṇ ne

1) Romaníoṇ ke ek mashhúr muwarrikh ba nám i Suetonius ne likhá "Judaeos impulsore Chresto assidue tumultuantes Roma expulit," yane "Yahúdíoṇ ko, jo Chrestus se tahrík páke hamesha fasád karte the, Roma se nikálá." Is jumle ká matlab ihtimálan yih hai, ki muwarrikh i mausúf ne Khudáwand Yasú ká nám kahíṇ sunke gumán kiyá, ki Masíhí aur Yahúdí ek the, aur chúṇki Yahúdí aksar fasád karte the, us ne is bát kí tuhmat Masíh ke nám par lagá dí.

Rasúl ko bare khatre se bacháyá, magar ham nahíṇ kah sakte haiṇ, kab aur kaháṇ yih amr wáqi húá. Roma se wuh do-bára Efesos ko laute, jaisá 2 Tim. 4, 19 sábit kartí hai, aur is waqt ke bad ham ko un kí bábat aur koí mutabar khabar muyassar nahíṇ hai.

Yúnání aur Romaní Masíhí Aquila aur Priscilla kí barí izzat karke batáte haiṇ, ki Aquila Usqúf (sháyad shahr i Herakleia ká) thá, aur yih ki donoṇ shahíd húe. Jo nám i Prisca 2 Tim. 4, 19 meṇ marqúm hai, gáliban wuhí hai, jo Priscilla *aur* kahíṇ likhá gayá. Ákhiran yih malhúz i khátir rahe, ki baz faqíh gumán karte haiṇ, ki Aquila haqíqatan mukátib yá ázád hoke ek Romaní amír Pontius náme ke muwáfiq mausúm húá, lekin chúṇki Lúkas ne Aam. 18, 2 meṇ sáf likhá, "jis kí paidáish Pontus kí thí," aur wuh Romaníoṇ kí ráh o rasm se khúb wáqif thá, malúm hotá hai, ki Aquila wáqian Pontus meṇ, jo Asia i Kochak ká ek zila thá, paidá húá.

Aur mashhúr Masíhíoṇ ke nám o nishán fulán fulán jagah mazkúr húe haiṇ, masalan Barnabás ká nám o nishán § 3 ke ek háshiye meṇ, Timotheos, aur Sílás, aur Apollos ke nám o nishán § 6, aur Erástos ká § 7 ke fulán háshiyoṇ meṇ; Filemon aur Onesimos ke nám o nishán Filemon ke, aur Títus o Sílás ke nám o nishán Títus ke khatt ke bayánoṇ meṇ marqúm húe haiṇ.

---

§ 16.

Masíhí Kalísiá kí kháss Ídoṇ ká bayán.

Baní Isráel par Sabt ká roz, yane Saníchar ko mánná farz thá (Khur. 20, 8—11.), is wajh se, auwalan ki Khudá

ne dunyá ko chha din meṇ paidá karke sátweṇ din árám kiyá, aur ḳhud un ko Misr kí gulámí se ázád kiyá; aur sániyan, is wajh se, ki jaisá ḳhatna, waisá hí Sabt unheṇ Gair-Qaumoṇ se alag hone kí ek qism kí nisháni o ạlámat húí (Ḳhur. 31, 17.—Istis. 5, 15.—Yaḳhezeqel 20, 12.). Balki saḳht sazáeṇ Yahowáh ne un par muqarrar kíṇ, jo is hukm ko nahíṇ púrá karte the (Ḳhur. 31, 14 o 15.—Ginti 15, 32—36.). Chunáṇchi pichhle Yahúdí baṛí tákíd, háṇ taạssub ke sáth use bajá láte the, aisá ki Ḳhudáwand Yasú ne munásib jáná, un ko samjháná (Marc. 2, 27 o 28.): "Sabt ká din insán ke wáste húá, na insán Sabt ke din ke wáste. Pas Ibn i Ádam Sabt ke din ká bhí Ḳhudáwand hai."

Ab jo koí púchhe, ki Masíhí logoṇ ne is bát meṇ tabaddul kyúṇ kiyá? to jawáb do tarah ká hai. Auwal chúṇki Sabt Baní Isráel ko Gair-Qaumoṇ se judá hone ká ek qism ká nishán thá, yih nishán Masíhí Dín kí ḳhátir, jo sab insánoṇ ko ímán ke wasíle Ḳhudá ke farzand banátá hai, maqsúd nahíṇ ho saktá hai. Dowum Puráne Ạhd ke waqt meṇ ḳhusúsan dunyá kí *paidáish* ko yád karná zarúr thá, aur chúṇki Ḳhudá ne sátweṇ din apne is kám se árám kiyá, Sabt ká roz ráij húá. Magar Nae Ạhd meṇ dunyá kí *naját* kí taraf tawajjuh dí játí hai, aur yih Masíh ke jí uṭhne ke wasíle kamál tak pahunchí. Liházá dar hálate ki wuh bát hafte ke pahle din wáqị húí, Masíhíoṇ ko Itwár ká roz muqaddas jánná niháyat lázim o munásib hai.

Injíl meṇ Yoan. 20, 19 o 26 aur Aạm. 20, 7 ke siwá 1 Kor. 16, 1 o 2 aur Mukásh. 1, 10 meṇ Itwár kí bandagí yá taqdís ká nishán kiyá gayá. Aur kaí ek buzurgoṇ kí kitáboṇ (masalan Barnabás, Ignatius, Yustinus Martyr, Eusebios[1]) meṇ sáf

[1]) *Barnabás* ke ḳhatt i ạmm ke 15weṇ báb meṇ likhá hai: Ὁρᾶτε, πῶς λέγει οὐ τὰ νῦν σάββατα ἐμοὶ δεκτὰ ἀλλ' ἃ πεποί-

sáf us ká zikr páyá játá hai. Shurú meṇ to aksar Masíhí log Yahúdí bháíoṇ ko ṭhokar se bacháne ke liye Itwár ke siwá Sabt ko bhí mánte the, jaisá háshiye se sábit hotá hai, lekin yih rafta rafta mauqúf húá.

ηκα, ἐν ᾧ καταπαύσας τὰ πάντα ἀρχὴν ἡμέρας ὀγδόης ποιήσω, ὅ ἐστιν ἄλλου κόσμου ἀρχήν. Διὸ καὶ ἄγομεν τὴν ἡμέραν τὴν ὀγδόην εἰς εὐφροσύνην, ἐν ᾗ καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν καὶ φανερωθεὶς ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανούς.

"Dekho, jaisá Wuh kahtá hai, hál ke Sabt mujhe manzúr nahíṇ, balki wuh jo maiṇ ne (muqarrar) kiye, jis (din) sab kuchh tamám karke maiṇ áṭhweṇ roz, yane ek dúsre jahán ká shurú (muqarrar) karúṇgá. Is liye ham áṭhweṇ roz ko bhí khushí ke taur par mánte haiṇ, jis meṇ bhí Yasú murdoṇ se jí uṭhá, aur (badhú) záhir hoke ásmán par chaṛh gayá.

Ignatius ad Magnesios cap. 9: Μηκέτι σαββατίζοντες ἀλλὰ κατὰ κυριακὴν ζωὴν ζῶντες, ἐν ᾗ καὶ ἡ ζωὴ ἡμῶν ἀνέτειλεν.—"Áge ko Sabt ko nahíṇ mánke, balki Khudáwand kí zindagí ke muwáfiq apní zindagí káṭke, jis (Itwár ke din) meṇ bhí hamárí zindagí hone lagí."

Yustinus Martyr ne apní us tasníf meṇ, jo ba nám i "Apologia Prima" mashhúr hai, (cap. 67.) yih farmáyá: "Aur us roz meṇ, jo Itwár ("Aditya-bár," "Ravi-bár") yane "Yaum-ush-shams" [τῇ τοῦ Ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ] kahlátá hai, sab jo shahroṇ yá dihát meṇ baste haiṇ, ek hí jagah jamá hote haiṇ, aur Rasúloṇ kí tasnífát yá Nabíoṇ ke maktúbát paṛhte haiṇ, jis qadr ki fursat hotí hai. Bad-az-án ham sab uṭhke duá mángte haiṇ, aur jaisá ham kah chuke, jab hamárí duá ho chukí, to roṭí aur mai aur pání le áte haiṇ, aur mír i majlis usí taríqe ke mutábiq hatt-al-maqdúr duáeṇ aur shukr bajá látá hai, aur majlis muttafiq hoke kahtí hai, Ámín. Aur har ek ko taqsím kí játí hai, aur wuh us meṇ, jis par barakat dí gayí, sharík hote haiṇ, aur Diakonoi kí marifat un ko, jo gair-házir haiṇ, bakhra bejhte haiṇ. Aur wuh jo máldár

Íd i Fasah ká teohár do báton kí, yane Khudáwand ke mar jáne aur jí uthne kí yádgárí ke liye muqarrar húá, is tarah ki Juma Us ke maslúb hone aur Itwár Us ke qiyám ke roz hain. Baz log gumán karte hain, ki 1 Kor. 5, 7 o 8 is Íd kí taraf ishára kartí hain, magar yih bát wázih nahín hai. Kis waqt se Kalísiá ne is teohár ko máná, ham nahín kah sakte hain, lekin itná yaqín láná cháhiye, ki buzurg Polykarpos ne, jo Yoannes Rasúl ká shágird aur Smyrna ká Usqúf thá, jab Roma ko san 162 Íswí men wahán ke Usqúf Aniketos kí muláqát ke wáste gayá, aisá zikr kiyá, ki Yoannes ne bhí ise máná. Us waqt se kalísiáon ke darmiyán (yane Asia kí kalísiáen ek taraf aur Kanaán, Misr aur Magrib

---

aur razámand hain, ba qadr i apní istitáat dete hain. Aur jitná jama hotá, mír i majlis ko supurd kiyá játá hai, jo yatímon aur bewáon kí madad kartá hai, aur un kí jo bímárí yá kisí aur wajh se muhtáj aur qaidí hain, aur ajnabíon kí, jo hamáre darmiyán rahte hain. Al-garaz wuh un sab kí, jo ihtiyáj ke mutahammil hain, khabar letá hai. Lekin Itwár wuh roz hai, ki jis men ham sab apní ámm jamáat rakhte hain, kis liye ki wuh pahlá din hai, jis men Khudá ne táríkí o haiyúla men tabaddul wuqú men láke dunyá ko paidá kiyá, aur (is liye) ki Yasú Masíh, hamárá Munjí usí roz murdon se jí uthá. Kyúnki wuh usí roz jo Zuhl (Saníchar) ke roz se peshtar hai ("yane Juma ko") maslúb húá; aur Zuhl ke roz ke bad, jo Itwár hai, Us ne apne Rasúlon aur shágirdon par záhir hoke wuh báten, jo ham ne áp ke rú-ba-rú muláhaza ke liye pesh kín, sikháín.

Eusebios kí Kalísiá kí Tawáríkh 4, 23 aur 24 aur 26 men us jild ká, jo "Constitutiones Apostolicae" kahlátí hai, zikr húá, aur us ke 10, 23 men likhá hai: Τὸ σάββατον μέντοι καὶ τὴν κυριακὴν ἑορτάζετε ὅτι τὸ μέν δημιουργίας ἐστὶν ὑπόμνημα, ἡ δὲ ἀναστάσεως.—"Lekin tum Sabt ko aur Khudáwand" (ke din, yane Itwár) "ko mánte ho, kyúnki wuh paidáish kí, yih qiyám kí, yádgárí hai."

kí kalísiáeṇ dúsrí taraf thíṇ) is amr kí nisbat bahs ráij húí, ki kis táríḳh teohár ko mánná cháhiye.

Asia kí kalísiáoṇ ká dastúr thá, Yahúdíoṇ ke muwáfiq din ká kuchh ḳhiyál na rakhná, balki hamesha Nisan mahíne kí 14wíṇ *táríḳh* ko yád, aur is hisáb ke bamújib sab kuchh muqarrar karná. Chunáṇchi maslúbí o qiyám ke din hafte ke har roz meṇ wáqi ho sake. Dúsroṇ ká dastúr thá, na táríḳh balki *din* kí tákíd karná, is tarah ki agar Nisan mahíne ká 14wáṇ roz Juma ho, to use maslúb hone ká din samajhte the, nahíṇ to us Juma ká roz, jo Nisan mahíne kí 14wíṇ táríḳh ke bad wáqi húá, iḳhtiyár karte the. Un ká, jo hamesha 14wíṇ táríḳh ko mánte the, ek ḳháss laqab (yane Τεσσαρεσκαιδεκατῖται, "Quartadecimani") "chaudahweṇ din ke mánnewále" rakhá gayá.

Pahle is bahs ke sabab kalísiáoṇ ke darmiyán iḳhtiláf na pará, lekin san 190 Íswí meṇ Roma ke Usqúf Victor ne niháyat barí takrár kí, is qadr ki us ne dúsroṇ ko apní kalísiá ke mutaallaq na rahne diyá. Aur agarchi buzurg Eirenaios ne us ko malámat ká ḳhatt bhej diyá, is mazmún ká ki Rasúloṇ ne kisí par bojh na rakhá, na kháne, na píne, na Ídoṇ kí bábat (dekho jo Yarúsalam ke Rasúloṇ kí Majlis aur Paulus Rasúl ke haqq meṇ úpar likhá hai), táham Victor mutamarrid hoke nahíṇ rází húá. Malúm hotá hai, ki firqa i mausúf chhaṭhí sadí meṇ mafqúd ho gayá.

Íd i Pentekost, jo Íd i Fasah ke bad sátweṇ hafte meṇ muqarrar hai, apná nám Yúnání zubán se letí hai, jis meṇ ἡ πεντηκοστὴ ἡμέρα pacháswen roz ke mane rakhtí hai. Lafz kí bábat wuh bhí dekho jo úpar likhá hai. Ham is ko is sabab se mánte haiṇ, ki usí roz Rúh-ul-Quds shágirdoṇ par názil húí. Harchand kahíṇ kuchh sáf marqúm nahíṇ hai, táham gumán i gálib hai, ki shurú hí se Masíhí logoṇ ne ise yád kiyá, pahle Yahúdíoṇ ke sáth (dekho Aam. 20, 16.), aur píchhe un se alag hoke. Aur jaise Baní Isráel

fasl kí tamámí ká teohár us waqt karte the, waise hí Masíhí Pentekost ke din ko Rúh ke pahle phal (Rom. 8, 23.), yane Kalísiá ká qáim honá, aksar yád karte the. Pentekost kí Íd ká kháss zikr ham buzurg Tertullianus, Origenes, aur Augustinus kí kitábon men páte hain. Íd ká Yúnání nám bhí kaí ek wiláyatí zubánon men ab tak khúb ráij o sháí hai.

Bare Din kí Íd, jo December mahíne kí pachíswín táríkh men mání játí hai, ham ko Khudáwand ká mujassam paidá hone kí yád dilátí hai, aur hálán ki baz faqíh dawá karte hain, ki is táríkh ko Khudáwand Yasú paidá na ho saká, kis wáste ki Lúk. 2, 8 men likhá hai: "Us mulk men galla-bán the, jo maidán men rahte, aur rát ko bárí bárí apne galla kí chaukí karte the," is matlab se ki Kanaán men us waqt sardí hotí hai, aur galla-bánon ká dastúr nahín hai, mawáshí ko tamám rát maidán men rahne dená; táham is dawe ká aur koí subút nahín hai, magar yih, ki áj kal aisá dastúr nahín. Lekin kaun kah saktá hai, ki qadím men kyá taríqa járí thá; aláwa is ke sháyad usí sál ziyáda sardí yá kasrat i bárish nahín húí ho.

Balki ek wiláyatí sáhib i ilm kí tahqíq se gumán i gálib hotá hai, ki pachíswín táríkh durust hai, kyúnki Haggai nabí kí kitáb ke 2, 18 men likhá hai: "Áj se, aur is se peshtar ke waqt par gaur karo; nauwen mahíne kí 24wín táríkh se, yane jis din se, ki Khudáwand kí haikal kí bunyád dálí gayí, gaur karo." Ab ham sab jánte hain, ki Khudáwand Yasú ne apne badan ko haikal se tashbíh dí, jaisá Yoan. 2, 19 men likhá hai, chunánchi samajh men átá hai, ki nabí na sirf ámm ke taur balki nubúwat ke taur par bhí bolá. Yahúdí log Nisan yá Abíb ke mahíne ko sál ká pahlá mahína jánte the, aur yih hamáre chauthe mahíne (April) se mil játá hai. Lekin agar ham is se 9wen mahíne tak ginte hain, to haqíqatan 25wín táríkh December kí wáqi hotí hai, kyúnki Yahúdí dastúr ke bamújib 24wín táríkh hamárí 25wín

táríkh ke chha baje shám tak jári hai. Balki yih ajíb bát bhí niklí, ki isí táríkh ko aksar Baní Isráel meṇ se ghar ghar battí aur mashal jaláte the, kis wáste ki haikal kí tajdíd kí Íd mánte the. Pas wiláyatíoṇ ká taríqa Baṛe Din kí Íd ke liye, ek darakht par battí roshan karní, us rasm se mushábah hai. Chunánchi khúb malúm hotá hai, ki ham Masíhí log Khudáwand kí paidáish ká din sahíh táríkh par yád karte haiṇ. Yih albatta taajjub ká báis hai, ki faqat qaríb san 376 Íswí se Baṛe Din kí Íd Magrib (yane Europa) se Mashriq (yane Asia kí taraf phail gayí. Is ke baraks *Epifaneia kí Íd*, jis ká zikr úpar kiyá gayá, aur jo January kí chhaṭhí táríkh par muqarrar hai, Asia se Europa kí taraf ráij húí. Us qadím kitáb meṇ, jo "Constitutiones Apostolicae" kahlátí hai, 9weṇ mahíne kí 25wíṇ táríkh (yane Baṛe Din) kí Íd se mausúm hai.

Roz i Suúd kí Íd, jaisá malúm hotá hai, faqat Nikaia kí Majlis i Ámm san 325 Íswí ke bad muqarrar húí. Aur *Taslís kí Íd*[1]), jo goyá Baṛe Din, Íd i Fasah, aur Pentekost kí Íd ke teoháron ká khulása hai, musannif kí dánist meṇ faqat san 1405 Íswí se pukhta taur par muqarrar o ráij húí. Dekho Pierre D'Ailly, ek mashhúr Fránsis muallim ke waz kí kitáb.

---

1) Taslís kí Íd matan meṇ is liye *aur* Ídoṇ ká khulása kahá gayá, ki Baṛe Din meṇ ham Khudá Báp kí mihrbání yád karte haiṇ, ki Us ne apne piyáre eklaute Beṭe ko hamárí khátir dunyá meṇ bhej diyá. Íd i Fasah meṇ ham Khudá Beṭe kí mahabbat yád karte haiṇ, ki Wuh hamáre gunáhoṇ ke wáste mar gayá, aur hamárí rástbází ke liye jí uṭhá. Pentekost kí Íd meṇ ham Khudá Rúh-ul-Quds kí rahmat yád karte haiṇ, ki Wuh hameṇ pákízagí bakhshne aur kull sachái meṇ pahuncháne ke liye utrí.

§ 17.

Ahálí i Kalísiá kí Kaifiyat. Uhdon aur Marásim i Ibádat ká bayán.

PAHLÁ HISSA.

Músá kí chauthí kitáb meṇ, jo Gintí kí kahlátí hai, áṭhweṇ báb kí 11wíṇ áyat meṇ likhá hai, "aur Hárún Lewioṇ ko Baní Isráel meṇ se hiláne kí qurbání ke taur par Ḳhudáwand ke rú-ba-rú guzráne, táki wuh Ḳhudáwand kí ḳhidmat-guzárí kareṇ." Aur phir 18 o 19wíṇ áyatoṇ meṇ marqúm hai, "aur Baní Isráel ke sab palauṭhoṇ ke badle main ne Lewíoṇ ko le liyá hai. Aur maiṇ ne Baní Isráel meṇ se sab Lewí Hárún aur us ke beṭoṇ ko de diye, táki jamáạt ke ḳhaime meṇ Baní Isráel kí jagah ḳhidmat-guzárí kareṇ, aur jab Baní Isráel maqdis ke nazdík áweṇ, wabá Baní Isráel par na áwe." Yạne manqúl i mazkúr i bálá se sábit hotá hai, ki Baní Isráel ke darmiyán sirf ek, Lewí ke firqe par jamáạt ke ḳhaime kí ḳhidmat karná farz thá, aisá ki wuh goyá tamám qaum ke ịwazí hoke, apne ḳháss kám ke liye judá kiye gaye the. Lekin yih bandobast hamesha ká nahíṇ, sirf muddat ká thá, yạne faqat Ánewále kí ámad tak, Jis ne sab ádmíoṇ ko judáí kí hálat se Ḳhudá se milá diyá. Aur yih bát, ki wáqịan Lewíoṇ kí ḳhidmat-guzárí sirf muddat tak matlúb thí, us peshíngoí se záhir hotí hai, jo Paid. 49, 10 meṇ likhí hai, "Yahúdáh se riyásat ká ạsá judá na hogá, aur na hákim us ke páṇwoṇ ke darmiyán se játá rahegá, jab tak ki Sailá" (yạne Árám Bakhshnewálá, Masíh) "na áwe;

aur qaumeṇ us ke pás ikaṭṭhí hoṇgí," dekho bhí Ibráníoṇ 7, 14.

Liházá mánná cháhiye, ki jab Khudáwand Yasú ke mujassam hone, mar jáne, aur jí uṭhne se wuh "hukmoṇ kí dastáwez, jo hamáre mukhálif thí, hamárí bábat miṭá ḍálí gayí, ek aisí *firqe* kí khidmat-guzárí, jis meṇ koí sirf paidáish ke sabab o wasíle dákhil ho saká, mauqúf kí gayí. Háṇ tab wuh súrat qáim húí, jo Petros ne apne pahle khatt ke 2, 9 meṇ mastúr kiyá, "lekin tum barguzída khándán, bádsháhí káhinoṇ ká firqa, muqaddas qaum, aur kháss log ho," is máne meṇ, ki yih nám sab ímándároṇ par rakhe gaye haiṇ, aur isí tarah sab sachche Masíhíoṇ ko goyá káhinoṇ ká haqq, yáne Khudáwand Yasú ke wasíle se Khudá kí dargáh o huzúr áná, hásil húá.

Istisná ke 12weṇ báb se ham jánte haiṇ, kaisí tákíd se Yahúdíoṇ par hukm húá, apní kháss bandagí *aur* kisí jagah meṇ nahíṇ bajá láná, magar Yarúsalam meṇ, jaháṇ haikal thí. Masalan 13 o 14wíṇ áyatoṇ meṇ marqúm hai, "tú áp se chaukas rah, aur apní sokhtaní qurbáníáṇ har ek jagah, jo nazar áwe, mat guzrán; magar usí jagah jise Khudáwand tumháre firqoṇ meṇ se ek ke darmiyán chun legá." Aur phir 17wíṇ áyat meṇ likhá hai, "lekin tú apne galle, aur mai, aur tel kí dahyakíáṇ, aur apne gáe bail, aur bheṛ bakrí ke palauṭhe, aur apní mannatoṇ kí chízeṇ, jo tú máne, aur apní khushí ke hadye, aur wuh qurbáníáṇ, jinheṇ tú ne apne háth se uṭháyá, apne pháṭakoṇ ke andar mat kháiyo." Balki Khudáwand Yasú ne khud is amr ká nishán deke Yoan. 4, 21 meṇ us Shimroní ́aurat se farmáyá: "Wuh gharí átí hai, ki jis meṇ tum na to is paháṛ par, aur na Yarúsalam meṇ Báp kí parastish karoge."

Lekin jab Puráne Ahd kí sahar guzar gayí, aur Nae Ahd kí roshní tulú húí, jab ásmání chízoṇ ká namúna aur sáya mauqúf húá, aur jalálí Karúbím kafáragáh par ek guzre zamáne kí khálí

ạlámat ho gaye, tab wuh waqt áyá, jis kí bábat Masíh ne farmáyá (Yoan. 4, 24.) : "Ḳhudá rúh hai, aur Us ke parastároṇ ko farz hai, ki rúh aur rástí se parastish kareṇ." Tab maurúsí imámat ká silsila ṭúṭ gayá, aur haikal ká jamál be-núr húá, kyúṇki insán kí samajh meṇ áyá, ki "dunyá aur us kí mạmúrí" Ḳhudá kí hai. Aur is amr ke barḳhiláf koí Rasúloṇ ko pesh nahíṇ kare. Háṇ sach to hai, ki Ḳhudáwand Yasụ́ ne unheṇ sab shágirdoṇ se judá muqarrar kiyá, balki apne jí uṭhne aur ásmán par jáne ke bạd, Us ne un kí bábat yaháṇ tak fikr kí, ki ḳhud apne iḳhtiyár se us jagah meṇ, jo Yahúdáh Iskariotes ke kabíra gunáh ke sabab ḳhálí húí, ek chuná húá wasíla, yạne Paulus ko muqarrar kiyá. Goyá Us ne yih záhir kiyá, ki Rasúloṇ ká bhí haqq nahíṇ thá, kisí ko Risálat ke ụhde par muạiyan karná, kyúṇki jo Matthiás ke nám par chiṭṭhí niklí, to aksar mutawajjih paṛhnewáloṇ ko mạlúm hotá hai, ki wuh isí wajh se Rasúl nahíṇ húá, balki wuh jo Ḳhudáwand se is kám ke liye ṭhahráyá gayá, yạne Paulus.

Magar harchand Risálat ká ụhda niháyat baṛá aur muạzzaz thá, táham koí na samjhe, ki Puráne Ạhd ke káhinoṇ ke ịwaz qáim húá ; kyúṇki pahle Rasúloṇ ká shumár Baní Isráel ke bárah firqoṇ kí munásib ạlámat thá, jaisá Matth. 19, 28 yih sábit kartí hai ; dúsre un ká ụhda maurúsí nahíṇ thá, jaisá káhinoṇ ká, balki ụhdedár hí ke sáth gayá ; aur tísre yih ụhda na kisí bandagí kí qism ke wáste muqarrar húá, balki is wáste ki Rasúl Ḳhudáwand ke qiyám ke gawáh howeṇ, jaisá Petros ne ḳhud Ạ́m. 1, 22 meṇ farmáyá. Wuh log, jo Risálat ke ụhde meṇ *aur* kuchh maujúd samajhte haiṇ, Puráne Ạhd ke nishán o ạlámat phir barpá karná cháhte haiṇ.

Is bát ke haqq meṇ ek díndár wiláyatí Pádrí ne ḳhúb likhá : "Aisí hálat meṇ maḳhlasí o naját, jo Masíh ne hamáre wáste hásil kí, kámil nahíṇ, balki Masíhí káhinoṇ

par aksar farz hai, Us ká qurbán kamál tak pahuncháná. Hamáre ímán kí ummed tab hamárí ján ká goyá lạngar nahíṇ, jo sábit, aur qáim, aur parde ke andar dáḳhil hotá hai. Is hál meṇ ásmán kí bádsháhat munkashaf nahíṇ húí, balki hanoz Puráne Ạhd ke parde ke andar hai, jo chák nahíṇ húá. Mahz káhin Ḳhudá ke huzúr á sakte, aur ạmm logoṇ kí sifárish karne ke qábil haiṇ, balki káhin Masíh aur *aur* ádmíoṇ ke bích darmiyání ho gaye, aur díndároṇ ká bádsháhí ḳhándán, ázádagí kí mírás ká mubarra hoke, do-bára shariạt kí gulámí aur jismání rasm kí asírí meṇ giriftár húá.—Lekin shukr Ḳhudá ká hai, ki aisá hál albatta wáqị nahíṇ hai. Balki Ḳhudáwand Yasụ́ har ek bát meṇ hamárí, yạne apne bháíoṇ kí mánind baná, "táki un bátoṇ meṇ, jo Ḳhudá se nisbat rakhtíṇ, logoṇ ke gunáhoṇ ká kafára karne ke wáste eḳ rahím aur diyánatdár káhin ṭhahre. Is liye ham fazl ke taḳht ke pás dilerí ke sáth jáweṇ, táki ham par rahm howe, aur fazl, jo waqt par madadgár ho, hásil kareṇ" (Ịbr. 2, 17 o 4, 16.).

Magar harchand Rasúl ḳhásskar gawáhí dene ke wáste muqarrar húe, táham yád karná cháhiye, ki na sirf unhíṇ ko yih shugl milá; balki Lúk. 10, 1—16 se ham jánte haiṇ, ki Ḳhudáwand Yasụ́ ne auroṇ ko bhí Kalám sunáne ke liye bhejá, chunáṇchi ạql yih cháhtí hai, ki jaise pahle aise kám meṇ mashgúl the, waise hí píchhe bhí us se báz na áe hoṇge. Háṇ chúṇki Aạm. 2, 4 meṇ marqúm hai, "tab wuh sab Rúh-ul-Quds se bhar gaye, aur gair-zubáneṇ, jaisí Rúh ne unheṇ bolne kí qudrat baḳhshí, bolne lage," sáf záhir o áshkár hai, ki *sab* ne Rasúloṇ se milke manádí kí; faqat itná hí farq zarúr sábit rahá, ki un kí mánind kalám meṇ aise sáhib i iqtidár na the. Sháyad koí gumán kartá hai, ki sát Diakonoi pahle the, jo un 120 mardoṇ aur ạuratoṇ ke siwá, Kalám sunáne ke liye muqarrar húe (" kyúṇki mahz mez kí ḳhidmat na karte the, yih Aạm. 6, 9 o 10 se badíhí hai");

magar yih gumán durust nahíṉ, kis wáste ki pahle Yoses ká laqab i Barnabás Aạm. 4, 36 ke muwáfiq ishára kartá hai, ki *aur* díndár log bhí manádí meṉ mashgúl rahe, aur dúsre Paulus Rasúl 1 Kor. 15, 6 meṉ pánch sau bháíoṉ se ziyáda mazkúr kartá hai, jinheṉ Ḳhudáwand Yasú ne áp ko apne qiyám ke bạd dikhá diyá. Pas qaríb-ul-fahm hai, ki un meṉ se kam se kam chand ne Kalám sunáyá hogá.

Isí tarah se us suwál ká mauqạ á gayá hai, Rasúloṉ ke waqt kalísiáoṉ meṉ wáịzoṉ kí bábat kyá bandobast húá? Kyúṉki G̣air-Qaumoṉ aur Yahúdíoṉ ko manádí karne kí nisbat ham albatta mán sakte haiṉ, ki har Masíhí ne apne apne maqdúr bhar mard ne ạmúman, aur ạurat ne ḳháss zanán-ḳhánoṉ meṉ, koshish kí hogí, táki naját kí ḳhushḳhabarí phail jáwe.

Maḳhfí na rahe, ki kalísiá ká bandobast ḳhusúsan un jagahoṉ meṉ mushkil aur bhárí húá, jaháṉ Masíhí G̣air-Qaumoṉ se jamạ húe the, kyúṉki jo Baní Isráel se díndár húe, Yahúdí majlisoṉ ke qánún i ịbádat jánke, is bát se be-ḳhabar na the. Ab chúṉki Masíh se goyá kull badan (yạne kull jamáạt) ịláqa rakhtá rahá, ham samjheṉ, jaisá Efes. 4, 16 meṉ likhá hai, ki wuh "har ek ạzú ke band ke juṭne se ḳhúb paiwasta aur mazbút hokar, muwáfiq us tásír ke, jo ba qadr har juz ke hotí hai, kull ko baṛhátá hai, aur mahabbat meṉ apní taraqqí kartá játá hai;" lihází har díndár par hatt-al-imkán sab kí bihtarí kí taraf mutawajjih honá farz thá. Rúh-ul-Quds ke wasíle hamárá Dín sab mominoṉ ko ek súrat par bilkull ek zát banátá hai, yaháṉ tak ki koí Bráhman, koí Kshatriyá, koí Vaishiyá, koí Shudra nahíṉ ho saktá hai, jaisá Paulus Rasúl ne Kolass. 3, 11 meṉ farmáyá, "waháṉ na Yúnání hai, na Yahúdí; na ḳhatna, na ná-maḳhtúní; na Barbarí, na Skythes; na gulám, na ázád, balki Masíh sab kuchh aur sab meṉ hai."

Aur yih ek bát hai, jo ḳhusúsan Hindustání bháíoṉ ko yád

karná cháhiye. Jis waqt koí shakhs Masíhí ho játá hai, us ko pahlí zát, kaisí baṛí kyúṇ na thí, yád na rahe, kis wáste ki sab insán Khudá se paidá húe, aur sab Ádam ke gunáh se abadí halákat ke sazáwár hoke Alláh ke jamál se mahrúm, aur Yasú kí sifárish ke muhtáj haiṇ.

Háṇ qadím meṇ bhí zát kí mánind kuchh bakheṛá wáqi thá. Yahúdí fakhr karte the, ki ham barguzída qaum haiṇ, lekin un ke barkhiláf 1 Tim. 4, 10 meṇ likhá hai, ki Khudá "*sab* ádmíoṇ ká bachánewálá" hai. Yúnání apne ilm o hikmat par bharosá rakhte the, lekin un ke barkhiláf marqúm hai, (1 Kor. 1, 20.) "kaháṇ hakím, kaháṇ faqíh, kaháṇ is jahán ká bahs karnewálá? kyá Khudá ne is dunyá kí hikmat ko bewuqúfí nahíṇ ṭhahráyá?" Romaní apní qudrat o táqat par takya karte the, magar un ke khiláf farmáyá gayá (1 Kor. 1, 27 o 28.), "Khudá ne dunyá ke kamzoroṇ ko chun liyá, táki zoráwaroṇ ko sharminda kare; aur dunyá ke kamínoṇ o haqíroṇ ko, aur un ko jo shumár meṇ nahíṇ áte haiṇ, Khudá ne chun liyá, táki unheṇ jo shumár meṇ haiṇ, ná-chíz kar ḍále." Algaraz mází o hál kí nisbat hásil i kalám yih hai, "koí bashar Us ke" (yane Khudá ke) huzúr fakhr na kare. Chunáṇchi is bát se miltá hai, jo úpar kahá gayá, ki *sab* Kalísiá ke ruknoṇ kí taraqqí meṇ mashgúl rahe.

Lekin jo ek súrat par Masíhí Dín sab díndároṇ ko ek zát banátá thá, aur hanoz banátá hai, to dúsrí súrat par sab ek hí musáwat aur barábarí meṇ giriftár nahíṇ húe, kis wáste ki wuh jo ímán látá, firishta nahíṇ ho játá hai, balki ádmí rahtá hai; sirf itná farq sábit hotá hai, ki wuh hissa, jo gunáh se bímár o kamzor húá, so tandurust o zoráwar ho játá, yane insániyat mafqúd nahíṇ hotí, faqat gunáh kí tásír játí rahtí hai. Lihází har ádmí kí qúwat i mudriká wuhí rahtí hai, jo ibtidáan us ko Khudá se dí gayí, nahíṇ to ímán láná rúhání paidáish na hotá, aur

jismání maut, jo gunáh kí lázim tásír hai, ímán ke wasíle mauqúf kí játí.

Is qúwat i aqlí ke tafáwut par khusúsan Kalísiá ká bandobast, jaisá hanoz amúman har mulk o qaum kí tadbír i mamlukat us par mauqúf hai, mustahkam húá, aur is bát ká mufassal bayán 1 Kor. 12 kartá hai, jahán ham rúhání nimaton (jo Yúnání zubán men Χαρίσματα kahlátín) ká mutafarraq zikr páte hain. Magar yih ham albatta yád karen, jaisá dunyawí muámalon men wuh ádmí, jo apne kám kí taraf máil hai, jald us men taraqqí hásil kartá, aur khud usí mailán se us kí liyáqat o istidád barhtí hai; aur is ke baraks ek shakhs, jo ná-khushí yá gaflat se apná kám kartá hai, hargiz máhir o háziq is men nahín hotá hai, waisá hí Kalísiá ke ruknon kí kaifiyat ne yih sábit kiyá, is tarah par ki jis qadr koí Masíhí rúhání zindagí aur ímán kí rawish men taraqqí kartá thá, usí qadr us kí rúhání nimat, jo fulán liyáqat ká goyá árásta zubda hai barhtí hai.

Ab wuh nimat, jo ibtidáan Kalísiá ke liye khusúsan aur niháyat zurúr thí, manádí kí nimat thí, kyúnki is wasíle se na sirf Gair-Masíhí ímándáron kí jamáat men *dákhil* húe, balki un kí, jo ímán lá chuke, tarbiyat bhí húí, jaisá Paulus ne Rom. 10, 14 men farmáyá, "jis par wuh ímán nahín láe, us ká nám kyúnkar lewen? Aur jis ká zikr unhon ne nahín suná, us par kyúnkar ímán láwen? Aur manádí karne-wále ke bagair kyúnkar sunen?" Is hálat men harchand sab ímándár manádí karte the, táham ziyáda manádí na hotí thí, kis wáste ki jo masalan ham áj kal ba ásání kitábon ke parhne yá auron ke sáth bátchít karne se, ki bápdádon se díndár húe, hásil kar sakte hain, un ko aksar auqát apní hí koshish o mihnat se síkhná zarúr thá. Kyúnki Rasúl yá aur shágird, jo muddat se Dín kí amíq o bárík báton ke ázmúda-kár the, aksar Yahúdiá men rahe, yá sirf kabhí kabhí Gair-Qaumon kí kalísiáon men á sake.

Manádí karne kí ṇimat ham tín hissoṇ meṇ taqsím kar sakte haiṇ, yaṇe *Ustádí* yá ustád ká kám (διδασκαλία, χάρισμα τῆς διδασκαλίας), *Nubúwat* yá nabí ká kám (προφητεία, χάρισμα τῆς προφητείας), aur *Tarah Tarah kí Zubáneṇ Bolná* (γλώτταις λαλεῖν χάρισμα τοῦ γλώτταις λαλεῖν).

Wuh shakhs jo *ustád* (διδάσκαλος) hoke jamáaṭoṇ meṇ Kalám sunátá thá, is qism ká thá, ki Iláhí Kalám ko koshish o tawajjuh se paṛhkar, us ke maṇe aur matlab na ịbárat kí sarf o nahw kí nisbat, balki us ke rúhání maqsad kí nisbat hásil kiye, aur hásil karke apne ham-mazhaboṇ ke fáide o taraqqí ke liye wạzoṇ meṇ bayán kartá thá. Aise shakhs kí liyáqat ba alfáz i "*ịlm*," yá "*ịlm kí bát*," yá "*mạrifat*" (γνῶσις) 1 Kor. 12, 8.—13, 2 o 8.—14, 6.—2 Kor. 6, 6.—8, 7.—11, 6 meṇ mazkúr hai. Ab aise shakhs kí *ustádí* do tarah kí ho saktí thí, yaṇe khwáh ạmúman wuh Khudáwand ká mansúba insánoṇ kí naját kí khátir Rúh kí hidáyat se samajhtá, aur Puráne Ạhd-náme ke fulán jumloṇ (kyúṇki Nae Ạhd-náme ká koí hissa us waqt gáliban maujúd nahíṇ thá, yá agar maujúd thá, to har kahíṇ járí nahíṇ thá) ko muqábala karke, sámaíṇ ko batátá thá. Is bát kí taraf 1 Kor. 12, 8 o 13, 2 ishára kartí hai, (Yúnání meṇ yih (προφήτης kahlátá thá, aur Paulus Rasúl ne us se ịlm i záhirí ψευδώνυμος γνῶσις 1 Tim. 6, 20 meṇ judá kiyá). Khwáh wuh khusúsan kisí bát yá wáridát, jo usí kí kalísiạ meṇ ittifáqan wáqị húí, Rúh kí hidáyat ke wasíle Iláhí Kalám se mutaạllaq kartá, aur apne ham-mazhaboṇ ko isí tarah nek chál kí ráh dikhátá thá, (Yúnání meṇ yih σοφία kahlátá thá, aur is ká zikr 1 Kor. 12, 8 kartí hai, jis ká Urdú meṇ ba lafz i "hikmat" tarjuma kí gayí).

Wuh shakhs, jo *nabí* hoke (προφήτης) jamáaṭoṇ meṇ

Kalám sunátá thá, is qism ká thá, ki ilhám i Iláhí páke ḳhwáb ímándároṇ ko jagátá aur jatátá, un ko tambíh o sarzanish kartá thá, jaisá 1 Kor. 14, 22 meṇ marqúm hai, aur isí ke muwáfiq ihtimálan Agabos (Aạm. 11, 28 o 21, 10.) aur Filippos kí beṭíáṇ (Aạm. 21, 9.) thíṇ. Ḳhwáb wuh aisoṇ se muḳhátib hotá thá, jo hanoz ímán nahíṇ láe, lekin Masíhí Dín kí bábat pakká ṭhikáná hásil karne ke liye majlis ke maqám meṇ áe, aur un ká bátiní insáf bedár karke, wuh unheṇ un kí jánoṇ kí naját kí taraf rujú kartá thá. Is amr ká bayán 1 Kor. 14, 24 meṇ páyá játá hai.

Lekin *nubúwat* kí nịmat kí nisbat malhúz i ḳhátir rahe, ki chúṇki naí báteṇ sikháte the, un ká qaul jánchná zarúr paṛá, ki mubádá jismání ịlm yá ḳhwáhish Ḳhudá ke Kalám ke libás meṇ sunánewále aur sunnewáloṇ ko Shaitán ke jál meṇ phaṇsáwe. Liházá Paulus ne 1 Kor. 14, 29 meṇ farmáyá, "nabíoṇ meṇ se do yá tín boleṇ, aur báqí tajwíz kareṇ," is mạne meṇ, ki *nubúwat* karne meṇ intizám howe, tá na ho ki chand apní liyáqat par faḳhr karke ek sáth uṭheṇ, aur isí tarah báham nasíhat deke, bandagí meṇ ná-sháyastagí sádir howe. Phir 32wíṇ áyat meṇ farmáyá, "*nabíoṇ* kí rúheṇ *nabíoṇ* ke tábị haiṇ," is mạne meṇ, pahle ki auroṇ kí maslahat, jo rúhoṇ kí pahchán (1 Kor. 12, 10.) rakhte the, qabúl kareṇ, aur dúsre ki díwánoṇ kí mánind na ho jáweṇ, jo apní hí ạql ko lagám dene ke qábil nahíṇ haiṇ.

Jánná cháhiye, ki kabhí kabhí *ustádí* kí nịmat aur *nubúwat* kí nịmat ek hí ádmí ko dí gayí, aisá ki kisí waqt wáịz ko ilhám i Iláhí húá, aur is mahall meṇ gaib kí bátoṇ ká ḳhabardár hoke, wuh do chand tákíd se kalísiá ko samjhá, aur tạlím de saká. Aisá shaḳhs sháyad Barnabás thá, kyúṇki us ká nám is bát kí taraf ishára kartá hai (Aạm. 4, 36.); ạláwa is ke wuh albatta sáhib i karámát thá, nahíṇ to kyúṇ us kí aisí baṛí nek-námí aur shuhra húá?

Agarchi is nimat (χάρισμα τοῦ προφητεύειν) ke haqq meṇ bahut kuchh kahá gayá, aur beshakk yih un asrár meṇ se ek hai, jo Rasúloṇ ke zamáne, yạne Masíhí Dín ke mustahkam hone ke waqt bárhá wuqú meṇ áe, táham itná ham kah sakte haiṇ. Auwalan, yih nimat Puráne Ahd ke nabíoṇ kí nimat se kullí muwáfiqat nahíṇ rakhtí thí, kyúṇki un nabíoṇ ká kám ḳháss Baní Isráel ke darmiyán aur un kí ḳhátir thá, (sház o nádir un ko nubúwat karní paṛí, aise Gair-Qaumoṇ ke bádsháhoṇ ko, jo Baní Isráel se iláqa rakhte the, masalan Elíshaạ 2 Sal. 8, 7.—Yúnas 1, 2.—3, 2 o 6.—Dániel 2 o 4 o 5weṇ báb meṇ). Sániyan, jo úpar kahá gayá, ki naí báteṇ sikháte the, so aisá samajhná cháhiye, ki harchand nabíoṇ ke qaul is yá us ímándár, is yá us jamáạt ko naí malúm húí, táham Injíl kí kull talím kí nisbat naí na thí. Nahíṇ to kyúṇ Paulus ne aisí saḳhtí se un logoṇ ke barḳhiláf, jo maslúb Masíh Yasụ ke siwá *aur* kuchh sunáte the, Gal. 1, 8 meṇ likhá "agar ham, yá ásmán se koí firishta, siwá us Injíl ke, jo ham ne tumheṇ sunáí, dúsrí Injíl tumheṇ sunáwe, so malaụn howe?"

Masíhí Dín meṇ koí ramz yá tasawwuf nahíṇ, jaisá Hindustán aur *aur* mulkoṇ ke kaí ek mazhaboṇ meṇ maujúd hai, ki sirf dánishmandoṇ ke kám ke liye muqarrar aur awám-un-nás par poshída hai. Ḳhudáwand Yasụ ne farmáyá "Mubárak wuh jo dil ke garíb (yạne áp ko chhoṭá aur haqír jánte, aur apne ilm ke dhundhlá chirág par faḳhr nahíṇ karte) haiṇ, kyúṇki ásmán kí bádsháhat unhíṇ kí hai." Albatta wuh, jo duạ meṇ mustaidd hoke Ḳhudá ke huzúr chaltá hai, rafta rafta apní áṇkhoṇ ká, jo gunáh se tárík ho gayíṇ, kuchh anjan pátá, aur dekhne lagtá hai, ki maḳhlúqát har dam Parwardigár kí taríf kartí hai. Aur sab qaumoṇ aur har ek insán ke hál o zindagí meṇ Ḳhudá kí daulat, o hikmat, o dánish kí gahráí záhir o áshkár hotí hai, yaháṇ tak ki goyá ásmán ká darwáza is dunyá meṇ bhí us par zara

khul játá hai, aur wuh un bátoṇ ká kuchh mạlúm kartá aur pahchántá hai, jo na áṇkhoṇ ne dekhá, na kánoṇ ne suná, aur na (dunyawí) ádmí ke dil meṇ áyá. Aur is ke muwáfiq sháyad wuh shaḳhs the, jo Rasúloṇ ke din nabí kahláe.

Tarah tarah kí zubáneṇ bolne kí nịmat (χάρισμα τοῦ γλώτταις λαλεῖν) kí bábat ham nubúwat kí nịmat se ziyáda kah sakte haiṇ, ki bhed kí bát hai, kyúṇki nubúwat ke wáste ham albatta Barnabás aur Agabos ke nám o nishán se zara bayán páte haiṇ; magar *tarah tarah kí zubáneṇ bolne kí nịmat* ke haqq meṇ isháron ke siwá aur kuchh muyassar nahíṇ hai. Yih isháre ḳhusúsan Aạm. 2, aur 1 Kor. 14weṇ báboṇ meṇ mundaraj haiṇ. Baibal ke har mutawajjih paṛhnewále ko mạlúm hai, jo Paid. 11, 9 meṇ likhá hai, yạne "is liye us ká nám Bábul húá, kyúṇki Ḳhudáwand ne waháṇ tamám zamín kí zubánoṇ meṇ iḳhtiláf ḍálá: aur waháṇ se Ḳhudáwand ne un ko tamám rú i zamín par parágauda kiyá." Is insáf ne, jo goyá ádmí ke pahle gunáh kí sazá ke natíje ká ḳhátima thá, qaum qaum se judá, aur sachche Ḳhudá kí pahchán un ke darmiyán rafta rafta mauqúf kí, is qadr kí ek ḳháss ḳhándán, yạne, Abiraham aur us kí nasl ko, mauụ́da naját kí qímatí mírás supurd karná zarúr húá, táki bilkull mafqúd na howe.

Magar harchand isí tarah qaumoṇ kí tafríq záhiran ziyáda numáyáṇ húí, táham sirf is bandobast se mumkin thá, ki Muníyat-ul-Umúm áke sab ko phir Ḳhudá kí taraf ahdiyat meṇ pahuncháwe. Albatta yih ahdiyat zamín par kámil nahíṇ ho saktí hai, kis wáste ki maut se pahle gunáh kí tásír har insán aur har qaum kí nisbat púrí nahíṇ húí. Chunáṇchi yih tafraqa aur judáí bilkull mauqúf nahíṇ ho saktí hai, jab tak wuh nayá ásmán aur wuh naí zamín na áwe, jin ko Yoannes ne rúh meṇ dekhá; lekin nishán ke taur par ham aisá hí wuh mụjiza samajh sakte haiṇ, jo Pentekost ke din shágirdoṇ aur un ke sámạín meṇ wáqị húá.

Us waqt lá-ilm Galílíoṇ ne un ko, jo chároṇ samt kí dúr dúr wiláyatoṇ se áe, tarah tarah kí zubánoṇ meṇ wuh khush-khabarí batáí, ki qaumoṇ kí judáí mauqúf aur un kí yagánagí páedár húí. Ham tákíd se nahíṇ kah sakte haiṇ, kis tarah yih mụjiza wáqị húá, lekin aglab yih hai, na ki shágird apní hí zubán bolte, aur sámạín ke kán khul gaye, aisá ki wuh un ke kalám samajhte the, balki aglab yih hai, ki Khudá ne shágirdoṇ ko gair-zubánoṇ kí wáqifiyat bakhshí. Itná albatta lá-raib hai, ki zindagí ká qaul bahutoṇ kí samajh aur dil meṇ áyá, aur is mụjize kí barakat se mominoṇ kí pahlí kalísiá qáim húí. Gáliban wuh nịmat, jo kahíṇ kahíṇ un kalísiáoṇ meṇ, ki *aur* jagahoṇ meṇ Rasúloṇ kí manádí ke wasíle jamạ kí gayíṇ, isí nám se mạrúf hai, Pentekost ke mụjize se ịláqa rakhtí, yá us kí mánind thí; magar wuh sháyad us baṛe darje tak na pahunchí.

Agar ham 1 Kor. 14wáṇ báb tawajjuh se paṛhte haiṇ, to yih mạlúm hotá hai, ki *gair-zubánoṇ meṇ bolne kí nịmat* Khudá ne pahle apná jamál záhir karne kí, aur dúsre fulán ádmí ke ímán ko baṛháne kí khátir ịnáyat farmáí; lekin agar koí tarjuma karnewálá házir nahíṇ húá, kull majlis kí rúhání taraqqí ke liye yih nịmat aisí fáidamand nahíṇ thí, jaisí nubúwat karní. Nahíṇ to kyúṇ Rasúl ne 1 Kor. 14, 28 meṇ likhá, "lekin agar koí tarjuma karnewálá na ho, to wuh kalísiá meṇ chupká rahe, aur apne áp se aur Khudá se bole." Háṇ isí báb kí dúsrí áyat ham ko zara ishára kartí hai, ki nịmat kí kaifiyat kyá thí, yạne is nịmat ká málik "bhed kí báteṇ boltá" thá, is mạne meṇ ki khud apná kalám samajhtá thá, magar auroṇ ke sámhne wuh mumtanạ-ul-fahm sábit húá. Apne Khudá kí bandagí o parastish meṇ masrúf o mustạidd hoke, wuh apní rúh ko be-rúní dunyá se alag kartá, aur Khudá kí gahrí bátoṇ meṇ ḍubátá hai; isí tarah wuh Parwardigár se bahut qaríb hotá, aur mukalime meṇ tísre shakhs ke wáste jagah nahíṇ ho saktí.

Wuh jo apní ḳhalwat kí duạ́ jalwat meṇ phailáná cháhtá hai, albatta áp ko aur dúsroṇ ko ṭhokar khilátá hai, agar farotaní ká tarbiyat-pazír insáf tarjuma karne ke wáste maujúd nahíṇ hai. Tanhái meṇ ḳhusúsan dil taiyár hai, Iláhí Kalám ká bíj qabúl karná. Lekin jaisá gehúṇ ká dána nuqs pátá hai, jab bone ke bạd us ke ás-pás khodá, yá wuh ukháṛá játá hai, waisá hí aksar us ká ḳhalal barpá hotá hai, jo ạlániyatan apní andarúní parastish ká ishtihár detá hai; aur wuh, jo apná besh-qímat motí har já har áṇ dikhátá hai, us ke gum jáne ke ḳhatre meṇ hai.

Ạláwa is ke ham yád kareṇ, ki aise mawáqạ ạjíb o nádir haiṇ. Yạqúb ne sirf ek dafạ Beit El ke nazdík ḳhwáb meṇ firishte chaṛhte utarte dekhe; Músá ne faqat ek bár Kanaạ́n kí mauụ́da zamín kí taraf Pisgah kí choṭí se nigáh kí, tab apne árám meṇ dáḳhil húá; Yoannes ne sirf ek dafạ rúh meṇ ásmání Yarúsalam ká jalál i kámil dekhá, jab jangalí jazíra i Patmos par jilá-watan thá. Ham ḳhabardár raheṇ, na ho ki jab tak hamárí áṇkheṇ abadí núr se bharí haiṇ, Shaitán ham ko magrúrí o faḳhr ke imtihán meṇ ḍále, aur ham shikast kháne ke bạd sharminda hoke yád kareṇ, ki bág i Ạdan bhí sámp kí kamín-gáh ho saktá hai. Ḳhudáwand Yasụ́ kí súrat sirf ek dafạ mubaddal húí, aur ḍere banáne kí ijázat nahíṇ húí. Isí tarah kisí Masíhí ko nahíṇ cháhiye, aisí "*Tabor-Stunden*," yạne abadí jalál ke lahzoṇ par takya lagáná, kyúṇki yaháṇ hamárá rahnewálá shahr nahíṇ, faqat ek rát hí rát ke ṭikne ká maqám hai; jab tak ham waháṇ na áweṇ, jaháṇ ham Ḳhudáwand ke be-páyán fazl se albatta ἑτέραις γλώτταις λαλήσομεν, yạne *aur* zubánoṇ meṇ boleṇge, "aur Ḳhudá ke bande Músá ká gít aur barre ká gít" gáweṇge: "Ki ai Ḳhudáwand Ḳhudá, Qádir i Mutlaq, tere kám baṛe aur achambhe ke haiṇ: ai muqaddasoṇ ke Bádsháh, terí ráheṇ rást aur durust haiṇ."

Agar kalísiá ke liye ibtidáan manádí yá *qaulí* nịmat zarúrat ke pahle darje par qabz o dakhl kartí thí, to beshakk us ko, jo ba nám i *fịlí* nịmat mazkúr ho saktí hai, dúsre darje par rakhná cháhiye. Is nịmat ko bhí ham tín hissoṇ meṇ taqsím karte haiṇ, yạne 1., Kalísiá ke *ámm ihtimám yá intizám kí nịmat* (χάρισμα κυβερνήσεως, χάρισμα τοῦ προεστάναι); 2., Kalísiá aur us ke ruknoṇ kí *tarah tarah kí khidmat kí nịmat* (χάρισμα διακονίας, ἀντιλήψεως); 3., *Nisháníáṇ, kharq i ádát, mụjize karne kí nịmat* (χάρισμα τοῦ σημεῖα, τέρατα, δυνάμεις ποιεῖν).

1., Kalísiá ke *ámm ihtimám* yá *intizám kí nịmat* Rasúloṇ ke siwá un ádmíoṇ ke pás páí játí thí, jo ba laqab i Usqúf, yá Qasís, yá Buzurg, aur Diakonos (ἐπίσκοπος, πρεσβύτερος, διάκονος) mashhúr the; lekin chúṇki Diakonos ká mufassal zikr dúsre, yạne Kalísiá kí tarah tarah kí khidmat kí nịmat ke bayán meṇ hogá, ham ab khusúsan *aur* ụhdedároṇ kí taraf mutawajjih howeṇ. Poshída na rahe, ki muddat se álimoṇ ke darmiyán is amr kí nisbat bahs húí, ki wuh ụhde, jo ba nám i Usqúfiyat (ἐπισκοπή) aur Qasísiyat (πρεσβυτέριον) mashhúr haiṇ, shurụ́ meṇ ek hí the, aur *mim-bạd* mutafarraq húe, yá *ibtidá* se mutafarraq the. Ab is mahall meṇ ham fauran yih kahte haiṇ, ki pakká insáf ham nahíṇ kar sakte haiṇ, kyúṇki kisí kitáb se, jo Rasúloṇ ke waqt meṇ likhí gayí (yạne Nae Ạhd kí jild, aur sháyad Clemens Romanus ká khatt Korinthíoṇ ko), aise sahíh o gair-mumkin-ur-radd fatwá kí bunyád nahíṇ páí játí hai. Lihází ham sirf ihtimálan yih dạwá kar sakte haiṇ, jo mufassal i zail marqúm hai.

Yahúdíoṇ ke darmiyán fulán fulán jamáạtoṇ ká yih bandobast thá, ki ịzzatdár aur nek-nám mardoṇ meṇ se chand chun liye gaye, (yih chun lená albatta mahz un ke wasíle

wáqi húá, jo yih haqq rakhte the), táki jo jo bandagí o ibádat kí zarúraten thín, un báton ko árásta karen, aur is muqarrarí majlis (Ibrání men yih זְקֵנִים, Yúnání men πρεσβύτεροι yane "*masháikhán*" kahlái) ke muwáfiq un jamáaton men, jo Gair-Qaumon se niklín, ek chhotí majlis taaiyun kí gayí, jo mominon kí ibádat kí fikr kartí thí. Aksar is majlis ke ahálí pír aur musinn the, jaise nám ke aslí mane sáf sábit karte hain; magar koí gumán na kare, ki sirf kuhn-sálí ke sabab majlis men dákhil húe, kyúnki hanoz koí sáhib i imtiyáz hoke muazzaz laqab i "shaikh" hásil kar saktá hai, ki muammar ho yá na ho.

Malúm hotá hai, ki isí tarah Masíhí jamáaton men aise chand ádmí máhir o háziq barguzída húe, (jo ba shakl i zarúrat pír mard na the,) lekin albatta aksar auqát tajriba o matánat ke sabab is hálat ke húe honge, aur un men se beshakk wuh, jo ziyádatar qábiliyat dikhá detá thá, jald tartíb (yane ibádat kí tartíb) ke wáste auwal darje ká málik húá. Isí tarah us ká nám khâss' 'Buzurg" yá Qasís (πρεσβύτερος) riwáj se thahráyá gayá. Lekin buzurgon par na sirf bandagí murattab karná, aur is men Kalám sunáná farz thá, khusúsan fulán ídon (sháyad Itwár ke roz) men, balki dafatan rasm o rawish kí báton ko Dín kí rúh se miláná zarúr pará. Hán be-dínon kí hujjat radd, aur jhúthe bháíon kí poshída yúrish numáyán karná, kis ká umda kám ho saká, magar in Buzurgon ká? Chunánchi wuh albatta us bare Galla-bán aur Nigahdár, yane Khudáwand Yasú ke pairau aur Rasúlon ke ham-khidmat hoke himmatí aur sábit-qadam apne ímán ke sutún o bunyád i mustahkam sachmuch "Dín ke Muháfiz aur Kalísiáon ke Chaupán" ("*Defensores Fidei et Gregis Christiani Pastores*") the. Pas, ham samajh sakte hain, ki is kám ke liye aise shakhs ká nám Usqúf (ἐπίσκοπος, ποιμήν) rakhá gayá.

Isí tarah baze log gumán karte hain, ki "Qasís" yá

"Buzurg" (πρεσβύτερος) aisá shakhs *darje* ke sabab aur "Usqúf" yá "Nigahbán" (ἐπίσκοπος) *uhde* yá kám ke sabab kahláyá. Apne gumán ke subút meṇ wuh 1 Pet. 5, 1 o 2, ko láte haiṇ, jaháṇ Buzurgoṇ ko hukm hotá hai, ki bakhúbí nigahbání kareṇ. Ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki yih khiyál durust hai yá nahíṇ; lekin itná albatta qaríb-ul-fahm hai, ki shurú meṇ Buzurgoṇ aur Usqúfoṇ ká ek hí darja thá, kyúṇki Aam. 20, 17 meṇ likhá hai, ki Paulus ne Efesos ke "Buzurgoṇ" (πρεσβυτέρους) ko bulá bhejá, aur unhíṇ ko 28wíṇ áyat meṇ ba lafz i "Nigahbán" (ἐπισκόπους) kahá. Phir 1 Tim. 3, 2 meṇ "Nigahbán" ká aur fauran 8wíṇ áyat meṇ "Diakonos" ká zikr hotá hai, aur yih bát Filip. 1, 1 se bhí áshkár hai; lekin agar "Buzurgoṇ" ká darja un donoṇ ke darmiyán wáqi thá, to kyúṇ us ká nám nahíṇ liyá gayá?

Magar is dawe ke barkhiláf yih bát pesh kar sakte haiṇ, ki Paulus ne Timotheos se (1 Tim. 5, 19.) kahá: "Jo dawí kisí "Buzurg" par ho, bagair do tín gawáhoṇ ke mat sun." Aur Títus ko (Tít. 1, 5.) farmáyá: "Maiṇ ne tujhe is wáste Krete meṇ chhoṛá, táki tú báqí chízeṇ durust kare, jaisá maiṇ ne tujhe hukm kiyá." Inhíṇ manqúlát se malúm hotá hai, ki Timotheos aur Títus kuchh kuchh Usqúfoṇ kí mánind the, jaisá áj kal yih darja máná játá hai, yane zila i kalísiá ke sardár the. Aur harchand koí kah saktá hai, ki yih do shakhs Rasúl ke kháss qáim-maqám the, táham aise bayán se us mushkilát ká jawáb nahíṇ ho saktá hai, ki Mukáshafe kí kitáb meṇ ba nám i firishta kaí ek kalísiáoṇ ke sardároṇ, yane Usqúfoṇ ká zikr kiyá gayá hai. Pas, sáf záhir hai, ki fulán shakhs ko ímándároṇ kí jamáat par hukm-rání milí; agar ham us wahmí tafsír ko taslím nahíṇ karte haiṇ, ki lafz i firishte se sirf is yá us kalísiá kí rúhání hálat ká ba taríqa i majáz i aqlí zikr kiyá gayá.

Bayán i mazkúr i bálá se hásil i kalám yih samajh meṇ átá hai, ki ibtidá meṇ Qasís (yá "Buzurg") aur Usqúf (yá "Nigahbán") ek hí uhde ke nám hoke jald do darjoṇ ke laqab húe, aur jo pahle donoṇ meṇ har kahíṇ farq nahíṇ thá, to píchhe albatta yih farq sábit húá; aur wuh "Buzurg" (πρεσβύτερος), jo khusúsan hoshyár aur muazzaz thá, thoṛí der bad "Nigahbán" o "Galla-bán" yá Usqúf (ἐπίσκοπος, ποιμήν) kahá gayá.

2., Kalísiá aur us ke ruknoṇ kí tarah tarah kí *Khidmat kí Nimat*, (χάρισμα διακονίας, ἀντιλήψεως). Chúṇki § 1 ke fulán háshiye meṇ Diakonoi (διάκονοι) ke uhde ká zikr ho chuká, ham yaháṇ is par iktifá kar sakte haiṇ, ki yih ashkhás gáliban "Buzurgoṇ o Qasísoṇ ke kám ke liye taiyárí karte rahe, aur jaháṇ tak ho saká, un kí jagah par, jab zarúrat paṛí, kám karte the, na sirf manádí, balki kalísiá ke bandobast meṇ bhí. Aur yih bandobast ká kám sháyad khusúsan chanda jama karne kí bábat kam nahíṇ thá; kyúṇki auwalan shurú meṇ ímándár aksar garíb the, chunáṇchi mushkil se thoṛá de sake. Aur sániyan, Usqúfoṇ aur Qasísoṇ, balki sab uhdedároṇ ko bárhá tankhwáh kí súrat meṇ kuchh dená zarúr paṛá, kis wáste ki kalísiá kí khátir apne peshe meṇ kam mashgúl rah sake. Liházá kahíṇ kahíṇ chanda dene par tákíd kí játí hai, masalan Aam 20, 35.—1 Kor. 16, 1—3.—2 Kor. 8 o 9.—Gal. 2, 10.—6, 6.—Efes. 4, 28.—Filipp. 4.—Ibr. 13, 16. Aur is bát ke haqq meṇ koí na samjhe, ki jab chanda jama karne, yá bháíoṇ ko is nekí kí taraf rágib karne meṇ fikrmand rahe, to wuh Diakonoi ná-munásib kám karte the; kyúṇki ímán ke kamzor ko na sirf Iláhí Kalám samjháná, balki apní rawish se us ko sábit karne kí talím dená bhí cháhiye. Garaz Diakonoi ká uhda aisá thá, jaisá § 1 meṇ batáyá gayá, yane maqdúr bhar aur mauqa par Buzurgoṇ aur Kalísiá ke ruknoṇ kí madad karná.

Is mahal meṇ ab sirf ek suwál báqí hai, yạne ạuratoṇ ká hál tạlím dene kí nisbat kyá thá? 1 Kor. 14, 34 aur 1 Tim. 2, 12 meṇ sáf likhá hai, ki Rasúl ká fatwá kyá thá; yạne yih, ki ạuratoṇ ko hargiz ijázat nahíṇ hai, Kalísiá meṇ ạlániyatan sikhláná, aur is báb meṇ *kuchh* aur kahná zarúr na hotá, agar chand log dạwá na karte, ki 1 Kor. 11, 5 aisí ijázat detí hai.

Is dạwe ke barkhiláf ham yih kahte haiṇ. Pahle, ki is báb meṇ na bandagí o ịbádat ke bandobast, balki kiswat o poshák kí ạdat ká zikr hotá hai, aur is ạdat kí ná-munásabat sábit karne ke liye Rasúl nubúwat karnewálí ạuratoṇ ká nám letá hai, aisá ki un ke ạlániyatan bolne kí taraf mutawajjih na hotá. Aur dúsre yih, ki 1 Kor. 14, 34 aur 1 Tim. 2, 12 ke siwá sháyad 1 Kor. 11, 16 is amr kí taraf kuchh ishára kartí hai, ki Rasúl ke sámhne na sirf pánchwíṇ áyat kí kiswat balki nubúwat karná bhí ná-jáiz hai. Ạurat ká haqq nahíṇ hai, Kalísiá meṇ sikhláná, kyúṇki aise kám ke wasíle wuh shauhar ke ikhtiyár se báhar játí hai, jis ká mánná us par farz hai (1 Tim. 2, 12.—1 Kor. 14, 34 o 35.). Aur jo koí is bát ke mukhálif Puráne Ạhd kí jild meṇ se Miryam, Daboráh, aur Khuldáh ke nám letá hai, is matlab se, ki sáhib i nubúwat thíṇ, to hamárá jawáb yih hai, ki albatta Masíh meṇ "na mard na ạurat" (Gal. 3, 28.) hai, magar malhúz i khátir rahe, ki wuh tín ạuratoṇ ke nám khwáh apne bháí khwáh shauharoṇ ke námoṇ ke sáth maz-kúr húe haiṇ. Balki jo ek bár Miryam ne Hárún se milke kuchh apne hí ikhtiyár se kiyá, to mabrús húí (Gintí 12, 10.).

Mạlúm hotá hai, ki ạurateṇ jo kahíṇ kahíṇ khidmat ke kám meṇ mashgúl rahkar Nae Ạhd kí kitáboṇ meṇ mausúm haiṇ (διακονίσσαι), jaisá § 1 meṇ likhá hai, zanán-khánoṇ meṇ jáke Iláhí Kalám sunátí (Filippos kí beṭíáṇ), aur jaháṇ kahíṇ zarúrat wáqị húí, Kalísiá ke ruknoṇ kí madad kartí thíṇ. Háṇ Priscilla kí bábat likhá hai (Aạm. 18,

26.), ki ek mard, yane Apollos ko, Khudá kí ráh ziyáda durustí se batáí. Lekin yih bhí marqúm hai, pahle ki us ká shauhar Aquila is amr meṇ shámil húá, aur dúsre yih, ki "use apne sáth liyá," yane alag, apne ghar meṇ; aur ghar meṇ albatta aurat ko talím ke kám meṇ apne shauhar kí madad karná mana nahíṇ thá.

3., *Nishániáṇ, kharq i ádateṇ, mujize karne kí Nimat* (χάρισμα τοῦ σημεῖα, τέρατα, δυνάμεις ποιεῖν). Un wasíloṇ se, jin kí marifat Masíhí Dín agle zamáne meṇ sháí húá, ek thá, jo ba nám i *nisháníoṇ aur kharq i ádatoṇ kí nimat* mashhúr hai, aur na sirf Rasúloṇ balki *aur* ímándároṇ ko bhí Khudá se diyá gayá. Jánná cháhiye, ki yih nimat khusúsan ímán par mauqúf thí, jaisá Khudáwand Yasú ne shágirdoṇ ko Matth. 17, 20 meṇ farmáyá: "Agar tumheṇ ráí ke dáne ke barábar ímán hotá, to agar tum is pahár se kahte, ki yaháṇ se waháṇ chalá já, to wuh chalá játá: aur koí bát tumheṇ ná-mumkin na hotí." Ham is qaul ko isí tarah samjheṇ, ki hamárí marzí bilkull Khudá kí marzí se mil játí, yaháṇ tak ki jo Wuh cháhtá hai, ham cháhte haiṇ, aur tab, chúṇki Alláh Qádir i Mutlaq hai, albatta sab kuchh mumkin sábit hotá hai. Lekin aisá marzí ká ittifáq mahz ho saktá hai, agar ham har já, har án Khudá ke huzúr chalte, aur Us kí Rúh ko apne diloṇ meṇ búd o básh karne dete. Aisí hálat meṇ hamáre badan aur ján kí táqat o liyáqat ká milán Iláhí hidáyat ká tábi hai; jo Us ko manzúr hai, ham manzúr karte haiṇ, goyá ki hamárí marzí ká kuchh báqí nahíṇ rahá, aur yih sháyad Khudáwand Yasú ká matlab thá, jab *ímán kí duá* kí taraf ishára kiyá (Marc. 11, 23 o 24.).

Aur is bát ká samajhná bahut mushkil nahíṇ hai, kyúṇki agar koí shakhs kisí dúsre shakhs se niháyat dostí rakhtá, aur barábar us ke sáth rahtá hai, to rafta rafta donoṇ kí

marzí o shauq ek se ho játe haiṇ, is qadr ki aksar auqát saláh karná bhí zarúr nahíṇ, balki ek dúsre ke iráde ke muwáfiq fulán amr ká bandobast kartá hai. Ab koí dost kisí se aisá qaríb nahíṇ ho saktá hai, jaisá Ḳhudá har ádmí kí ján ke qaríb hai, chunáṇchi koí ádmí pakke ímán kí hálat meṇ beshakk Iláhí qudrat ká kám, yạne mụjiza, Masíh ke wasíle, jo ádmí ko Ḳhudá se milátá hai (Yoan. 14, 12.) kar saktá hai.

Yih bát, ki aisí hálat hásil karne ke liye cháhiye, ki insán kí marzí Alláh kí marzí ke bilkull muwáfiq ho, is amr se sábit hotí hai, ki Ḳhudá akelá ạlim-ul-gaib hoke albatta jántá hai, ki sab díndár bandoṇ ko kyá kyá fáidamand hai; aur agar un ke fáide kí ḳhátir koí mụjiza darkár hotá hai, to beshakk wuqụ́ meṇ átá hai. Lekin yih har já, har án Parwardigár ke huzúr chalná aur apní marzí Us kí marzí se bilkull muwáfiq karná insán ko is zindagí meṇ niháyat mushkil, balki ná-mumkin hai, kis wáste ki gunáh se álúda aur ná-pák hai; háṇ, ạlam i bálá meṇ yih mubárak hál muyassar hogá, jaháṇ díndár Masíh kí mánind hoke us ke sáth milke abad tak bádsháhat kareṇge (Muk. 22, 5.).

Phir jo koí púchhe, kyúṇ is waqt ḳharq i ạdateṇ o mụjize záhir nahíṇ hote? mạlúm hotá, ki is mạdúmiyat ká báịs ímán kí kamí hai!—to is suwál ká jawáb pahle yih hai. Mụjize o ḳharq i ạdateṇ dikháne par ímán kí mazbútí har dam mauqúf nahíṇ, kyúṇki bayán i mazkúr i bálá ke mutábiq samajh meṇ átá hai, ki aksar auqát Ḳhudá apní hikmat meṇ jántá hai, ki mụjize mominoṇ ke wáste fáidamand nahíṇ haiṇ. Dúsre yih, ki Kutub i Muqaddasa ke mutawajjih paṛhnewále par roshan hogá, ki wuh mụjize-tálib ke ímán kí taraqqí ke wáste haiṇ; chunáṇchi us ke ímán kí pahlí kamzorí sábit karte haiṇ, is qadr ki agar banda ímán ke kámil darje tak pahunchá hotá, to mụjiza ạjíb amr nahíṇ, jaisạ́ ham Ḳhudáwand Yasụ́ kí nisbat har waqt, aur Rasúloṇ

kí nisbat us waqt dekhte, jab mụjize *karte* haiṇ, dekho Paulus kí taríq Melite meṇ, Aạm. 28 meṇ, aur Masíh ká wạda Marc. 16, 18 meṇ. Liházá Ḳhudáwand Yasụ́ apne shágirdoṇ ke wáste banisbat *aur* sunnewáloṇ ke kam mụjize záhir kartá thá, kyúṇki wuh in se ímán meṇ qawítar the.

Ab koí gumán na kare, hamárá matlab yih ho, ki hamáre baṛe ímán ke sabab áj kal mụjize kam yá bilkull nahíṇ záhir hote haiṇ, kyúṇki naụ́zu-billáh tab ham áp ko baṛá jánte hoṇ. Balki hamárá matlab yih hai, ki Ḳhudá ne apní hikmat meṇ fatwá diyá, ki áj kal mere bandoṇ ko samjháne kí ráh se ímán ke gair-mumkin-ut-tasḳhír qilạ meṇ dáḳhil honá ziyáda fáidamand hai, jaisá is bát kí taraf díbáje meṇ ishára kiyá gayá. Háṇ, ham yád kareṇ, ki mahz mụjizoṇ ke wasíle aksar ádmí ímán kí taraf mutạwajjih nahíṇ hote haiṇ, kyúṇki harchand Farúshíoṇ aur Masíh ke *aur* dushmanoṇ yá be-dínoṇ ne bahut tạajjubát ba chashm i ḳhud dekhe, táham is rafạt ke sabab ziyádatar lạnat ke sazáwár húe.

Pahle zamáne kí Masíhí Kalísiá meṇ tarah tarah kí nisháníáṇ záhir húíṇ; magar dushmanoṇ ko halák karne ke wáste bahut kam (Hanániyáh o Safíra Aạm. 5.—Shimaụ́n Magus Aạm. 8.—Elymas Aạm. 13.) is mạne meṇ, jaisá Ḳhudáwand Yasụ́ ne apní bábat farmáyá: (Lúk. 9, 56.) "Ibn i Ádam logoṇ kí ján barbád karne nahíṇ, balki bacháne áyá." Aur isí tarah shágird, jo apne Ustád kí pairawí karte rahe, chalte the; yạne bacháne ke liye ḳhusúsan mụjize záhir karte rahe. Kyúṇki kisí ko yih ḳhiyál na guzre, ki mụjize o nisháníáṇ dikháná mahz Rasúloṇ ká haqq thá. Kyá sattar shágirdoṇ (Lúk. 10, 17.) aur Stefanos (Aạm. 6, 8.) aur Filippos Diakonos (Aạm. 8, 6.) aur Dimishq ká Hanániyáh (Aạm. 9, 17 o 18.) aur sháyad Barnabás (Aạm. 14.) ne karámateṇ záhir nahíṇ kíṇ? Háṇ agarchi kahíṇ mufassalan likhá nahíṇ hai, ki is yá us Yahúdí yá Ǵair-Qaumí kalísiá meṇ bạz ímándároṇ ke wasíle

nisháníáṇ wuqụ́ meṇ áíṇ; táham pahle is bát kí taraf Yạq. 5, 14 o 15 o 16 ishára kartí haiṇ, aur dúsre, yih qaríb-ul-fahm hai, ki *aur* nịmatoṇ (1 Kor. 14.) ke sáth yih nịmat bhí kahíṇ kahíṇ jamáạt ke láiq ruknoṇ ko Ḳhudá se baḳhshí gayí hogí. Dekho jo 1 Kor. 12, 28 meṇ likhá hai. Balki bạz buzurg musannifoṇ ne dạwá kiyá, ki tísrí yá chauthí sadí tak nisháníáṇ, jo ạmúman nisháníáṇ hí kahí játí thíṇ, mauqúf nahíṇ húíṇ.

---

§ 18.

Ahálí i Kalísiá kí Kaifiyat. Ụhdoṇ aur Marásim i Ịbádat ká bayán.

DÚSRÁ HISSA.

Ab jo ham ịbádat ke taríqoṇ kí taraf mutawajjih hote haiṇ, to pahlá suwál yih hai, áyá Masíhíoṇ ke pás shurụ́ se bandagí ke ḳháss makán the, yá nahíṇ? Is suwál ká jawáb musannif ke nazdík yih hai. Chúṇki Ḳhudáwand Yasụ́ aksar auqát Yarúsalam kí haikal aur fulán shahroṇ kí ịbádat-ḳhánoṇ meṇ jáyá kartá thá, aur ạshá i rabbání kí pák rifáqat kisí dost ke ghar meṇ apne Rasúloṇ ke sámhne muqarrar kí, mạlúm hotá hai, ki ibtidáan mominoṇ ke ạlániya makánát bandagí ke wáste nahíṇ the, balki wuh kisí dost ke pás jamạ hote the. Is bát kí taraf wuh báláḳhána bhí ishára kartá hai, jis meṇ Pentekost ke din shágird ekaṭṭhe húe; aur Marcus kí má Mariam ká ghar. Háṇ do aur subút haiṇ, yạne pahle yih, ki Petros aur Yoannes kí bábat Aạm. 3, 1 meṇ likhá hai, ki haikal ko duạ́ ke waqt gaye, aur *aur*

ímándároṇ kí nisbat aisá hí amr Aạm. 2, 46 meṇ batáyá játá hai. Dúsre yih, ki isí áyat meṇ marqúm hai, ki mominín ne ghar ghar roṭíáṇ toṛíṇ, is mạne meṇ ki jaháṇ kahíṇ bhái o bahin the, ạshá i rabbání kí tạmíl karte the.

Lekin bạz ạlim ashkhás ne is sabab se ki sab ímándár, jo Pentekost ke din 3000, aur jald 5000, ho gaye, albatta ek hí jagah jamạ nahíṇ ho sake, dạwá kiyá, ki ibtidáan kahíṇ kahíṇ chhoṭí majliseṇ thíṇ, jin ke alag alag rúhání hádí, yạne "Buzurg" (Qasís, πρεσβύτεροι) the, aur in hádíoṇ ke úpar Usqúf muqarrar húe. Magar is dạwe ke barkhiláf ham yih kahne ke qábil haiṇ, ki albatta thoṛí muddat bạd sab ímándároṇ ke liye auwalan koí ạmm ịbádatgáh maujúd húí hogí, jis meṇ sháyad sárá guroh nahíṇ, lekin is ká ek baṛá hissa, yạne jin jin ko farágat hotí thí, ekaṭṭhe ho sake, jaisá is amr kí taraf Aạm. 4, 4 o 23 o 31 ishára kartí haiṇ. Aur sániyan, agar alag alag chhoṭe gurohoṇ ke hádí o Qasís hote, to beshakk tạlím kí bábat in hádíoṇ ke darmiyán jald mujádala barpá hotá, lekin aisí bát ká zikr Nae Ạhd kí jild meṇ kahíṇ nahíṇ páyá játá hai.

Háṇ shahr i Korinthos kí kalísiá meṇ ikhtiláfát mazkúr hote haiṇ, lekin har mutawajjih paṛhnewále par áshkár hai, ki yih ikhtiláfát na ụhdedároṇ, balki jamáạt ke ruknoṇ ke ikhtiláfát the. Aur jo phir koí púchhe, kyúṇ, masalan (Aạm. 20, 17 meṇ) Efesos ke kaí ek "Buzurg" Paulus ke pás áte haiṇ, to hamárá yih jawáb hai, ki baṛí kalísiáoṇ meṇ ạlbatta chand ụhdedár the, kis wáste ki ek shakhs sab bátoṇ ká bandobast nahíṇ kar saká, jaisá áj kal bhí aksar jagahoṇ meṇ wáqị hai. Balki wuh amr ki Paulus Rasúl kabhí kabhí (Rom. 16, 5.—1 Kor. 16, 19.—Kol. 4, 15.—Filem. 2.) fulán ashkhás ke gharoṇ kí kalísiá ko salám bhej detá hai, gáliban aisá samajhná cháhiye, na ki wuh usí shahr ke *aur* mominoṇ se áp ko judá karte the; balki aisá ki wuhí ádmí

us bandagí ke siwá, jo sab ke sáth ámm ibádatgáh meṇ bajá láte the, rishtadároṇ, naukaroṇ, chákaroṇ samet apne ghar meṇ duá o namáz meṇ mashgúl rahe. Nahíṇ to ímán o mahabbat kí biná i yagánagí kyúṇkar mustahkam ho sakí, jis kí bábat Paulus ne farmáyá (Kol. 3, 14.), ki "kamál ká kamar-band hai?"

Kalísiá ke be-rúní bandobast aur us ke uhdedároṇ o ibádatgáhoṇ ke hál o ahwál par mutawajjih hone se farágat pákar, ham ab jamáat ke ruknoṇ kí andarúní kaifiyat, bandagí ke wasíloṇ, aur ímándároṇ kí rawish aur chál par nigáh kareṇ.

Jab bímár ádmí tandurust ho gayá, to us ke háth, pair, aur tamám badan wuhí hai, jo bímárí kí hálat meṇ thá; báwujúd is ke baṛá farq sábit húá, yane kamzorí aur nátawání chhúṭ gayí, aur táqat kí khush-hálí páedár húí. Waisá hí us ádmí ká rúhání hál hai, jo gunáh kí qaid se rihái pátá hai. Us kí "ján chiṛiyá kí tarah saiyád ke jál se chhúṭí; ki jál ṭúṭá, aur" wuh nikal bhágí. Ab agarchi har táib ká yih hál thá, ki us ne Khudáwand Yasú apne Naját-Denewále par gunáh kí maut aur abadí halákat se bach jáne ká bharosá rakhá, jaisá hanoz rakhtá hai, táham rujú láne kí kaifiyat meṇ ittifáq nahíṇ. Baze jaisí chamaktí bijlí bádaloṇ ko kholke ek dam sab kuchh, jo táríkí meṇ chhipá thá, roshan kartí hai, waise hí ekáek ímán láke, gunáh kí qaid se bhág gaye. Baze rafta rafta ná-pákí kí mail se mubarra hoke, ba tadríj itimád kí mazbútí hásil karte the. Hásil i kalám albatta, jaisá kahá gayá, ek hí thá, yane Masíh par wuh ímán jo mahabbat kí chál se sábit hotá hai. Aur táki kisí ko khiyál na guzre, ki agle zamáne ke díndároṇ ká hál ab ke díndároṇ ke hál se ná-muwáfiqat rakhtá thá, ham do tín jumloṇ ká tarjuma kareṇge, jo qadím buzurgoṇ kí jildoṇ se nikále gaye haiṇ.

Buzurg Cyprianus ne apne pahle khatt meṇ, jo us ne

Donatus ko likh bhejá, farmáyá (*cap.* 2, 3, 4.): "yih samjho, jo ham mąlúm karte haiņ, is se pahle ki síkh liyá, aur jo muddat ke mashaqqatí mutálą karne se hásil nahíņ húá, balki ek dam meņ fazl ke jald chalte dam se qabze meņ áyá. Jab maiņ hijáb aur rátoņ rát kí táríkí meņ pařá, aur is bátil dunyá kí maujoņ se idhar udhar hiláyá gayá, apní ráh kí bábat muzabzab; haqíqí zindagí se ná-wáqif; sachái aur núr se dúr hoke: tab merí us waqt kí samajh ke muwáfiq mujhe niháyat mushkil aur sangín mąlúm húá, jo Iláhí fazl ne naját ke liye nidá kiyá, yąne yih, ki ek ádmí, jo naját-dih áb ke hauz meņ naí zindagí ke liye tar o táza hoke sar i nau paidá hone ke qábil ho; jo pahle thá utár sake; aur hálán ki us ke badan ká hál wuhí rahe, táham dil aur rúh kí nisbat nayá insán howe. Maiņ ne kahá, aisá tabaddul kyúņkar mumkin hai, ki yak-á-yak aur jald wuh sab nikálá jáwe, jo ķhwáh hamárí zát ká hoke, hamárí nafsání tabíąt meņ puķhta, ķhwáh hamárá mustąmal hoke, dastúr o ądat se saķht ho gayá? Yih chízeņ ham meņ beshakk niháyat paiwasta húíņ. Wuh jo ziyáfat-pazír aur ąish o ąshrat ká darpai thá, kab kifáyat-shiąrí kí taraf máil hotá hai? Aur wuh jo zarbaft aur argawání poshák meņ árásta thá, aur apne besh-qímat libás ke sabab mashhúr thá, kab motá kaprá pasand karegá?...... Yih ķhiyál aksar mere dil meņ áe. Kyúņki jis qadr maiņ apní guzashta zindagí kí niháyat gumráhí meņ, jis se farágat páná maiņ bilkull muhál jántá thá, muqaiyad thá, usí qadr apní luąbdár ķharábí meņ phaņsá rahná mujhe manzúr thá. Aur is liye ki maiņ nek chízoņ kí bábat ná-ummed thá, maiņ apne gunáhoņ meņ, goyá ki wuh wáqian merí hastí ká ek juz, aur merí zát ká ek hissa hoņ, gota khátá thá. Magar jab naí chál ke gusl se agle sáloņ ke dág mițáe gaye, aur ąlam i bálá se kusháda aur sáf núr mere sulh-pazír dil meņ huwaidá húá, jab us Rúh kí mąrifat, jo ásmán se názil

húí, dúsre tawallud ne mujhe nayá ádmí banáyá, tab ajíb taur par yak-á-yak wuh, jo mashkúk thá, mujhe yaqín húá; wuh jo khafí thá, mukáshaf húá; jo poshída thá, huwaidá húá; us ke liye, jo mushkil thá, saranjám ká ek wásta záhir húá; jo gair-mumkin dikhái diyá, qábil i itmám malúm húá. Chunánchi main iqrár kar saká, ki wuh, jo peshtar jism se paidá hoke, gunáhon kí rawish men masrúf thá, khák se khákí thá. Lekin badhú (wuh) Khudá se hone lagá, aur Rúh i Rást se zinda thá........Khudá, hán Khudá hí se hamárí kull táqat hai. Usí se ham zindagí rakhte, Usí se ham qúwat rakhte hain; Usí se táqat páke aur hásil karke, jab tak ham is dunyá men hain, ham ánewálí chízon kí alámaten pahchánte hain."

Buzurg Yustinus Martyr ne farmáyá: "ham jo peshtar shahwat-parast the, ab sirf pákízagí se khush hain; ham jo pahle jádúgarí karte the, ab áp ko nek, abadí mubárak Khudá ko supurd karte hain; ham jo agle zamáne men zar o mál ke dilí dost the, ab rás-ul-mál i ámm men sab, jo hamárá hai, dálte hain, aur har muhtáj ko dete hain; ham jo peshtar ek dúsre se kína rakhte aur qatl karte the, jo begánon se zát ke tafáwut ke sabab suhbat o ráh rasm karná nahín cháhte the, ab Masíh kí ámad ke bad un ke sáth milkar chalte hain. Ham apne dushmanon kí khátir duá mángte, aur un ko, jo be-sabab ham se kína rakhte hain, (yih) maslahat dete hain, ki Masíh kí umda talím ke bamújib apní zindagí guzránen, táki hamáre sáth us ajr o jazá ke mubárak ummedwár ho jáwen, jo Khudá kull makhlúqát ke bádsháh se názil hotí hai."

Akhiran buzurg Origenes ne farmáyá: "Yasú ká kám, sab insánon par záhir hotá hai, jahán kahín Iláhí kalísiáen maujúd hain, jo hazár buráíon se báz áín, aur ab bhí Yasú ká nám ajíb muláyamat, rawish kí durustí, birádarána mahabbat, narmí o mihrbání un men paidá kartá hai, jo wáhid Khudá

aur Masíh kí tạlím aur ánewálí ạdálat par na dunyawí fáida, yá insán ke intifạ ke sabab ímán láne ká baháná ḍhúnḍhte, balki haqíqatan use ikhtiyár karte haiṇ."

Lekin is mahal meṇ yih malhúz i khátir rahe, ki sab jo Masíhí kahláe, is sabab sachche Masíhí, yạne díndár na the. Albatta wuh fawáid, jo aksar áj kal un ko muyassar haiṇ, ki Masíhí ho játe haiṇ, Rasúloṇ ke waqt, yạne pahlí sadí meṇ, muyassar nahíṇ the, kis wáste ki us zamáne ká koí sháhansháh, yá qaum ke bádsháh Ibn i Ádam par ímán na láyá. Chunáṇchi wuh shán o shaukat aur be-rúní darakhshandagí, jo ạmúman kull mamlukat ke mazhab ká libás hai, Masíhí Dín ko maqbúl na kar sakí; báwujúd is ke kalísiáoṇ ke bahut arkán achchhe aur sachche Masíhí na the.

Kyúṇki auwalan, wuh birádarána mahabbat, jis ke wasíle máldár bande garíb bháíoṇ ko bahut kuchh báṇṭte the, lálachí aur sust ádmíoṇ ko khínchtí thí, ki peṭ bharne ke liye Masíhí húe, jaisá áj kal bhí har kahíṇ wuqụ meṇ átá hai. Ab paṛhnewálá na samjhe, ki musannif ká yih matlab hai, ki Khudáwand be-rúní wasíloṇ se insán ko hargiz us kí ján kí naját kí taraf mutawajjih nahíṇ kartá. Kyá Yashạiyáh ne nahíṇ farmáyá (26, 16.): "ai Khudáwand, sakhtí meṇ wuh terí taraf rujụ húe, aur jis waqt terí tádíb un par thí, unhoṇ ne tujh se dhímí áwáz ke sáth duạ mángí?" Kyá Yạqúb ne jiláwatan hoke Beit El ko na páyá; Yúsuf ne qaid-kháne meṇ wazír-ul-mamálik ke ụhde kí tarbiyat na hásil kí; aur Músá Midyán kí wírán zamín meṇ, Misr ke bádsháhí mahalloṇ se áwára hoke, apní qaum ká láiq hádí na húá? Aisá albatta áj kal bhí Khudáwand apní rahmat kí bepáyání se is yá us shakhs ko bímárí, yá garíbí, garaz musíbat ke wasíle apní taraf khínchtá hai, jaisá Iyob ke 33, 29 o 30 meṇ likhá hai, "dekho yih sab kám Khudá insán ke liye do bár, balki tín bár kartá hai, táki us kí ján gor

se nikál lewe, ki wuh zindoṇ kí roshní se roshan rahe." Magar ádmí ká dil, jo fareb denewálá hai, bahut aksar aise hál meṇ us ímán ká baháná kartá, jo haqíqatan be-rúní kaifiyat se ịláqa nahíṇ rakhtá hai. Chunáṇchi har koí áp ko ḳhúb ázmáwe, jab ranj aur musíbat ke waqt meṇ ímán ká iqrár kartá hai, ki yih iqrár qáil hone, yá mahz ḍar kí tásír hai.

Aur sániyan, un meṇ se bhí, jo qáil hoke Masíhí Dín iḳhtiyár karte the, sab qáim na rahe. Kyúṇki Ḳhudáwand bonewále kí tamsíl meṇ do qism ke ádmíoṇ ká zikr kartá hai, jin ko ḳhushḳhabarí pasand thí, aur jo bạdhú phir judá ho gaye, yạne pathrailí zamín ke, aur káṇṭoṇ kí zamín ke ádmí. Musíbat aur daulat, bad-námí aur nek-námí sachche ímán ko nikál saktíṇ, aur jaisá áj kal, waisá Rasúloṇ ke waqt meṇ bhí, Masíhí Dín kí mạnawí balágat o ḳhúbí ne bahut narm-mijáz insánoṇ par tásír kí, yaháṇ tak ki us máldár jawán ke muwáfiq pukárá, "ai nek ustád! ham kyá kareṇ, ki hamesha kí zindagí ke wáris howeṇ?" Lekin jab Ḳhudáwand ne un se cháhá, ki apná kull mál, yá us chíz ko, jo ḳhusúsan piyár karte the, chhoṛ deṇ, tab udás hoke chale gaye; chand roz to unhoṇ ne pairawí kí, magar jald ṭhokar kháí. Aur isí tarah nek-námí ke sabab bhí bahut log gir paṛe, wuh bhúl gae, ki zamín bande ke wáste sirf musáfir kí sará hai; aur harchand Ḳhudáwand bhí áp ko apne jamál meṇ dikháwe, táham ghar tạmír karne kí fursat nahíṇ hai, agar har ek apní ján kí naját kámptá aur thartharátá húá hásil karná cháhe.

Ab jo koí púchhe, kyúṇ Rasúl aisoṇ ko Kalísiá meṇ dáḳhil hone dete the, to is suwál ká yih jawáb hai, ki wuh ádmí hoke, dil ke hál se hamesha wáqif na the; sirf kabhí kabhí Ḳhudá ne yih baṛí nịmat unheṇ baḳhshí. Balki Yasụ́ ne ḳhud apní tamsíl meṇ (Matth. 13, 30.) farmáyá: "Káṭne

ke din tak donoṇ ko ekaṭṭhe baṛhne do." Chunáṇchi ạjíb nahíṇ hai, ki chand nikamme aur nábakár ashkhás Masíhí ho gaye, khusúsan agar ham yád karte haiṇ, ki ibtidáan sháyad us ko fauran baptismá diyá játá thá, jis ne iqrár kiyá, ki Yasụ Ḳhudá ká Beṭá hoke merá Naját-Denewálá hai. Aur is amr ká yih báịs thá, ki shurụ meṇ Rasúloṇ aur *aur* wáịzoṇ ko un ko jo baptismá cháhte the, muddat tak taiyárí kí tạlím dene kí na fursat na mauqạ thá. Bạdhú albatta wuh bandobast muqarrar húá, jo hanoz járí hai, yạne yih, ki ímán lánewálá pahle rúháni tarbiyat páwe, aur apne iqrár ká subút záhir kare. Aur is mahal meṇ munásib hai, ki ham un do fazl ke wasíloṇ kí taraf mutawajjih howeṇ, jo Masíh ne apní Kalísiá ko ímán meṇ mazbút hone aur taraqqí hásil karne ke liye muqarrar kiye, yạne *baptismá* aur *ạshá i rabbání.*

Jo Romaní aur Yúnání Masíhíoṇ ke darmiyán sát aise fazl ke wasáil járí haiṇ, to is dastúr kí koí dalíl Baibal se muyassar nahíṇ. Aur ạql kí ráh se bhí samajh meṇ átá hai, ki do ke siwá *aur* darkár nahíṇ; yạne ek naí paidáish ká nishán *(baptismá)*, aur dúsrá naí zindagí kí mudáwamat ká nishán *(ạshá i rabbání)*. Aur jo koí púchhe, ki maut kí bábat kyá tartíb húí, un logoṇ ke pás to achchhá bandobast hai, ki wafát ke liye ek fazl ká wasíla, yạne ákhirí mamsúhí *("unctio extrema")*, muqarrar húá? To is suwál ká yih jawáb hai, ki naí o haqíqí zindagí ká ákhir, yá maut, nahíṇ hai, jaisá Muk. 21, 4 meṇ likhá hai, "aur Ḳhudá un kí áṇkhoṇ se har ek áṇsú poṇchhegá; aur phir maut na hogí, aur na gam, aur na nála, aur na phir dukh hogá; kyúṇki aglí chízeṇ guzar gayíṇ." Jo jo fazl ke wasáil haiṇ, so jismání nahíṇ, balki rúhání zindagí kí ḳhátir Masíh se ṭhahráe gaye, aur un logoṇ kí baṛí bhúl hai, jo gumán karte haiṇ, ki be-rúní juz meṇ koí ḳháss qúwat ho. Kyá agar

zindagí rúhání hai, to us kí mutaạllaq báteṇ jismání hoṇgí? *Faqat baptismá aur ạshá i rabbání ke liye ham Ḳhudáwand ká sáf aur kámil hukm Iláhí Kalám meṇ páte haiṇ* (Matth. 28, 19.—Marc. 16, 16.—aur Matth. 26, 26—28.—Marc. 14, 22—24.—Lúk. 22, 19 o 20.—1 Kor. 11, 23—25.). Ạláwa is ke ham yád kareṇ, ki Baní Isráel ke rusúmát Masíhí Dín ke sáye yá nishán the, liházá cháhiye, ki fazl ke wasíloṇ kí ạlámateṇ Yahúdíoṇ ke pás nazar áweṇ; magar do ke siwá, yạne *ḳhatna* jo *baptismá* ká aur *fasah*, jo *ạshá i rabbání* ká nishán thá, *aur* koí wasíla muqarrar nahíṇ húá.

Ab jo koí *baptismá* kí be-rúní tartíb daryáft kartá hai, to ham sirf itná kah sakte haiṇ, ki Injíl ke rú se sáf sábit nahíṇ hotá, áyá pání meṇ gota kháne, yá pání chhiṛakne par rasm mauqúf thí. Albatta Yahúdíoṇ ke darmiyán baptismá járí thá; magar dar hálate ki un ke muạllim be-rúní kaifiyat kí ná-munásib tákíd karte the, is amr ke faisale ke liye un ke ahkám ke paṛhne se fáida hásil nahíṇ ho saktá hai. Aur agarchi Yoan. 3, 23 meṇ likhá hai, ki Yoannes "Ạinon meṇ baptismá detá thá, kyúṇki wahán pání bahut thá," táham malhúz i ḳhátir rahe, jis jagah sháyad Habshí ḳhoje ká baptismá húá (Aạm. 8, 36.), yạne Yarúsalam aur Ạzáh ke darmiyán, aksar gahrá pání nahíṇ miltá hai. Háṇ Filippoi ke daroge ne ihtimálan qáid-ḳháne meṇ (Aạm. 16, 29—34.) baptismá páyá, jaháṇ beshakk itná gahrá pání nahíṇ húá hogá. Al-garaz har sáhib i shuụr par wázih hai, ki *baptismá* kam yá bahut pání, gota kháne yá chhiṛakne par nahíṇ, balki Masíh ke qaul ko (Marc. 16, 16.) bajá láne par mauqúf hai.

Istibág yá *baptismá* kí nisbat sirf ek bát báqí hai, yạne yih áyá Rasúloṇ ke waqt meṇ bachche baptismá páte the yá nahíṇ? Is amr kí bábat bhí ham sirf shakk se kuchh kah sakte haiṇ, na to is mạne meṇ, ki yih rasm burí hai yá nahíṇ, kyúṇki aisí hálat meṇ masalan

Itwár ko mánná bhí burá hotá, kis wáste ki Nae Ạhd-náme meṇ us kí nisbat kahíṇ sáf hukm marqúm nahíṇ hai. Balki is mạne meṇ ki ham yaqín se nahíṇ ṭhahrá sakte haiṇ, ki wuqụ́ meṇ áyá yá nahíṇ. Agar ham Nae Ạhd kí jild ko tawajjuh se daryáft kareṇ, to tín jagahoṇ, yạne Aạm. 16, 15 o 33 aur 1 Kor. 1, 16 meṇ páte haiṇ, ki fulán ghar ko baptismá diyá gayá. Ab ạjíb bát hotí, agar in tínoṇ ke ek meṇ bhí bachche na húe; aur agar koí 1 Kor. 7, 14 pesh kare, is matlab se, ki waháṇ sirf laṛkoṇ ke pák hone ká zikr húá, aur jo istibág i tifl járí hotá, to zarúr waháṇ mazkúr hotá, to yih jawáb hai. Áyat i mazkúra i bálá meṇ aise wálidain ká bayán marqúm hai, jo donoṇ ímándár na the, balki un meṇ se ek Yahúdí yá G̣air-Qaum thá, chunáṇchi be-dín shauhar yá jorú laṛke ká istibág manạ kar saká. Ḳhair jo ho so ho, is meṇ shakk nahíṇ hai, ki bachchoṇ ká baptismá bahut jald kalísiáoṇ meṇ sháị húá, kyúṇki buzurg Origenes ne us ká aisá zikr kiyá, ki Rasúloṇ ke zamáne se járí húá, aur jo pahle Masíhíoṇ ke darmiyán bachchoṇ ká istibág wáqịan járí nahíṇ húá, to bahut hairání kí bát nahíṇ hai, kis wáste ki ibtidáan báligoṇ ko díndároṇ ke guroh meṇ dáḳhil karwáná sab wáịzoṇ kí ḳháss aur ụmda fikr thí.

Dúsrá fazl ká wasíla, yạne *ạshá i rabbání.* Ḳhur. 12 se ham síkhte haiṇ, ki Yahowáh ne fasah ko muqarrar kiyá, jab Baní Isráel Misr se chale jáne ko the, aur barre ke lahú ke sabab, jo darwáze par lagáyá gayá, malik-ul-maut un se dar guzrá. Ab is amr ke mạne yih haiṇ, ki Ḳhudá ne wuh barra aisá qabúl kiyá, ki us ke wasíle tafáwut, jo gunáh ke báịs Us ke aur ádmí ke darmiyán wáqị húá, mauqúf ho jáwe; aur jo *aur* qaumeṇ lạnat ke tale rahíṇ, Baní Isráel barkat ke wáris ho gaye. Lekin ham jánte haiṇ, ki yih bandobast sirf "ásmání chízoṇ" ká namúna aur sáya, yạne us waqt tak muqarrar húá, jab wuh aslí Barra, jo kull dunyá ká gunáh

uṭhá le gayá, Ḳhudáwand Yasụ́ áyá; chunáṇchi jab Us ne *ạshá i rabbání* apní tasdí̤ aur maut kí yádgárí ke wáste qáim kí, tab Puráne Ạhd kí fasah mansúḳh húí, kyúṇki Nae Ạhd kí haqíqat páedár kí gayí.

Roṭí aur mai ko Ḳhudáwand ne *ạshá i rabbání* ká záhirí juz is báị̄s muqarrar kiyá, ki yih donoṇ insání rizq kí ụmda chízeṇ haiṇ, magar yih koí na samjhe, ki in do chízoṇ meṇ, dar súrate ki pák rifáqat meṇ istịmál kí gayíṇ, koí ḳháss aur poshída qúwat ho. Nahíṇ to un ká ḳhiyál durust hotá, jo mánte haiṇ, ki un kí parastish karná cháhiye, aur yih albatta baṛí bhúl, háṇ butparastí hai, is mạne meṇ ki goyá Qasís kí duạ́ se záhirí juz meṇ Qádir i Mutlaq Ḳhudá dáḳhil húá ho. Aur yih bát, ki ạ́mm roṭí aur mai meṇ kuchh tabaddul nahíṇ hotá hai, balki Ḳhudáwand ká badan sachmuch kháná, aur us ká lahú sachmuch píná bande ke haqíqí aur sargarm ímán par mauqúf hai, Paulus Rasúl ne 1 Kor. 11, 24 o 25 meṇ sábit kiyá, jis meṇ do dafạ farmáyá, "yih merí yádgárí ke wáste kiyá karo." Balki Yasụ́ hamáre Ḳháwind ne ḳhud is kí taraf Yoan. 6, 50 meṇ sáf ishára kiyá, jab apná badan bayábán ke mann kí barḳhiláfí meṇ rakhkar, kahá: "Roṭí, jo ásmán se utartí hai, wuh hai, ki koí ádmí use kháke na mare." Háṇ ạql yih cháhtí hai, chúṇki rúhání zindagí ká zikr hai, ham ḳhurák bhí rúhání, yạne ạtiyá i ímán samjheṇ.

Jo bandobast bạz Masíhí kalísiáoṇ meṇ járí húá, ki sirf Pádríoṇ ká haqq hai, ạshá i rabbání kí mai píná, so Baibal kí kisí dalíl se sábit nahíṇ ho saktá hai, balki ádmíoṇ ne apní hí ạql se is ko daswíṇ yá bárahwíṇ sadí se ṭhahráyá, is baháne se, ki agar koí búnd zamín par paṛtí, to áfat átí. Yúnání Masíhíoṇ ke pás dastúr hai, ki roṭí ká ṭukṛá mai meṇ bhigokar chamche ke wasíle lenewáloṇ ko dete haiṇ.

Ạshá i rabbání kí taríq kí bábat itná kahá cháhiye, ki ibtidáan sháyad har roz shám ke waqt kháne ke bạd mustạmal húí,

kis wáste ki Masíh ne (1 Kor. 11, 25.) farmáyá: "Jab jab tum pío"—is mạne meṇ, ki íd i fasah se *ashá i rabbání* alag ho jáwe; aur rozína taríq kí taraf ihtimálan Aạm. 2, 46 ishára kartí hai. Us shám ke kháne ká nám Yahúd. 12 meṇ "*mahabbat kí ziyáfat*" (ἀγάπη) rakhá gayá, kis wáste ki kalísiá ke sab arkán, jitne jamạ hote the, is ke sharík húe, aur ápas meṇ pák bosa leke ghar ko gaye. Magar chúṇki kahíṇ kahíṇ (masalan Korinthos meṇ) kalísiáoṇ meṇ ná-sháistagí sádir húí, dúsrí sadí meṇ *ashá i rabbání* un ziyáfatoṇ se alag kí, aur bandagí se miláí gayí, is tarah par jaisí hanoz wáqị hotí hai. Mahabbat ká kháná muddat tak járí rahá, balki bạz jagahoṇ meṇ dastúr barpá húá, ki kabhí daulat-mand log garíb bháíoṇ ko khiláte piláte the; lekin azbas ki yih gumán guzarne lagá, ki aise kám se wájib-ul-ajr sawáb Ḳhudá ke huzúr hásil ho saktá, is liye yih ạdat har já ba-tadríj mauqúf húí. Sirf kahíṇ Romaní Masíhíoṇ aur us ụmde firqe ke pás, jo ba nám i *Moravian Brethren* mashhúr hai, yih ạdat hanoz járí hai.

Is maqsad ko ḳhatm karne ke liye musannif ko munásib mạlúm hotá hai, ki Masíhíoṇ kí ạmm rawish par zara tawaj-juh kí jáwe, kyúṇki jaisá peṛ phal se pahcháná játá, waisá hí ádmí ká mazhab us kí rawish se ázmáyá játá hai. Agarchi pahle Masíhí sab achchhe aur nek-nám na the, balki un ke darmiyán buráí aur badkárí sádir hotí thí, jaisá kahíṇ kahíṇ Nae Ạhd kí jild se sábit hai, táham yih malhúz i ḳhátir rahe. Pahle, ki un kí, jo tambíh kí bát ko na mánte the, Kalísiá kí taraf se sazá muqarrar húí, yạne wuh bháíoṇ kí musáhabat se ạláhida kiye gaye (Matth. 18, 17.—1 Kor. 5, 3—5 o 11.—2 Yoan. 10 o 11.—1 Tim. 1, 20.—2 Tim. 3, 5.—2 Thes. 3, 6.—Rom. 16, 17.—Tít. 3, 10.); aur dúsre yih, ki bahut Masíhí apne ímán ká achchhá subút deke mazhab kí zeb o zínat the.

Ek qadím maktúb (Epistol. ad Diognet. c. c. V et VI[1]) meṇ un kí chál o ahwál kí bábat yih likhá hai: "Masíhí na mulk, na zubán, na riwáj ke liház se *aur* ádmíoṇ se mutáfawit haiṇ. Kis wáste ki wuh na kahíṇ makhsús shahroṇ meṇ rahte

[1]) Makhfí na rahe, ki Pádrí Tárá Chand Sáhib ne is maktúb ká tarjuma kiyá. Manqúl i mazkúr i bálá kí asl Yúnání meṇ yih hai: cap. V. Χριστιανοὶ γὰρ οὔτε γῇ, οὔτε φωνῇ, οὔτε ἔθεσι διακεκριμένοι τῶν λοιπῶν εἰσιν ἀνθρώπων. Οὔτε γάρ που πόλεις ἰδίας κατοικοῦσιν, οὔτε διαλέκτῳ τινὶ παρηλλαγμένῃ χρῶνται, οὔτε βίον παράσημον ἀσκοῦσιν. Οὐ μὴν ἐπινοίᾳ τινὶ καὶ φροντίδι πολυπραγμόνων ἀνθρώπων μάθημα τοῦτ᾽ αὐτοῖς ἐστιν εὑρημένον, οὐδὲ δόγματος ἀνθρωπίνου προεστᾶσιν, ὥσπερ ἔνιοι. Κατοικοῦντες δὲ πόλεις Ἑλληνίδας τε καὶ βαρβάρους, ὡς ἕκαστος ἐκληρώθη, καὶ τοῖς ἐγχωρίοις ἔθεσιν ἀκολουθοῦντες ἔν τε ἐσθῆτι καὶ διαίτῃ καὶ τῷ λοιπῷ βίῳ, θαυμαστὴν καὶ ὁμολογουμένως παράδοξον ἐνδείκνυνται τὴν κατάστασιν τῆς ἑαυτῶν πολιτείας. Πατρίδας οἰκοῦσιν ἰδίας, ἀλλ᾽ ὡς πάροικοι. Μετέχουσι πάντων ὡς πολῖται· καὶ πονθ᾽ ὑπομένουσιν ὡς ξένοι. Πᾶσα ξένη πατρίς ἐστιν αὐτῶν, καὶ πᾶσα πατρὶς ξένη. Γαμοῦσιν ὡς πάντες, τεκνογονοῦσιν· ἀλλ᾽ οὐ ῥίπτουσι τὰ γεννώμενα. Τράπεζαν κοινὴν παρατίθενται, ἀλλ᾽ οὐ κοίτην κοινήν. Ἐν σαρκὶ τυγχάνουσιν, ἀλλ᾽ οὐ κατὰ σάρκα ζῶσιν. Ἐπὶ γῆς διατρίβουσιν, ἀλλ᾽ ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται. Πείθονται τοῖς ὡρισμένοις νόμοις, καὶ τοῖς ἰδίοις βίοις νικῶσι τοὺς νόμους. Ἀγαπῶσι πάντας, καὶ ὑπὸ πάντων διώκονται. Ἀγνοοῦνται, καὶ κατακρίνονται· θανατοῦνται, καὶ ζωοποιοῦνται.

haiṇ, na koí ḳháss zubán bolte haiṇ, na ạjíb o garíb tarah

Πτωχεύουσι, καὶ πλουτίζουσι πολλούς· πάντων ὑστεροῦνται, καὶ ἐν πᾶσι περισσεύουσιν· ἀτιμοῦνται, καὶ ἐν ταῖς ἀτιμίαις δοξάζονται· βλασφημοῦνται καὶ δικαιοῦνται· λοιδοροῦνται καὶ εὐλογοῦσιν· ὑβρίζονται, καὶ τιμῶσιν. Ἀγαθοποιοῦντες ὡς κακοὶ κολάζονται· κολαζόμενοι χαίρουσιν, ὡς ζωοποιούμενοι. Ὑπὸ Ἰουδαίων ὡς ἀλλόφυλλοι πολεμοῦνται καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων διώκονται· καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἔχθρας εἰπεῖν οἱ μισοῦντες οὐκ ἔχουσιν.—cap. VI. Ἁπλῶς δ' εἰπεῖν, ὅπερ ἐστὶν ἐν σώματι ψυχή, τοῦτ' εἰσὶν ἐν κόσμῳ Χριστιανοί, Ἔσπαρται κατὰ πάντων τῶν τοῦ σώματος μελῶν ἡ ψυχή, καὶ Χριστιανοὶ κατὰ τὰς τοῦ κόσμου πόλεις. Οἰκεῖ μὲν ἐν τῷ σώματι ψυχή, οὐκ ἔστι δὲ ἐκ τοῦ σώματος· καὶ Χριστιανοὶ ἐν κόσμῳ οἰκοῦσιν, οὐκ εἰσὶ δὲ ἐκ τοῦ κόσμου. Ἀόρατος ἡ ψυχὴ ἐν ὁρατῷ φρουρεῖται τῷ σώματι· καὶ Χριστιανοὶ γινώσκονται μὲν ὄντες ἐν τῷ κόσμῳ, ἀόρατος δὲ αὐτῶν ἡ θεοσέβεια μένει. Μισεῖ τὴν ψυχὴν ἡ σάρξ καὶ πολεμεῖ, μηδὲν ἀδικουμένη, διότι ταῖς ἡδοναῖς κωλύεται χρῆσθαι· μισεῖ καὶ Χριστιανοὺς ὁ κόσμος, μηδὲν ἀδικούμενος, ὅτι ταῖς ἡδοναῖς ἀντιτάσσονται. Ἡ ψυχὴ τὴν μισοῦσαν ἀγαπᾷ σάρκα καὶ τὰ μέλη· καὶ Χριστιανοὶ τοὺς μισοῦντας ἀγαπῶσιν. Ἐγκέκλειστai μὲν ἡ ψυχὴ τῷ σώματι, συνέχει δὲ αὐτὴ τὸ σῶμα· καὶ Χριστιανοὶ κατέχονται μὲν ὡς ἐν φρουρᾷ τῷ κόσμῳ, αὐτοὶ δὲ συνέχουσι τὸν κόσμον. Ἀθάνατος ἡ ψυχὴ ἐν θνητῷ σκηνώματι κατοικεῖ· καὶ Χριστιανοὶ παροικοῦσιν ἐν φθαρτοῖς, τὴν ἐν οὐρανοῖς ἀφθαρσίαν προσδεχόμενοι. ....

se zindagí guzránte haiṇ. Yih tahsíl i ịlm o ạdat unhoṇ ne na mudákhalat ádmíoṇ kí kisí ḳhalish o ḳhadshe se íjád kí, aur na wuh misl *aur* ádmíoṇ ke kisí insán kí tạlím kí qadr karte haiṇ. Aur wuh Yúnán ke shahroṇ aur *aur* shahroṇ meṇ, jaháṇ rahná paṛtá hai, rahke, aur posháк aur ḳhurák aur *aur* umúr meṇ mulk kí riwáj kí pairawí karke apne chál chalan kí kaifiyat ạjíb o garíb sábit karte haiṇ. Wuh apne watanoṇ meṇ rahte haiṇ, magar begánoṇ kí mánind. Wuh ahl i watan kí tarah sab bátoṇ meṇ sharík hote haiṇ, aur begánoṇ kí tarah sab báteṇ sahte haiṇ. Har watan i begána un ká watan hai, aur har watan, watan i begána. Wuh sab kí tarah nikáh karte haiṇ, aur aulád paidá karte haiṇ; lekin wuh apní aulád ko phenk nahíṇ dete haiṇ. Wuh báham-dígar kháná kháte haiṇ, magar suhbat i ạmm nahíṇ rakhte haiṇ. Wuh jism meṇ jíte haiṇ, magar jism kí hawas meṇ nahíṇ jíte haiṇ. Wuh zamín par zindagí basar karte haiṇ, magar ásmán ko apná watan samajhte haiṇ. Wuh muạiyan qánúnoṇ kí farmánbardárí karte haiṇ, aur apne chál chalan se un par bhí sharf le játe haiṇ. Wuh sab se mahabbat rakhte haiṇ, aur phir bhí sab se satáe játe haiṇ. Un ko log nahíṇ jánte haiṇ, magar phir bhí wuh mulzim ṭhahráe játe haiṇ. Wuh máre játe haiṇ, aur phir zinda ho játe haiṇ. Wuh garíb haiṇ, magar bahut se ádmíoṇ ko daulatmand karte haiṇ. Wuh sab chízoṇ ke muhtáj hoke, sab chízoṇ se málámál haiṇ. Un kí be-ịzzatí hotí hai, aur be-ịzzatí hí se un kí ịzzat baṛhtí hai. Wuh qusúrwár ṭhahráe játe haiṇ, aur phir bhí be-qusúr ṭhaharte haiṇ. Wuh gálíáṇ kháte haiṇ, aur phir bhí duạ́ i daulat karte haiṇ. Un kí tahqír hotí hai, magar phir bhí wuh tark i adáb nahíṇ karte haiṇ. Wuh achchhe kámoṇ ke ịwaz badkároṇ kí tarah sazá páte haiṇ, aur sazá páke ḳhush hote haiṇ, ki goyá zindagí milí. Yahúdí un ko gair samajhte haiṇ, aur un se bugz karte

haiṉ, aur Yúnání un ko satáte haiṉ, lekin un ke dushman apní dushmaní ká koí báịs nahíṉ batá sakte haiṉ."

"Al-garaz, jo rúh jism meṉ hai, so Masíhí dunyá meṉ haiṉ. Rúh jism ke ạzúoṉ meṉ phailí húí hai, isí tarah Masíhí dunyá ke shahroṉ meṉ phaile húe haiṉ. Rúh jism meṉ to rahtí hai, lekin jism se paidá nahíṉ húí hai, isí tarah Masíhí agarchi dunyá meṉ rahte haiṉ, táham dunyá se paidá nahíṉ húe haiṉ. Ná-dídaní rúh dídaní jism meṉ muqaiyad hai, isí tarah Masíhí dunyá meṉ to hoke pahcháne játe haiṉ, lekin un kí Ḳhudá-tarsí poshída rahtí hai. Jism rúh se kína aur ạdá-wat kartá hai, báwujúde ki wuh mazlúm nahíṉ húá, is liye ki apní hawá o hawas meṉ gota kháne se roká játá hai; isí tarah dunyá ke ádmí Masíhíoṉ se kína rakhte haiṉ, báwujúde ki mazlúm nahíṉ húe, is liye ki wuh un kí hawá o hawas kí barḳhiláfí karte haiṉ. Rúh jism aur us ke ạzúoṉ kí bihtarí cháhtí hai, báwujúde ki wuh us se kína rakhtá hai; isí tarah Masíhí un kí bihtarí cháhte haiṉ, jo un ṣe kína rakhte haiṉ. Rúh jism meṉ band rahtí hai, magar wuhí jism ko sambhále rakhtí hai, isí tarah Masíhí dunyá meṉ ba misl qaid-ḳháne ke rakhe húe, magar wuhí dunyá ko sambhále rakhte haiṉ. Ģair-fání rúh fání makán meṉ rahtí hai, isí tarah Masíhí is ạlam i fání meṉ musáfiroṉ ke taur par auqát basar karte haiṉ, aur ásmán meṉ gair-fání ke mustahzir haiṉ."

Yih hálat albatta sirf is wajh se mumkin thí, ki duạ mángne meṉ mustaịdd rahe, is meṉ jíte, chalte phirte, rawán the; duạ ke wasíle wuh zamín ká nimak húe, jo sab ko gunáh meṉ saṛ jáne se bachátá thá. Ghoṛoṉ aur gáṛíoṉ par bharosá nahíṉ rakhte, balki Ḳhudáwand Rabb-ul-Afwáj ká nám lete the. Is bayán ke muwáfiq chand musannifoṉ ne likhá, "Ḳhudá ke kull hathyár uṭháke ham apná jhanḍá khaṛá kareṉ, aur duạ mángte húe nafḳh i sur ká intizár khíncheṉ. Sab firishte duạ mángte, kull maḳhlúqát, balki Ḳhudáwand

áp duá mángtá hai. Duá gunáh ko miṭátí, imtihán ko nikáltí, azíyat ko dabátí, kamzor ko tasallí, aur zoráwar ko khushí bakhshtí hai; maujoṇ ko thamá detí, garíboṇ kí parwarish, daulatmandoṇ kí hidáyat kartí hai, gire húoṇ ko uṭhátí, girte húoṇ ko bachátí, ruknoṇ ko mustahkam kartí hai. Duá hai ímán kí díwár, aur hamáre liye us jání dushman ke barkhiláf kámil zirah hai, jo chároṇ taraf se hamla kartá hai.

Inhíṇ bátoṇ se sáf sábit o áshkár hotá hai, ki pahle Masíhíoṇ kí duá but-parastoṇ kí ziyáda-goí ke muwáfiq nahíṇ thí, kyúṇki wuh Masíh ká qaul yád karte the, jo Us ne Matth. 6, 7 meṇ farmáyá "aur jab duá mángte ho, Gair-Qaumoṇ kí mánind be-fáida bak-bak mat karo." Háṇ unhíṇ kí samajh meṇ wuh kalám áyá, jo 1 Thess. 5, 17 meṇ likhá hai "hamesha duá mángo."

Wuh jo gumán kartá hai, ki duá mángná sirf wuh harakat hai, ki ádmí bajá látá, jab ghuṭne ṭekkar muqarrarí namáz ko duhrátá hai, albatta baṛí bhúl meṇ giriftár hai; kyúṇki aisí hálat meṇ rahkar koí ádmí zindagí basar nahíṇ kar saktá hai. Musannif ko wuh jawáb yád átá hai, jo kisí kahání kí kitáb meṇ ek chhoṭí laṛkí ne diyá, yane yih, ki maiṇ ásmán meṇ jáná nahíṇ cháhtí húṇ, kis wáste ki waháṇ to log hamesha duá mángte aur gít gáte haiṇ. Aur agar hál sachmuch aisá hotá, jaisá us nádán ustád ne laṛkí ko batáyá, go ki duá mángná badan kí waza yá muṇh ke kalám, aur gít gáná áwáz ke nagam par mauqúf hotá, to taajjub nahíṇ hai, ki laṛkí ásmán par jáná ná-pasand kartí thí. Magar pahle Masíhíoṇ kí samajh meṇ duá kí haqíqat á gayí. Albatta ghuṭne ṭekkar bhí wuh duá mángte, aur mamúlí waqt par ibádat-gáhoṇ meṇ jama hote the; kyá Khudáwand Yasú ne aisá nahíṇ kiyá, (masalan Lúk. 4, 16 aur Matth. 26, 55.)? Lekin in bátoṇ par wuh apní púrí bandagí mauqúf nahíṇ samajhte the, jaisá yih afsos kí bát áj kal bahut Masíhíoṇ

ke pás wuqú meṇ átí hai; balki wuh jánte the, ki díndár kí tamám zindagí ek mudámí duá hai, aur yihí matlab hai, jab kahá játá "Ḳhudá ke huzúr chalná."

Liházá buzurg Clemens Alexandrinus ne farmáyá, "sachchá ímándár har já duá mángegá, magar ạlániyatan, tamáshe ke wáste nahíṇ. Háṇ jab hawá khátá, jab dúsroṇ se bátchít kartá, jab tanháí meṇ hai, yá paṛhtá, yá károbár meṇ mashgúl hai—har súrat par wuh duá mángtá hai. Balki jab jab ḳhalwat i ján meṇ Ḳhudá par ḳhiyál rakhtá, aur dabí húí áh khínchke Báp se muḳhátib hotá hai, to Wuh us ke qaríb, us ke sáth hai. Duá hai Ḳhudá se ịláqa rakhná, chunáṇchi agar ham áhiste bolte, háṇ agar ham lab-basta haiṇ, aur dil meṇ Ḳhudá se bátchít karte, to ham andar se us ko pukárte haiṇ, kyúṇki Ḳhudá hamesha sab suntá hai, jo ham ḳhiyál meṇ Us ko kahte haiṇ." Aisí hálat meṇ ham us bát ko mán sakte haiṇ, jo Paulus ne Filipp. 1, 23 meṇ farmáyá, "mujhe árzú hai, ki ruḳhsat páúṇ, aur Masíh ke sáth já rahúṇ; ki yih bahut bihtar hai;" aur Rasúl kí mánind har achchhá aur sachchá díndár bol saktá thá :—

Masíh ke sáth hamesha
Rahná maiṇ cháhtá húṇ.
Jab tak isí zamín par
Zindagí káṭtá húṇ.
Kull dunyá kí ịshrat
Ḳhushí se chhoṛtá húṇ:
Táki maiṇ ạlam i bálá
Masíh ke sáth rahúṇ.

§ 19.

Yarúsalam ká Inhidám, aur un Azíyatoṇ ká bayán, jo Masíhíoṇ par Rasúloṇ ke waqt meṇ á paṛíṇ.

PAHLÁ HISSA.

Bazoṇ kí dánist meṇ Yarúsalam ke inhidám aur Masíhíoṇ kí pahlí azíyatoṇ ke darmiyán kuchh ịláqa nahíṇ hai; magar us ko, jo tawajjuh se bayán i mufassal i zail ko paṛhtá hai, mạlúm hogá, ki albatta donoṇ umúr mutaạllaq the. Qaríb san 585 Masíh se pahle Yarúsalam sháh i Bábul Nabúḳhad-nezar yá Buḳht se barbád kiyá gayá, jaisá dúsre Salátín o Tawáríḳh kí kitáboṇ aur Yiramiyáh nabí kí jild meṇ marqúm hai. Lekin harchand shahr us waqt bahut tabáh húá, aur logoṇ ká jamạ i gáfira halák húí, táham áfat aisí haibatnák nahíṇ húí, jaisí Romaníoṇ ke dinoṇ meṇ; kyúṇki agle zamáne ká Yarúsalam Baní Isráel kí tamám qaum kí dár-us-saltanat na thá, sirf do yá tín firqoṇ kí. Magar jab se Yahoshúạ aur Zarúbabel, Ạzrá aur Naḳhemyáh kí hidáyat, aur Fárs ke bádsháhoṇ Ḳhoras, Dárá, aur Ardshír kí ijázat se phir tạmír kiyá gayá, Yarúsalam sab Isráelíoṇ kí dár-us-saltanat, aur rafta rafta niháyat ábád húá.

Muqaddame meṇ musannif ne zikr kiyá, ki Farúshíoṇ aur Sadúqíoṇ ko mahz díní faríq samajhná munásib nahíṇ hai, kyúṇki un ká matlab ḳhusúsan mamlukat ke bandobast se ịláqa rakhtá thá. Yạne Farúshí apne bápdádoṇ ká mulk Ġair-Qaumoṇ kí hukúmat se ázád karná cháhte the, is murád se, ki jitní ziyáda taiyárí ham se is amr kí nisbat hotí hai, itná hí ziyáda jald wuh waqt áwegá, jab Músá aur *aur* nabíoṇ

ká mauúda Masíh sárí zamín barguzída ummat ke qabze meṇ kar degá. Sadúqí to albatta apní qaum kí baṛáí o izzat ke rágib the, magar chúṇki wuh daulatmand aur ásúda zindagí ke shauqín the, unhoṇ ne muddat se ján liyá, ki hamárí bihtarí hargiz na hogí, agar mutaạssib ham-watan hukúmat karte haiṇ. Chunáṇchi Sadúqí ḳhud-garazí ke sabab Romaníoṇ ke dost hoke goyá un ke aur "*Zelotai*" yạne gairatmand ke darmiyán lachakdár kamání the, yaháṇ tak ki mahz un kí koshish se aksar jhagṛe uṭhte hí mauqúf húe.

Lekin aisí do náṇwoṇ par ḍagmagátí chál der tak nek-nasíb nahíṇ ho saktí hai. Jaisá Dín kí bábat un ká hál burá thá, aisá ki Injíl meṇ kisí Sadúqí ká zikr nahíṇ hai, jo ímán láyá, balki wuh Láodikeia kí kalísiá kí mánind the, jis kí bábat Ḳhudáwand Mukásh. 3, 16 meṇ farmátá hai: "Is wáste ki tú shír-garm hai, na ṭhanḍá na garm, maiṇ tujhe radd karke apne muṇh se nikál phenkne par húṇ," waisá hí dunyawí muạsharat meṇ bhí un ká anjám baḳhair na húá.

Romaní hákimoṇ se, jo Yahúdíoṇ par hukúmat karte the, Pontius Pilátús kí mánind koí mashhúr nahíṇ húá. Agarchi Injíl meṇ us kí bábat bahut kuchh nahíṇ likhá hai, táham us qalíl zikr se itná sábit hotá hai, ki mutlaq-ul-inán aur zálim thá. Chunáṇchi ham báwar kar sakte haiṇ, jo kahíṇ marqúm hai, ki us ne ek dafạ hukm diyá, ki Romaníoṇ kí fauj, jo Yarúsalam meṇ lagáí gayí, apne jhanḍoṇ aur Qaisar kí múratoṇ samet shahr meṇ dáḳhil howe, báwujúde ki us ko ḳhúb mạlúm thá, ki peshtar, jab Herodes bádsháh ne ek ụqáb kí sonahrí múrat haikal ke darwáze ke úpar rakhí, logoṇ ne use giráke ṭukṛe ṭukṛe kiyá. Ab us waqt ke har sáhib i shuụr ko wázih thá, agar mutaạssib Yahúdí ḳhud Romaní fauj ke sáth aisá sulúk karte, to baṛí ḳhúnrezí ká ḳhatra hotá; chunáṇchi mụtadil ashḳhás ne yaháṇ tak koshish kí, ki jamáạt hákim ke pás Kaisareia ko gayí, aur páṇch rát din mahall

ke sámhne baiṭhkar minnat kí, jab tak hukm i mazkúr mansúkh kiyá gayá. A'khiran jab Pilátús Shimroním ke sáth koh i Gerizím ke nazdík zulm o sitam se pesh áyá, wuh apne ụhde se nikálá jáke, aur mulk i Fráns meṇ jiláwatan hoke, san 39 Ịswí meṇ mar gayá. Jo jo kaháníoṇ meṇ likhá hai, ki sháhansháh Tiberius ne use is wáste mạzúl kiyá, ki us ne Khudáwand Yasụ́ ko Yahúdíoṇ ke kíne se nahíṇ bacháyá, so har fahmída ádmí kí samajh meṇ ịtibár ke láiq nahíṇ hai, kis wáste ki Qaisar Tiberius ne, jo khud zálim aur khúnkhwár thá, zarúr kisí Yahúdí shakhs kí, jo ạdálat ke mutábiq yá ạdálat ke barkhiláf, maslúb húá, fikr na kí hogí.

Wáridát i mazkúra i bálá se paṛhnewálá taslím karegá, ki Yahúdíoṇ ká hál darja i bad se badtar ko pahunchne lagá. Jitná ziyáda un ká ikhtiyár játá thá, itná ziyáda un ká kibr baṛhtá thá, aur wuh, jo Amsál 16, 18 meṇ likhá, wáqị húá, yạne "halákat se pahle takabbur, aur zawál se áge dil ká gurúr." Masíh ke mụjizoṇ ko dekhkar Sadr Majlis ne Yúh. 11, 48 meṇ kahá, "agar ham use" (yạne Masíh ko) "yúṇhíṇ chhoṛeṇ, to sab us par ímán láweṇge; aur Romaní áke hamáre mulk aur qaumiyat ko bhí le leṇge;" lekin Khudáwand, zindagí ke málik ko qatl karwáke khud unhoṇ ne áp ko wuh áfat, jis se bachná cháhte the, pahuncháí. Kyúṇki wuh jánib, jo *rúhání* Munjí par ímán látí thí, Masíh ke maslúb hone se pahle auroṇ ke sáth, ki dunyawí bádsháh ke intizár meṇ the, milí rahí; magar wuh Khudáwand Yasụ́ kí maut aur qiyám ke bạd alag hoke aur un ko, jinhoṇ ne jismání ikhtiyár kí ummed meṇ bilkull gota na kháyá, apní taraf khínchkar aise nazdík-bín ádmíoṇ, yạne Farúshíoṇ aur *aur* is qism ke shakhsoṇ se sarásar judá ho gaye.

Pas, jaisá ádmí ká badan maut ká nishána o shikár ho játá hai, jab us ká máya i hastí játá rahá, waisá hí wuh qaum halákat kí mutahammil ho gayí, jis ká ụmda o qábil i zindagí hissa

ḳhud ba ḳhud ạláhida ho gayá. Ab ek qaum kí zindagí beshakk kisí munfarid shaḳhs kí zindagí se zoráwar aur tawíl hai, chunáṇchi fauran wuh tabaddul, jo ḳharábí kí taraf wáqị húá, áshkár nahíṇ hotá hai; báwujúd is ke aisá ḳhatarnák hál kisí fahmída ádmí se poshída nahíṇ rah saktá hai, aur yih bát díndár Isráelíoṇ par bhí roshan thí, liházá wuh judáí ba tadríj ziyáda barpá húí.

Balki jismání-máil Yahúdíoṇ ke darmiyán bhí ittifáq na thá. Farúshíoṇ aur Sadúqíoṇ ke siwá (kyúṇki Assaim, jaisá Muqaddame kí fulán jagah se roshan hai, inhíṇ jhagṛoṇ se ịláqa na rakhte the), *aur* qaum kí jánib thíṇ, ḳhusúsan wuh jo ba nám i "*Zelotai*" yạne "Sargarm" yá "G̣airatmand" (ζηλωταί) mashhúr húe. Un ke dil meṇ yih ḳhiyál guzrá, ki Puráne Ạhd kí kitáb meṇ Baní Isráel ko har tarah kí barkat Yahowáh se wạda kí gayí, agar sharíạt ke tábị hoke Us ke awámír bajá láte; magar afsos kí bát, Kanaạn ká mulk G̣air-Qaumoṇ ke bas meṇ thá, aur us zamín ká, jo Abirahám ká mauụda hoke bápdádoṇ ko dí gayí, Romaníoṇ ko mahsúl o ḳhiráj dená zarúr thá. Yih bát albatta un se poshída rahí, ki sharíạt kí barkat sirf un ke wáste muqarrar thí, jo us ko na harfoṇ balki rúh ke bamújib púrá karte the; liházá jab Wuh záhir húá, jis ká nishán aur peshíngoí sharíạt kartí thí, to albatta sharíạt ke harf se kuchh ziyáda ạmal meṇ láná zarúr húá.

Isí tarah unhoṇ ne rúhání taur par andhe hoke laṛáí ke zor se Romaníoṇ ko Kanaạn se nikálne ká qasd kiyá, us ummed par bharosá rakhkar, ki zarúrat ke waqt meṇ Yahowáh apne bandoṇ kí madad karegá, aur tab mauụda Masíh záhir hogá, jo Baní Isráel ko rú i zamín ke hákim, aur Yarúsalam ko sárí dunyá kí dár-us-saltanat banáwegá. Is muddaạ ko hásil karne ke liye Yahúdáh náme ek shaḳhs ne, jo sákin i Gamála (ki Gennesaret kí jhíl ke mashriqí kanáre par wáqị thá), Qaisar Augustús ke ạhd meṇ balwa

kiyá, jab Romaní hákim Publius Sulpicius Quirinus sab Yahúdíoṇ se jiziya lene lagá. Wuh ḳhud albatta ásání se maglúb húá, jab najíb, yane sipáhí, jo sáhib i qawáid the, us par chaṛh áe, aur Aam. 5, 37 us kí shikast ká zikr kartí hai; kyúṇki wuh Yahúdáh Galílí, jo waháṇ marqúm Yahúdáh i mausúf hai, is wáste ki daryá Tiberias ke mashriqí kanáre par paidá hoke us kí magrib, yane Galíl meṇ bad hú phirá kartá thá. Lekin balwa kí shuhrat phail gayí, aur jaisá agar garmí ke mausim kahíṇ jangal meṇ ág lagtí, harchand wuh yaháṇ butáí játí, táham waháṇ phir nikaltí hai, kis wáste ki lakṛí aur ghás ḳhushk aur súkhí hoke, goyá lau kí intizár kartí hai: aisáhí Yahúdíoṇ ke darmiyán kabhí uttar kabhí dakhin, yá púrab yá pachchhim meṇ dange aur fasád ke wasíle un ká poshída kína aur bugz záhir húá. Háṇ isí Yahúdáh ke beṭe bhí mutafarraq balwoṇ meṇ shámil húe, jab tak do un meṇ se sháyad san 46 Íswí meṇ maslúb húe, tísrá Manaim náme, jis ne áp ko Masíh ṭhahráyá, san 66 meṇ shikanja-kashí sahkar márá gayá; aur ek aur shaḳhs, jo ba nám i Eleazar mashhúr thá, Yarúsalam kí himáyat meṇ sharík húá.

In baṛí jánib ke aláwa kaí ek chhoṭí thíṇ, jo sab apne apne matlab ke muwáfiq ḳhwáh to jangal meṇ jáke, khulá khulí Romaní hákim ke barḳhiláf chalte, ḳhwáh shahroṇ aur bastíoṇ meṇ rahke, chupke qátil ke ḳhanjar ke wasíle mauúda zamín ko ajnabíoṇ ke qabze se chhuṛáná cháhte the. Háṇ bazoṇ ne Ḳhudáwand Yasú ke mujize yád karke áp ko buland kiyá, aur nisháníáṇ dikháke firistáde i Yahowáh ṭhahráe, jaisá Aam. 5, 36 meṇ Theudás kí bábat marqúm hai.

Hálan ki yih sab báteṇ albatta Yahúdíoṇ kí ummat ko halákat meṇ giriftár karwáne ke liye káfí thíṇ, táham yih ḳhatra niháyat tak pahunchá, is sabab ki Romaní hákim jo un par muqarrar húe, yá to mutaraddid o kamzor, jaisá

Portius Festus aur Albinus, yá sitamgar aur rishwat lenewále the, jaisá Claudius Felix aur Gessius Florus. Isí hákim ke ạhd meṇ, san 66 Ịswí meṇ, Roma se hukm áyá, ki shahr i Kaisareia, jo bahr i Rúm ke kanáre par wáqị thá, Yúnání maqám giná jáwe, yạne Ġair-Qaum log, jo us meṇ baste the, Yahúdíoṇ kí mánind haqq páweṇ. Is hálat meṇ kisí butparast ne Yahúdíoṇ kí jamáạt par, jo ịbádatgáh meṇ házir thí, tạna-zaní kí, aur us ne is báịs apní pák kitáboṇ ko leke hákim kí duhái dí. Magar harchand us ko qaríb áṭh toṛe (8000 Rupiye) ke rishwat milí, táham us ne is se do-chand ziyáda haikal i Yarúsalam ke ḳhazáne se mángá. Is lálach par ḳhafá hoke Yahúdíoṇ ne ham-zátoṇ ke pás ek faqír kí jholí bhej dí, aur ạlániyatan us garíb aur láchár sáhib, (yạne Romaní hákim Gessius Florus) kí ḳhátir kuchh chanda mángá. Is tauhín o tahattuk se diwána hoke wuh Yarúsalam par chaṛhá, aur jab muharrik pesh nahíṇ kiye gaye, us ne tín hazár ádmíoṇ ko ḳhwáh maslúb, ḳhwáh aur tarah se qatl kiyá.

Yih ḳhún-afshání piyále ke liye, jo pahle labálab bhar gayá thá, goyá wuh ek búnd ziyáda thí, jis se piyále ká pání chhalaktá thá. Jis waqt hákim phir rawána húá, shahr fasád ko uṭhá. Romaní ḳhiráj-gír zabardastí se nikále gaye, aur Herodes bádsháh, jo haikal ká sardár thá, ḍar ke máre bhág gayá. Tab bhíṛ ne us ká aur Sardár Káhin ke mahalloṇ ko, háṇ kachahrí ko bhí phúnk diyá, táki ạwám-un-nás sarkárí dastáwez ke mansúḳh hone ke sabab ḳhushí o ḳhurramí se fasád meṇ shámil howeṇ. Chunáṇchi "*Zelotai*" yạne sargarm logoṇ kí jánib ne qátiloṇ aur ḍákúoṇ se milkar dahshat kí bádsháhat qáim kí, mụta-dil faríq ko ázmáyá, Sardár Káhin Hanániyáh ko poshídagí ke maqám se nikálke qatl kiyá, qilạ i Antonia ko qabze meṇ liyá, aur un Romaníoṇ ko, jo hisárí the, aur jin se amn ká ạhd bándhá, fareban már ḍálá. Is ke barạks báshindagán i Kaisareia ne, jaisá

muwarriķh Yosefus ne likhá, 20,000 Yahúdíoṇ ko halák kiyá, aur jo jo un meṇ se bhágke bach gaye, Gessius Florus ne pakaṛke aur gulám karke, sarkárí jaházoṇ meṇ majbúr kám par muqarrar kiyá.

Isí tarah se us baṛí laṛáí ká shurụ́ húá, jo Ķhudáwand Ķhudá ne apní abadí ạdálat ke mutábiq barguzída ummat par qáim kar dí. Nabíoṇ aur wáịzoṇ ko Us ne us ke pás bhej diyá, táki wuh us waqt ko, jab us par nigáh thí, pahcháne; kyúṇki isí báịs Parwardigár ne Baní Isráel ko chun liyá, ki tamám dunyá kí insániyat kí ķhátir us girán máya mírás ko mahfúz rakheṇ, jo firdaus ke chhoṛne par Ádam o Hawá ko diyá gayá, lekin afsos sad afsos unhoṇ ne use na pahchháná. Jo rúhání, yạne ụmda thá, so unhoṇ ne jismání, yạne adná shai samjhí; aur agarchi badan ke silsile ke wasíle Abiraham, Ķhalíl-Ulláh kí aulád the, táham un kí saķht-dilí ke báịs Yoannes Baptismá-Denewále ká qaul (Matth. 3, 9.) sábit húá, ki Yahowáh ne pattharoṇ se apne wáste farzand, yạne ímándár bande paidá kiye.

Is hál ko pahchánke aur peshíngoí ká kalám (Yasha. 52, 11.) yád karke Masíhí log Yarúsalam se rawána húe, aur Yardan ke pár shahr i Pella ko já rahe (jaisá Yoannes Rasúl kí zindagí ke bayán meṇ mazkúr húá), aur isí tarah goyá achchhá firishta judá aur bad firishta házir húá. Díní taạssub aur qaum-parwarí ne ġálib hoke un talwároṇ ko tez kiyá, jin se har kahíṇ san 66 Ị́swí se Yahúdí aur Ģair-Qaum logoṇ ne ek dúsre par hamla kiyá; kyúṇki na sirf har shahr ke báshiṇde ápas meṇ dushman ban gaye, balki Yarúsalam se "*Zelotaï*" (Ģairatmand) ne nikalke girdnawáh, háṇ Galíl, Foiníkíoṇ, aur Filistíoṇ kí bastíoṇ par táķht kí, aur but-parastoṇ se qadím aur naí saķhtíoṇ ká intiqám liyá, is qadr ki ban, jangal, aur gár díndároṇ aur dunyádároṇ, amíroṇ o faqíroṇ, mardoṇ aur ạuratoṇ se bhar gaye.

Ákhiran Shám ká Romaní Súbadár Cestius Gallus fauj leke Kanaán meṇ dákhil húá, aur bandargáh i Yáfá qabze meṇ láke Yarúsalam par chaṛhá. Jald shahr ká shimálí hissa háth lagá, aur malúm hotá thá, ki kull muámala thoṛí der meṇ tai hogá. Magar Cestius Gallus bhúl gayá, ki tahawwur aur harárat i díní kisí ádmí kí táqat das-guná baṛhá saktí hai. Chunánchí ek-bárgí Yahúdíoṇ ne jhapaṭkar hamla kiyá; aur Romaní maglúb aur náchár hoke báz-gasht karne lage; lekin báz-gasht fauran gurez ho gayí, kyúṇki diláwar Shimaún ibn i Jiorá "*Zelotai*" (gairatmand) logoṇ ke ek guroh ke sáth Romaníoṇ ke pás lashkar par, jo Beit Haurán ke kohistán meṇ qáim thá, dauṛá, aur unheṇ qatl karke sakṛí galíoṇ aur daroṇ meṇ majma i fauj ko aisá hí tang kiyá, ki 5000 sipáhí máre paṛe, tamám hathyár gaddároṇ ke háth meṇ áe, aur Cestius Gallus ne mushkil se báqiyát-us-saif ko leke Kaisareia kí taraf áp ko bacháyá.

Isí tarah Músá aur Yahoshúa ká zamána Yahúdíoṇ kí samajh meṇ phir áyá, ki Yahowáh ne do-bára usí jagah meṇ (Yahosh. 10, 10—14.) barguzída qaum ke dushmanoṇ ko shikast dí, aur Baní Isráel ko bacháyá. Dín ke taassub ne zor bándhkar sab nifáq miṭá diyá, aur Masíh kí ámad ke bharose ne qúwat pakṛí, yaháṇ tak ki wuh mánte the, ki áqibat á pahunchí, aur kull jamáat ká dil ummed o tawakkul se bhar gayá. Liházá unhoṇ ne muqarrar kiyá, ki Yahowáh akelá ummat ká kháwind o málik ho, Us ke nám se Ṣadr Majlis, jis ká sar Sardár káhin thá, díní aur dunyawí umúr ká bandobast kare, aur nae naqd kí kaí ek qism zarb kí jáweṇ, jin par haikal kí súrat aur sikka i Yarúsalam-al-Quds lagáyá jáwe. Sardár Káhin Ananos kí hidáyat se shahr-panáh marammat kí gayí, har tarah ká hathyár taiyár kiyá, aur sipáhíoṇ ko qawáid sikháe gaye, balki gird-nawáh kí zamín par sardár muqarrar húe, masalan Galíl par wuh mashhúr muwarrikh Yosefus faujdár ṭhahráyá gayá.

Lekin Romaní log albatta us waqt sust o be-khabar nahíṇ baiṭhe, aur jo fauran Yahúdíoṇ kí barkhiláfí na kí, to is ká sabab yih thá, ki apní kamar-bandí hoshiyárí aur tákíd se kar rahe the. Sháhansháh Nero, jis waqt gadr kí khabar áí, Akhaia meṇ sair kartá thá, aur us ne fauran Flavius Vespasianus ko apná qáim-maqám muqarrar karke, use tín toman ("legiones") ke sáth Yahúdíá meṇ bhej diyá, aur in ke sáth thoṛí der bạd chár aur toman, jo Shám ke súbadár Mucianus ke taht the, miláe.

Chunáṇchi Vespasianus qaríb 60,000 sipáhí leke san 67 Íswí meṇ Antíokheia i Shám se rawána húá. Shahr i Yotapata dagá se qabze meṇ lákar, aur qaríb 40,000 mardoṇ, ạuratoṇ, aur bachchoṇ ko qatl karke, Vespasianus ne Daryá i Tiberias kí taraf qadam uṭháyá, aur jaháṇ koí chálís baras peshtar Khudáwand Yasụ ne ba dafaạt zindagí ká kalám sunáyá, aur mutawajjih jamaạtoṇ ne Us kí mahabbat kí áwáz suní, waháṇ jang ká gul jârí rahá, aur malik-ul-maut ne kasrat se dirau kí; kyúṇki masalan Gamala meṇ, jab Romaní us par gálib húe, 5000 báshindoṇ ne áp ko gahrí jagahoṇ meṇ girá diyá, aur daryá i Yardan kí dhár kahíṇ kahíṇ murdoṇ ko ḍher ke ḍher Daryá i Shor meṇ le chalí. Isí tarah ba-tadríj Yarúsalam ke qaríb áke Vespasianus use gher lene ká bandobast karne lagá.

Usí waqt us ko sháhansháh Nero kí khud-kush kí khabar milí, aur wuh Roma ko rawána húá, táki takht-nishíní ke wáste *aur* ham-maqsadoṇ se laṛáí kare. Magar harchand is bát ke sabab phir nek-nasíbí kí ummed ne zor pakṛá, táham yih sirf khwáb-khiyál aur wahm tawahhum sábit húá, aur muhlik ázár ká ifáqa jo záhir húá jald guzrá. Kyúṇki pahle to khud Yahúdíoṇ ke darmiyán firqoṇ ká ikhtiláf aur qaziya wáqị thá, aur wuh ápás meṇ aksar auqát laṛá karte the, aur dúsre agarchi Vespasianus khud chalá gayá, us ká beṭá Títus apne báp ká qáim-maqám hoke házir rahá.

Muddat tak Títus ne muláyamat se Yahúdíoṇ ko samjháná chahá, táki apní ḳhushí se shahr ko supurd kareṇ, aur is matlab se Yosefus ko (jo Romaníoṇ ke bas meṇ áyá, jab unhoṇ ne shahr i Yotapata le liyá) leke fasíl ke qaríb pahunchkar báteṇ karne lagá, magar jawáb ke iwaz Beit-ul-Quds ke hámíoṇ ne tír chaláe. Pas, Títus ne apne ḍhá dene ke hathyároṇ ko díwár kí taraf lagáyá, aur tín haftoṇ kí koshish ke bad shahr ke us mahalle meṇ, jo Nayá kahláyá, dáḳhil húá, aur usí makán par jaháṇ koí 700 baras peshtar Ashúrí fauj khaṛí thí (Yasha. 36, 2.) apní lashkargáh qáim kí. Pahlí díwár toṛke Romaníoṇ ne dúsrí par hamla kiyá, magar pánch rát din laṛáí karke Yahúdí gálib húe, aur apne dushmanoṇ ká muṇh pher diyá, aisá ki Títus ḳhud ḳhatra i maut meṇ paṛá, aur az sar i nau morchá bándhná zarúr húá.

Lekin hámíoṇ kí ḳhushí muddat tak na rahí. Chár din bad dusrí díwár Romaníoṇ ke qabze meṇ áí, aur chúṇki unhoṇ ne ajnabí hákim kí mihrbán tajwíz, ki apne taíṇ somp deṇ, istihza ke sáth radd kí, us ne hukm kiyá, ki sab jo jo pakṛe jáweṇ, maslúb kiye jáweṇ, is garaz se ki sháyad is dahshatnák tamáshe ke wasíle báqí log ziyáda mutí howeṇ. Chunáṇchi Yahúdí roz ba roz dekhte the, ki 500 ádmíoṇ se kabhí kam kabhí ziyáda salíb par khínche játe the. Báwujúd is ke muqáwamat mauqúf nahíṇ húí; háṇ wuh, jo mahsúr the, surang lagáke phir tamám hathiyár barbád karke gálib húe.

Is hál meṇ Títus ne tamám qila ke áspás ek baṛí díwár banáí, aisí ki koí báhar na já sake, aur is tadbír ká natíja yih húá, ki bhúkh ke máre roz roz bahut mar gaye; balki ek má ne apne laṛke ko pakáke kháyá, aur thoṛí der bad ek lákh ádmíoṇ se ziyáda yúṇhíṇ mar gaye. Lekin anjám tab jald pahunchá. August mahíne kí daswíṇ táríkh san 70 Íswí meṇ, jis waqt ki jang baṛhtí thí, kisí Romaní sipáhí ne ek

jaltá chailá haikal meṇ ḍál diyá, aur agarchi Títus ne is baṛí aur mashhúr imárat ko bacháná cháhá, táham sipáhíoṇ ke gusse ke sabab yih na ho saká. Pas wuh makán, jis meṇ sadí ba sadí Yahowáh Rabb-ul-Afwáj kí bandagí, qurbán, o namáz, o taríf ke wasíle tamíl kí játí thí, bilkull barbád húá, yaháṇ tak ki Masíh ká qaul Lúk. 19, 41—44 púrá húá: "Kásh ki tú apne isí din meṇ un bátoṇ ko, jo terí salámatí kí haiṇ, jántá! magar ab wuh terí áṇkhoṇ se chhipí haiṇ. Kyúṇki wuh din tujh par áweṇge, ki tere dushman tere gird morcha bándhke aur cháron or gherke tujhe sab taraf se tang kareṇge, aur tujh ko aur tere laṛkoṇ ko, jo tujh meṇ haiṇ, ḳhák meṇ miláweṇge; aur wuh tujh meṇ patthar par patthar na chhoṛeṇge; is liye ki tú ne us waqt ko, ki tujh par nigáh thí, na pahcháná."

Haikal ke jal jáne ke bạd shahr ke báqí hisse rafta rafta Romaníoṇ ke tasarruf meṇ áe, aur áḳhiran ábád dár-us-saltanat se faqat ṭúṭe phúṭe makánoṇ ke ḍher ke ḍher maujúd rahe, jin ke átashzada wíránoṇ par dhúṇwáṇ áṇdhí ke bádaloṇ kí mánind zard o pílá sá phailtá thá. Bárah lákh ádmí se ziyáda qatl kiye gaye, yá *aur* tarah par mar gaye, aur agarchi tín hisár, yạne *Herodíoṇ*, *Maḳhairos*, aur *Masada* ek yá do baras tak maglúb na húe, táham muḳhálafat kí táqat mauqúf húí, aur wuh baṛá Iláhí insáf, jis kí tahzír peshíngoí sadí ba sadí záhir kartí rahí, wuqú meṇ áyá. Yahúdí log us waqt se gair-mutabạ ummatoṇ ke shumár se nikále gaye. Zamín par to har kahíṇ Baní Isráel ke ghar ab maujúd haiṇ, magar kahíṇ nahíṇ un kí ijázat hai, ki apne hí qánún se mulk, yá shahr, yá gáṇw ká bandobast kareṇ. Jis jis qaum ke darmiyán baste haiṇ, sirf apne Dín kí taríq o rasm ke wasíle pahcháne játe haiṇ; *aur* kaifiyat meṇ dúsre báshindoṇ ke bilkull muwáfiq ho gaye; aur isí tarah apní sazá uṭháke, phir bhí Ḳhudá kí sachái aur gaiyúrí ke jíte gawáh

hain. Jab Khudáwand Yasú maslúb húá thá, aur barason guzre, tab insáf na hone ke báis, sháyad bahuton ke dil men be-sabrí yá shakk áyá, ki kyá hogá. Magar wuh masal sádiq áí hai, ki Khudá kí chakkí áhista chaltí, lekin niháyat mihín pístí hai.

---

§ 20.

Yarúsalam ká Inhidám, aur un Azíyaton ká bayán, jo Masíhíon par Rasúlon ke waqt men á paríṇ.

DÚSRÁ HISSA.

Ab jo koí púchhe, ki is Yarúsalam ke barbád hone ke zikr ká kyá maqsad, aur is Kalísiá kí Táríkh se kyá iláqa hai? to hamárá jawáb yih hai.

Agarchi Shahr i Quds kí wíráni ne albatta auwalan Baní Isráel ko nuqsán pahuncháyá, aur jaisá lázim thá, unhon ne apní sakht-dilí kí sazá sahí, táham is bát kí tásír thorí der bad Masíhíon par bhí wuqú men áí. Yih tásír ek súrat men fauran achchhí malúm húí, magar dúsrí súrat men ibtidáan beshakk khushí ká báis nahín, balki afsos ká báis nazar áí, báwujúde ki rafta rafta yih bhí niháyat mufíd aur shukr kí bát sábit húí. Tásír kí pahlí súrat yih thí, ki Masíhí, jo Yarúsalam ke inhidám tak Yahúdíon se bahut shámil rahe, hán aksar auqát un kí rasm bajá láná zarúr aur wájib-ul-adá samajhte the, jaisá kahín kahín Injíl kí fulán áyaton men sáf likhá hai, darja ba darja ázádagí ke khiyálát ikhti-

yár karte the. Kyúṇki jab Alláh ká insáf i ạdálat barguzída qaum par púrá húá, tab albatta ímándároṇ ne jáná, ki Puráne Ạhd kí taríq o rasm játí rahí, aur Nae Ạhd kí haqíqí o rúhání bandagí ustuwár húí. Liházá sáhibán i shuụ́r bhí G̣air-Qaumoṇ ko bilkull apne bhái-band aur birádarána dost samajhne par rází húe, báwujúde ki wuh Isráelíoṇ kí záhirí sharạí i takálíf ko iḳhtiyár nahíṇ karte the, aur is sabab gáliban Masíhí Dín us waqt se ba kasrat phail gayá hogá. Háṇ is amr kí madad bhí Yahúdíoṇ kí parágandagí (kyúṇki wuh áfat se bach jáne ke liye dunyá kí chároṇ simt kí taraf bhág gaye) se húí hogí. Isí tarah Yarúsalam kí tabáhí goyá Masíhí Kalísiyá kí ábádí húí, aur wuh jo Yahúdíoṇ ko márne ke liye maut kí bú thí, so Masíhíoṇ ko jíne ke liye zindagí kí bú ban gayí.

Tásír i mazkúr kí dúsrí súrat ham do hissoṇ meṇ taqsím kar sakte haiṇ, yạne auwalan, us insáf i dahshatnák par, jo Shahr o Mulk i Quds ko pahunchá, nazar karke Yahúdí Masíhíoṇ ne, jo hanoz sharíạt kí záhirí rasmoṇ ko mánke, aur un ko bilkuḷl Nae Ạhd ke Dín kí mánind jánke, goyá do ḳháwindoṇ kí ḳhidmat karná cháhte the, khulá khulí pahcháná, ki jab aslí shai háth lagtí, sáye se kyá garaz hai? Chunáṇchi us waqt se un par infisál karná farz húá, ki sarásar Ḳhudáwand kí taraf máil howeṇ, yá rafta rafta phir Yahúdí taạssub meṇ gota kháweṇ. Bạzoṇ ne pahle hukm ko qabúl kiyá, bạze pichhle jál meṇ phaṇs gaye, aur isí hál o kaifiyat se wuh bidạt niklí, jo ba nám i *Ebionismos* (Ἐβιωνισμός) mashhúr húí, aur jis ká mufassạl zikr áyanda hogá.

Hissa i sání yih hai, ki Yahúdíoṇ se laṛái karke, aur un ko har kahíṇ dabáke Romaníoṇ ne ba-tadríj mạlúm kiyá, ki Masíhí, jin ko ibtidáan Yahúdíoṇ ká ek firqa yá un kí ek bidạt jánte the, haqíqatan bilkull *aur* log the. Shurụ́ meṇ yih bát albatta sarásar un ká jismání nuqsán húá, kyúṇki

Romaní logoṇ ne áge ko unheṇ *aur* saḳhtí se satáyá; balki Yahúdí áp ko bacháne ke liye har tarah kí jhúṭhí nálish ká mansúba bándhke Romaníoṇ ko Masíhíoṇ ke barḳhiláf targíb dete the. Lekin jaisá zamána guzartá chalá játá thá, waisá hí ziyáda Ģair-Qaumoṇ ke sáhib i shuúr Masíhí Dín kí bepáyán ḳhúbí aur fazílat samajhkar un se shámil húe, jab tak koí aṛhái sau baras ke bạd maslúb Masíh ká Dín tamám Romaní bádsháhat par fathmand húá.

Is satáe jáne kí bábat kuchh kahná ab tak báqí hai. Aise hál ká nishán, balki aisí musíbat meṇ Masíhíoṇ kí rawish ká namúna Ḳhudáwand Yasụ́ ne ḳhud diyá, dekho Marc. 13, 9.—Lúk. 12, 12; aur un jumloṇ ko, jin meṇ Us ká dukh sahná aur maslúb honá batáyá gayá, masalan Matth. 26, 36—68 aur Yoan. 18, 1—14 o 28—40.—19, 1—30. Jo azíyateṇ Yahúdíoṇ ne ḳhud aur bilá-wásta Masíhíoṇ ko pahuncháíṇ, so Nae Ạhd kí jild meṇ mazkúr, aur is Tawáríḳh kí kitáb meṇ kahíṇ kahíṇ marqúm haiṇ, ḳhusúsan jaháṇ Stefanos kí maut aur Paulus Rasúl kí zindagí, o aạmál ká zikr kiyá gayá. Chunáṇchi ham is waqt un azíyatoṇ kí taraf mutawajjih howeṇ, jo Ģair-Qaumoṇ ne díndár bandoṇ par ḳhwáh apní hí ḳhud-ráí, ḳhwáh Yạhúdíoṇ ke igwá se barpá kíṇ.

Úpar § 16 ke bayán i Aquila o Priscilla meṇ háshiye se sábit húá, ki sháhansháh Claudius ke ạhd meṇ Isráelí log Roma se nikále gaye, aur chúṇki ihtimálan Masíh ("Chrestus"=Christus) ká nám liyá gayá, aur Aạmál kí kitáb ká áḳhirí báb un Masíhíoṇ kí taraf ishára kartá hai, jo Roma meṇ baste the, gumán i gálib hotá hai, ki Yahúdíoṇ ke sáth Masíhí bhí, jin ká imtiyáz Romaní us waqt meṇ albatta na kar sake, musíbat meṇ giriftár húe hoṇge. Magar yih bhí malhúz i ḳhátir rahe, ki mufaṣṣalan hameṇ kuchh mạlúm nahíṇ hai. Pahlá tafsílwár bayán i azíyat sháhansháh Nero

ke ạhd se un muwarriḳhoṇ kí kitáboṇ meṇ, jo ba nám i Tacitus aur Suetonius mashhúr haiṇ, maujúd hai.

Nero san 54 Ị́swí se san 68 tak saltanat kartá rahá, aur harchand ibtidáan apní mihrbán aur ạdil hukúmat ke wasíle riạyá ke dil meṇ baṛí ummed paidá kí, táham yih ummed jaldí játí ráhí; aur jo Romaní sháhansháhoṇ meṇ se bahut hech-kára o zabún hákim the, to un meṇ se ḳharábí aur badí ke liház se kam us kí mánind ṭhahre. Háṇ áḳhiran us ká hál qabáhat kí is niháyat tak pahunchá, ki chand ạlimoṇ ne use díwána jáná. Ḳhair, jo ho so ho, yaháṇ ham ko us kí *aur* kisí bát se kuchh kám nahíṇ, magar us ízá se, jo us ne Masíhíoṇ ko dí.

San 64 Ị́swí meṇ shahr i Roma par ek baṛí átashzaní kí áfat ṭúṭí, jo aisí shiddat se phailí, ki dár-us-saltanat ke 14 mahalloṇ se faqat chár mahfúz rahe, aur dasoṇ kí hawelíáṇ aur ghar ḳhwáh bilkull barbád húe, ḳhwáh búd o básh ke láiq na rahe. Ạlániya kisí ne Nero par nálish nahíṇ kí, magar ḳhufiyatan sab log qáil the, ki wuhí is áfat ká muharrik thá. Chunáṇchi log kahte the, ki wuh jo us waqt meṇ Antium[1]) ko gayá thá, chhipke wápas áyá, aur daulat-ḳhána i ḳháss kí chhat par khaṛá hoke us mashhúr shahr "Ilion" ke inhidám ká rág gayá. Al-garaz is meṇ shakk nahíṇ ho saká, ki us ne ạwámm-un-nás ko rází karne ke liye bahut kuchh kiyá; ráste sídhe aur chauṛe nikále; ghar phir banáe; aur sab ko galla báṇṭ diyá. Háṇ táki bhíṛ kisí par apná buḳhár nikál sake, us ne Masíhíoṇ par tuhmat lagáí, ki wuh sárí ḳharábí ke muharrik the.

Ab paṛhnewálá samjhe, ki aisí tuhmat kisí jamáạt par nahíṇ lagáí játí, yá agar lagáí játí, to hargiz mání nahíṇ játí hai, magar us hálat meṇ, ki jamáạt kí kisí na kisí tarah kí

1) Poshída na rahe, ki "*Antium*" ek rágoṇ kí bastí qaríb 30 míl Roma se dúr thí, aur ab "*Torre d'Anzo*" kahlátá hai.

badnámí húí, aur yih badnámí albatta Masíhíoṇ par chhá gaí thí. Yạne Romaníoṇ kí bádsháhat meṇ Dín o ịbádat ká aisá bandobast thá, ki jitne jitne deotá the, un kí pújá goyá mulkí, yạne sarkár ke ihtimám se hotí thí, is qadr ki mandir aur bandagí ke maqám ạmúman ḳhazána i saltanat ke ḳharch se banáe gaye, aur jo kahíṇ kahíṇ fulán ashḳhás ne apní ḳhushí se kisí deotá ká mandir tạmír kiyá, to sab mánte the, ki yih amr sirf hákim kí ijázat se ho saká. Háṇ un wiláyatoṇ ko bhí, jo maglúb hoke Romaní bádsháhat meṇ dáḳhil húíṇ, Sadr Majlis ("*Senatus*") kí taraf se faqat parwánagí ho sakí, ki apne bápdádoṇ ke muwáfiq parastish kareṇ, aur agarchi yih parwánagí sháyad kabhí nahíṇ rokí gayí, táham is ijázat kí zarúrat radd ká imkán sábit kartí thí.

Is hál ká liház karke, har sáhib i shuụ́r pahchánegá, ki Masíhí apne Dín ke sabab jald muḳhálafat meṇ giriftár húe; kyúṇki na sirf yih bát ki mahz wáhid Ḳhudá ko mánke, jitne aur deotá the, baṛe yá chhoṭe, sab ko haqír jánte the, un ke nuqsán ke hisáb meṇ lagáí játí thí; balki ek *aur* amr is nuqsán meṇ shámil húá, yạne yih, ki aksar Romaní sháhansháhoṇ ke apne hí nám aur múrat kí aisí parastish mángne kí ạdat thí, jaisí faqat Ḳhudá kí karná cháhiye. Thoṛí deṛ tak Masíhí Isráelí qaum ká ek firqa gine jáke dushmanoṇ ke liház se bach gaye; magar jab Vespasianus o Títus kí jang ke wasíle Yahúdíoṇ kí badnạ́mí húí, aur kabhí kabhí yih ḳhud kína-ḳhwáh hoke, aur Masíhíoṇ par tuhmat lagáke, un ká nám o nishán mushtahar karte the, tab albatta Romaní hákim ziyáda tákíd se un ká Mazhab daryáft karne lage. Pas, daryáft ká hásil yih húá, ki un ká inkár sháhansháh kí múrat kí parastish se sab ko azhar-min-us-shams mạlúm hokẹ bagáwat giná gayá.

Maḳhfí na rahe, ki bayán i mazkúr jaisá kahá gayá, pahle zamáne se nisbat nahíṇ rakhtá hai, lihází wuh azíyat, jis ká

zikr ham abhí kareṇge, ámm nahíṇ, balki ḳháss hoke, yạne sirf shahr i Roma aur us kí gird-nawáh, yá agar bahut dúr tak to mulk i Itália meṇ wáqi húí.—U'par Yoannes ke Mukáshafe kí kitáb ke bayán meṇ ishára kiyá gayá, ki Nero kí azíyat gáliban mahz Roma ke Masíhíoṇ ko pahunchái gayí, yaháṇ tak ki ham use ámm azíyat nahíṇ kah sakte haiṇ, aur koí is bát meṇ shubha ḍálne ke qábil nahíṇ hotá, agar ek muwarriḳh ba nám i Orosius (jo qaríb san 400 Ịswí meṇ jítá thá) apní kitáb meṇ na likhtá, ki sháhansháh Nero ne "pahlá hoke shahr i Roma meṇ Masíhíoṇ ko sazáeṇ aur maut pahunchá dí, aur sab súboṇ meṇ aisí hí azíyat se satáne ká hukm kiyá"[1]). Lekin is musannif kí bábat yih kahá cháhiye, ki aksar muwarriḳh i Suetonius se naql kí, aur yih amr isí tarah naql karke "sab súboṇ" kí ḳhabar apní hí ạql se *aur* bátoṇ ke sáth miláí.

Balki Tácitus ne, jo bahut mụtabar muwarriḳh hai, apní us kitáb meṇ jo "*Annales*" kahlátí hai, satáne kí nisbat sirf Roma aur us kí agwáhí ká zikr kiyá, yih likhke ki Nero ne "badnámí" "(yạne us badnámí ko, ki ḳhud usí ne shahr ko phúnk diyá)" ko dúr karne ke liye jhúṭhe muddaạ-ạlaihim ko muqarrar kiyá, aur niháyat saḳht sazáeṇ unheṇ díṇ, jo badkárí ke sabab kíne ke láiq the, aur jin ko ạwámm-un-nás Masíhí kahte the. Liházá pahle chand pakṛe gaye, jo iqrár karte the, aur tab un kí gawáhí ke wasíle ek baṛí bhíṛ, na to ḳhusúsan shahr-sozí, balki is bát kí mulzim ṭhahrí, ki sab ádmí us se kína rakhte the. Háṇ un par, jab tak qatl kiye játe the, tazhík sádir húí, aisí ki unheṇ wahshí jánwaroṇ ke chamṛoṇ meṇ sí diyá, (táki) kuttoṇ se pháṛe jáweṇ, yá salíb par khínche jáweṇ, yá jaláe jáke, aur jab din ghaṭá, rát ke chirágdánoṇ ke ịwaz jal jáweṇ. Nero ne is tamáshe

[1]) Primus Romae Christianos supplicio et mortibus affecit, ac per omnes provincias pari persecutione excruciari ineperavit.

ke wáste apne bágoṇ ko de diyá, aur ạlániya bạzíoṇ kí tartíb kí, háṇ ḳhud gáṛíbán ká bhes badalkar, ḳhwáh ạwámm-un-nás meṇ shámil húá, ḳhwáh sawárí par khaṛá thá. Is báịs "un par," (yạne Masíhíoṇ par) "jo ḳhatákár aur sangín sazáoṇ ke láiq the, rahm paidá húá, goyá ki ạláníya fáide kí ḳhátir nahíṇ, balki ek hí shaḳhs ke zulm se halák kiye gaye."[1])

Inhíṇ bátoṇ se ham baḳhúbí samajh sakte haiṇ, ki kaise kaise saḳht zulm kí qismoṇ se Masíhí us waqt satáe gaye, lekin ek aur gaur kí bát yih hai, ki badan ke dukh ke ạláwa, jo bayán i mazkúr ke mutábiq Nero ke hukm se sirf shahr i Roma meṇ un par sádir húá, un kí baṛí badnámí har kahíṇ hotí thí. Aur chúṇki *Tacitus* muwarriḳh *aur* amroṇ kí bábat sachchá aur haqq-go sábit húá, paṛhnewále par roshan hogá, kaise kíne aur ihánat se Ģair-Qaum log us waqt Masíhíoṇ ke sáth sulúk karte the. Chunáṇchi Masíh ká wuh qaul (Matth. 10, 21 o 22.) púrá húá, ki "bháí bháí ko, aur báp beṭe ko qatl ke liye hawála karegá, aur laṛke apne má báp kí muḳhálafat meṇ uṭheṇge, aur unheṇ marwá ḍáleṇge. Aur mere nám ke báịs sab tum se dushmaní kareṇge; magar wuh, jo áḳhir tak bardásht karegá, so hí naját páwegá." Pas díndár bháí pahchán sakte haiṇ, ki

---

1) *Tacit Annal.* 15, 44: Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaestissimis poenis adfecit, quos per flagitia invisos vulgus Christianos appellabat............Igitur primum correpti qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud perinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt. Et peromtibus addita ludibria, ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent aut crucibus adfixi, ant flammandi, atque ubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur. Hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat et circense ludicrum edebat, habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo insistens. Unde quamquam adversus sontes et novissima exempla meritos miseratio oriebatur, tamquam non utilitate publica sed in saevitiam unius absumerentur.

haqíqatan "súraj ke níche koí naí chíz nahíṇ." Jaisá áj kal Hindustán meṇ Masíhí aksar haqír jáne játe haiṇ, na sirf apne ham-watanoṇ se, balki bahut gair-watanoṇ se bhí, jo wáqi meṇ apne Munjí kí pairawí nahíṇ karte haiṇ, waisá hí ibtidáan ímán ke farzand har taraf se chhoṭe, háṇ qábil i nafrat gine játe the, táki koí bashar Ḳhudá ke huzúr faḳhr na kar sake, aur kull tạríf Usí kí rahe.

Jab Nero ne áp ko qatl kiyá, Masíhíoṇ ko zara árám milá, na to is sabab, ki sháhansháh *Galba*, *Otho*, *Vitellius* un kí taraf máil the, balki is sabab ki wuh ápas meṇ hukúmat ke wáste laṛáí karte the. Phir sháhansháh *Vespasianus* (san 70 se 79 Ṭswí tak), jo un ká jáe-nishín húá, saltanat kí isláhoṇ meṇ aisá mashgúl rahá, ki apní riáya ke Mazhaboṇ ke daryáft karne kí fursat na páí, aur us ká beṭá *Títus*, jis ne sirf do baras (yạne san 79 se san 81 tak) julús farmáyá, aisá mihrbán thá, ki sháyad díndároṇ ká kuchh ḳhatra na hotá, agar wuh muddat tak bhí hukúmat kartá. Báwujúd is ke yih albatta malhúz i ḳhátir rahe, ki Títus, jis ne bandobast i mulk ke liház se aur Romaní amíroṇ ko náráz na karne ke sabab apní mạshúqa Bernike ko judá kiyá, agar zarúrat hotí, sháyad Dín ke báis auroṇ par bhí saḳhtí kar saktá.

Lekin árám jald guzar gayá, kyúṇki sháhansháh *Domitianus*, jo Títus ká bháí, aur san 81 se san 96 tak hukm-rán thá, zálim aur sitamgar ádmí sábit húá. Us ízá kí bábat, jo us ke wasíle wuqúf meṇ áí, hameṇ bahut kam ḳhabar miltí hai, ḳhusúsan kam G̣air-Qaumoṇ ke muwarriḳhoṇ se; aur yih amr ạjíb nahíṇ, kyúṇki Domitianus ne, jaisá kitáb i Mukáshafe ke bayán meṇ marqúm hai, áp ko Ḳhudá ṭhahráke, sab ahl i nazar ke nazdík nafrat paidá kí. Magar chúṇki Masíhí log isí kufr kí muḳhálafat karne ke sabab satáe játe the, musannifín i mausúf par agar mufassal zikr karne lagte, satáne ká báis batáná lázim hotá, aur yih albatta

aisá mạlúm ho saktá, ki Masíhíoṇ ke dost the. Pas unhoṇ ne azíyat ká hál sirf thoṛá mazkúr kiyá.

Us mashhúr muwarriḳh *Dio Cassius* kí kitáb meṇ ham yih báteṇ páte haiṇ, "usí sál meṇ Domitianus ne bahut auroṇ ko aur Flavius Clemens ko, jo peshtar consul" (yạne hákim i ạzím) "húá, báwujúd is ke ki wuh us ká chacherá bháí thá, aur us kí jorú Flavia Domitilla jo ḳhud us kí" (yạne sháhansháh kí) "rishtadár thí, qatl karwáyá. Donoṇ par Ḳhudá-ná-shinásí kí nálish kí gayí, jis ke sabab bahut *aur* logoṇ par bhí, jo Yahúdíoṇ kí rasm kí taraf gumráh húe, fatwá diyá gayá. Aur bạze un meṇ se máre gaye, bạzoṇ ne to apne mál ká nuqs uṭhá liyá; sirf Domitilla Pandatereia meṇ jiláwatan kí gayí"[1]).

Agarchi yaháṇ likhá hai, ki Flavius Clemens ne Yahúdíoṇ ká taríqa iḳhtiyár kiyá, táham gumán i gálib hai, ki haqíqatan Masíhí húá. Pahle is wáste, ki us waqt Yahúdíoṇ ká hál o Mazhab aisá ho gayá thá, ki koí fahmída ádmí us ká muríd na húá hogá; aur dúsre is wáste, ki muwarriḳh i Kalísiá *Eusebios* ne likhá, ki "ạhd i Domitianus ke pandrahweṇ baras meṇ Flavia Domitilla, jo Flavius Clemens, (ki Roma ke us waqt ke hákimán i ạzím se ek thá) kí bhánjí thí, Masíh

---

[1]) Καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει ἄλλους τε πολλοὺς καὶ τὸν Φλάβιον Κλήμεντα ὑπατεύοντα καίπερ ἀνέψιον ὄντα καὶ γυναῖκα καὶ αὐτὴν συγγενῆ ἑαυτοῦ Φλαβίαν Δομιτίλλαν ἔχοντα κατέσφαξεν ὁ Δομετιανός· ἐπηνέχθη δὲ ἀμφοῖν ἔγκλημα ἀθεότητος ὑφ' ἧς καὶ ἄλλοι ἐς τὸ τῶν Ἰουδαίων ἤθη ἐξοκελλοντες πολλοὶ κατεδικάσθησαν. Καὶ οἱ μὲν ἀπέθανον οἱ δὲ τῶν γοῦν οὐσιῶν ἐστερήθησαν· ἡ δὲ Δομιτίλλα ὑπερωρίσθη μόνον εἰς Πανδατέρειαν.—Jánná cháhiye ki jazíra i Pandatereia mulk i Itália kí pachchhim taraf wáqị hoke, áj kal *Vandotína* yá *Ventotiene* kahlátá hai.

kí shahádat ke sabab jazíra i Pontia "ko sazá ke taur par bhejí gayí"[1]). Chunánchi ham taslím kar sakte hain, agar bhánjí díndár thí, mámú bhí Masíhí húá hogá. Tísre is wáste, ki *Suetonius* muwarrikh ne Flavius Clemens kí bábat likhá, ki wuh sustí se niháyat haqír ádmí thá. Ab is sustí kí nálish ká bayán ek qadím muhashshí ba nám i *Pitiscus* ne aisá kiyá, ki yih khusúsan mominon par kí játí thí, sháyad is sabab ki Romaníon kí hukmrání men, jo aksar burí, aur kharáb, aur but-parastí se iláqa rakhtí thí, mashgúl na honá cháhte the.

Suetonius ke jumla i mazkúr ká tarjuma yih hai, "us ne" (yane Domitianus ne) "Flavius Clemens ko, jo báp kí taraf se us ká rishtadár, aur sustí se niháyat haqír ádmí thá; jis ke bachchon ko, jo hanoz chhote the, alániyatan apne jáe-nishín thahráke, aur un ke pahle nám mansúkh karke, ek ko Vespasianus, aur dúsre ko Domitianus kahwáyá, ek-bárgí adná shakk ke báis goyá usí" (yane báp) "kí hukúmat i azím" *(consulatus)* "men qatl karwáyá. Lekin isí harakat se us ne apní halákat ko pukhta kiyá"[2]).

Upar kí báton se albatta sáf malúm hotá hai, ki jo azíyaten sháhansháh Domitianus ke ahd men Masíhíon par sádir húín, jaisá bazon ne gumán kiyá, kam na thín. Aur yih amr har

---

1) Ἐν ἔτει πεντεκαιδεκάτῳ Δομετιανοῦ Φλαβίαν Δομιτίλλαν ἐξ ἀδελφῆς γεγονυῖαν Φλαβίου Κλήμεντος ἑνὸς τῶν τηνικάδε ἐπὶ Ῥώμης ὑπάτων τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἕνεκεν εἰς νῆσον Ποντίαν κατὰ τιμωρίαν δέδοσθαι.—Makhfí na rahe, ki jazíra Pontia ab *Ponza* kahláke darmiyání mulk i Itália kí pachchhim taraf wáqi hai.

2) Flavium Clementem patruelem suum, contemptissimae inertiae, cujus filios etiamnum parvulos successores palam destinaverat et abolito priore nomine alterum Vespasianum appellari jusserat, alterum Domitianum, repente ex tenuissima suspicione tantum non ipso ejus consulatu interemit; quo maxime facto maturavit sibi exitium.

sáhib i shuúr par bhí roshan hogá, kis wáste ki jo ízá Nero ne barpá kí, so ek hí jagah, yane shahr i Roma meṇ, aur ek khāss sabab yane Roma kí sozandagí kí jihat se qáim húí. Baraks is ke Domitianus ne Masíhíoṇ ko satáyá, na sirf ek hí jagah meṇ, balki hatt-al-imkán, aur jis qadr aur log us kí magrúrí ke sabab muzáhim na the, har kahíṇ, jaisá Yoannes Rasúl ke hál se sábit húá, (dekho jo kitáb i Mukáshafe ke bayán meṇ likhá hai), aur na sirf kisí kháss májare ke báis, balki is liye ki wuh us kí anániyat aur ghamanḍ (Domitianus to áp ko Khudá ká ham-sar, balki Us se bhí bartar jántá thá) ki mukhálafat karte the.

Malúm hotá hai, ki Domitianus bhí kuchh shakk rakhtá thá, ki Masíhí log merí saltanat ko nábúd karne ká mansúba bándhte haiṇ, kyúṇki muwarrikh *Eusebios* ke mutábiq *Hegesippos* ne khabar dí, ki us ne (yane Domitianus ne) Khudáwand Yasú ke rishtadároṇ kí nisbat shuhrat pákar unheṇ Yahúdiá se bulá bhejá, aur un kí báz-khwást kí. Unhoṇ ne jo Yahúdáh (ki Masíh ká bhái thá, dekho Matth. 13, 55.) ke pote the, jawáb diyá, ki hamáre untális bíghe zamín haiṇ, us ke paidáwár se ham sarkárí mahsúl adá karte, aur kháte haiṇ. Chunáṇchi unhoṇ ne subút meṇ apne háth, jin ká chamṛá khetí karne se sakht ho gayá, dikháe. Tab us ne un se Masíh kí bádsháhat kí bábat púchhá, lekin jab suná, ki yih is jahán kí nahíṇ, balki ásmání hai, un ko zalíl aur haqír jánke jáne diyá.

Is fasl ko khatm karne ke liye musannif sirf itná kahná cháhtá hai, ki jo tuhmat muwarrikh i mausúf i bálá *Suetonius* ne Masíhí bhái Flavius Clemens par lagá dí, ki wuh niháyat sust thá, aur wuh muámalá, ki sháhansháh i Domitianus ne Khudáwand ke bháíoṇ ko haqír jáná, is liye ki apne háth se rozína kamáte the, so Hindustán ke díndár bandoṇ kí tasallí ke báis bhí likhá hai, aisá ki Dín i Masíhí ke pairau har já har

án is dunyá ke amíroṇ aur ạlimoṇ se jáhil o nákas samjhe gaye, aur samjhe jáeṇge. Phir is bát meṇ kyá nuqsán? Aslí Masíhí to apní daulat aur ḳhazána, apná ịlm aur hikmat is zamín par nahíṇ ḍhúṇḍhtá hai, balki us be-zawál, aur ná-álúda, aur gair-fání mírás kí, jo ásmán par rakhí gayí, talásh meṇ hai, táki us Iláhí hukm ko púrá kare, jo farmátá hai, (Kolass. 3, 2 o 3.), "úpar kí chízoṇ se dil lagáo, na un chízoṇ se jo zamín par haiṇ; kyúṇki tum mar gaye ho, aur tumhárí zindagí Masíh ke sáth Ḳhudá meṇ chhipí húí hai."

---

§ 21.

Bidạát o Iḳhtiláfát jo Rasúloṇ ke zamáne meṇ barpá húe.

Maḳhfí na rahe, ki un bidạtoṇ kí bábat, jo Rasúloṇ ke zamáne meṇ, yạne qaríb san 100 Ịswí tak barpá húíṇ, bahut kuchh mạlúm nahíṇ hai, ḳhusúsan is sabab ki sirf kam log bidạt kí bát meṇ daḳhl karte the, kyúṇki azhar-min-ush-shams hai, agar kam ádmí haiṇ, to qiyásoṇ kí ná-muwáfaqat ká ḳhatra bhí kam hai. Qatạ i nazar is se yih bhí wázih o roshan hai, ki ibtidáan murídoṇ kí jamáạt Dín kí kulliyat o ijmál kí taraf ziyáda, aur us kí ḳhássiyat o tafsíl kí taraf kam mutawajjih hote the. Is jihat se ạql cháhtí hai, ki pahlí sadí meṇ bahut pichhloṇ kí bidạtoṇ kí bunyád aur jaṛ lagáí gaí; kyúṇki jaise koí do shaḳhs faqat áp ko ján-pahchánke, magar apná hál aur chalan nahíṇ daryáft karke, dostí kí ḳhátir ek hí ghar meṇ basne játe haiṇ, aur mim-bạd mạlúm karte haiṇ, ki ḳhud, yá hamáre aur us ke laṛke-bále ek sáth zindagí

nahíṇ guzrán sakte haiṇ, aur isí tarah un ke darmiyán phúṭ paṛtí hai: waisá hí kahíṇ kahíṇ aur waqt ba waqt is qism ke log Masíhí ho gaye, jo Dín kí kulliyat par nazar karte, aur apne farzandoṇ yá ján-pahchánoṇ ko apne sáth khínchte the. Lekin jab bạdhú wuh apne wáste sab kuchh daryáft karte the, to ḳhwáh is yá us ḳháss amr kí nisbat shakk hásil karke, us ká rafạ cháhte the, aur jo rafạ se rází na húe, mubáhase meṇ qáim rahe, ḳhwáh apne taíṇ ạlim o fázil jánke, fauran apná ạqída muqarrar karte the. Aur chúṇki qasd i musammam o bebák hujjat hamesha kuchh na kuchh tásír to karte haiṇ, ạjíb nahíṇ hai, ki bidạt já ba já jaṛ pakaṛke, rafta rafta phail gayíṇ. Aur jaisá bidạtoṇ ká hál, waisá hí iḳhtiláfát ká hál bhí sábit húá, magar azbas ki bahutoṇ ke phal sirf dúsrí sadí meṇ pak gaye, ham yahán mukhtasaran fulán fulán bátoṇ ke isháre par iktifá kareṇge.

Pahlí ḳhabar, jo ham ko miltí hai, so Aạm. 15 meṇ marqúm hai, jaháṇ un ká zikr hotá hai, ki Ġair-Qaumí Masíhíoṇ par ḳhatne ká bojh rakhá cháhte the, aur jis amr kí bábat Yarúsalam meṇ Rasúloṇ kí Majlis i Ạmm jamạ húí, dekho jo § 5 meṇ batáyá gayá. Gumán i gálib hotá hai, ki is takrár ke muharrik wuhí, yá us qism ke log the, jo píchhe Galataioṇ (4, 21.—5, 1—14.—6, 12—16.) aur sháyad Kolassíoṇ (2, 16—23.)ke Masíhíoṇ ko diqq karte the.

Chúṇki tamám bát ká mahz kam bayán Ṇae Ạhd kí jild meṇ maujúd hai, ham tákíd se fatwá nahíṇ de sakte haiṇ, lekin sochne se itná samajh meṇ átá hai, ki un ká ḳhiyál durust záhir hotá hai, jo kahte haiṇ, ki yih log wuh yá un kí mánind haiṇ, jo áyanda ba nám i *Ebionaioi* (Ἐβιωναῖοι) mashhúr húe. Shurụ meṇ sháyad un ká matlab sirf ímán kí kamzorí par mauqúf thá, aisá ki bahut Yahúdí Masíhí káhinoṇ kí jamáạt aur Farúshíoṇ ke firqe (dekho Aạm. 6, 7 o 15, 5 aur Yoan. 3, 1—21.) se nikalke, agarchi Masíh ko apná Naját-

Dihinda mánte the, táham rúhání ázádagí ke yahán tak sharík na húe, ki pahchání, ki naját ko hásil karne ke liye shariạt kí záhirí rasm ko bajá láná zarúr nahíṇ. Ab ímán ká hál yih hai, ki taraqqí na karná rajạt i qahqarí ke mutábiq hai, kyúṇki Shaitán, hamárá jání dushman, rúhání sustí ke shurụ́ se bhí fáida hásil karke pahle us ko ạiyárí se baṛhátá hai, aur ba-tadríj har bande ko gunáh kí níud meṇ phaṇsátá hai.

Chunáṇchi in Yahúdí Masíhíoṇ ne ibtidáan záhirí rasmoṇ ko munásib jánkar un ko jald zinda ímán ke barábar taslím kiyá hogá, aur áḳhiran unheṇ, ki chhoṭí yá baṛí thíṇ, sargarmí se ạmal meṇ láke, Masíh ko bilkull bhúl gaye hoṇge. Aur dar súrate ki shariạt ke taríqe faqat Injíl kí bádsháhat ke sáye hoke us ke áne tak qáim rahke, is ke bạd un ko phir muqarrar karná gunáh thá, jaisá Paulus Rasúl Gal. 2, 18 meṇ farmátá hai, "kyúṇki jin chízoṇ ko maiṇ ne ḍhá diyá, agar unheṇ phirke banáúṇ, to maiṇ apne taíṇ ḳhatákár ṭhahrátá húṇ": pas, yih mutaạssib log apne taạssub ká phal hásil karke, rafta rafta pakke Yahúdíoṇ se ḳharáb aur sarásar káfir o mardúd húe, jaisá Petros aur Yahúdáh ke ḳhutút sábit karte haiṇ. Ham nahíṇ kah sakte haiṇ, ki wuh, jin kí baṛí malámat Muk. 2, 9 meṇ kí játí, aur jo waháṇ "Shaitán kí jamáạt" kahláte haiṇ, sachmuch Yahúdí yá Yahúdí Masíhí the; tarz i kalám aksaroṇ ko us qiyás kí taraf máil kartá hai, ki jismání taur se Abirahám kí aulád the.

Lekin na sirf Yahúdíoṇ aur Yahúdí Masíhíoṇ se bidạt niklíṇ, Ġair-Qaumí Masíhíoṇ se bhí yih bát sádir húí. Jaise wuh shariạt kí záhirí rasmoṇ par faḳhr karke cháhte the, ki sab is bojh ke tale áweṇ, aur apne taạssub kí sargarmí meṇ yaháṇ tak andhe ho gaye, ki mahz Yahúdí murídoṇ ko Kalísiá meṇ dáḳhil hone ká haqq dene par mustạidd rahe: waisá hí Ġair-Qaumoṇ ke wuh log, jinhoṇ ne Masíhí Dín kí záhirí shakl iḳhtiyár kí, magar bátiní asl ke sharík na húe,

yih dạwá karte the, ki sab jo momin ho gaye, apní apní ḳhushí ke mutábiq ḳhiyál kareṇ aur chaleṇ. Aur unhoṇ ne yih is gumán se kiyá, ki nayá Dín ázádagí ká Dín ho, aur but-parastí o takallufát kí zanjíroṇ se ázád hoke har shaḳhs apní hawá o hawas kí bág ḍhílí kare. Isí tarah se wuh bhúl gaye, jo (1 Pet. 2, 16.) likhá hai, "apní ázádí ko badí ká parda na karo, balki áp ko Ḳhudá ke bande jáno," aur (1 Kor. 8, 9.) "ḳhabardár raho, ki tumhárá yih iḳhtiyár kamzoroṇ ke ṭhokar khiláne ká báịs na howe." Shaitán apne híle ke muwáfiq ádmí ke har ạib kí taraf mutawajjih hokar us par maqdúr bhar pankhá jhaltá hai, chunáṇchi us ne mutaạssib Yahúdíoṇ ko un kí gulámí o riyázat meṇ aur Ǵair-Qaumoṇ ko un kí ḳhudí o awáragí meṇ giriftár karwáyá.

Ǵair-Qaumí Masíhíoṇ kí bidạt kí taraf sháyad pahlá ishára hameṇ Paulus Rasúl ke un ḳhattoṇ meṇ miltá hai, jo us ne Korinthíoṇ ko likhe, báwujúde ki kisí ḳháss bát ká zikr in meṇ muyassar nahíṇ; phir isí tarah ihtimálan Efesos o Filippoí kí kalísiáoṇ ká baṛá ḳhatra is amr ke sabab wáqị thá, jaisá un ḳhutút kí chand áyateṇ sábit kartí haiṇ, jo un ke nám par likhe haiṇ.

Lekin Ǵair-Qaumí bidạt kí wázih dalíl pahle us maktúb meṇ páí játí hai, jis ko auwal kí súrat meṇ Paulus ne Timotheos ko bhejá, kyúṇki waháṇ 1, 20 meṇ do shaḳhsoṇ Hymenaios aur Alexandros (Sikandar) ke nám liye gaye, jin par yih nálish húí, ki ímán kí náo toṛí; yạne mạlúm hotá hai, ki un ke aur un ke sáthíoṇ ke liye Masíhí Dín, jise qabúl kiyá, sirf pul ke muwáfiq húá, jis ke wasíle wuh apní pahlí but-parastí kí taráí se nikalke be-ímání kí daldal meṇ phaṇse. Háṇ na sirf nafsániyat kí bímárí Efesos[1]) ke díndároṇ meṇ phailí, balki ịlm

[1]) Chúṇki Timotheos gáliban us waqt us kalísiá ká sardár o muháfiz thá, ạql cháhtí hai, ki maktúbát i mazkúr kí malámat o tambíh kalísiá ke ruknoṇ kí nisbat hai.

kí magrúrí o khud-parastí ká zikr kiyá gayá, is súrat meṇ ki jaisá áj kal bhí ạlim o hikmatí log apne fání zihn ká chirág gair-fání o Qádir i Mutlaq Khudá kí be-páyán dánáí ke jalál ke ịwaz rakhte haiṇ, waise hí us zamáne ke chand ádmí the, jo apní hikmat par bharosá rakhkar, aslí Khudáwand aur ímán se bargashta húe. Chunánchi 1 Tim. 6, 20 meṇ likhá hai, "ai Timotheos us amánat ko hifázat se rakh, aur be-díní kí behúda bátoṇ se aur ịlm i záhirí kí takrároṇ se muṇh pher: jis ká bạze iqrár karke, ímán kí ráh se bhaṭak gaye haiṇ." Aglab hai, ki in bátoṇ se un bidạtíoṇ ká zikr kiyá gayá, jo ba nám i *Gnostikoí* (Γνωστικοί) mashhúr hoke ịlm yá hikmat ko (Γνῶσις) Dín kí asl i usúl mánte the, aur jin ká pahlá mạrúf hádí Kerinthos thá. Ab chúṇki Yoannes Rasúl bahut muddat tak jítá thá, aur apne khutút o Mukáshafe kí kitáb ko pahlí sadí ke ákhir meṇ likhá, cháhiye ki ham inhíṇ jildoṇ kí mạrifat *Gnostikoí* kí bábat kuchh ziyáda khabar hásil kareṇ. Aur yih bát albatta wuqụ́ meṇ átí hai, kyúṇki ạláwa is ke, ki us kí injíl ke 19 báb kí 35 áyat Masíh kí insániyat ká subút aur 20 báb kí 31 áyat Masíh kí Ulúhiyat ká subút kartí hai, pahle khatt ke 2 o 4 o 5weṇ báb aur dúsrá khatt mukhálifín i Masíh aur bidạtíoṇ ká zikr kartá hai.

Magar khusúsan jhúṭhí talqín ke murshid kitáb i Mukáshafe ke dúsre o tísre báboṇ meṇ mazkúr húe, aur masalan Efesos, aur Pergamos, aur Thyátira, aur Sárdes, aur Láodikeia kí kalísiáoṇ ke sáth mansúb kiye gaye. Un bidạtíoṇ kí bábat, jo ba nám i *Nikolaitaí* Efesos aur Pergamos ke díndároṇ ke darmiyán rahe, bahut kuchh mạlúm nahíṇ hai, lekin azbas ki 2, 14 meṇ Bilaạ́m aur 2, 20 meṇ Izebel un ke auwal aur bạd meṇ mausúm haiṇ, us mashhúr o díndár faqíh *Hengstenberg* Sáhib ne gumán kiyá, ki wuh us qism ke log the, jo Injíl kí ázádagí ke libás meṇ shahwat-parastí

aur dunyawí ạish o ịshrat kí tạlím barpá karke gáfil bandoṇ ko bahkáte the. Us bátil ḳhiyál ká, ki in bidạtíoṇ ká hádí wuh Nikolaos Diakonos (Ḳhádim-ud-dín) thá, jo Aạm. 6, 5 meṇ mausúm hai, radd úpar § 1 meṇ ho chuká.

Kalísiáoṇ i Sárdes o Láodikeia kí bidạt kí nisbat ham itne kahne par iktifá kareṇge, ki pahle shahr meṇ sháyad bahut nám ke Masíhí, yạne aise the, jo kahte magar karte na the. Is bát ká nishán 3, 1 ká wuh qaul bhí kartá hai, ki "tú zinda kahlátá, lekin murda hai," aur agar ham yád karte haiṇ, ki qadím zamáne meṇ shahr i Sárdes ḳhusúsan is wajh se mashhúr thá, ki but-parastí waháṇ niháyat galíz harakatoṇ ke sáth pesh kí játí thí, ham qáil ho jáeṇge, ki nafsání shauq Masíhíoṇ ke darmiyán bahut phail gayá hogá. Láodikeia kí bábat yih gumán i gálib hotá hai, ki waháṇ ke bidạtí Farúshí mizáj rakhkar záhirí amroṇ par faḳhr karte, aur zinda ímán kí bátiní hálat bhúl játe the, yih kahke (3, 17.) "maiṇ daulatmand húṇ, aur máldár húá húṇ, aur kisí chíz ká muhtáj nahíṇ."

Isí tarah ham dekhte haiṇ, ki wuh bidạtí, jo *Gnostikoí* kahláe, kabhí bátiní ímán yá pahchán par, jo jhúṭhí thí, tákíd karke záhirí chál hawás ke shauq ke iḳhtiyár meṇ ḍálte the; aur kabhí záhirí chál ko, jo faqat insán kí neknámí kí mushtáq thí, qáim rakhkar bátiní hálat Shaitán ke qabze meṇ dete the, aur donoṇ tarah par magrúrí ke báịs jání dushman ke jál meṇ phaṇs gaye. Pas, in sab ke wáste wuh qaul durust húá, jo Ḳhudáwand ne kalísiá i Láodikeia se farmáyá (3, 17.), ki tú "nahíṇ jántá hai, ki tú ạjiz, aur náchár, aur garíb, aur andhá, aur nangá hai." Kásh ki Hindustán kí Kalísiá is ḳhatarnák ṭhokar kí chaṭán se Ḳhudáwand Yasụ́ ke fazl kí mạrifat bach jáwe!

Kerinthos i mausúf kí bábat hameṇ buzurg Eirenaios, aur Caius i Roma, aur Dionysios i Alexandreia (Iskandaria) thoṛí sí ḳhabar dete haiṇ. Jaisá Yoannes Rasúl kí zindagí ke bayán

meṇ marqúm húá, yih shaḳhs shahr i Efesos meṇ rahtá, aur pahlí sadí ká áḳhir us ke mashhúr hone ká waqt thá. Us kí talqín ká hál gáliban yih thá, ki wuh donoṇ ḳháss bidạt, yạne *Ebionismus* aur *Gnosticismus* us kí samajh meṇ hanoz maḳhlút thíṇ, chunáṇchi us ne sikháyá, ki Ḳhudáwand Yasụ sirf kuṇwárí Maria hí se paidá nahíṇ húá, balki har ạmm insán kí mánind má báp ká beṭá thá. Lekin chúṇki wuh sab *aur* ádmíoṇ se ziyáda rástbáz, hoshyár, aur ạqil thá, baptismá ke bạd, jo daryá i Yardan meṇ wáqị húá, Masíh kabútar kí súrat meṇ Alláh Taạlá kí jánib se us par názil húá, aur us waqt se "gair-mạlúm Báp" ko záhir karke mụjize dikháe; magar áḳhiran Masíh phir Yasụ se alag húá, aur faqat isí ne dukh sahá aur jí uṭhá, barạks is ke Masíh wujúd i rúhání hoke, dukh o ranj se mubarra thá.

Isí bayán ke sáth Epifanios ne dạwá kiyá, ki wuh Yahúdí rasmoṇ kí taraf máil thá. Níz Caius aur Dionysios ne likhá, ki *Kerinthos* ne badan kí qiyámat ke bạd ek nafsání Masíhí bádsháhat kí ummed rakhí, jo shahr i Yarúsalam meṇ barpá hogí, aur jis meṇ kháná, píná, aur har shahwat baham pahunchegí. *Kerinthos* ke shágirdoṇ (jo kabhí "*Merinthioi*" kahláe) meṇ se píchhe bạzoṇ ne sikháyá, ki Masíh nahíṇ jí uṭhá, balki wuh jí uṭhegá, jab naí bádsháhat ká shurụ hogá. Ḳhatna bhí wuh iḳhtiyár karte the, is liye ki Yasụ bhí maḳhtún húá, aur un ke pás ek ḳháss injíl, Matthaios kí injíl se mutaạllaq hoke thí. Bayán i mazkúr i bálá se ham taslím kar sakte haiṇ, ki Yoannes Rasúl ne apní injíl sháyad ḳhusúsan *Kerinthos* aur us kí jhúṭhí talqín kí muḳhálafat ke wáste likhí.

Ek aur bidạt, jo Rasúloṇ ke zamáne meṇ jári thí, yá jári hone lagí, báqí hai, yạne Ḳhiliasmos (χιλιασμός, χίλια ἔτη, *regnum milliare*, *millennium* aur jis ke pairau χιλιασταί yá *millennarii* kahláte the); na to is súrat meṇ, ki us kí damídagí i qúwat ho chukí thí, kyúṇki yih bát dúsrí yá tísrí

sadí meṇ wáqi húí, balki is súrat meṇ ki pahlí sadí meṇ goyá us ká shurú Masíhí Kalísiá ke darmiyán húá. Chunáṇchi us ká kuchh zikr karná lázim hai.

Jánná cháhiye ki bahut ummatoṇ kí yih riwáyat páí gaí, ki zamáne ke ibtidá meṇ ek waqt thá, jab ádmí be-gunáh aur bilkull nek hoke zamín par, jo niháyat phaldár aur khush-numá thí, apní mubárak zindagí basar kartá thá (ἡ χρυσῆ γενεά, *aetas aurea*, *sat-jug*) ; aur is meṇ shakk nahíṇ, ki yih riwáyat us hál kí gair-muaiyan yád thí, jis meṇ Ádam o Hawá bihisht ke rahnewále the, jaisá Paidáish, yaṇe Músá kí pahlí kitáb meṇ, likhá hai.

Balki Arabistán, yá Írán, yá un ke nazdík *aur* kisí mulk ke báshindoṇ ke darmiyán yih kahání mashhúr hai, ki bihisht meṇ ek haikal jawáhirát se baní thí. Insán ká maqdúr nahíṇ, ki us ká jalál bayán kare. Dúr daráz Adan ke nakhlistán ke darmiyán wuh firishtoṇ se tamír kí gayí thí, ek jalwagar maq-dis. Hamáre bápdáde hamd ke gít us ke jilau-khánoṇ ke sáye meṇ gáte the. Kyúṇki chihal-sutún aur takiye zumurrud aur motí se bane húe maujúd the, jaháṇ fawwáre din ke núr meṇ uchhalte rahe, aur daráz núrání murúr, jin meṇ wuh pahle do habíb i sáhib i pák hukm háth háth meṇ rakhkar sair karte the. Phir safír ke kalas aur qubbe nazar áte the, jo súraj meṇ cha-makte, aur rát ko sitároṇ ke núr se darakhshán the. Aur jilau-khánoṇ aur chautaroṇ se pání ke chashme nikalte, aur áb-shár qaus i quzah ke rang se bhare húe níche girke, giyá-sares ke sáyadár daroṇ ko shádáb karte the; kyúṇki yih haikal dúr dúr Adan kí us wádí meṇ banáí gayí, jis se wuh chár daryá mashriq kí taraf bahte the. Lekin jis roz Ádam ásí húá, yih munír haikal be-shumár ṭukṛe hoke ṭúṭ gayí, aur rú i zamín par chhiṭkáí gayí. Yih ṭukṛe wuh haiṇ, jin ko páke ádmí niháyat sarf o khabardárí se jama karte, aur lal, zumurrud, almás kahte haiṇ. Báwujúd is ke wuh us qadím

maqdis ke sirf reze haiṉ. Sháhoṉ ke táj aur shahzádíoṉ ke zewarát, sab ke sab us haikal kí qímatí gard, aur gaye guzre Ạdan ke hasrat-afzá yádgár haiṉ :—

Jalíl bashara farámosh nahíṉ,
  Jyúṉ shám kí roshní samundar par
Guzashta batátí, jo ab nahíṉ,
  Phir hogá jalál o jamál meṉ bartar.

Maḳhfí na rahe, ki jab se Yahúdí log G̣air-Qaumoṉ se majbúr húe, wuh ámad i Masíh kí ummed ke sáth jismání aur mulkí shán o shaukat ko ziyáda miláte the, aur yih ḳhwáb-ḳhiyál ḳhusúsan Ḳhudáwand Yasụ́ ke mujassam hone ke waqt meṉ phail gayá, is qadr ki shágird bhí, jo Us ke sáth áyá jáyá karte the, is wahm se mubarra na húe, jab tak Pentekost ká din na áyá thá, jaisá úpar muqaddame meṉ likhá hai.

Magar jo shágird wahm kí gulámí se ázád ho gaye, to mutaạssib Yahúdí albatta us meṉ giriftár rahe, aisá ki gumán karte the, ki tamám dunyá par ek Iláhí bádsháhat qáim hogí, jis meṉ záhir Masíh ke zer i hukm-rání Baní Isráel har já kí parágandagí se jamạ hokar, aur shahíd kí qabroṉ se jiláe jákar, G̣air-Qaumoṉ kí sab saltanat o but-parastí nábúd kareṉge, aur Yahowáh Qádir i Mutlaq ke tábịín aur kull jahán ke hukm-rán hoke apní zindagí be-niháyat salám o ḳhushí ke sáth guzráneṉge. Ab chúṉki aise ḳhiyál Yahúdíoṉ ke diloṉ meṉ qáim the, aur un meṉ se bahut (dekho jo Ạạm. 21, 20 meṉ marqúm hai) Masíhí ho gaye, ạjíb nahíṉ hai, ki un ke wasíle is qism ke ḳhiyál Kalísiá meṉ dáḳhil húe, aur isí tarah albatta yih bát bidạt kí bunyád hoke ba nám i *Ḳhiliasmos* mashhúr húí.

Phir jo koí púchhtá hai, áyá yih sarásar jhúṭhí talqín hai, yá sachái kí asl ke ás-pás nafsániyat ne wahm tawahhum ká ek jál biná, jis meṉ jáhil ádmí phaṉske asl tak daḳhl na kar sake : to hamárá yih jawáb hai, ki sachái kí ek asl is

meṇ albatta thí, aur ab tak bhí hai. Is wáste *Corrodi* Sáhib ne, jis ne *Ḳhiliasmos* kí ek tawáríḳh likhí, aur kull amr kí baṛí ṭhaṭṭhebází kí, bejá aur ná-sháyasta harkat kí. Agar koí bad-zubání se kisí ádmí ko Dín i bátil se ímán kí taraf máil karná cháhtá, to kámyáb na hogá, kyúṇki aise ạmal se wuh ise, jo Dín i bátil ká pairau hai, jáhil aur nádán aur áp ko ạqil o dánishmand pesh kartá. Kyá hameṇ ranj nahíṇ hotá hai, jo koí Ḳhudáwand Masíh ká ṭhaṭṭhá kartá hai? Chunáṇchi har díndár banda is amr meṇ bhí wuh mubárak qaul yád kare (Lúk. 6, 31.), "aur jaisá tum cháhte ho, ki tum se log kareṇ, tum bhí un se waisá hí karo."

Ḳhudáwand Yasụ́ ne Shimroní ạurat ke taạssub kí ṭhaṭholí nahíṇ kí, aur na Paulus Rasúl ne Athenaioṇ ke Dín i bátil kí tạna-zaní kí; mahabbat ke khaṭkhaṭáne se darwáza khul játá, jo kíne aur hiqárat ke hamle se ziyáda band ho játá hai, aur Masíhí Dín ká yih jamál hai, ki khoí húí bheṛoṇ ko Iláhí mihrbání kí ḳhushḳhabarí detá hai (Yoan. 3, 16.): "Ḳhudá ne jahán ko aisá piyár kiyá hai, ki us ne apná eklautá Beṭá baḳhshá, táki jo koí us par ímán láwe, halák na howe, balki hamesha kí zindagí páwe."

Yih wahm kí bát jo aksar Yahúdíoṇ kí tạlím thí, aur jise wuh jạlí injíl, jo ba nám i "*Evangelium Nicodemi*" (dekho us ká muḳhtasar zikr § 12. I, 6 meṇ) mashhúr hai, sikhlátí, ki Masíhí bádsháhat kí saạdat 500 baras tak qáim rahegí; yá hazár baras tak, jaisá Barnabás ke ḳhatt (dekho § 13, 2) meṇ likhá hai, albatta ná-mạqúl aur bejá hai. Kyúṇki harchand Mukásh. 20 meṇ "hazár barasoṇ" ká zikr hai, táham aise shumároṇ ko hamesha be-gaur samajhná durust nahíṇ hai, kyúṇki Petros Rasúl ne ḳhud farmáyá (2 ḳhatt ke 3, 8 meṇ.): "Ai ạzízo yih bát tum par chhipí na rahe, ki Ḳhudáwand ke nazdík ek din hazár baras, aur hazár baras ek din ke barábar haiṇ." Aur Yoannes Rasúl ne kahíṇ

kahíṇ apní is kitáb meṇ shumároṇ ko majázan istịmál kiyá, liházá aksar log, jinhoṇ ne cháhá, ki ịlm i hisáb kí ráh se in "hazár barasoṇ" ko muqarrar kareṇ, jaise díndár faqíh *Bengel* Sáhib aur *Jung Stilling* Sáhib, baṛí bhúl meṇ giriftár húe. Bạzoṇ ne, aur isí tarah us mashhúr o díndár faqíh *Hengstenberg* Sáhib ne, yih ḳhiyál rakhá, ki hazár barasoṇ ko san 800 Ị́swí (sháhansháh i Charlemagne ke ạhd) se ginná cháhiye. Un ke mutábiq saạ́dat yih thí, ki Masíhí Dín ne já ba já phailkar, goyá rú i zamín ko Masíh ke tábị kiyá, aur us ká áḳhir abhí guzar gayá, aisá ki Shaitán thoṛí muddat se apní qaid se chhúṭkar (Mukásh. 20, 7.) ziyáda zor shor ke sáth ummatoṇ ko bhaṭkáne lagá. Magar is bayán ke ḳhiláf meṇ yih mushkilát paidá hote haiṇ, ki harchand ịlm i záhirí áj kal díndárí par intihá darje ká hamla kartá hai, táham koí yaqín se nahíṇ kah saktá hai, ki hál kí be-ímání guzre zamáne kí be-ímání se baṛí hai.

Al-garaz faqíh *Semisch* Sáhib durust farmátá hai, ki ham nahíṇ fatwá de sakte haiṇ, ki wuh qiyám, jo "hazár barasoṇ" se mutaạllaq kiyá játá hai, ásmání saạ́dat ke ek darje, yá sar i nau paidá hone (Yoan. 3, 7.), yá Kalísiá ke zinda ímán meṇ baṛí taraqqí hásil karne ká mansúba rakhtá ho. Mạlúm hotá hai, ki wuh qiyám sachmuch badan ká qiyám hai, lekin chúṇki masal o asl ká imtiyáz karná bahut dushwár hai, Mukáshafe ká *Ḳhiliasmos*, (yạne "hazár barasoṇ" kí saạ́dat kí tạlím) hanoz un asrár meṇ se ek hai, jin kí miftáh ná-paid, aur hamárí áṇkhoṇ ke sámhne ab tak goyá parda laṭaktá hai.

Is garaz se ki paṛhnewálá samjhe, kaise ḳhatre meṇ wuh giriftár hote haiṇ, jo Baibal kí aksar tamsíl ko lugawí asl ṭhaháte haiṇ, ham us mashhúr (aur *aur* bátoṇ meṇ bahut mạqúl) musannif buzurg *Lactantius* kí ek kitáb (*Divin. Institut. lib. VII*) se kuchh muntaḳhab kareṇge, jo amr i mazkúr se ịláqa rakhtá hai.

"Jo us waqt tak jíte haiṇ, be-shumár Ḳhudáwand ke muqaddas laṛkoṇ ko paidá kareṇge, aur wálidain ke muạzzam wuh hoṇge, jo jí uṭhe haiṇ. Tab ek nayá shahr zamín ke darmiyán banáyá jáegá, jis meṇ Ḳhudáwand apnoṇ ke sáth basegá. Chánd kí chánduí aisí hogí, jaisí súraj kí roshní, aur súraj kí roshní sát-guní hogí. Zamín be-khetí-bárí niháyat ḳhush-maza o lazíz mewe láwegí, chaṭánoṇ se shahd niklegá, aur jánwar dast-ámoz hoṇge."

Baraks is ke har sáhib i nazar Mukáshafe hí kí kitáb se síkhegá, ki un "hazár barsoṇ" ke *bạd*, na un se peshtar, nayá ásmán aur naí zamín dekhí jáegí, chunáṇchi wuh zamín, jis ká Lactantius ne aisá ḳhush-áyand zikr kiyá, wuhí puráni zamín hai, ki gunáh ke sabab malaụ́n, aur jis se ádmí apne muṇh ke pasíne meṇ roṭí kamátá hai. Phir agar ạlim o fázil, buzurg o díndár *Lactantius* ne aise ḳhiyál rakhe, to kyá ạjíb hai, ki bidạtí log wahm o tawahhum meṇ giriftár hoke, "hazár barsoṇ" kí rúhání saạdat ko jismání ạish o ịshrat meṇ khíṇchá, aur har tarah kí nafsání shahwat ke murtakib húe? Masal sí bát hai, ki koí lagzish qáim nahíṇ rah saktí, jis meṇ sachái dáne tak gair-maujúd hai, aur yih bát *Ḳhilias-mos* kí bidạt kí nisbat bhí jaisá úpar ishára kiyá gayá, sábit hai. Albatta "Ḳhudá kí bádsháhat khána píná nahíṇ" (Rom. 14, 17.), Magar Ḳhudáwand Yasụ́ ne ḳhud Matth. 26, 29 meṇ kuchh kuchh bhed ká nishán kiyá; aur Paulus Rasúl ne Rúh kí hidáyat se Rom. 8, 21 meṇ goyá parda zara uṭháke, ham ko istiqbál kí jagmagáhaṭ kí nazar baḳhshí, ki díndár banda mutahaiyir khaṛá rahtá hai.

Ḳhiliasmos ká soná, jo rím se pák ho gayá, is ḳhiyál kí tákíd kartá hai, ki maḳhlúqát, jo ibtidáan bahut achchhe paidá, aur faqat insán kí ḳhatá se bigṛe húe, naját ke bandobast se ạláhida na kiye gaye. Rúh o ḳhilqat ká musálahá, Ḳhudá o insán ke musálahe se mutaạllaq hai, aur wuh jo ádmí apne málik

ke qusúr ke wasíle batálat ke taht meṇ áí, usí ke ímán kí mạrifat ázádagí meṇ dákhil howegí, aur Khudá Qádir i Mutlaq ká poshída jalál na sirf Ádam ke farzandoṇ meṇ, balki makhlúqát kí súratoṇ meṇ bhí, jo gunáh ke zahr se mubarra haiṇ, huwaidá hogá :—

Behaṛ jagaheṇ bág sí hotíṇ
Sabze se mạmúr o pur,
Balki sahrá Ạdan bantá,
Aur táríkí hotí núr.—

Ikhtiláfát kí bábat ham is sabab bahut likhne ke qábil nahíṇ haiṇ, ki us waqt kí Díní zindagí ne josh márke, aksaroṇ ko is hálat meṇ rahne na diyá, kyúṇki jo koí gaur se is bát ko daryáft kartá hai, to páwegá, ki ikhtiláfát ạmúman bidạt kí taraf ádhí ráh kí manzil haiṇ. Aur chúṇki, jab ummatoṇ kí baṛí tahrík hotí hai, jaisí pahlí sadí meṇ húí, sab chízoṇ ká tazabzub rúhoṇ par bhí tásír karke, insán ko har bát ke kámil faisale tak jáne ko uksátá hai, paṛhnewálá taslím karegá, ki us zamáne meṇ bahut log ikhtiláfát se shurụ́ karke, jald bidạt kí intihá tak pahunche. Jánná cháhiye ki ikhtiláf zinda ímán ke sáth shámil ho saktá hai, basharte ki yih ikhtiláf na ímán kí bunyád mansúkh kare, aur agarchi dạwe ko mardúd jáne, táham dạwá karnewále par mahabbat qáim rakhe. Chunáṇchi áj kal be-shumár Kalísiá ke firqe haiṇ, jo ibtidáan kisí chhoṭí bát kí nisbat auroṇ se ná-muttafiq hoke alag ho gaye haiṇ.

Ab albatta likhá hai (Rom. 14, 5.), "har ek apne apne dil meṇ púrá ịtiqád rakhe," yá bilkull yaqín jáne, aur be-shubha ham ko apná ímán apní zindagí se qímatí jánná cháhiye, phir is yá us halkí bát, yá záhirí rasm ke sabab áp ko bháíoṇ se ạláhida karná munásib nahíṇ hai. Kyá Khudáwand Yasụ́ ne apne shágirdoṇ se, jab unhoṇ ne kisí ádmí ko, jo khabís utártá, aur un ke sáth pairauwí na kartá thá, roká, nahíṇ kahá (Lúk.

9, 50.): "use rok na rakho, kyúṇki jo hamárá barkhiláf nahíṇ, hamárí taraf hai." Aur kyá Paulus Rasúl ne Rúh kí hidáyat se aise chhoṭe aur subuk amroṇ ká nishán deke, nahíṇ kahá (Rom. 14, 3.): "Wuh jo khátá hai, use jo nahíṇ khátá, haqír na jáne; aur wuh jo nahíṇ khátá, us par jo khátá hai, ạib na lagáwe"? Aksar ikhtiláfát kí jaṛ na sachái ká ishtiyáq, balki dil kí poshída magrúrí thí, jo kabhí ján bújhke, kabhí aján kahtí thí, "maiṇ auroṇ se sáf aur pák húṇ; mabádá wuh mujhe apní pastí meṇ khínche, maiṇ un se judá ho jáúṇgí."

Ihtimálan aisí kaifiyat un ikhtiláfát kí thí, jo Paulus Rasúl ne Korinthíoṇ ke pahle khatt meṇ mazkúr kiye, yih likhkar (1, 12.), "merá matlab yih hai, ki tum meṇ se har ek kahtá hai, ki maiṇ Paulus ká, maiṇ Apollos ká, maiṇ Kefás ká, maiṇ Masíh ká húṇ." Durustí se in chároṇ faríq kí bábat kuchh mạlúm nahíṇ hai, lekin qiyás kí ráh se ham itná kah sakte haiṇ, ki wuh jo áp se Paulus ká nám mansúb karte the, us par jismání fakhr karke, apní ázádagí meṇ auroṇ ko haqír jánte the.

Apollos kí nisbat úpar § 6 ke ákhir meṇ kuchh marqúm húá, aur us bayán se ham sháyad yih hásil kar sakte haiṇ, ki wuh firqa, jo apne taíṇ us se mutaạllaq kartá rahá, ịlm o hikmat par bharosá rakhtá thá, aur chúṇki shahr i Korinthos meṇ tarbiyat bahut phail gayí, hairání kí bát na hotí, agar yih firqa baṛá thá. Lekin yih albatta malhúz i khátir ho, ki khud Apollos ká is afsos ke amr ká kuchh qusúr sábit nahíṇ hai, kyúṇki auwalan us kí farotaní is bát se záhir hai, ki us ne Aquila aur Priscilla se, jo sirf khaima-dozí ke kárígar the, tạlím qabúl kí, aur sániyan, mạlúm hotá hai, ki us ne, jo Korinthos ko jáne se inkár kiyá (1 Kor, 16, 12.), so yih sabab thá, ki ikhtiláfát ko baṛháná na cháhá.

Un ká hál, jo áp ko Petros ke nám se mausúm karte the,

gáliban yih thá, ki Yahúdí rasmoṇ kí taraf máil hoke aur Paulus ko, azbas ki wuh pahle Rasúloṇ ke muwáfiq Masíh ke sáth, jab Wuh jism meṇ záhir húá, nahíṇ chalá, adná jánke, us kí ná-farmánbardárí karte the. Isí tarah samajh meṇ átá hai, kis liye Paulus ne donoṇ ḳhattoṇ meṇ apní risálat ke uhde par aisí tákíd kí.

Aḳhiran chauthá firqa, jo apne úpar Masíh ká nám rakhtá thá, bạzoṇ kí dánist meṇ achchhá aur nek thá, aisá ki iḳhtiláf se mubarra, akelá Iláhí Kalám ke mutábiq chaltá thá; magar yih ḳhiyál sochne se bátil mạlúm hotá hai, kyúṇki tarz i kalám hameṇ albatta sikhátá hai, ki wuh bhí malámat ke láiq húá. Chunáṇchi ham yih bayán taslím kar sakte haiṇ, ki Korinthíoṇ ká "Masíh ká firqa" ḳhusúsan magrúr hoke bilá-wásta apní tạlím aur ímán kí bunyád na kisí murshid yá Rasúl, balki ḳhud Masíh se (ḳhwáh ilhám kí mạrifat, ḳhwáh is súrat meṇ ki sháyad bạzoṇ ne Kanaán meṇ hoke Ḳhudáwand ko dekhá, aur Us ká wạz suná) aḳhz karne ká dạwá kartá thá. Kyúṇki agar ham farz bhí kareṇ, ki in logoṇ ne Paulus aur *aur* murshidoṇ ko radd na kiyá hogá, wuh us magrúrí ke sabab, ki áp ko aise baṛe nám se mausúm karte the, iḳhtiláf meṇ giriftár húe. Liházá ek mashhúr faqíh *Calov* Sáhib ne ḳhúb farmáyá: "aur wuh, jo Masíh se áp ko "Masíhí" kahte the, chúṇki auroṇ se iḳhtiláf ke wasíle apne taíṇ alag karte the, us nám ko mahz apne sáth mansúb rakhke, iḳhtiláf ke mujrim húe."[1])

Gumán i gálib hotá hai, ki Masíhí kalísiáoṇ ke darmiyán Rasúloṇ ke zamáne meṇ *aur* iḳhtiláfát bhí the, kyúṇki jo bahut log kahte haiṇ, ki us waqt ke Masíhí ádmí niháyat nek aur achchhe the, aur mahabbat meṇ sargarm rahe, so apne dạwe ká

[1]) "Et illi qui a Christo christianos se dicebant, quatenus ab aliis sese per schisma separabant, illo nomine sibi solum appropriato schismatis rei erant."

aur koí subút nahíṇ de sakte haiṇ, magar yih, ki ikhtiláfát kí bábat bahut kuchh aur malúm nahíṇ hai. Auwalan hameṇ Khudáwand Yasú kí wuh tamsíl, jo Us ne Matth. 13, 24—30 meṇ gehúṇ aur karwe dáne kí bábat kahí, ek *aur* bát sikhátí, aur sániyan, kahíṇ kahíṇ Nae Ahd-náme kí kitáboṇ meṇ (masalan Paulus, Petros, Yoannes, Yaqúb ke khutút meṇ) ikhtiláfát kí taraf kabhí kam kabhí ziyáda tauzíhan ishára kiyá gayá. Al-garaz sab ikhtiláfát ká hál sochke, yih Iláhí qaul yád karná umda hai (Matth. 18, 7.): "ṭhokar khilánewálí chízoṇ ke sabab dunyá par afsos hai: ki ṭhokar khilánewálí chízoṇ ká áná zarúr hai; magar afsos us shakhs par, jis ke sabab ṭhokar lage."

---

§ 22.

Clemens Romanus kí Sarguzasht aur un Tasnífát ká Bayán, jo us se mutaallaq kí gayíṇ.

Clemens Romanus.

UN ashkhás meṇ se, jo Rasúloṇ ke zamáne meṇ jíte the, kam aise mashhúr húe, jaisá *Clemens Romanus*[1]). Us kí zindagí kí bábat bahut kuchh malúm nahíṇ, aur jo malúm bhí hai, so kahání se yaháṇ tak makhlút kiyá gayá, ki asl o naql meṇ imtiyáz karná mushkil sábit hotá hai. Kahte haiṇ, ki amír-záda hoke, shahr i Athenai ko bhejá gayá, táki us námí dár-ut-tarbiyat meṇ ilm o hikmat hásil kare; lekin isí jagah meṇ, jaháṇ Sokrates (Suqrát) aur Platon (Aflátún) ne insán kí lá-yamút ján kí bábat taqríran o tahríran talím dí, us par roshan húá, ki ádmí apní aql ke wasíle is bárík bát ko samajh nahíṇ saktá hai. Isí tarah Masíhí Dín

---

1) Wázih ho, ki lafz i *Romanus* "Roma ká" yá "Roma se mutaallaq" ke mane rakhtá hai.

kí taraf mutawajjih hoke, wuh Petros Rasúl se mil gayá, aur ákhiran baptismá páke, us ke sáth muddat tak safar kiyá. Bazon kí ráe men wuh sháhansháh ke rishtadáron se thá; lekin yih khiyál is wáste ziyáda qábil i yaqín nahín hai, ki sháyad us Flavius Clemens se mutaallaq hai, jo Domitianus kí azíyat ke mauqa par úpar § 20 ke ákhir men mazkúr ho chuká.

Us khatt men, jo Paulus ne Filippíon ko likhá, chauthe báb kí tísrí áyat men ek Clemens ká nám liyá gayá, jo díndár aur Rasúl ká ham-khidmat thá, aur ham taslím kar sakte hain, ki yih hamárá Clemens thá. Us kí pichhlí zindagí kí nisbat yih kahá játá hai, ki kalísiá i Roma ká Usqúf yá (kyúnki sáf sábit nahín húá, ki usí zamáne men Usqúf ká darja Qasís ke darje se judá kiyá gayá thá) Sardár Qasís muqarrar húá. Lekin is bát men phir itná shakk partá hai, ki Rasúlon Petros o Paulus ká jáe-nishín húá yá nahín, kis wáste ki ek riwáyat ke bamújib hál yih thá, ki Petros ne khud us ko Qasís ká uhda supurd karke qáim kiyá, aur dúsrí ke bamújib pahlá jáe-nishín Linus (2 Tim. 4, 21.), is ká Anenkletos, yá Anakletos, yá Kletos, aur isí ká Clemens thá.

Is tabáyun ke bayán men chand musannifon ne kahá, ki Linus aur Kletos Qasís muqarrar hoke, Petros se pahle mar gaye; yá yih ki Clemens ne apná kám muddat tak chhor diyá, aur Linus o Kletos us ke qáim-maqám the; yá phir yih ki Linus Paulus se, aur Clemens Petros se muqarrar húá, wuh Gair-Qaumí aur yih Yahúdí Masíhíon par, aur Kletos un ke bad uhdedár húá; yá ákhiran yih bhí kahá gayá, ki Linus ká jáe-nishín Kletos thá, aur is kí rihlat ke bad Clemens kalísiá ke donon hisson ká Sardár Qasís thahrá. Romání Kalísiá, jo *Pápá* ("Pope") apná rúhání hádí rakhtí hai, aur Paulus Rasúl par kam tákíd kartí, mántí hai, ki Petros ke bad Linus, tab Clemens, Kletos, Anakletos Usqúf i Roma the.

Khair, jo ho so ho, is meṇ bahut shakk nahíṇ ho saktá hai, ki pahlí sadí ke ákhir meṇ Clemens shahr i Roma ká ek bahut mashhúr Qasís thá, aur sháyad yih bhí durust hai, ki sháhansháh Trajanus ke ahd meṇ san 100 yá 102 Íswí meṇ intiqál kar gayá ; magar wuh bát ki Clemens shahíd húá, jaisá Rufínus aur Zosimos ne likhá, itibár ke láiq nahíṇ hai, is liye ki buzurg Eirenaios, Eusebios, Hieronymos ne aisá zikr na kiyá.

Lekin Clemens kí sarguzasht se ziyáda gaur-talab ek khatt hai, jo us ne kalísiá i Roma ke nám se Korinthos kí kalísiá ko likhá, kyúṇki un sab kitáboṇ meṇ se jinheṇ zamáne ke ibtidá meṇ díndár Masíhíoṇ ne likhá, faqat tín jild, yane *Barnabás ká Khatt*, *Hermas ká Galla-bán* aur *Clemens Romanus ká Khatt* Korinthíoṇ ko kabhí kabhí Nae Ahd-náme ke 27 maktúbát ke sáth Iláhí Kalám ke muwáfiq ibádatgáhoṇ meṇ alániyatan parháí gayíṇ. Balki in tínoṇ meṇ se phir Clemens ká khatt umda malúm hotá hai, auwalan, is wáste ki khatt ke musannif kí bábat itná shakk sábit na húá, jitná donoṇ dúsrí kitáboṇ ke musannifoṇ kí nisbat, aur sániyan, is liye ki mazmún bhí khássa hai, chunáṇ-chi parhnewále par yih roshan ho, ki in jihatoṇ se Clemens Romanus ká khatt Korinthíoṇ ko úpar § 12 o 13 meṇ mazkúr nahíṇ húá. Durustí se ham fatwá nahíṇ de sakte haiṇ, kis sál meṇ us ne khatt tasníf kiyá. Bazoṇ ke nazdík san 68 yá 70, aur bazoṇ ke nazdík san 96 Íswí meṇ. Dar súrate ki khatt meṇ, jab azíyatoṇ ká zikr kiyá játá hai, Flavius Clemens aur Flavia Domitilla ke nám nahíṇ liye játe haiṇ, jinhoṇ ne Domitianus ke hukm se dukh sahá, aql yih cháhtí hai, ki khatt us azíyat se pahle, na is ke bad, yane sháyad san 95 Íswí meṇ marqúm húá.

Mazmún mukhtasaran yih hai, ki Masíhí kalísiá ne, jo shahr i Korinthos meṇ rahtí thí, kalísiá i Roma se arz kí thí, ki

hameṇ is musíbat kí hálat meṇ, jo áj kal ham par ṭúṭí, apní saláh ịnáyat farmáiye. Yih musíbat kí hálat aisí thí, ki shahr i Korinthos kí kalísiá meṇ phir pahle waqt kí mánind ikhtiláfát barpá húe, aur is amr ko mạlúm karke Clemens ne un ko is taríqe par jawáb diyá.

Auwalan wuh Korinthíoṇ ko guzashta zamáne kí yád dilátá, aur us waqt kí nek-námí ká ab ke ikhtiláf aur dushmaní se muqábala karke, farmátá hai, ki is sárí buráí ká chashma aur asl hasad o rashk hai, jin ke wasíle Qain Ádam ke beṭe se dunyá par dukh aur ranj, musíbat aur kambakhtí wáqị húí. Buráí ká wuh chashma band karne ke liye zarúr hai, ki ham tauba kí taraf mutawajjih hoke, Núh, Abirahám, aur sab díndár ádmíoṇ kí chál se aisí tạlím hásil kareṇ, ki ham makr se báz áke Masíh par, jo hamárí khátir náchíz ho gayá, nigáh rakheṇ. Aisí sháyasta hálat meṇ hoke ham dárain ke Báp aur Kháliq par áṇkh lagáweṇ, aur us kí jamíl o ạzím nịmatoṇ aur salámatí ke ihsán ko qáim rakheṇ. Ham use apní ạql se pahcháneṇ aur apní ján kí áṇkhoṇ se us kí nek marzí par nigáh kareṇ, yih yád karke, ki wuh kaisá halím aur gusse hone meṇ dhímá, apní kull makhlúqát kí taraf hai. Ásmán bejang o jadal us ke fatwá se jumbish karke us ke tábị hai. Rát aur din apní gardish meṇ, jo us ne muqarrar kí, dauṛte haiṇ, aisá ki ek dúsre ke hál meṇ harj nahíṇ hotá hai. Us ke hukm kí badaulat súraj, chánd, aur sitároṇ ke sab guroh be-gumráhí un hudúd meṇ phirte haiṇ, jo un ke liye makhsús kí gayíṇ. Pas, in be-shumár barkatoṇ ko dekhke, aur un se fáida hásil karke, ham badí se kanára kareṇ, aur nekí ko ạmal meṇ láweṇ; sulh ko ḍhúṇḍheṇ, aur us ká píchhá kareṇ.

Sániyan, qudnus se tamsíl láke, aur murdoṇ ke jí uṭhne par tákíd karke, Clemens sikhátá hai, ki Parwardigár ke huzúr kuchh ná-mumkin nahíṇ, magar yih ki apná wạda

toṛe. Chunáṇchi Abirahám aur us kí aulád ímán ke wasíle hashmat o ạzamat se pur húe, is wáste ham bhí "Ḳhudá kí marzí se Masíh Yasụ́ meṇ buláe jáke, apní mạrifat se rástbáz nahíṇ ho játe haiṇ, aur na apní dánái, yá ạql, yá díndárí, yá un kámoṇ ke wasíle, jo ham ne dil kí pákízagí meṇ kiye; balki us ímán se, jis ke wasíle Qádir i Mutlaq Ḳhudá ne sab ádmíoṇ ko shurụ́ se rástbáz kiyá, jis ko jalál abad-ul-ábád howe. Ámín."

"Is wáste nekí karne ko ham taiyár o mustạidd howeṇ, aur yih ho saktá hai, agar hamárá ḳhiyál ímán ke wasíle Ḳhudá kí taraf lagá hai, agar ham un chízoṇ kí talásh meṇ haiṇ, jo us ko pasand o maqbúl haiṇ, agar ham púrá karte haiṇ, jo us kí pák marzí ke sháyán hai, aur agar ham sachái kí ráh par chalte haiṇ, aur áp se har ná-rástí aur badí, lálach, jhagṛoṇ ko dúr phenkkar dagábází, kánáphúsí, aur gíbat se báz áte haiṇ. Isí tarah ai piyáro, ham apní naját ká wasíla Yasụ́ Masíh ko páte haiṇ, jo Ḳhudá ke jalál kí raunaq, aur us kí máhiyat ká naqsh hoke, firishtoṇ se is qadr buzurgtar ṭhahrá, jis qadr us ne mírás meṇ un kí nisbat bihtar ḳhitáb páyá. Liházá hamárá tamám badan Masíh Yasụ́ meṇ bach jáwe, aur har ek apne apne paṛosí ke tábịrahe, jis jis martabe meṇ Ḳhudá kí nịmat se rakhá gayá. Na zoráwar kamzor ko haqír jáne, aur na kamzor zoráwar se kína rakhe. Aur chúṇki Sardár Káhin aur *aur* káhinoṇ ko ḳháss ịbádat ke ụhde muqarrar húe, aur ạ́mm arkán apní apní jagahoṇ par qáim rahe, ham taslím nahíṇ kar sakte haiṇ, ki wuh, jo Rasúloṇ se Qasís muqarrar húe, yá un kí rihlat ke bạd mụtabar shaḳhsoṇ se kull kalísiá kí razámandí ke sáth chun liye gaye, aur kámil farotaní o safái se Masíh ke galle kí ḳhidmat meṇ mashgúl rahe, aur muddat se sab ke nazdík nek nám haiṇ, apne ụhde se barḳhást ho sakte haiṇ."

Is amr ká zikr karke Clemens us jhagṛe tak pahunchá, jo us waqt kí kalísiá i Korinthos meṇ barpá húá, aur jis kí

bábat baz faqíh gumán karte hain, ki aisí kaifiyat ká thá, ki Usqúf kí wafát ke bad, do tín faríq ápas men laráí karte the, kaun kaun Usqúf ke uhde par muqarrar kiyá jáwe; yá aisí kaifiyat ká, ki chand Qasís, jo fulán fulán shakhson ko ná-pasand the, mazúl húe.

Chunánchi is ikhtiláf kí taraf mutawajjih hoke, Clemens khátime kí súrat men farmátá hai, ki "ai bháío, tum jhagarte aur sargarmí dikháte ho, un chízon kí nisbat, jo naját se iláqa nahín rakhtín. Muqaddas kitábon ko dekho, jo Rúh-ul-Quds ke haqíqí kalám hain. Tum jánte ho, ki un men koí ná-haqq yá jalí qaul marqúm nahín hai. Wahán tum nahín páoge, ki nek ádmí un se nikále gaye, jo khud pák the. Rástbáz to satáe gaye, lekin yih ná-ráston se sádir húá; qaid men dále gaye, lekin yih ná-pákon se wáqi húá; sangsár kiye gaye, lekin yih khatákáron se sádir húá; qatl kiye gaye, lekin yih sharíron se wáqi húá, aur aison se, jo un ke sáth ná-haqq hasad rakhte the. Tumháre ikhtiláfát ne bahuton ko gumráh kiyá, bahuton ko shakk men, aur ham sab ko gam men dálá. Báwujúd is ke tumháre ikhtiláfát qáim rahte hain. Mubárak Rasúl Paulus ká khatt apne háthon men lo. Us ne pahle, Injíl kí manádí ke shurú men, tumhen kyá kyá likhá? Albatta Rúh kí hidáyat se us ne tumhen apne, aur Kefas, aur Apollos kí bábat tambíh kí, kyúnki tab bhí tum ne faríq aur ikhtiláfát apne darmiyán barpá kiye. Ai piyáro, yih sharm, niháyat sharm kí bát aur tumháre Masíhí iqrár ke láiq nahín hai, ki Korinthíon kí bahut mustaqím o qadím kalísiá ek yá do shakhson se apne Qasíson kí mukhálafat men bahkáí játí hai. Mahabbat men Khudá ke sab momínín kámil kiye gaye; mahabbat ke bagair Khudá ko kuchh pasand nahín hai. Mahabbat men Khudá ne hamen apní taraf le liyá, us piyár ke wasíle jo us ne hamárí taraf záhir kiyá. Masíh hamáre Khudáwand

ne apná ḳhún hamáre liye Ḳhudá kí marzí se de diyá: aur apná jism hamáre jism, apní ján hamárí ján ke liye. Is wáste tum, jinhoṇ ne iḳhtiláf kí bunyád ḍálí, apne Buzurgoṇ" (yá Qasísoṇ) "ke tábị raho, aur tauba ke liye apne diloṇ ke ghuṭne ṭekkar tạlím síkho. Apní zubán ke sáre ghamanḍ aur baṛe bol ko chhoṛke tábịdárí síkho. Kyúṇki Masíh ke galle meṇ chhoṭá aur maqbúl sábit honá tumháre liye is se bihtar hai, ki auroṇ se buzurgtar mạlúm hoke, us kí ummed se nikále jáo."

Ab jo ham is ḳhatt par gaur kareṇ, to ham albatta us meṇ bahut nekí aur aisí báteṇ páte haiṇ, jo sarásar tạríf aur qabúliyat ke láiq haiṇ, yaháṇ tak ki beshakk yih púchhná bejá nahíṇ, kyúṇki yih maktúb Kalísiá se Nae Ạhd kí jild meṇ nahíṇ rakhá gayá? Aur is mahall meṇ paṛhnewále par yih roshan ho, ki musannif is báịs *Clemens Romanus* ke ḳhatt ká aisá mufassal zikr kartá hai, táki har díndár bháí mạlúm kare, ki kaisí fikr o andeshe se Rúh kí hidáyat kí badaulat Kalísiá ne qaumí o mustanad kitáboṇ ko jamạ kiyá, jo hamáre mubárak ímán ká sutún o bunyád haiṇ.

Suwál ká jawáb yih hai,: 1., Chand faqíh log dạwá karte haiṇ, ki Clemens 32weṇ báb meṇ albatta kahtá hai, "is wáste ham bhí us kí" (yạne Ḳhudá kí) "marzí se Masíh Yasụ meṇ buláe jáke, apní mạrifat se rástbáz nahíṇ ho játe haiṇ, na apní dánáí, yá ạql, yá díndárí, yá un kámoṇ ke wasíle, jo ham ne dil kí pákízagí meṇ kiye; balki us ímán se jis ke wasíle Qádir i Mutlaq Ḳhudá ne sab" (ádmíoṇ) "ko shurụ se rástbáz kiyá".[1]) Lekin mufassal i zail bátoṇ se sábit hotá hai, ki Clemens kí tạlím meṇ Masíh kí maut ká káfí zikr,

---

[1]) Καὶ ἡμεῖς οὖν διὰ θελήματος αὐτοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ κληθέντες, οὐ δι' ἑαυτῶν δικαιούμεθα, οὐδὲ διὰ τῆς ἡμετέρας σοφίας, ἢ συνέσεως, ἢ εὐσεβείας, ἢ ἔργων

jo naját kí bunyád, aur ímán ke wasíle insán ke liye ek zinda aur tásír karnewálá amr hai, maujúd nahíṇ. Is wáste faqíh i mausúf áge baṛhke dawá karte haiṇ, jo Paulus Rasúl Rúh kí hidáyat se sáf dikhátá hai, ki nek kám ímán se aise hí nikalte haiṇ, jaise phal peṛ se, aur isí tarah zinda ímán ká subút haiṇ, to Clemens nek kámoṇ ko ímán se alag qáim kartá, aur donoṇ ke bích koí nisbat nahíṇ ṭhahrátá hai. Aur chúṇki har tásír kí ek wajh cháhiye, wuh Ḳhudáwand ke ahkám, aur amr, aur marzí, aur iráde ko us wajh kí súrat meṇ muqarrar karke, ádmí ko hukm ke sabab ḍar ká gulám, na jaisá cháhiye, mahabbat ká farzand ṭhahrátá hai.

Wuh báteṇ jin kí taraf úpar ishára kiyá gayá, yih haiṇ, "(is wáste nekí karne ko ham taiyár o mustaidd howeṇ, aur yih ho saktá hai,) agar hamárá ḳhiyál ímán ke wasíle Ḳhudá kí taraf lagá hai, agar ham un chízoṇ kí talásh meṇ haiṇ, jo us ko pasand o maqbúl haiṇ, agar ham púrá karte haiṇ, jo us kí pák marzí ke sháyán hai, aur (agar) ham sachái kí ráh par chalte, aur áp se har nárástí, aur badí, lálach, jhagṛoṇ ko dúr phenkkar dagábází wg., se báz áte haiṇ."[1])

Ab is dawe ke radd meṇ baz log kahte haiṇ, ki Clemens ne na apne ímán ká bayán karná cháhá, balki us suwál ká, jo

---

ὧν κατειργασάμεθα ἐν ὁσιότητι καρδίας· ἀλλὰ διὰ τῆς πίστεως δι᾽ ἧς πάντας τοῦ ἀπ᾽ αἰῶνος ὁ παντοκράτιυρ θεὸς ἐδικαίωσεν.

[1]) Ἐὰν ἐστηριγμένη ᾖ ἡ διάνοια ἡμῶν διὰ πίστεως πρὸς τὸν θεόν, ἐὰν ἐκζητῶμεν τὰ εὐάρεστα καὶ εὐπρόσδεκτα αὐτῷ ἐὰν ἐπιτελέσωμεν τὰ ἀνήκοντα τῇ ἀμώμῳ βουλήσει αὐτοῦ καὶ ἀκολουθήσωμεν τῇ ὁδῷ τῆς ἀληθείας ἀποῤῥίψαντες ἀφ᾽ ἑαυτῶν πᾶσαν ἀδικίαν καὶ ἀνομίαν, πλεονεξίαν, ἔρεις.

kalísiá i Korinthos ne kiyá, jawáb dená pasand kiyá, aur is jawáb meṇ fulán fulán tạlím kí bátoṇ ko miláyá; chunáṇchi munásib nahíṇ hai, ek yá do jumloṇ ká, jo ittifáqan *aur* amroṇ ke sáth likhe gaye, tákíd karná munásib nahíṇ hai. Lekin agar ham is radd ko bhí mánte haiṇ, sab mutawajjih paṛhnewáloṇ par roshan hogá, ki 2., is ḳhatt kí zubán meṇ wuh iqtidár ká hál gair-maujúd hai, jo Nae Ạhd-náme ke qánúní o mustanad hissoṇ ko aisí qadr bakhshtá hai; wuh Rúh-ul-Quds kí hidáyat ke is ḳháss amr kí nisbat gair-sharík hoke, apní insání kamzorí se goyá ḳhúb ágáh hai. 3., Clemens Baibal ke itne jumloṇ ko manqúl kartá hai, táki, jaisá hanoz wáịzoṇ ká dastúr hai, apní tạlím aur tambíh kí pukhta bunyád ḍále. Ạláwa in bátoṇ ke ham 4., yih bhí yád kareṇ, ki qadím Kalísiá ne Clemens ká ḳhatt mustanad hone ke láiq na jáná; aur hálan ki ham hargiz gumán na kareṇ, ki qadím Kalísiá ke kisí amr ko ná-munásib ṭhahráne ke sabab ham par bhí us amr ko ná-munásib samajhná farz hai, táham har díndár bande ko un buzurgoṇ ká fatwá bahut sháyasta adab se yád rakhná cháhiye. Aur chúṇki Masíhí Kalísiá shurụ́ se ab tak us fatwe se rází húí, ham albatta taslím kar sakte haiṇ, ki qadím buzurgoṇ ne, jinheṇ beshakk *pahchán aur imtiyáz kí nịmat* (χάρισμα διακρίσεως) dí gayí thí, wujúhát i mazkúra i bálá yá *aur* liházoṇ ke sabab faisala kiyá hogá, ki *Clemens Romanus* ká ḳhatt, jo us ne kalísiá i Roma ke nám se Korinthíoṇ ko bhejá, qánúní o mustanad kitáboṇ ke shumár meṇ na giná cháhiye.

Is buzurg musannif ke nám se kaí ek aur maktúbát maujúd haiṇ, yạne yih: 1., Ek *Dúsrá Ḳhatt*, jo ụnwán ke bamújib *Korinthíoṇ* ko bhí likhá gayá, aur jis ke faqat chand báb báqí haiṇ, saríhan wạz ká ek hissa dikháí detá hai, jaisá mazmún sábit kartá hai; aur chúṇki ịbárat aur mazmún

pahle khatt se farq rakhtá hai, aur qadím o mutabar buzurgoṇ ne is ká zikr khwáh bilkull nahíṇ, khwáh aisá kiyá, ki *Clemens Romanus* ká likhá húá nahíṇ malúm hotá hai, faqíh gumán i gálib karte haiṇ, ki unwán ká bayán jalí hai.

2., *Do Khatt*, jo *Kuṇwáríoṇ* ko likhe gaye, aur ab sirf Shám kí zubán meṇ maujúd haiṇ. Dar hálate ki hanoz sábit nahíṇ húá, ki yih sachmuch Yúnání se tarjuma kiye gaye, aur un ká mazmún (un mardoṇ aur auratoṇ kí, jo gosha-nishíní ikhtiyár karke, mard mardoṇ ke aur aurat auratoṇ ke sáth baste the, khattoṇ meṇ barí malámat hotí, aur yih amr khusúsan buzurg Cyprianus ke waqt san 250 Íswí meṇ wáqi húá) pichhle zamáne kí taraf ishára kartá hai, gáliban wuh bhí jalí haiṇ.

3., "*Rasúloṇ ke Intizám*" ("*Constitutiones Apostolicae*," διάταξις ἢ διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων) "*Rasúloṇ ká Bandobast i Kalísiá*" (αἱ διαταγαὶ αἱ διὰ Κλήμεντος καὶ οἱ κανόνες ἐκκλησιαστικοὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων). Pahlí jild áṭh fasloṇ meṇ taqsím, aur kahíṇ us bidat kí taraf jo ba nám i *Sabellianismos* mashhúr húí, máil hokar khusúsan Kalísiá ke mutafarraq uhdedároṇ aur ámm ruknoṇ ko kháss hidáyat kartí hai. Aisá hí mazmún dúsrí jild bhí rakhtí hai, aur donoṇ chand zubánoṇ, yane Arabí, Habshí, Shámí, o Yúnání meṇ maujúd haiṇ. Ibárat o mazmún ishára karte haiṇ, ki dúsrí sadí ke ákhir yá tísrí sadí ke shurú se peshtar tasníf nahíṇ húíṇ; liházá *Clemens Romanus* un ká musannif nahíṇ ho saktá hai.

4., "*Clemens Romanus kí Kitábeṇ*" (τὰ Κλημέντια ἢ Κλημέντινα). In kí pahlí jild *Clemens Romanus* ke mawáiz (αἱ ὁμιλίαι Κλήμεντος τοῦ Ῥωμαίου) kahlátí hai, aur hikáyat kí súrat meṇ Clemens kí zindagí ke wáqiát batlátí hai, aisí hálat meṇ ki Petros ke mubáhase *Shimaún Magus* (dekho jo is ádmí kí bábat § 1 ke ákhirí háshiye meṇ mufassalan marqúm húá) ke sáth un se miláe gaye. Bahut aur har tarah ke ilm ke

wahmí ḳhiyálát par tákíd hotí; masalan yih dạwá kiyá játá hai, ki Dín meṇ haqíqatan adná se ạlá tak taraqqí nahíṇ ho saktí hai, jo wáqị hotá, so faqat us kí záhirí súrat ká tabaddul hai. Phir Ḳhudá hai wáhid i barhaqq, wáhid-ul-wujúd, kull i mutlaq, sab chízoṇ ká házir o názir dil, jis se tamám zindagí nikaltí, aur jis meṇ wuh phir játí hai, garaz dunyá ká zuhúr Ḳhudá ká zuhúr hai. Balki badí kí paidáish o hastí ká bayán bhí kiyá gayá hai.

Dúsrí jild, jo ba nám i "*Recognitiones Clementis*" (ἀναγνώσεις ἢ αναγνωρισμοὶ Κλήμεντος) yạne "Clemens kí yádgáríáṇ" mashhúr hai, mazmún meṇ pahlí jild se bahut mushábahat rakhtí, sirf itná farq hai, ki Petros aur *Shimaụn Magus* ke mubáhase ke ịwaz Petros aur Clemens ke báp aur us ke beṭoṇ ke sáth taqdír o qismat kí nisbat ek guftogú marqúm hai.

Tísrí jild ká nám "*Iḳhtisár i Clemens*" (us ká púrá ụnwán hai Κλήμεντος ἐπισκόπου Ῥώμης περὶ τῶν πράξεων ἐπιδμμιῶν τε καὶ κηρυγμάτων Πέτρου ἐπιτομή) hai, aur chúṇki tauzíhan pahlí jild ká faqat muḳhtasar ḳhulása hai, gaur talab nahíṇ hai. Mạlúm hotá hai, ki tínoṇ jild Yúnání zubán meṇ san 150 aur 200 Ịswí ke darmiyán tasníf kí gayíṇ; magar dúsrí ká sirf ek Latíní tarjuma maujúd hai.

---

§ 23.

Ḳhulása bạd nazar i sání o Bayán i Tamámí.

Pahlí jild ká pahlá hissa tamám karne se peshtar musannif munásib jántá hai, ki Masíhí Dín kí taraf, jis qadr wuh san 100 Ịswí ke qaríb sháị ḥúá thá, mutawajjih howe. Nae

Ạhd-náme ko paṛhkar ham qáil haiṇ, ki maslúb Masíh kí khushkhabarí wiláyatoṇ i *Palaestina* (Kanaạ́n), *Syria* (Shám), *Asia Minor* (Asia i Kochak yá Anatoli), *Graecia* aur us ke muttasil mulk (Yúnán aur Rúm), aur *Itália* meṇ us waqt beshakk sunáí gayí thí. Aur harchand *aur* aqlím, yạne *Arabia* (Ạrab), *Párthia* (Al-jazíra, Fárs aur Arman, Ịráq), *Aigyptos* (Misr), *Afriça Septentrionalis* (Shimálí Africa), *Hispania* (Espanya yá Andalus) kí bábat ham tayaqqun ke sáth kuchh nahíṇ kah sakte haiṇ, táham gumán i qawí hai, ki un meṇ bhí Injíl kí manádí húí thí, kyúṇki Marc. 15, 21.—Aạm. 2, 9—11.—Rom. 15, 24.—Gal. 1, 17.—1 Pet. 5, 13 har sáhib i tamíz kí dánist meṇ is dạwe kí taraf ishára kartí haiṇ. Pas, ham taslím kar sakte haiṇ, ki sháyad Romaníoṇ kí kull bádsháhat meṇ san 100 Ịswí ke qaríb zindagí ká kalám khwáh khud Rasúloṇ khwáh aur shágirdoṇ o mominoṇ se sunáyá gayá. Háṇ agar chand qisse, jin ká zikr peshtar húá, qábil i ịtibár haiṇ, to bạz elchíoṇ ne kahíṇ kahíṇ Romaní bádsháhat kí hudúd ke pár jáke aisá hí kiyá.

Ab is mauqạ par mạqúl mạlúm hotá hai, ki ham un mutaạrrizoṇ kí taraf mutawajjih howeṇ, jo dạwá karte haiṇ, ki wuh tadbíreṇ aur bandobast, jo muddat se wiláyatíoṇ ne is matlab se kiye, ki Ġair-Masíhíoṇ ko manádí ke wasíle Masíhí Kalísiá meṇ shámil karwáeṇ, aur jo ba Angrezí lafz "*Missions*" kahláte, ná-kámyáb o ạbas ṭhahre. Inhíṇ mutaạrrizoṇ kí do kháss qism haiṇ, ek yih, jo kahte haiṇ, ki Ġair-Masíhíoṇ ko Injíl ko sunáná, aur is wajh se unheṇ Masíhí Kalísiá meṇ dákhil karwáná lázim nahíṇ hai. Is qism ke mutaạrrizoṇ se hamárá kuchh kám nahíṇ ho saktá hai, kyúṇki wuh Khudáwand Yasụ́ ká hukm "tum tamám dunyá meṇ jáke har ek makhlúq ke sámhne Injíl kí manádí karo" radd karke, khud aslí Masíhí nahíṇ ho sakte haiṇ. Dúsrí qism ke mutaạrriz is hukm ke to qáil haiṇ, magar wuh kahte haiṇ, ki

"*Missions*" i mazkúra is liye durust nahíṇ, ki un ká asar o hásil, agar Rasúloṇ kí manádí ke asar se muqábala kiyá játá, niháyat hí adná darje ká ṭhahartá hai. Is ịtiráz ke jawáb meṇ ham beshakk kah sakte haiṇ, ki kisí amr ko is báịs, ki ná-kámyáb sábit húá, gair-durust ṭhahráná albatta wájib nahíṇ hai, aur ạláwa is ke in mutaạrrizoṇ ne ḳhud aisí tajwíz kí saláh hanoz pesh nahíṇ kí, jis ke wasíle "*Missions*" kámyáb howeṇ. Magar ịtiráz ko sarásar rafạ karne ke wáste ham us par kámil gaur kareṇ. Do bátoṇ par bahs karnewále tákíd karte haiṇ, ek yih, ki Rasúloṇ kí manádí ke sabab bahut ziyáda log ímán láe, aur dúsrí yih, ki hál ke Masíhí pahlí sadí ke mominoṇ kí nisbat nekí meṇ sáhib i adná darje ke haiṇ. Pas, chúṇki yih Táríḳh Hindustání Kalísiá kí ḳhátir tasníf kí gayí hai, musannif apne jawáb meṇ Hindustán hí kí "*Missions*" par iktifá karke ạrz kartá hai, ki bayán i mufassal i zail ba hissa i kasíra Pádrí Rouse, Lightfoot, Maclear, aur *aur* mashhúr o mạrúf sáhiboṇ kí tasnífát par mauqúf hai.

Is matlab se ki muqábala ba taammul i tamám wáqị ho sake, ham auwalan Rasúloṇ kí un rafaạt kí taraf, jo unheṇ ịnáyat húíṇ, mutawajjih howeṇ, aur un kí manạdí ke asar o tásír ká andáza karke yih ṭhahráweṇ, ki hál ke munnádoṇ ke qabze meṇ wuhí rafaạt haiṇ yá nahíṇ, aur yih bhí, ki un kí koshish o mihnat par Ḳhudá ne itní barkat názil kí, jitní Rasúloṇ par názil kí.

Auwalan, Rasúl aur bahut un ke sáthí mụjizát o karámát záhir karne meṇ qádir the, aur hálan ki ham dạwá nahíṇ karte haiṇ, ki mahz aisí záhirí nisháníoṇ ke wasíle koí shaḳhs nae sar se paidá hoke ímán látá hai; kyúṇki is hálat meṇ ádmí ká iḳhtiyár, nek o bad qabúl o radd karná, kis tarah muassir ho saktá hai, táham har sáhib i shuụ́r taslím karegá, ki mụjizát dikháne kí qudrat Rasúloṇ ko Injíl kí manádí karne meṇ bahut fáidamand thí, kis wáste ki sunnewáloṇ ko un

kí nasíhat kí taraf mutawajjih kiyá, aur tawajjuh goyá rujú láne kí taiyárí hai.

Gair-Masíhíoṇ ne langroṇ ko chalte, andhoṇ ko dekhte, bímároṇ ko tandurust hote dekhá. Pas, gaflatí meṇ pará rahná muddat tak ná-mumkin thá, aur unhoṇ ne khushkhabarí ko zarúr gaur ke sáth suná. Yih gaur albatta rujú nahíṇ thá, aur bahut log jald befikrí meṇ phir giriftár húe, lekin bazoṇ ke liye wuh gaur zindagí-bakhsh dawá kí mánind sábit húá; aur jaisá ki ham qáil haiṇ, ki Khudá bilá-wásta nahíṇ, balki wasíla istimál karke, ádmí par tásír kartá hai, waisá hí ham taslím kareṇ, ki Parwardigár ke fazl se yih záhirí nisháníáṇ bazoṇ ke diloṇ meṇ aisí muassir húíṇ, ki wuh rúhání nínd se jág uṭhe, aur apne bátin kí kharábí o khastagí se ágáh hoke, Rúh-ul-Quds kí hidáyat se rujú láe.

Chunáṇchi Aamál 9, 33—35 meṇ likhá hai, ki shahr i Lydda meṇ Aineas náme ek shakhs thá, "jo jhole ká márá áṭh baras se chárpáí par pará thá. Petros ne use kahá, ai Aineas, Yasú Masíh tujhe changá kartá hai, uṭh, aur apná bichhauná sajá. Wuh usí dam uṭhá. Tab Lydda aur Saron ke sab rahnewále use dekhkar, Khudáwand kí taraf phire." Aur jab Petros ne ek díndár aurat ba nám i Dorkas ko shahr i Yoppe (Yáfo) meṇ murdoṇ se jiláyá, to is mujize kí nisbat Aam. 9, 42 meṇ marqúm hai, ki "yih tamám Yoppe meṇ mashhúr ho gayá, aur bahut Khudáwand par ímán láe." Akhiran jab Paulus ke qaul ke muwáfiq jazíra i Kypros meṇ ek jádúgar Elymás, jo bilá-nága Injíl kí manádí kí barkhiláfí kartá rahá, muddat tak andhá ho gayá, to is sazá ke mujize kí bábat Aam. 13, 12 meṇ likhá hai, ki Romaní "súba yih májará dekhkar, aur Khudáwand kí tálím se dang hokar ímán láyá." Pas, isí tarah ham kahíṇ kahíṇ paṛhte haiṇ, ki mujizát o karámát ke báis bahut ímán kí taraf mutawajjih húe.

Ham nahíṇ dawá karte haiṇ, ki qadím Kalísiá ke sab

mominín ne nisháníáṇ záhir karne kí qudrat rakhí, baraks is ke ham taslím kareṇ, ki ḳhud Rasúl kabhí kabhí is qudrat se ḳhálí the, kyúṇki Paulus áp ko badan kí kisí kamzorí yá bímárí se farágat dene ke qábil nahíṇ thá, aur apne dost o ham-ḳhidmat Trofimos ko, jab bímár thá, changá nahíṇ kar saká (dekho 2 Kor. 12, 7—9 aur 2 Tim. 4, 20.). Magar is meṇ shakk nahíṇ hai, ki Ḳhudá ne muddat tak muịjizoṇ o karámatoṇ ko qasdan un wasíloṇ meṇ se ek wasíla ṭhahráyá, jin ko Injíl ko sunáne meṇ istịmál karná elchíoṇ par farz thá. Háṇ Ḳhudáwand Yasụ́ ne ḳhud in záhirí nishánoṇ ko ḳháss o muạzzaz ṭhahráyá, is qadr ki do Galílí shahroṇ kí malámat karke Lúk. 10, 13 meṇ farmáyá: "Ai Korázín tujh par afsos; ai Beit Saidá tujh par afsos! kyúṇki yih karámateṇ, jo tumháre darmiyán dikháí gayíṇ, agar Tyros (Súr) aur Sidon (Saidá) meṇ dikhái játíṇ, to unhoṇ ne ṭáṭ oṛhke aur ḳhák meṇ baiṭhke kabhí kí tauba kí hotí." Pas, muịjizát o nisháníáṇ dikháne kí qudrat qadím Kalísiá meṇ zindagí kí ḳhushḳhabarí phailáne meṇ bahut mufíd thí.

Sániyan, ham yád rakheṇ, ki Injíl ke pahle elchíoṇ ko is amr se baṛí madad pahunchí, ki chand sadí peshtar Yahúdí chároṇ samt kí wiláyatoṇ meṇ parágauda húe. Rasúloṇ aur un ke sáthíoṇ, ḳhusúsan shahroṇ aur bastíoṇ meṇ Kalám sunáne ká dastúr thá, gáṇwoṇ aur dihát meṇ wuh kam jáyá karte the. Ab Yahúdíoṇ kí parágandagị́ ke sabab qaríb har maqám meṇ un kí ḳhwáh koí ịmárat ḳhwáh koí maidán kí ḳháss jagah thí, jaháṇ wuh ịbádat bajá láne ke liye jamạ hote the. Háṇ agarchi Yahúdí aksar auqát ḍáh ke máre muḳhálafat kar rahe the, aur is wajh se pahle wáịzoṇ ko bahut diqqat aur ḳhatra paidá húá, táham gáh gáh un kí bábat wuh qaul zebá sábit húá, jo Miḳháh nabí kí kitáb 5, 7 meṇ likhá hai, "aur Yaqúb ke báqí log bahut qaumoṇ ke darmiyán aise hoṇge, jaisá ki os Ḳhudáwand se." Pusht

ba pusht wuh Gair-Qaumon ke rú ba rú Khudá kí wahdat o taqdís ke gawáh hoke, but-parastí ke gunáh ke mulzim húe the.

Aláwa is ke Puráne Ahd-náme ke sab hisse, Músá kí shariát, Zabúr, Nabíon, aur mustanad Táríkh kí kitáben Masíh se peshtar dúsrí yá tísrí sadí men Yúnání zubán men tarjuma kí gayín, aur chúnki Yúnání us waqt ke sab muhazzab logon ke darmiyán járí thí, wuh tarjuma, ki ba nám i "*Septuaginta*" hanoz mashhúr o maujúd hai, bahut Gair-Qaumon ko malúm thá. Chunánchi wuh, jo But-Parastí kí zillat se bezár húe, Kitáb i Muqaddas ko parhke, haqíqí Khudá kí taraf rujú láe, aur aksar díndár Yahúdíon ke sáth buddhe Shimaún (Lúk. 2, 25.) kí mánind "Isráel kí tasallí kí ráh dekhte the." Pas, jab Rasúl aur un ke sáthí Antiokheia yá Thessalonike, yá Korinthos kí ibádatgáhon (συναγωγαῖς) men Injíl ko sunáne ke wáste uth khare húe, unhon ne ek "qaum Khudáwand ke liye mustaidd páí, jo goyá Haqq ke rájí hoke, aur Khudá kí bandagí bajá láke, Masíh ke muntazir the. Aur Rasúlon ne Puráne Ahd-náme ke jumlon kí tafsír karke, un qaulon kí marifat, jin ke sab qáil the, sábit kiyá, ki Masíh ká dukh utháná, maslúb honá, aur jí uthná, albatta zarúr thá, is qadr ki un se mukhátib hoke kah sake, ki yih Yasú, jis kí manádí ham tumhen karte hain, wuhí Masíh aur sab insánon ká Munjí hai.

Liházá ajíb nahín hai, ki sámaín men se bahuton ne (Aam. 17, 11.) "bare shauq ke sáth kalám ko qabúl kiyá, aur roz roz nawishton men dhúndhte rahe, ki yih báten yúnhín hain," yá nahín, aur isí tarah yih log apne apne shahron, yane Ikonion, Lystrá, Filippoi, Thessaloníke wg., men kalísiáon kí asl bane. Aglab hai, ki Roma kí kalísiá isí tarah díndár Yahúdíon aur Gair-Qaumon se jama húí, aur jaisá Roma men, waisá hí ihtimálan *aur* shahron men yihí wáqi húá.

Aur jo koí hairán hoke púchhtá hai, ki qadím zamáne men

já ba já Rasúl hafte yá mahíne tak manádí karke, kyúṇkar eká-ek Masíhíoṇ kí jamáạteṇ qáim kar sake, to yihí suwál ká jawáb hai. Ḳhudáwand ne goyá un ke áge ráh taiyár kí, unhoṇ ne Kalám ko aisoṇ ke sámhne sunáyá, jo sharíạt se wáqif the, aur unhoṇ ne mạlúm kiyá, ki jaisá Yahúdiá meṇ waisá hí Asia i Kochak, aur Yúnán, aur Itáliá meṇ "sharíạt Masíh tak pahuncháne ko un ká ustád ṭhahrí" (Gal. 3, 24.). Bạdhú beshakk aksar But-Parast ímán láe, jo peshtar sarásar gumráh the, magar qism i mazkúra ke log puḳhta bunyád the, jis par kalísiáeṇ tạmír kí játí thíṇ, aur ham taslím kar sakte haiṇ, ki Yahúdíoṇ kí parágandagí aur sharíạt se wáqif hone kí hálat, jo dúr daráz phail gayí, qadím elchíoṇ ke liye mụjizoṇ o karámatoṇ ko záhir karne kí qudrat se ziyáda mufíd thí. Háṇ gaur karná cháhiye, ki Rasúloṇ par Kalísiá ke intizám o bandobast ká bojh kam thá, kyúṇki yih intizám ihtimálan Yahúdíoṇ kí majlis (jo συναγωγή kahláí) ke bandobast kí mánind thá, chunáṇchi wuh, jinhoṇ ne aisí majlisoṇ se alag hoke áp ko Masíhí ṭhahráyá, kisí na kisí qadr sáhib i tamíz o tarbiyat-pazír aur isí tarah murshid ke ụhde par muqarrar ho jáne ke qábil the.

Sálisan, tahqíq se sábit hotá hai, ki qadím zamáne kí ummateṇ, jo Romaní bádsháhat meṇ bastí thíṇ, na ba hissa i kasíra ek hí Dín ke taríqe meṇ shámil húíṇ, na apne tarah tarah ke taríqoṇ ke sabab mutaạṣṣib thíṇ, barạks is ke bahut safá-pazír ashḳhás shakk o shubhe meṇ gota khá chuke. Ịlm i hikmat ke fuzala, masalan *Sokrates* (Suqrát), *Platon* (Aflátún), *Aristoteles* (Aristotalis), aur un ke shágirdoṇ ne chár sau baras se dunyá aur us kí kaifiyat kí tahqíqát kíṇ, is matlab se ki kahíṇ, yá kisí wajh se, Ḳhudá ko, aur Us kí hastí kí bábat kuchh bayán páweṇ, magar un kí tahqíqát o daryáft ká hásil i kalám thá, ki "ham nahíṇ jánte haiṇ." "Dunyá ne apní hikmat se Ḳhudá ko na pahchána,"

aur isí tarah wuh waswás kí kaifiyat paidá húí, ki Pilátús ke mashhúr ṭana-ámez suwál meṇ "haqq kyá hai" sábit húí.

Ạlim o haqq-shinás ashḳhás qáil the, ki jahán kí hikmat hamáre dil kí tamanná o taqáza rafạ nahíṇ kar saktí hai, aur But-Parastí ke bátil qissoṇ ko, jo deotáoṇ *(Zeus—Jupiter*, yá *Foibos—Apollon*, yá *Afrodite—Venus)* kí nisbat járí the, wuh bilkull haqír jánte the. Ạwám-un-nás beshakk kahíṇ kahíṇ, ḳhusúsan chhoṭí bastíoṇ aur dihát meṇ apne tawahhumí deotá-oṇ ko mánte rahe, jaisá Aạm. 14, 11—13 is dạwe kí taraf ishára kartí haiṇ, magar baṛe baṛe shahroṇ meṇ amíroṇ aur ḳhawáss ke waswás ne ạmm logoṇ ke dil meṇ bhí jaṛ pakṛí. Kyá Paulus Rasúl ne Korinthos meṇ muddat tak manádí nahíṇ kí? Báwujúd is ke, jab Yahúdí ḍáh ke máre us ko satáne lage, G̣air-Qaumoṇ ne Yahúdíoṇ par hamla kiyá. Háṇ aur Efesos ke báshindoṇ ne Rasúl kí barḳhiláfí nahíṇ kí, jab tak Demetrios sunár lálach ke báịs unheṇ gumráh na kar chuká. Aur chúṇki Misr ke rahnewáloṇ ke deotá, aur Yúnán ke, aur Asia ke, aur Itáliá ke rahnewáloṇ ke deotá mutafarraq the, ham taslím kareṇ, ki us shakk o shubhe ko, jo sáhib i gaur o shuụ́r ke dil meṇ isí farq ke sabab paidá húá, Rúh-ul-Quds ne is qasd se istịmál kiyá, ki sab mulkoṇ ke ádmí Dín i Haqq ká ẉaz sunne ke máil ho jáweṇ.

Rábiạn, do tín aur kam natíja-áwar amr Rasúloṇ ke waqt meṇ muassir the, yạne pahle yih amr ki ạuratoṇ par Romaní bádsháhat meṇ parda-nishíní ká gair-mạqúl bojh nahíṇ rakhá gayá thá, balki wuh báhar jáke hatt-al-imkán apne shauharoṇ, yá pidaroṇ, yá birádaroṇ kí madad kartí rahíṇ. Aur yih albatta Ḳhudá ke iráde ke bamújib hai, kyúṇki Músá kí pahlí kitáb meṇ, jo Paidáish kí kahlátí hai, pahle aur dúsre báboṇ meṇ sáf likhá hai, ki Parwardigár ne ạurat ko is qasd se paidá kiyá, ki mard kí sáthí aur madadgár ho ; aur donoṇ ko, na sirf mard ko, hukm kiyá, ki zamín ko, aur jo jo us meṇ

hai, mahkúm karke us par sardárí kareṇ. Chunáṇchi ạurateṇ bhí ḳhushḳhabarí ke phailáne meṇ mashgúl ho sakíṇ, aur kahíṇ kahíṇ Nae Ạhd-náme meṇ isí báịs un kí tạríf marqúm hai.

Dúsre Rasúloṇ ke liye, jaháṇ wuh wạz karte the, waháṇ áb o hawá nágawár na thí, kyúṇki wuh ḳhwáh apne hí watanoṇ meṇ kalám sunáte the, ḳhwáh un mulkoṇ meṇ, jin ká darja i ạrz, yạne garmí o sardí ká qáịda, aksar auqát un ke watanoṇ ke mausimoṇ ke muwáfiq thá, aur is wajh se bímárí aur kamzorí ke kamtar mutahammil hoke wuh bahut kám kar sake. Balki yih amr bhí pahle zamáne ke wáịzoṇ ko niháyat hí mufíd thá, ki wuh apne ham-watanoṇ se muḳhátib hoke ajnabiyat ke sabab un kí badgumání ke matmạ i nazar nahíṇ the. Aur jo koí yih ịtiráz kare, ki chand Rasúloṇ ne albatta apne ḳháss watanoṇ se báhar jáke Kalám sunáyá, to ham yih jawáb dete haiṇ, ki chúṇki Romaní un sab wiláyatoṇ par jo Báhrain ke kanáre the, muddat se hukúmat karte rahe, mashriq se magrib tak, aur shimál se janúb tak sab log bahut mil gaye.

Ạláwa is ke yih gaur talab hai, ki ek hí zubán, yạne Yúnání zubán ishára i mazkúr i bálá ke mutábiq sab tarbiyatwáloṇ ko mạlúm aur har kahíṇ járí thí. Aur is amr ká yih baṛá fáida bhí thá, ki na to muqaddas jildoṇ ká tarjuma zarúr húá, aur na Espanya, yá Misr, yá Asia ke báshindoṇ ke dil meṇ is wáste zidd paidá ho sakí, ki yih zubán, jis meṇ elchí Kalám sunátá, us qaum kí bolí hai, jis ne ham par hamla karke hamárá watan qabze meṇ liyá, chunáṇchi ham un zabardast Romaníoṇ aur un kí bolí se kína rakhke is shaḳhs kí manádí jo wuhí bolí boltá hai, nahíṇ sunte haiṇ. Baṛaks is ke har sáhib i ạqil jántá hai, ki Romaníoṇ kí zubán Latíní zubán thí, aur hálán ki yih kachahríoṇ meṇ járí thí, táham tarbiyatwáloṇ kí ámad o raft meṇ ạmúman Yúnání zubán istịmál kí játí thí.

Pas, un rafaạt par, jo Rasúloṇ aur un ke sáthíoṇ ko

Parwardigár se Dín i Haqq ko sháị karne ke liye ịnáyat húíṇ, gaur o taammul ko isí tarah tamám karke, ham ab un kí manádí ke asar o tásír ke andáze kí taraf mutawajjih howeṇ.

Rasúloṇ aur un ke sáthíoṇ kí manádí kí bábat agar ham asar o tásír kí tahqíq karte haiṇ, to chand ittifáqí ḳhabaroṇ ke siwá, jo kahíṇ kahíṇ Nae Ạhd-náme ke ḳhutút meṇ mundaraj haiṇ, faqat ek kitáb maujúd hai, jis meṇ isí suwál ká jawáb aur tahqíq ká kisí qadr natíja páyá játá hai, yih kitáb hai *Rasúloṇ ke Aạmál* ká risála. Isí ko paṛhkar ham hásil karte haiṇ, ki har kahíṇ, jaháṇ Ḳhudá ke ḳhádimoṇ ne Kalám sunáyá, Rúh ke wasíle manádí muassir sábit húí, aur ádmí ímán láe.

Kuchh na kuchh tásír har jagah dikhái dí, aur kahíṇ baṛí, kahíṇ chhoṭí jamáạteṇ qáim kí gayíṇ; magar ek amr, jo bahut gaur talab hai, aksar log bhúl játe haiṇ, aur wuh yih hai, ki wuh wáqiạt jo Aạmál kí kitáb meṇ mazkúr haiṇ, na ek, yá do, yá das, balki qaríb tís baras ke ạrse meṇ wáqị húe. Hissa ba hissa paṛhkar kam ádmí yih ḳhiyál rakhte haiṇ, ki kisí fasl ke shurụ́ aur pichhlí fasl ke áḳhir ke darmiyán chand baras ká ạrsa hai, jis ká koí bayán is liye nahíṇ kiyá gayá, ki us meṇ koí amr i qábil i tahrír muṣannif ko nahíṇ mạlúm thá. Chunáṇchi ham taslím kareṇ, ki Yạqúb Zebadiyáh ke beṭe kí shahádat 11 yá 12 baras Pentekost ke din ke bạd wuqụ́ meṇ áí, aur Paulus Rasúl ká pahlí dafạ qaid honá qaríb 17 yá 18 baras usí shahádat ke bạd wáqị húá. Háṇ agarchi bạz shahroṇ, masalan Filippoi aur Thessaloníke meṇ chand roz yá chand haftoṇ tak Kalám sunáke, wáịzoṇ ne kalísiáeṇ jamạ kíṇ, jin ke log gáliban aise the, jo muddat se Naját-Dihinde ká intizár khínchte rahe, táham *aur* jagahoṇ, masalan Efesos aur Korinthos kí bábat likhá hai, ki Paulus Rasúl do baras tak yá ziyáda un meṇ ḳhushḳhabarí detá rahá.

Aamál kí kitáb par liház karke, agar san 100 Íswí ko hadd thahráwen, ham qaríb chálís baras ke arse kí na koí tasníf na koí mutabar khabar páte hain, chunánchi ham mahz natíje se kuchh andáza hásil kar sakte hain. Ab mominon ke peshe aur un kí berúní hálat par gaur karke, ham jánte hain, ki khusúsan shahr ke rahnewále the, kyúnki bayán i mazkúr i bálá ke mutábiq dawá kiyá gayá, ki elchí aksar auqát dihát ko na játe the; aur muwáfiq is ke Gair-Masíhí (yane wuh jo na Masíhí, na Yahúdí, na Musalmán hain), Latíní zubán men sadí bad i sadí "*pagani*" yane "dihátí" (lafz i Latíní "*pagus*" dihát ke mane rakhtá hai) kahláte hain. Balki zubán i Angrezí, aur German, aur French bhí is amr kí taraf ishára kartí hain, kyúnki un men hanoz Gair-Masíhí "*heathen*," "*heiden*," "*païen*," yane jangal yá dihát ke rahnewálon ke nám se mausúm hain.

Pas, Dín i Haqq pahle khusúsan shahron men phail gayá, aur is amr se yih bhí iláqa rakhtá hai, ki us waqt Yahúdí, agar Kanaán ko chhorke *aur* mulkon men já rahe, to na dihát balki shahron men búd o básh kí. Harchand koí Yahúdí Masíh kí bádsháhat kí nisbat rúhání khiyálát kam, aur dunyawí khiyálát ziyáda rakhtá thá, táham Rasúl us ko sháyad jald baptismá dete the, basharte ki Khudáwand Yasú ko mauúda Masíh, Khudá ká Betá, iqrár kiyá, kis wáste ki Yahúdíon kí dushmaní ke sabab aise adná darje ká iqrár kisí na kisí qadr safá-pazírí ká subút thá. Isí tarah wuh qaul (Aam. 21, 20.), ki "tú dekhtá hai, ki Yahúdíon men se kitne hazár hain, jo ímán láe" samajh men átá hai, kyúnki Yúnání lafz "μυριάς," jo is jumle men istimál kiyá gayá, aksar auqát "bahut" ke mane rakhtá thá, aur Yaqúb kí yih bát un áyaton ke sáth, ki Nae Ahd-náme ke *aur* hisson men Yahúdíon kí dushmaní ká zikr kartí hain, miláke ham yih natíja nikál sakte hain, ki Kanaán men Yahúdí mominín, yane wuh jo Yahúdí hoke

Masíhí bane, ziyáda aur *aur* mulkoṇ meṇ kam hoke, sab ke sab sháyad 20,000 yá 30,000 the.

Ab Ġair-Qaumí Masíhí kí taraf mutawajjih hoke ham albatta gáh gáh Nae Ahd-náme ke hissoṇ meṇ paṛhte haiṇ, ki kalísiáeṇ qáim kí gayíṇ, magar sochne se har sáhib i tamíz qáil hogá, ki yih sab *aksar* ádmíoṇ par mauqúf nahíṇ thíṇ, kyúṇki auwalan lafz i ἐκκλησία baẓ dafạ (Rom. 16, 5.—1 Kor. 16, 19.—Kolass. 4, 15.—Filem. 2.) mahz *ek ghar* ke mominoṇ se murád hai. Aláwa is ke ham paṛhte haiṇ, ki shahr i Troás ke mominoṇ kí kalísiá *ek hí bálá-ḳháne* meṇ (Aạm. 20, 8.) jamạ ho sakí, lekin Yúnáníoṇ ke darmiyán bálá-ḳhána (ὑπερῷον) aksar auqát ạuratoṇ yá gulámoṇ ká makán thá, chunáṇchi ham taslím kar sakte haiṇ, ki yih koí ḳháss baṛá dálán nahíṇ thá, kyúṇki aise makán, jaise ek kí taraf Aạm. 1, 15 ishára kartí hai, aksar nahíṇ milte the.

Phir shahr i Tyros (Súr) kí bábat Aạm. 21, 4 meṇ likhá hai, "aur jab shágird talásh karne se mile the, to ham sát roz waháṇ rahe." Ab jo talásh se koí jamáạt miltí (Yúnání lafz ἐνευρίσκω istịmál húá), to ḳhwáh is liye mushkil se miltí, ki ḍarke máre áp ko chhipátí hai, ḳhwáh is liye ki shumár kí kamí ke sabab bahutoṇ ke sámhne mashhúr nahíṇ hai. Lekin Tyros ke mominoṇ kí nisbat ḳhauf gair-mashhúr rahne ká báịs nahíṇ ho saká, kyúṇki pánchwíṇ áyat meṇ marqúm hai, "aur sab (mominín) ne jorúoṇ aur laṛkoṇ samet shahr ke báhar tak ham ko pahuncháyá, aur ham ne samundar ke kanáre par ghuṭne ṭekke duạ mángí!" Pas sirf yih bayán mạqúl hai, ki shahr i Tyros ke báshindoṇ meṇ se san 60 Ịswí meṇ bahut kam Masíhí the, aur idhar udhar púchhná zarúr húá, jab tak koí un ká patá batá saká.

Baẓ shahroṇ, masalan Yarúsalam, yá Antioḳheia, yá Efesos, yá Korinthos meṇ jamáạteṇ beshakk chhoṭí nahíṇ thíṇ, magar ham ḳhabardár raheṇ, ki un kí nisbat lafz "chhoṭe"

aur "baṛe hone" ká galat andáza na kareṇ. Áj kal wiláyat meṇ ek shahr kí jamáạt, jo kisí ḳháss Pádrí ko supurd hoke 1000 jánoṇ par mauqúf hai, baṛí nahíṇ giní játí, baraḳs is ke yaháṇ Hindustán meṇ wuh albatta baṛí mạlúm detí hai. Pas, kitní ziyáda baṛí ek jamáạt, jo 1000 jánoṇ par mauqúf thí, Rasúloṇ ke waqt dikhái na dí hogí? Kyúṇki har sáhib i shuụ́r jántá hai, ki koí chíz qadd o qámat kí nisbat chhoṭí záhir hotí, jab dúr hai, aur baṛí záhir hotí, jab nazdík hai; lekin *zamáne* par nazar karke ham is qáịde ká ḳhiláf páte haiṇ, kyúṇki jitná ziyáda waqt kisí amr ke wuqụ́ ke bạd hál ke din tak guzar gayá, utná ziyáda wuh buland aur miqdár i ạ́lá se pur dikhái detá hai.

Chunáṇchi hairání kí bát nahíṇ, ki ham Rasúloṇ kí manádí aur us ke natíje kí bábat ạmúman gair-durust ḳhiyál rakhte hain. Buzurg Ḳhrysostomos ne ḳhud farmáyá, ki "is waqt maiṇ jántá húṇ, sháyad ek lákh Masíhí shahr i Antioḳheia meṇ haiṇ," aur yih chauthí sadí ke áḳhir se mansúb hai, jab 70 yá 80 baras peshtar sháhansháh Constantinus (ḳhufiyatan yá ạlániyatan) ḳhud Masíhí hoke yá to beshakk Masíhíoṇ ko bahut manzúr i nazar rakhke, Dín i Haqq kí baṛí tarafdárí karne lagá. Ab názirín jánte haiṇ, ki har já har án bahut log mahz fáide aur sarkár ke huzúr manzúr i nazar hone ke báịs kisí Mazhab ko iḳhtiyár karte haiṇ, aur is qism ke log beshakk chauthí sadí meṇ bhí maujúd the, liházá agar aisí mumidd hálat meṇ shahr Antioḳheia ke chár yá chha lákh ke báshindoṇ meṇ se chauthí sadí ke áḳhir meṇ faqat ek lákh Masíhí the, to pahlí sadí ke áḳhir meṇ albatta ek yá do hazár se ziyáda mominín na húe hoṇge.

Phir shahr i Roma ke Usqúf Cornelius ne zikr kiyá, ki "abhí (san 250 Ị́swí meṇ) qaríb 23,000 Masíhí Roma meṇ haiṇ,"—pas, ạql yih cháhtí hai, ki ḍeṛh sau baras peshtar sháyad ek yá ḍeṛh hazár Masíhíoṇ se ziyáda waháṇ nahíṇ húe hoṇge.

Háṇ mashhúr muwarrikh Gibbon Sáhib kí tahqíq se maḷúm hotá hai, ki san 325 Íswí ke ạmal meṇ pachás yá sáṭh lákh se ziyáda Masíhí tamám Romaní saltanat meṇ nahíṇ the. Aur agar ham in sab bátoṇ par khúb gaur karke yád rakhte haiṇ, ki dạwá i bálá ke mutábiq Kanaạ́n ke báhar dihát meṇ bahut kam aur shahroṇ meṇ bahut ziyáda munnád Kalám sunáte rahe; aur agar ham yih bhí yád rakhte haiṇ, ki 200 yá 300 shahroṇ meṇ sháyad jamáạteṇ qáim húíṇ, jo úpar ke bayán ke muwáfiq ausat ke liház se 400 yá 500 ruknoṇ par mauqúf thíṇ, (kyúṇki agar Antiokheia, aur Korinthos, aur Roma wg., meṇ baṛí kalísiáeṇ thíṇ, to bahut bahut *aur* shahroṇ meṇ beshakk 400 yá 500 Masíhí nahíṇ gine játe the), to ham albatta taslím kar sakte haiṇ, ki san 100 Íswí meṇ *ek* yá *ḍeṛh lákh ádmí se ziyáda Masíhí nahíṇ the.*

Ákhir i kár názirín yih báteṇ gaur-talab jáneṇ, ki Romaníoṇ ke mạqúlát meṇ (Masalan *Tacitus* aur *Plinius Junior* kí tasnífát meṇ sirf do dafạ) Masíhíoṇ ká koí zikr niháyat hí kam páyá játá hai, is qadr ki sábit hotá hai, ki failsúfoṇ ke darmiyán na khud Masíhíoṇ, na un ke Dín kí bábat bahut kuchh maḷúm thá. Isí tarah wuh azíyateṇ bhí, jo Romaní sháhansháhoṇ ke hukm se mominoṇ par á paṛíṇ, sábit kartí haiṇ, ki san 100 Íswí tak Masíhíoṇ ká shumár bahut nahíṇ baṛhá thá, kyúṇki is meṇ shakk nahíṇ ho saktá hai, ki agar us waqt har kahíṇ baṛí jamáạteṇ hotíṇ, to kyá tamám bádsháhat ke har súbe meṇ un par azíyateṇ i ạ́mm jald wáqị na hotíṇ? Baraks is ke ham jánte haiṇ, ki sirf dúsrí sadí ke darmiyán meṇ azíyateṇ haqíqatan ạ́mm hone lagíṇ, aur jo koí iṭiráz kare, ki aisí hálat meṇ is Kalísiyá kí Tawáríkh ká § 20 galat hai, kis wáste ki us meṇ Domitianus ke zulm kí bábat likhá hai, ki us ne Masíhíoṇ ko har kahíṇ satáyá, to hamárá jawáb yih hai: ki us jagah meṇ ishára kiyá gayá, ki harchand wuh azíyat sháhansháh ke zálim iráde ke bamújib

na sirf Roma aur Itália, balki aur súboṇ meṇ wáqi húí, táham ạwámm-un-nás, yạne un súboṇ ke sab Gair-Qaumí báshinde is meṇ nahíṇ shámil húe, kis wáste ki wuh ḳhud sháhansháh kí anániyat aur ghamanḍ se bezár the, (dekho jo § 20 ke áḳhir meṇ likhá hai).

Rasúloṇ ke zamáne se dar guzarke, ham ab hál ke zamáne ke *Missions*, un ke asar o tásír kí taraf mutawajjih hote haiṇ, aur jaisá úpar ishára kiyá gayá, is liye ki yih Táríḳh Hindusṭání bháíoṇ kí ḳhátir likhí játí haiṇ, ham tawálat ke ḳhauf se *Hindustán hí ke Missions* par iktifá kareṇge.

Agar ek súrat meṇ Rasúloṇ kí manádí kí tásír par nazar karke, aksar log is bhúl meṇ giriftár hote haiṇ, ki us tásír ká mubálaga karte, to dúsrí súrat meṇ hál ke zamáne ke *Missions* aur un ke natíje ká andáza karke, na sirf muḳhálifoṇ, balki *Missions* ke dost aur sáhibán i pardáḳht bhí, záhiran aur ḳhufiyatan un kí hálat gair-káfí o kamzor yaqín karte haiṇ. Ab ham beshakk jawáb de sakte haiṇ, ki jitne karoṛ Rupai *Missions* kí ḳhátir ḳharch hote, aur jitní mihnat o koshish Pádrí log is shugl meṇ karte haiṇ, is qadr ki bahut nu meṇ se bímár hote, aur jald mar játe haiṇ,—kisí ká haqq nahíṇ hai, yih dạwá karná, ki aisá ḳharch, aur mihnat, aur ján ko ḳhatre meṇ ḍálná befáida hai; kis wáste ki ham Masíh ke qaul ko (Matth. 16, 26.), "ádmí ko kyá fáida hai, agar tamám jahán ko hásil kare, aur apní ján khowe," apne jawáb se mansúb kar sakte. Magar chúṇki bahut log aise subút se rází nahíṇ haiṇ, ham mufassal báteṇ darj karke, ạdad kí madad se muhásib kí mánind apná jawáb deṇge.

Auwalan, yih sochná cháhiye, ki kai ek bátoṇ kí nisbat Rasúl aur un ke sáthí ba sáz o sámán manádí karne ke liye zamáne i hál ke Pádríoṇ se ziyáda taiyár the. Mujizát o karámát dikháne ke qábil hoke, wuh beliház samajṇ ko

ḳhwáh na ḳhwáh apne wạz kí taraf mutawajjih kar sake. Is ke barạks áj kal munnádoṇ ko, un tuhfa muạlaját ke siwá, jo duạ́ o minnat ke wasíle sház wáqị hote haiṇ, mahz ịlm i tibb o ịlm i tabaị́ kí kisí qadr bartar wáqifiyat madad kar saktí hai. Níz agar ham us nịmat se, ki Rasúl tarah tarah kí zubáneṇ bolne ke qábil the, is liye dar guzarte haiṇ, ki hanoz us ká mufassal bayán nahíṇ húá, beshakk is amr par tákíd karná cháhiye, ki ek hí zubán, yạne Yúnání se Romaní bádsháhat ke qaríb sab ḳhwáss aur bahut ạwámm bhí wáqif the. Barạks is ke áj kal Pádríoṇ ko aksar auqát na sirf ek, balki do tín naí zubáneṇ síkhná zarúr hai, aur is se yih bhí ịláqa rakhtá hai, ki Baibal, jo Rasúloṇ ke waqt ḳhwáh Yúnání zubán meṇ ḳhud tasníf húí, ḳhwáh jis ká tarjuma (ba nám i *Septuaginta*) muddat se ho chuká thá, áj kal G̣air-Masíhí ummatoṇ kí zubánoṇ meṇ tarjuma karná cháhiye. Phir yád rakhná zarúr hai, ki wiláyatí Pádrí log mulk kí muzirr áb o hawá ke sabab na sirf kamzorí aur bímárí, balki aksar auqát jawána-marg ke mutahammil hote haiṇ, is qadr ki wuh yaháṇ Hindustán meṇ banisbat us táqat ke, jo apne watan meṇ, ki ṭhanḍá hai, rakhte haiṇ, nátawán haiṇ, aur apná shugl kam istịmál kar sakte haiṇ. Barạks is ke qadím Kalísiá ke wáịz Bahr i Rúm ke kanáre ke nazdík paidá húe, aur usí Bahr ke kanáre par Kalám sunáte rahe, aur aksar auqát dúr daráz dakhin yá púrab kí samt nahíṇ gaye.

Ek *aur* bát, jo Rasúloṇ ko bahut fáidamand thí, aur jis ke ạdam, yạne gair-wáqị hone ke sabab is zamáne ke elchí baṛí madad se ḳhálí haiṇ, yih hai, ki Hindustán meṇ Yahúdíoṇ kí mánind koí ummat nahíṇ, jis kí Muqaddas Kitáb aur Dín kí Tạlím par goyá bunyád ḍálke, wuh Injíl ko is tarah suná sakte haiṇ, jis tarah qadím zamáne ke elchíoṇ ne kiyá. Isí mulk meṇ Hindúoṇ aur Musalmánoṇ ke darmiyán koí nahíṇ, yá niháyat hí kam ádmí páe játe haiṇ, jo Yahúdí murídoṇ

ke mutábiq apne Dín i bátil se bezár hoke, Dín i haqq kí talásh karte, aur gáh gáh wáhid aur sachche Khudá ko dhúndhte hain. Aur agar koí kahe, ki Hindú log apní ibádat bajá láne ke liye bahut mihnat karte, kyá wuh tapasyá men mashgúl nahín hain? Kitne hazárhá hazár mard o auraten bál-bachche leke har sál Jagannáth aur Haridwár ko tírath karte hain! To hamárá jawáb yih hai, ki tapasyá aur tírath ká shauq beshakk Hindúon kí kisí qadr achchhí khássiyat hai; magar tauba kí kaifiyat se judá hoke wuh betásír rahtí hai, kyúnki Yúnání aur *aur* ummaton ke wuh ashkhás, jo Yahúdí muríd [1]) húe is báis barguzída qaum ke sáthí ho játe the, ki apne Mazhabon kí ná-sháyastagí ke qáil húe, aur isí wajh se Yahúdíon ke Khudá kí taraf tawajjuh kí. Baraks is ke Hindú log tírath aur tapasyá men mashgúl hain, na is sabab ki apná Mazhab náchíz jánte, balki is sabab ki Shástron men aisí harakaton kí tákíd hotí hai, is tarah ki un ko tamíl karke ádmí goyá sawáb hásil kartá ho. Aur mabádá mutaarriz kahe, ki yih berúní kám is liye taríf ke láiq hain, ki wuh us andarúní khwáhish ká subút hain, ki Hindú log Khudá ke huzúr manzúr i nazar honá cháhte, ham Injíl kí hidáyat se jawáb dete hain, ki koí berúní kám, kaisá nek kyún záhir na howe, Parwardigár ko pasand nahín, jab tak ádmí ká bátin, us ká dil buraí se nafrat kháke, aur apne gunáhon kí tauba karke sarásar mubaddal nahín húá. Dekho jo Khudáwand Yasú ne is amr kí bábat (Yoan. 3, 3—11 men farmáyá hai.

Yih parhke koí khiyál na rakhe, ki musannif mana kartá hai, ki Hindúon kí rusúm i mazkúra Dín i Haqq kí sháí hone men kisí na kisí waqt mufíd hongí. Hargiz nahín! Lekin yih yád rakhná munásib hai, ki aise amron ká aslí matlab awámm-un-nás par kam záhir hotá hai,

[1]) Jánná cháhiye ki "Yahúdí muríd" Yúnání zubán men προσήλυτοι aur Angrezí men *Proselytes* kahláte hain.

aur agar koí baṛe aur sáhib i ạlá darje ke ashḳhás un rusúmoṇ ke ạmíq garaz se ḳhúb ágáh hoke, jáhil o gáfil ạlam ko goyá bhed ká ḳhulása nahíṇ paṛháte haiṇ, to wuh áḳhir tak betásír raheṇgí.

Ek *aur* nịmat, jo Rasúloṇ ko dí gayí, aur jis ke hál ke elchí sharík nahíṇ haiṇ, wuh hai ki Rúh-ul-Quds, jis qadr Pentekost ke din názil húí, phir názil nahíṇ húí. Is ạdam i nuzúl ká saḳht asar mahz wuh kuchh na kuchh samajh saktá hai, jo tajribe se jántá, ki wạz kí tásír kaisí hai, jab sunnewále ke dil meṇ rúhání zindagí ḳhúb shugufta hai, aur us kí tásír kaisí, jab násih ḳhushḳhabarí ke sarásar qáil to hai, magar kisí na kisí jismání yá rúhání musíbat kí kasrat se goyá ḳhushk hoke muddat tak áb i hayát ko na chakh saktá hai.

Áḳhiran do aur báteṇ gaur-talab haiṇ, ek yih, ki jitní madad qadím Kalísiá ne Rasúloṇ ko sifárish kí duạ́, chanda jamạ karne, aur *aur* wasíloṇ se pahuncháí, itní madad zamáne i hál ke wáịzoṇ ko wiláyatí Kalísiá se nahíṇ pahuncháí játí hai, baraks is ke aksar díndár log bhí dạwá karte haiṇ, ki sab se pahle cháhiye, ki ham un bekas aur náchár hammaḳhlúqoṇ ko, jo (wiláyat meṇ) hamáre áspás baste haiṇ, aur Ḳhudá ko nahíṇ jánte haiṇ, zindagí ká kalám sunáweṇ. Is dạwe kí bábat yih kahná zebá hai, ki yih albatta iḳhtiyár karná, aur wuh na chhoṛ dená, kámil tajwíz hai. Kyá Ḳhudáwand Yasụ́ ko mạlúm nahíṇ thá, ki bahut Yahúdí Injíl kí barkat se ná-wáqif the? Báwujúd is ke Us ne apne shágirdoṇ ko farmáyá, ki tamám dunyá meṇ jáke, har maḳhlúq ko Injíl kí manádí kareṇ. Dúsre, yih bát bhí gaur-talab hai, ki qadím Kalísiá meṇ goyá har momin ne gumán kiyá, ki mujh par beshakk farz hai, ki naját kí ḳhushḳhabarí hatt-al-maqdúr unheṇ, jo hanoz us se ná-wáqif haiṇ, pahuncháúṇ. Chunánchi aksar auqát, jab Rasúl yá *aur* koí munnád kisí shahr meṇ áe, tab bạz ádmí sunne ke wáste taiyár páe, aur aglab

hai, ki isí tarah shahr i Roma kí kalísiá jamạ húí, is se peshtar ki Paulus Rasúl dár-us-saltanat meṇ pahunchá. Baraks is ke ham dekhte haiṇ, ki wuh, jo áj kal ímán láte haiṇ, apná yih farz niháyat hí kam púrá karte haiṇ, is qadr ki bhúl meṇ giriftár hoke kahte haiṇ, ki naját kí ḳhushḳhabarí dení ḳháss munnádoṇ ká pesha hai.

Taammulát i mazkúra se dar guzarke, ham ab muḳhtasaran sábit kareṇge, ki wuh dạwá ki pasín "*Missions*" qadím "*Missions*" ke banisbat kámyáb nahíṇ húe, is liye ki kam Ġair-Masíhí ímán láe, aur wuh jo ímán láe, adná darje ke nek ádmí hoṇ, bátil o be-bunyád hai. Ḳhudáwand Yasụ́ ke suụ́d se san 100 Ịswí tak sháyad 70 baras guzre, aur is ạrse meṇ ihtimálan ek yá ḍeṛh lákh Masíhí tamám Romaní saltanat kí Kalísiá meṇ shámil húe. Hindustán meṇ dakhin kí taraf Euangelikoi[1]) Masíhíoṇ ke "*Missions*" qaríb 170 baras ke qáim húe, lekin Hindustán ke *aur* hissoṇ meṇ faqat qaríb 70 yá 80 baras ke (balki gáh gáh is se bhí kam[2]), báwujúd

---

1) Názirín par záhir ho; ki musannif ne is amr kí tashḳhís ke liye lafz i "*Euangelikoi*" istịmál kiyá. Yih lafz (εὐαγγελικός) Yúnání zubán ká hai, aur us ke mạne yih haiṇ, "Injíl se mutaạllaq," chunánchi is táríḳh meṇ Masíhíoṇ ke us firqe se wuh murád hai, jo wiláyatoṇ i Scandinavia, Denmark, Germany, Inglistán, America aur *aur* mulkoṇ meṇ rahke Baibal ke siwá Dín i Haqq kí *aur* koí bunyád taslím nahíṇ karte haiṇ. *Romani Masíhí* wuh haiṇ, jo shahr i Roma ke *Pope* ko apná Sạrdár Qasís yá Usqúf mánte haiṇ. Aur *Yúnání Masíhí* wuh haiṇ, jo ḳhusúsan Rús aur Yúnání logoṇ ke taríqe par chalte haiṇ. Jaháṇ kahíṇ mahz lafz "Masíhí" istịmál húá, waháṇ wuh ḳhwáh *Euangelikoi Masíhí* ḳhwáh kull Masíhí Kalísiá se, jaisí wuh tínoṇ firqoṇ par mauqúf hai, murád hai.

2) Maḳhfí na rahe, ki *Bangál*, *Aslí Hindustán* (jo Angrezí meṇ "North-Western Provinces and Oudh" kahlátá hai), *Panjáb*, *Sindh*, aur *Darmiyání Hindustán* (jo Angrezí meṇ "Central Provinces" kahlátá hai) meṇ aise Missions sirf 30 yá 20 baras se qáim kiye gaye.

38

is ke áj kal tamám Hindustán meṇ tín yá chár lákh Masíhíoṇ se ziyáda haiṇ.

Aur wuh ịtiráz ki pasín zamáne ke wuh Masíhí, jo peshtar Ǵair-Masíhí hoke píchhe ímán láe, qadím mominoṇ kí nisbat adná darje ke nek log hoṇ, durust nahíṇ hai, kyúṇki Nae Ạhd-náme meṇ kahíṇ kahíṇ ḳhud Rasúl ishára karte haiṇ, ki us waqt kí kalísiáoṇ meṇ na sirf ímán kí kamzorí, balki aksar auqát saḳht bad harakateṇ bhí sádir hotí thíṇ. Aur harchand yih afsos ká báịs hai, ki Kalísiá meṇ hanoz gunáh ká itná asar o tásír hai, táham wiláyatíoṇ ká haqq nahíṇ, ki isí sabab se Hindustán kí Kalísiá ko radd kareṇ. Kyá wiláyat meṇ Injíl kí roshní hazár baras se ziyáda nahíṇ chamak rahí hai? Báwujúd is ke Shaitán ke farzand waháṇ bhí bahut haiṇ, aur jo 74wíṇ Zabúr kí 20wíṇ áyat meṇ likhá hai, ki "zamín ke sáre andhere maqám zulm ke maskanoṇ se mạmúr ho gaye," albatta wiláyat se bhí mansúb hai.

Sirf ek amr kí nisbat Hindustání Kalísiá ká ḳháss gila sábit hai, aur is des ke bhái is ká zikr karná burá na máneṇ, kyúṇki musannif ká matlab nahíṇ hai, ki kisí ko lá-haqq ranj pahuncháwe; balki us kí dilí árzú o tamanná yih hai, ki jaise hakím kí tashḳhís se bímárí pahchání játí, aur pahchán ke sabab aksar auqát ba ásání mufíd ịláj hotá hai, waisí yih kamzorí sahíh bayán se ba ásání rafạ ho saktí hai.

Pas, gila i mazkúr yih hai, ki Hindustání Kalísiá hanoz ḳhúb ázád hone kí ḳhwáhish nahíṇ rakhtí, balki apne inti-zám aur bandobast kí nisbat wiláyatíoṇ kí madad par ziyáda takya rakhtí hai. Musannif ká matlab hargiz nahíṇ hai, ki ná-shukrguzár laṛke kí mánind Hindustání Kalísiá wiláyatí Pádríoṇ aur dostoṇ kí saláh aur kumak radd kare, magar har sáhib i ạqil jántá hai, ki jab tak bachchá má se alag hoke ḳhud chalne kí koshish na kartá, tab tak us ke pair mazbút aur us kí raftár durust nahíṇ hotí hai. Chunáṇchi

Hindustání Kalísiá ká farz yih hai, ki rafta rafta apní ázádagí taiyár kare, aur isí tarah wiláyatí Kalísiá ko fursat bakhshe, ki wuh apne naqd o elchíoṇ ko un kí kháṭir bheje, jo hanoz rúhání táríkí meṇ baiṭhe húe haiṇ. Názirín yaqín jáneṇ, ki harchand az rú i ạmal har tajwíz aise baṛe muqaddame meṇ mushkil o dushwár hai, táham sirf isí wajh se Kalísiá i Hind haqíqatan Hindustání Kalísiá hogí, aur wuh gila, ki is mulk ke mominín Masíhí Dín ko ikhtiyár karke, apne ham-watanoṇ se alag, aur wiláyatíoṇ ke naql karnewále hote haiṇ, rafạ ho saktá hai; aur shukr Khudá ká ho, ki kahíṇ kahíṇ chand jamáạteṇ is bát kí fikr meṇ hone lagíṇ.

Al-qissa har sáhib i tamíz ke sámhne "*Missions*" pur-ummed manzar dikháte haiṇ. Pádrí *Rouse* Sáhib ne khúb farmáyá, ki har baṛí bat, jis ke wasíle nauạ i insán sachái kí pahchán kí taraf taraqqí pátí hai, us ká hál yih hai, ki pahle dunyá us ká liház nahíṇ kartí hai, tab wuh use haqír jántí, mim-bạd us se ḍartí, phir us se kína rakhtí, aur us kí shadíd barkhiláfí kartí, aur ákhiran dunyá us ke tábị hotí hai. Ab Masíhí Dín san 100 Ịswí meṇ khwáh to gair-mạlúm khwáh haqír thá, baraks is ke wuh ab Hindustán meṇ pahle do darje ko tamám kar chuká, aur ḍar, aur kíne, háṇ mukhálafat ke mauqạ tak pahunchá. Aur is dạwe ke subút meṇ ham yih pesh karte haiṇ, ki dúsrí aur tísrí sadí meṇ tamám Romani saltanat meṇ Dín i Haqq ke sabab rafta rafta khiyálát ká ek nayá qáịda qáim hotá játá thá, jis kí tásír ne Gair-Masíhíoṇ meṇ bhí ba-tadríj zor pakṛá, aur ghar, aur bázár meṇ phailne lagí, jaisí hawá sab kuchh ghertí hai, is qadr ki But-Parastí ke rafíq khud apne Dín i bátil ko ná-mạqúl wáhiyat se judá karne meṇ mashgúl húe.

Pas, yih kaifiyat abhí Hindustán meṇ wáqị hai. Chand log (masalan *Brahmá Samáj* ke ashkhás) múrat pújná, tírath aur tapasyá karná, zát rakhná manạ karke, Ved ke bamújib

parastish jári karte haiṇ. Balki wuh amr ki kahíṇ kahíṇ bázároṇ meṇ Hindú aur Musalmán khaṛe hoke, Injíl ke munnádoṇ ke barḳhiláf ạláṇiyatan apne Mazhab kí tạlímát sunáte haiṇ, sáf sábit kartá hai, ki G̣air-Masíhí qáil húe, ki Dín i Haqq ká asar baṛhtá hai. Ham jo ab jíte, aur zamín par sair karte haiṇ, sháyad is asar ká anjám nahíṇ dekheṇge, magar is meṇ shakk nahíṇ, ki But-parastí aur Islám kí raunaq játí rahtí hai, aur musannif ạlam i ḳhiyálát meṇ gota kháke pahchántá hai, ki Hindustán bhí Masíh Yasụ́ kí bád-sháhat meṇ dáḳhil hogá. Háṇ pahár kí choṭíáṇ ánewálí roshní se lál hotí haiṇ, aur ímán kí áṇkh ạla-us-sabạ tulụ́ i Áftáb i Sadáqat ko dekhtí hai.

Aur ab is pahlí jild ká pahlá hissa ḳhatm karne ke liye ham us námwar faqíh Dean *Farrar* Sáhib kí kitáb ke, jo ba ụnwán "*The Life of Christ*" (Sawánih i Ụmr i Masíh) mashhúr hai, chand manqúlát ká tarjuma kareṇge. Ḳhudáwand Yasụ́ kí manádí kí taraf mutawajjih hoke, sáhib i mausúf likhtá hai, ki Us ká iqtidár Ḳhudá i mujassam ká iqtidár thá. Ḳhudá ká sarosh, jo insán kí zubán meṇ boltá thá, Us kí nádir safáí pur shafqat-ush-shafíq, aur us kí niháyat saḳhtí niháyat mahabbat ke sáth thí. Háṇ buzurg *Augustinus* ne durust farmáyá[1]), "Wáh! tere qauloṇ ká kyá ạjíb taạmmuq hai, jin kí sath, lo! hamáre sámhne tifloṇ ká báịs i ḳhúshí hai: magar kyá ạjíb taạmmuq, ai mere Ḳhudá, kyá ạjíb taạmmuq! us par nazar o nigáh karná ḳhauf kí bát hai, ḳhauf i tạzím o larzish i mahabbat!" Aur kyá ham, jo Masíh kí tạlím,—yạne Us kí tạlím, jis ko bạz log kahte haiṇ, ki *aur* kuchh nahíṇ thá, magar Názareth kạ baṛhaí—sab ke

1) August. Confess. 12, 14: "Mira profunditas eloquiorum tuorum, quorum ecce aute nos superficies blandiens parvulis: sed mira profunditas! Deus meus, mira profunditas! Horror est intendere in eam: horror honoris et tremor amoris!"

sáth muqábala kar sakte haiṇ, jo jo tamám dunyá kí hikmat aur shírín-guftárí aur nazm meṇ maujúd hai, banisbat qadím zamáne ke ạwámm-un-nás ke ziyáda tákídan nahíṇ kaheṇge, ki "Wuh faqíhoṇ kí mánind nahíṇ, balki ikhtiyárwále ke ṭaur par sikhlátá thá"? *Aur* ustádoṇ par ịnáyat húí, ki unhoṇ ne Khudá ke fazl se hikmat ke aqwál sikháe, lekin un meṇ se kis par yih ịnáyat húí, ki insán ko nae sar se paidá kare? Dunyá ab kyá hotí, agar us ke qabze meṇ Chíní failsúf *Kang-fu-tse* ke ná-pasand qaziyoṇ aur dúr-andesh taammuloṇ, yá *Platon* (Aflátún) ke mushtabih masálat aur khatar-angez ijábat se koí khúb kalám na hotá? Kyá insán nekí meṇ itní taraqqí kar chuká hotá, jitní us ne haqíqatan kí, agar ạlam i bálá se kisí baṛe shakhs ne un ko *aur* kuchh ụmda na diyá hotá, magar *Sakyá Muní* kí us nirwáṇ kí súnsán ummed, jis ko an-srisht tapasyá se bạz qaum hásil karná cháhtí haiṇ, yá *Muhammad* kí be-hayá ijázat, jo us ne kasír-ul-azwájí aur tasallut o zulm kí nisbat dí?

Háṇ dunyá ká muwarrikh kaisá pur shakk o shubha kyúṇ na ho, zarúr Masíh ká mujassam honá kull dunyá kí sarguzashtoṇ ká kháss aur mạnawí wuqụ́ taslím kartá hai. Wuh Masíh ká mụtaqid ho yá na ho, wuh albatta mánegá, ki yih Nayá Mazhab goyá chhoṭe se chhoṭe dáne se baṛhke buland darakht ho gayá, is qadr ki hawá ke parindoṇ ne us kí shákhoṇ meṇ árám kiyá; ki (Masíhí Dín) wuh chhoṭá sá patthar thá, jo háth ke bagair káṭá húá, But-Parastí kí baṛí múrat ko ṭukṛe ṭukṛe karke yaháṇ tak baṛhá, ki ek úṇchá pahár hoke, tamám zamín ko bhar diyá (Dán. 2, 34 o 35.). Be-dín logoṇ aur mominoṇ ko Masíh ká maslúb honá qadím o pasín zamánoṇ kí hadd ṭhahrátá hai. Na sirf banisbat i umúrát i rúhání balki banisbat i umúrát i ạqlí o mạddí bhí Masíhí Mazhab goyá dunyá kí nau-paidáish hai. Wuh fasl i bahár ke shurụ́ kí mánind ummatoṇ par, jo kharábí kí

badmastí se goyá be-hosh ho gayíṇ, názil húá. Laṛáí sakht aur muddat i madíd rahí, lekin us dam se ki Masíh mar gayá, Shaitán ke zulm aur najásat ká, jo Dín ke bahkáne se jáiz giní gayí, inhidám shurú húá. Us dam se pákízagí un sab kí, jo Masíh ko apná Khudáwand kahte haiṇ, púrí khwáhish húí, aur is púrí khwáhish ká itmám un shakhsoṇ kí mírás i ámm hai, jin meṇ Masíh kí Rúh búdobásh kartí hai.

Pas, Masíh ke kám ká asar o tásír is qadr wázih o záhir hai, ki be-dín ádmí bhí us se inkár nahíṇ kar satá hai. Us ne zulm ko nikálá, hawá o hawas ko maglúb kiyá; khud-kushí ko kharáb ṭhahráyá; tifl-kushí kí sazá diláke use kam kar diyá; aur But-Parastí kí be-hayá mugallazát us táríkí meṇ ḍál díṇ, jo un ke liye munásib hai. Har darje ke ádmíoṇ ko kisí na kisí nuqsán se bacháyá. Shamsher-bázoṇ ("Gladiatores") ko, jo Romani bádsháhat meṇ zabardastí se is makrúh shugl ke wáste rakhe játe the, chhuṛáyá; bimároṇ kí khabar lí, yatímoṇ ke liye ghar banáe; auratoṇ ko hifázat o mumtáz kiyá; gulámoṇ ko ázád kiyá; asíroṇ ko hifázat o mihrbání ke sáth rakhá, aur tufúliyat ko azamat ke núr se munawwar kiyá.

But-Parastí kí talqín yih thí, ki hamdardí *badí* hai,—Dín i haqq sikhátá hai, ki *nekí* hai. Garíb ádmí garíbí ke sabab *badkár* malúm hotá thá, baraks is ke Khudáwand ne dil ke garíboṇ ko *mubárak* kahá. Qadím meṇ kám-káj *awámm-un-nás ká shugl* thá—Dín i Haqq kí talím ke bamú-jib wuh *farz i muazzaz* hai. Nikáh, jo peshtar khwáh *bojh* aur *bár*, khwáh *nafsání hawá o hawas* ká *parda* thá, Dín i Haqq ke wasíle khasam aur jorú ke liye *barkat ká rishta* húá. Usí ne naqáwat kí firishta-sífatí ko záhir kiyá, jis ke hásil karne kí ummed insán ne chhoṛ dí, aur Usí ne us taham-mul ko buland kiyá, jo nafsání ádmí ká angusht-numá o maskhara thá. Dín i haqq ne mahabbat kí asl paidá kí, aur

jo peshtar mahabbat *aur* kuchh na thí, magar khud-garazí ká parda, yá befikrí kí ek kaifiyat, jis kí talqín ke mutábiq sab ádmíoṇ ko tín qism meṇ taqsím karná cháhiye, yane dost, dushman, aur us qism meṇ, jo na dost na dushman se murád hai, to Masíhí Mazhab ne har ek Masíhí par yih farz lagáyá, ki sab ádmí bháí haiṇ. Aur jo koí apní dilí kharábí ke sabab kína rakhe, to mominoṇ ko Khudáwand ne yih hidáyat bakhshí (Matth. 5, 44 o 45.), ki "apne dushmanoṇ ko piyár karo; aur jo tum par lanat kareṇ, un ke liye barkat cháho; jo tum se kína rakheṇ, un ká bhalá karo; aur jo tumheṇ dukh deṇ aur satáweṇ, un ke liye duá mángo, táki tum apne Báp ke, jo ásmán par hai, farzand ho."

Al-garaz Masíhí Dín kí bábat tamám dunyá ke wuh wáqiát jo 18 sadíoṇ meṇ wáqi húe, gawáhí dete haiṇ, ki haqq hai, aur chúṇki haqq hai, wuh ákhirash rú i zamín par musallit hogá, kyúṇki "*zamín Khudáwand kí hai, aur us kí mamúrí bhí.*"

TAMÁM SHUD.

FIHRIST.

Malhúz i ḳhátir rahe, ki Musannif ne qadím o pasín zubánoṇ ke nám i ḳháss aur lafz hatt-al-imkán unhíṇ zubánoṇ ke qáịdoṇ ke bamújib chhapwáe. Chunáṇchi názirín is amr ko mufassal i zail fihrist se mạlúm kareṇge. Musannif kí ạrz yih hai, ki ek taraf Tawáríḳh ká lafz aur dúsrí taraf wuhí lafz maujúd hai, jaisá wuh *Roman-Urdú kí tamám Baibal kí us chhapáí* meṇ sábit hai, jo san 1870 Ịswí meṇ shahr i Mirzápúr meṇ chhápí gaí.

Tawáríḳh.	*Baibal.*
Alexandros,	Sikandar.
Alfaios,	Halfá.
Andreas,	Andriyás.
Antioḳheia—Antakia,	Antákiyá.
Apollos,	Apullus.
Aquila,	Aqula.
Ardshir,	Artaḳhshashata.
Aretas,	Arátas.
Ashur,	Asúr.
Assos,	Assus.
Athenai,	Ateni.
Barbaros,	Barbarí.
Bartholomaios,	Barthúlamá.
Bartimaios,	Bartimaí.
Beit-Ạniya,	Baitạnyá.
Beit-El,	Baitel.
Beit-Lahm,	Baitlaham.
Beit-Saida,	Baitsaidá.

Berenike—Bernike, ...	Berniqí.
Beroia, ...	Bariá.
Bilaám	Balaám.
Claudia, ...	Qlaudiá.
Claudius, ...	Qlaudius.
Clemens, ...	Klemans.
Cornelius, ...	Qurnelius.
Daborah, ...	Dabúráh.
Demetrios, ...	Demetrius.
Derbe, ...	Darbe.
Didymos, ...	Didúmus.
Dionysios, ...	Dionusius.
Dorkas, ...	Tabíthá.
Efesos, ...	Afasus.
Efrayim, ...	Ifráím.
Elishạ, ...	Ilísạ.
Eliyáh, ...	Iliyáh.
Elymas, ...	Ilímás
Emmaus, ...	Ammáus.
Epikureioi, ...	Afqúrí.
Erastos, ...	Arastus.
Espanya, ...	Isfániyá.
Ester, ...	A'star.
Euboulos, ...	Yúbulos.
Eunike, ...	Yúnike.
Euryklydon, ...	Yúrukludon.
Eutyḳhos, ...	Yútaḳhus.
Faráụn, ...	Firáụn.
Felix, ...	Felikas.
Filemon, ...	Filemún.
Filippesí, ...	Filippí.

Filippoi,	Filippí.
Filippos,	Failbús.
Foibe,	Fíbe.
Foinike,	Finíqe.
Frygia,	Frugiyá.
Galatia,	Galatiyá.
Galíl,	Jalíl.
Genesarat,	Gannesarat.
Gethsemane,	Gatsemane.
Golgotha,	Galgatá.
Habaqúq,	Habaqqúq.
Haggai,	Hajjí.
Hermas,	Harmas.
Herodes,	Herodís.
Herodiás,	Herodiyás.
Hymenaios,	Humenaius.
Ikonion,	Iqunium.
Iskariotes—Iskariútí,	Isqariútí.
Iyob,	Aiyúb.
Izebel,	Izabíl.
Kaisareia,	Qaisariyá.
Kanạan,	Kanaạn.
Kayáfa,	Qayáfá.
Kenḳhreai,	Qankriá.
Ḳhanuḳh,	Hanúk.
Ḳhazron,	Hasrún.
Ḳhios,	Ḳhius.
Ḳhurám,	Hirám,
Kilikia,	Qiliqiyá.
Kleopas,	Qliupas.
Knidos,	Knidus.

Kolassi,	Qulussí.
Korinthí,	Qurintí.
Korinthos,	Qurintus.
Krete,	Qrete.
Kos,	Qús.
Kypros,	Kuprús.
Kyrene,	Qurene.
Laodikeia,	Laudiqiá.
Lebbaios,	Labbí.
Lewí,	Láwí.
Lúkas,	Lúqá.
Lyddá,	Luddá.
Lydiá,	Ludiá.
Lykaoniá,	Luqauniyá.
Likiá,	Lúkiá.
Lystrá,	Lustrá.
Macedoniá,	Maqádúniyá.
Manasheh,	Munassí.
Marcus,	Marqus.
Maria (Ḳhudáwand Yasụ́ kí má),	Mariyam.
Matthaios,	Matí.
Matthiás,	Mathiyás.
Melite,	Malite.
Miḳhael,	Mikáel.
Miḳhah,	Míkáh.
Miletos,	Miletus.
Mitylene,	Mitulene.
Myrá,	Murá.
Mysia,	Músiyá.
Nabuḳhadnezar,	Nabúkadnazar.
Naḳhemyáh,	Nahamiyáh.

ḲHULÁSA I TAWÁRÍḲH.

San Masíh se peshtar:

c. [1])	750	Shahr i Roma mashhúr hotá hai.
c.	720	Ashúr ká Bádsháh Das Firqoṇ ko jiláwataní meṇ bhejtá hai.
c.	585	Nabúḳhadnezar Yarúsalam ko barbád kartá hai.
c.	330	Iskandar i Ạzam Shahr Tyros (Súr) par hamla kartá hai.
c.	250	Rabbí Antigonos sákin i Soḳho.
c.	176—63	Ḳhashmoním kí Saltanat.
c.	150	"Oracula Sibyllina" kí tasníf shurụ́ hotí hai.
c.	150—100	Ḳhanúḳh kí Kitáb.
c.	145	Laqab i Farúshí qáim hotá hai.
	67	Pompejus Samundar ke Ḍákúoṇ par gálib hotá hai.

San Ịswí:

	39	Pontius Pilátús mulk i Fráns meṇ mar játá hai.
	44	Yạqúb Zebadiyáh ká beṭá Shahíd hotá hai.—Herodes Agrippá I mar játá hai.

---

[1]) Wázih ho, ki harf i "c" Latíní lafz i "circa" yạne "qaríban" kí taraf ishára kartá hai.

San Íswí:		
c.	44—48	Paulus Rasúl ká *Pahlá Manádí ká Safar.*
	46	Yahúdáh i Gamála ke do beṭe maslúb hote haiṇ.
	50	Rasúloṇ kí Majlis Yarúsalam meṇ.
	50 yá 51	Petros Rasúl Antioḳheia meṇ.
	50—54	Paulus Rasúl ká *Dúsrá Manádí ká Safar.*
	50—60	Yoannes Rasúl Pellá meṇ.
	53 yá 54	*Thessalonikeíoṇ ke Do Ḳhatt.*
	54—58	Sháhansháh Nero.
	54—58	Paulus Rasúl ká *Tísrá Manádí ká Safar.*
	55 yá 56	*Galataíoṇ ká Ḳhatt.*
	57 yá 58	*Korinthíoṇ ke Do Ḳhatt.*
	57 yá 58	*Romaníoṇ ká Ḳhatt.*
	61	Paulus Rasúl qaid hoke Roma meṇ pahunchtá hai.
	61 yá 62	*Yaqúb ká Ḳhatt.*
	62 yá 63	Yaqúb Alfaios ká beṭá Shahíd hotá hai.
	62 yá 63	*Kolassíoṇ, Efesíoṇ, Filippesíoṇ,* aur *Filemon ke Ḳhutút.*
	63 yá 64	*Ibráníoṇ ká Ḳhatt.*
	62 yá 64	*Lúkas kí Injíl.*
c.	63	Paulus Rasúl sháyad ázád hotá hai.
	64	*Rasúloṇ ke Aamál kí Kitáb.*
	64	Sháhansháh Nero Masíhíoṇ par Tasdíát rawá rakhtá hai.
	64	*Petros Rasúl ká Pahlá Ḳhatt.*
	64 yá 66	*Títus ká Ḳhatt.*
	64 yá 67	*Timotheos ká Pahlá Ḳhatt.*
	66	Gessius Florus Romaní Súbadár.
	67	Vespasianus Antioḳheia i Shám se apní fauj leke rawána hotá hai.

San Íswí :

	67 yá 68	*Timotheos ká Dúsrá Ḳhatt.*
	67 yá 68	*Petros ká Dúsrá Ḳhatt.*
	67 yá 68	Petros aur Paulus Rasúloṇ ká shahíd honá Roma meṇ.
	68	*Marcus kí Injíl.*
	68 yá 69	*Matthaios kí Injíl.*
	70	Yarúsalam ká Inhidám.
	70—79	Sháhansháh Vespasianus.
c.	70—80	*Yoannes Rasúl kí Injíl.*
	79—81	Sháhansháh Títus.
c.	80	*Yahúdáh ká Ḳhatt.*
c.	80—100	*Yoannes Rasúl ke tín Ḳhutút.*
	81—96	Sháhansháh Domitianus.
c.	90—100	Filippos Rasúl Shahíd hotá hai.
	95	*Yoannes Rasúl ke Mukáshafe kí Kitáb.*
c.	95	Clemens Romanus ká Ḳhatt Korinthíoṇ ko.
c.	96	Yoannes Rasúl ázád hoke dúsrí bár Efesos meṇ átá hai.
c.	100	Yoannes Rasúl mar játá hai.
c.	100 yá 102	Clemens Romanus Shahíd hotá hai.
c.	100	Herodes Agrippá II mar játá hai.
c.	106 yá 116	Ignatius Shahíd hotá hai.
c.	107	Shimaún Qanání Shahíd hotá hai.
c.	130	Markíon.
c.	150—200	Clemens Romanus kí jạlí Kitábeṇ tasníf kí játíṇ.
	162	Polykarpos shahr i Roma ko muláqát ke liye átá hai.
c.	170 yá 180	Dionysios Korinthos ká Usqúf.
c.	170 yá 180	*Canon Muratorianus.*

San Ịswí :

c.	200	*Peschittho.*
	254	Origenes mar játá hai.
c.	300	"Oracula Sibyllina" kí tasníf tamám hotí hai.
	325	Nikaia kí Majlis i Ạmm.
	393	Masíhí Faqíhoṇ kí Majlis Hippo meṇ.
	397	Masíhí Faqíhíoṇ kí Majlis Carthágo meṇ.
c.	400	Orosius muwarriḳh.
	420	Hieronymos mar játá hai.
	430	Augustinus mar játá hai.
c.	530	Kosmas Indikopleustes.
	569 yá 571	Muhammad paidá hotá hai.
c.	800	Thomas Káná Hindustán meṇ átá hai.
	827	Ebed Yasụ́.
c.	1000	Marcus kí lásh Iskandariyá se chhuṛáí játí hai.
	1405	Taslís kí Ịd muqarrar o ráij hotí hai.
	1503	Vasco de Gama dúsrí bár mulk i Malábár meṇ átá hai.
	1600	Sefardím kí Sadr Majlis shahr i Toledo meṇ.

ḌALAT-NÁMA.

Safha.	Ḍalat.	Durust.
11	γνῶσεως,	γνώσεως.
11	Tryphone,	Tryfo.
38	Kárthágo,	Cárthágo.
43	Κτακύμβια,	Κατακύμβια.
45	90	100
51	Kolass. aur Efes. ke Ḳhutút,	Kol. aur Efes. ke Ḳhatt.
52	Filppíoṇ,	Filippesíoṇ.
79	Qanaaní,	Qanání.
94	Justinus,	Yustinus.
101	Visic,	Visio.
113	Sadr i Majlis,	Sadr Majlis.
120	Caput,	caput.
136	Emáus,	Emmáus.
152	Mariam,	Mariyam.
163	galla,	galle.
186	486	186
214	Herodíoṇ,	Herodíon.
216	Kalísiyá,	Kalísiá.
251	ἐπιδμμιῶν,	ἐπιδημιῶν.

दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या